مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٢٩، نمبر ١ ۽ ٢

١٩٨٠ع

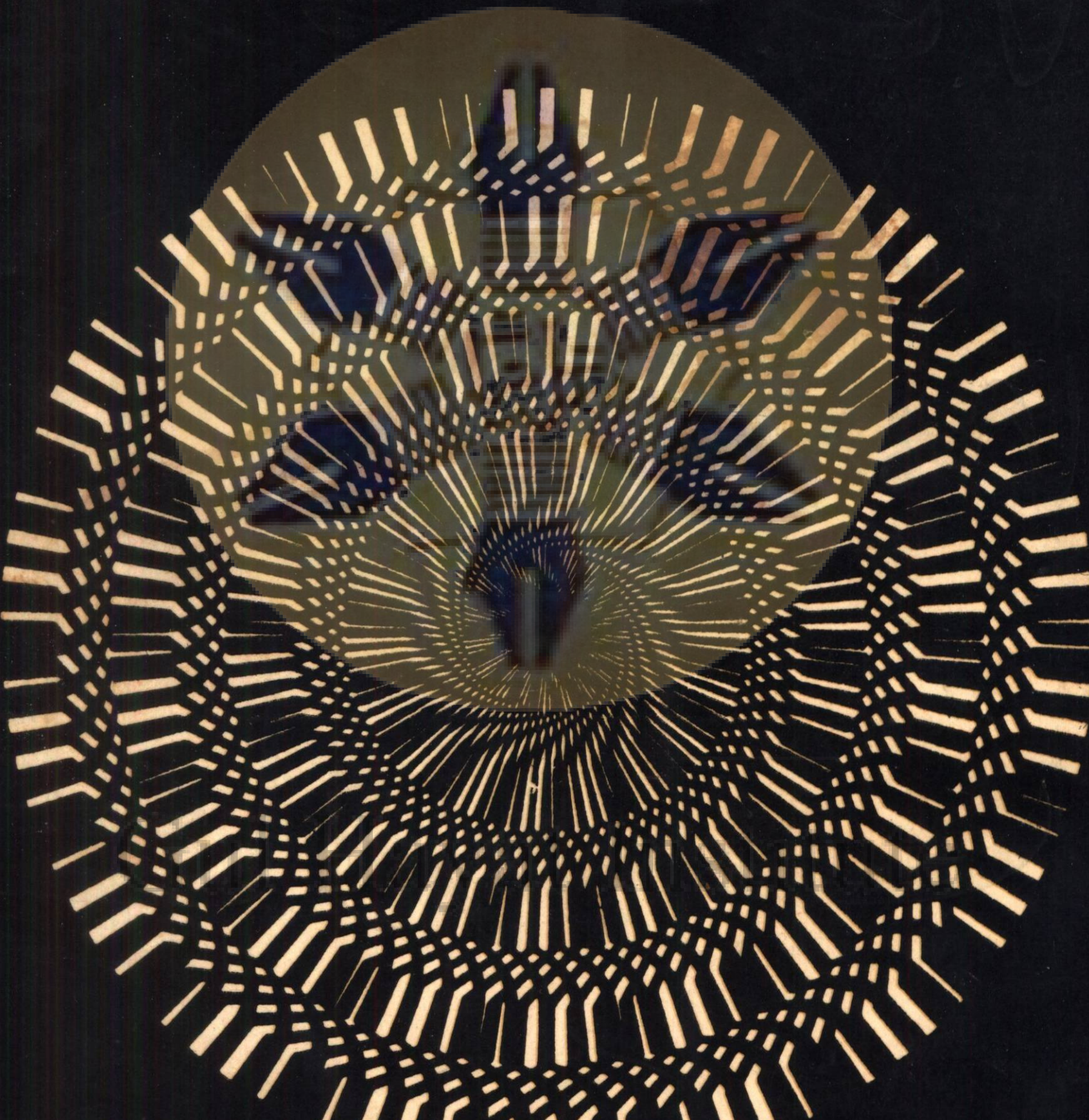

نااميد نہ ٿيو اللہ جي رحمت کان

بيشڪ اللہ جي رحمت کان، ڪافرن کان سواءِ

ٻيو ڪوبہ نااميد نہ ٿيندو آهي.

سورة يوسف

آية ٨٦

Gul Hayat Institute

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد 29] [نمبر 1 ۽ 2

جنوري — جون

1980ع

•

ايڊيٽوريل ڪميٽي

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سيد شاهه محمد شاهه شاد

اسسٽنٽ ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.

مھراڻ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.

فون نمبر 23888/6

ملڻ جو هنڌ

سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو

(پوسٽ باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ)

۽

سنڌ جا سمورا نامور ڪتب فروش

Gul Hayat Institute

قيمت : 00-8 رپيا

سالیانو چندو 00-30 رپيا

Printed by Ghulam Rabbani A. Agro, Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press ,Tilk Incline, Hyderabad, Sind, and published by him from Board's office, Sind University, New Campus Jamshoro.

فهرست

● گذارش

شاعري

١. مخدوم محمد زمان طالب المولي	٩
٢. ميهر فقير	
٣. مولوي محمد عظيم شيدا	١٣
٤. حامي خيرپوري	
٥. شمشير الحيدري	١٤
٦. بردو سنڌي	١٥
٧. نوازعلي شوق	١٦
٨. مولابخش پتو مسڪين	١٧
٩. تاجل بيوس	
١٠. واجد	١٨
١١. ذوالفقار راشدي	١٩
١٢. پيرل فقير	٢٠
١٣. حافظ محمد احسن چنا	
١٤. عنايت بلوچ	٢١
١٥. سليم ڳاڙهوي	٢٢
١٦. بلقيس عارباڻي	
١٧. ادل سومرو	٢٤
١٨. اياز گل	
١٩. رحيم بخش قمر	٢٥
٢٠. لشتر ناٿن شاهي	
٢١. سروپچندر شاد	٢٦
٢٢. نثار بزمي	
٢٣. انور هالائي	٢٧
٢٤. سرڪش سنڌي	٢٨
٢٥. غلام هالائي	٢٩
٢٦. عاجز اجڻ	
٢٧. غلام حسين رنگريز	٣٠
٢٨. ڪنول لُهاڻو	
٢٩. ذوالفقار سيال	٣١
٣٠. جوهر بروهي	
٣١. قمر مورائي	٣٢
٣٢. سوز هالائي	
٣٣. ج. ع. منگهاڻي	٣٣
٣٤. مهر پروين	
٣٥. بشير سيتائي	٣٤
٣٦. ميرمحمد پيرزادو	
٣٧. راشد مورائي	٣٥
٣٨. مظهر سيوهاڻي	
٣٩. عابد مظهر	٣٦
٤٠. شفيع چانڊيو	
٤١. نياز پنهور	٣٧
٤٢. بلبل ڪورواهي	٣٨
٤٣. قاسم ساند	
٤٤. منير سولنگي	٣٩
٤٥. اسحاق راهي	
٤٦. مومن مليرائي	٤٠
٤٧. اطهر منگي	
٤٨. علي نواز صابر نظاماڻي	٤١
٤٩. نظم منگي	٤٢
٥٠. خليل لاڪير	
٥١. نظام الدين زائر	٤٣
٥٢. حيدرشاهه	
٥٣. محمد رمضان ڪمبوه زلفي	٤٤

Gul Hayat Institute

ڪهاڻيون

١. ساڳي خوشي	- نجم عباسي	٤٧
٢. واڌو ڪاٽو	- اسلم سنديلو	٥١
٣. ٽُٽل آشائن جي اڌوري ڪهاڻي	- سُريش	٥٧
٤. پيڙا جو پاڇو	- ولئ ملاح	٦٢
٥. فطرت جو انتقام	- عابد مظهر	٦٧
٦. دل ۾ روشن تنهنجي يادن جا چراغ	- الهڏتو وڳهيو	٧٠
٧. شڪست	- محمود مغل	٧٣
٨. سچ ۽ ڪوڙ [ڊائري]	- محبوب علي جوکيو	٧٧
٩. تان ڪي ڏونگر ڏوريان [آتم ڪهاڻي، قسط ٣]	- محمد صادق ميمڻ	٨٠
١٠. قبر	- موپاسان - ترجمو: جام وقار حسين قادري	٩٣

مضمون / مقالا

١. سپهه سالار دريا خان جو حسب نسب	- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	٩٩
٢. لنگر لتي ۾ تصنيف ۽ تاليف جو جائزو	- سيد حسام الدين راشدي	١١٣
٣. قرآن مجيد جا سنڌي ترجما ۽ تفسير	- علامه غلام مصطفيٰ قاسمي	١٤٤
٤. سنڌ — عرب مورخن ۽ سياحن جي نظر ۾	- ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	١٦٦
٥. فن خطاطيءَ جي مختصر تاريخ	- قريشي حامد علي خانائي	٢١٣
٦. منڇر جا پکي (قسط ١)	- جمال ميرائي	٢٢٨
٧. سنڌ ۾ طب — صدين جي آئيني ۾ [قسط ١]	- ڪئپٽن ڊاڪٽر زمان شيخ	٢٣٥
٨. ڪهاڻي ۽ ان جا ترڪيبي جُزا	- اميرعلي چانڊيو	٢٤٥
● — ”مٺي مُراد“ جي پذرائي (ادبي خبرنامو)	- مير نديم	٢٦٤
● — آديسي آئي ويا ......!		

Gul Hayat Institute

بسم الله الرحمن الرحيم

گذارش

پهرين محرم الحرام (۱۰- نومبر ۱۹۸۰ع) تي هجري پندرهين صديءَ جي شروعات ٿيندي. ان مبارڪ موقعي جي آمد جا سڄي اسلامي دنيا ۾ جشن ملهايا پيا وڃن. اسان جي وطن عزيز اسلامي جمهوريه پاڪستان ۾ پڻ ان سلسلي ۾ وڏي پيماني تي جشن شروع ٿي چڪا آهن.

تازو اسلام آباد ۾ نيشنل ڪميشن فار هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل ريسرچ آف پاڪستان طرفان قومي سيرت ڪانفرنس وڏي اهتمام سان منعقد ٿي، جنهن جو افتتاح صدر مملڪت جنرل محمد ضياءالحق ڪرڻ فرمايو، جنهن ۾ پاڪستان جي عالمن سان گڏ ٻين اسلامي ملڪن جي عالمن پڻ شرڪت ڪئي.

سنڌي ادبي بورڊ کي علمي ۽ ادبي، ديني ۽ تحقيقي خدمتن جي ڪري ملڪ ۾ جا جيڪا مشهور شهرت حاصل آهي، سا ڪنهن کان به لڪل ناهي.

بورڊ سنڌي، اردو، فارسي ۽ عربيءَ ۾، مختلف ديني عنوانن تي ڪيترائي ڪتاب شايع ڪيا آهن. ازانسواءِ، مهراڻ ۾ اسلامي تاريخ جي عنوانن تي ڪيترائي اهم ۽ تحقيقي مضمون ۽ مقالا شايع ڪيا آهن.

هينئر، هجري پندرهين صديءَ جي آمد جو جشن ملهائڻ لاءِ بورڊ مهراڻ جا ايندڙ ٻه شمارا ”سيرت نمبر“ ۽ ”مشاهير نمبر“ شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي.

اسان کي پنهنجن معزز پڙهندڙن کي اهو ٻڌائيندي خوشي ٿئي ٿي ته سنڌ ۽ پاڪستان جي ڪيترن عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ محققن، اسان جي گذارش تي، سيرت پاڪ جي موضوع تي اعليٰ پايه جا علمي ۽ تحقيقي مضمون، مقالا ۽ نعتيه ڪلام موڪلڻ جي مهرباني ڪئي آهي.

مهراڻ جو ايندڙ پرچو ”سيرت نمبر“ هوندو، جنهن جي طباعت رمضان المبارڪ جي پڇاڙيءَ مهيني جي شروع ٿيڻ سان ڪئي ويندي.

”سيرت نمبر“ کان پوءِ ”مشاهير نمبر“ شايع ڪيو ويندو. اهو پرچو انهن عالمن ۽ فاضلن، روحاني رهبرن ۽ ديني رهنمائن، بزرگن ۽ مشاهيرن جي سوانح

۽ ڪارنامن جو تذڪرو هوندو، جيڪي سنڌ چوڏهين صدي هجريءَ دوران پيدا ٿيا. هتي اهو واضح ڪرڻ مناسب رهندو، ته آهي مشاهير، جيڪي چوڏهين صدي هجريءَ دوران هن جهان مان رحلت فرمائي ويا، پر انهن جي پيدائش تيرهن صدي هجريءَ ۾ ٿي هئي، تن جو پڻ تذڪرو مشاهير نمبر ۾ ايندو.

اسان جي لسڪندڙن سيرت نمبر لاءِ مواد موڪلڻ ۾ جيڪو تعاون ڪيو آهي، اداري کي توقع آهي ته مشاهير نمبر لاءِ به آهي ساڳي ئي محبت سان اسان سان قلمي سانگ جاري رکندا.

هن موقعي تي اهو ٻڌائڻ مناسب رهندو ته بورڊ اهو به فيصلو ڪيو آهي ته هجري پندرهين صدي جشن تقريبات جي مناسبت سان، غوث‌الحق مخدوم نوح رحه جي فارسيءَ ۾ ترجمي واري ڪلام مجيد جي تاريخي نسخي کي شايع ڪجي.

بورڊ ان سعادت جي حاصلات لاءِ هرممڪن ڪوشش ڪري رهيو آهي.

انشاءالله العزيز، عنقريب، قرآن پاڪ جو پهريون جلد شايع ڪيو ويندو.

ڪلام مجيد جو اهو قديم تاريخي نسخو شاهه ولي‌الله محدث دهلويءَ جي مشهور فارسي ترجمي کان تقريباً ٻه سئو سال قديم آهي ۽ اهو جناب مخدوم محمد زمان صاحب سجاده نشين درگاهه سروري، هالا، بورڊ کي اشاعت لاءِ عنايت ڪيو آهي. ان جي ايڊيٽنگ جو ڪم سنڌ جي ممتاز عالم ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب سرانجام ڏنو آهي ۽ طباعت جي ڪم تي پڻ موصوف بذات خود نگراني ڪري رهيو آهي.

انشاءالله رب ڪريم جي رحم ۽ ڪرم سان پندرهين صدي هجريءَ جي آمد جو جشن ملهائڻ لاءِ بورڊ جا آهي اشاعتي پروگرام ڪاميابيءَ سان عمل ۾ ايندا.

وضاحت

مهراڻ جي گذريل پرچي ۾ محترم سيد حسام‌الدين راشدي صاحب جي تحقيقي مضمون ”تذڪره مشائخ سيوستان“ جو سنڌي ترجمو شايع ڪيو ويو هو، جيڪو محترم نياز همايونيءَ جو ڪيل آهي.

سالاڏو چندو

روز بروز وڌندڙ مهانگائي ۽ ڇپائيءَ ۽ ڪاغذ جي قيمتن ۾ اضافي جي مجبورين ڪري مهراڻ جي سالاني چندي ۾ هن سال کان اضافو آيو، ان کي ٽيهه رپيا ڪيو ويو آهي. اميد ته مهربان خريدار ان مناسب قيمت کي قبول فرمائيندا.

— ن. ا. ش

شاعري

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

ڪنهن جي نہ ڪنهين ساڻ رهائي آهي،
يڪتائي نہ آهي ۽ ڀلائي آهي،
اي طالب مولا تون ذرا غور تہ ڪر،
هن دور ۾ هر شخص تڏائي آهي.

- هالا، ۱۸ جنوري ۱۹۷۴ع

حالات جهان ٻاني ڪان دل تنگ آهي،
هن دور فراواني ڪان دل تنگ آهي.
هشياري و بيهوشي ۾ ڪجھ نہ آهي،
دانائي ۽ ناداني ڪان دل تنگ آهي.

- ڪراچي، ۱۴ فيبروري ۱۹۷۴ع

ڪجھ ڪوڙ اچي ڪوڏ پريشان آهيان،
سچ ڪنهن کي پسند ناهي پشيمان آهيان،
انسان جو ڪپ ڪونهي ڪو انسانن کي،
بس ڪٿ ڪيان ڪيڏهن وڃان انسان آهيان.

- هالا، ۱۳ مارچ ۱۹۷۴ع

هن دور ۾ هر وقت وڪامڻ آسان،
طيـاري ۾ هر روز اڏامڻ آسان،
لڙن لائي وري ڀوء نپاڻ مشڪل،
دل آهه وڃي ڪنهن سان لڳائڻ آسان.

- راولپنڊي، ۲۸ مارچ ۱۹۷۴ع

وعدو تہ ڪبو ڀر اهو پارڻ مشڪل،
دريا ۾ گهڙي ڀاڻ کي تارڻ مشڪل،
احسان فراموشي بہ آسان آهي،
احسان ڪري ان کي وسارڻ مشڪل.

- راولپنڊي، ۲۹ مارچ ۱۹۷۴ع

Gul Hayat Institute

هن دور جي هر وقت ۾ خاموش ٿجي،
پوڙو نه ٿجي، پر همه تن گوش ٿجي،
دل صاف رکي رهجي ٿي مجذوب نما
هر بارَ کان هر بارِ سبڪدوش ٿجي.

- راولپنڊي، ۳۰ مارچ ۱۹۷۴ع

ڪو دير ۾ آهي، ڪو سويلو آهي،
هوشيار ڪو آهي، ڪو گهيلو آهي
دنيا جو وڏو ڪيڏو نه ميلو آهي،
انسان انهيءَ ۾ به اڪيلو آهي.

- راولپنڊي، ۱۰ اپريل ۱۹۷۴ع

ڪنهنجو جي اگر ذهن پريشان ناهي،
چئي سگهبو ته انسان اهو انسان ناهي،
هٿ جوڙ ڪجي، دير لڳي پنڌ ڪجن،
هڪدم جو ٿئي پورو، سو پيمان ناهي.

- راولپنڊي، ۴ مئي ۱۹۷۴ع

جو چاڪ نه ٿيو سو به گريبان ڪهڙو،
ليڙون نه ٿي سگهيو ته پو دامان ڪهڙو،
جنهن ۾ نه ٿيو عشق جنون خيز بپا،
سچ پچ ته سو انسان به انسان ڪهڙو.

- ڪراچي، ۵ مئي ۱۹۷۴ع

جنهن ۾ نه هجي نقص اهو فن ڪونهي،
بي بادخزان ڪوئي به گلشن ڪونهي،
تاريڪ سندس هوندو سدا مستقبل،
ماضي جي ڪنهين شخص جو روشن ڪونهي.

- هالا، ٦ مئي ۱۹۷۴ع

جنهن ۾ نه وفائي سا مودت ڪهڙي،
جنهن ۾ نه سچائي سا مروت ڪهڙي،
هن طرح بنائي آهي قدرت فطرت،
جنهن ۾ نه جدائي سا محبت ڪهڙي.

- هالا، ۴ آگسٽ ۱۹۷۴ع

Gul Hayat Institute

جنهن ۾ نہ سليقو سو طريقو بدتر،
جنهن ۾ نہ طريقو سو سليقو بدتر،
جنهن ۾ نہ هجي طالب، مولا جي ياد،
والله اهو هرڪو دقيقو بدتر.

— هالا، ١٣ آگسٽ ١٩٧۴ع

ماڻهن مان ”الرجڪ“ ۽ پريشان آهيان،
حالات منجهان زود پشيمان آهيان،
مان پاڻ ڪان ئي پاڻ گريزان آهيان،
ڇا جي ڪري جو خود بہ تہ انسان آهيان.

— حيدرآباد، ٢١ آگسٽ ١٩٧۴ع

سچ پچ تہ جواني وڏي ديواني هئي،
ڪم فهمي هئي ان جي فراواني هئي،
ناداني جا سمجهيم ٿي سا دانائي هئي،
دانائي جا سمجهيم ٿي سا ناداني هئي.

— ڪراچي، ٢٢ آگسٽ ١٩٧۵ع

تصوير محبت جو مصوّر آهيان،
ڪنهن ذهن جو هر وقت تصور آهيان،
مان پنهنجي شب تار جي هر لمحي ۾،
يادن جي چراغن سان منور آهيان.

— اسلام آباد، ٢٣ آگسٽ ١٩٧۵ع

مان پنهنجي خيالن جو نگهبان آهيان،
مان پنهنجي ارادن جو بہ نگران آهيان،
مان پاڻ تي هِن جي ڪري نازان آهيان،
بلقيس محبت جو سليمان آهيان.

— اسلام آباد، ٢۴ آگسٽ ١٩٧۵ع

اي الف صفت غيرت قامت آهين،
ٻيهين ٿو تہ ٻو رشڪ امامت آهين،
جي ٿو هلين، زنده ٿي ٿئي دل مرده،
والله سچ تون ڪا قيامت آهين.

— ٢٧ آگسٽ ١٩٧۵ع

Gul Hayat Institute

روئـڻ ۾ کيلاڻـڻ جـو ٻيو اهي ڍنـگ،
کـل ڀـوڳـــ ستائڻ جـو ٻيو آهي ڍنـگ،
اندر ۾ خـودي، ظاهر ۾ نـوڙت ۽ نياز،
هـي پـاڻ پـڏائـڻ جو ٻيو آهي ڍنـگ.

-اسلام‌آباد، ٢٨ آگسٽ ١٩٧٤ع

خـود مـطـلـبـي ويـئـي تـہ محبت ائـي،
خـود غـرضـي ٿئي ختم تـہ عـزت آئـي،
جـي ذاتي مفادات کـي ويجهو وجـبـو،
ٻـو جـاڻ تـہ لـذت وئـي ذلـت آئي.

- هـــالا، ١٥ سپٽمبر ١٩٧٤ع

عـزت جـو وجائي، سو غضب ٿيندو آهـ،
تعريف جـي لئہ نـام و نسب ٿيندو آهـ،
وڏ مـاڻـهـپـي دولـت ۽ امـارت ناهي،
اخـلاق وڏائـي جـو سـبـب ٿيندو آهـ.

-اسلام آباد، ١٩ سپٽمبر ١٩٧٤ع

هـرکنهن جـي محبت جـي محبت بنيس،
هـر وقـت مـــروّت ۽ مـــودّت بنيس،
گـل ناهيان پر آهيان مان غـيـرتِ گـل،
هرهڪ جي مان ڪالر جي نـہ زينت بنيس.

-ڪراچـي، ٢٢ سپٽمبر ١٩٧٤ع

اڄ گـوشـت ۽ پـوسـت هـزاريـن آهن،
۽ صاحب "همـہ اوست" هـزاريـن آهن،
نـايـاب جـهـان ۾ آهـي دانـا دشـمـن،
نـــادان وڏا دوســـت هـزاريـن آهن.

-ڪـراچـي، ٢٣ نومبر ١٩٧٤ع

قطعو

خواب ۾ مـان نـہ مگر مـهنجي معما هوندي،
آرزو هـونـدي صنم، يـا ڪا تقاضا هوندي.
هـي فقط تنهنجي تصور جـي غلط فهـي آهـ،
منهنجي تصوير نـہ پـر تنهنجي تمنـا هوندي.

- هالا، ١٥ اگسٽ ١٩٧٤ع

Gul Hayat Institute

منهنجو سهڻو يار هزارن ۾،
سردار سونهين سردارن ۾.

ملي ڪڪرن کي هي سياه ڪتان،
آندي ڪاري رات اونداه ڪتان،
مليو مشڪ عنبر کي هڳاءُ ڪتان،
اها وصف سڄڻ جي وارن ۾.

جي ظاهر سندس ڪجهه نور ٿئي،
سڙي جڳ تہ سارو هي طور ٿئي،
ڪُل حور پري چڪ چور ٿئي،
مچي شور وڃي تہ مزارن ۾.

ملي يوسف کي هئي هڪڙي ذري،
ڏسي ڪيئن زليخا ٿي هئي چري،
ٿيو مجنون ڇا ٿي مست وري،
ڦڙڦوٽ پئي عشق وارن ۾.

جاچي جڳ تہ ڏٺم نڪي جوڙ پيو،
هڪ محب 'ميهر' نڪي ووڙ پيو،
پلي باسي دل تہ ڪروڙ پيو،
پرين پڌرو پاڪ قطارن ۾!

مولوي محمد عظيم شيدا

گهڙي پل تہ گذجي گذاريون هليو وڃ،
گهايل گهور سان گذجي گهاريون هليو وڃ.
ڏکن ۾ ڏکيا ڏينهن پئي ٿي گذاريان،
ڪڏهن نيڻ نرمل نهاريون هليو وڃ.
ڪايل جو سڪ ۾ سڙي ساهہ ويو آ،
اڱڻ منهنجي ٿي پير پايون هليو وڃ.
مري ويو آ شيدا سڄڻ تنهنجي سڪ ۾،
منهنجي لاش کي مُنهن ڏيکاريون هليو وڃ.

حامي خيرپوري

غزل

مُنهن جو منڙو قلب جو ڪارو سڀ جو يار سڏائي ٿو،
ڏينهن ۾ ڏهه ڏهه ڀيرا جيڪو سؤ سؤ روپ مٽائي ٿو.
حُسن جو حملو ڪري هميشه عشق جو رنگ لڳائي ٿو،
ناز ادا سان يار نهوڙي گهوٽ گهڻا ئي گهائي ٿو.
پنهنجو پرائو آن جي آڏو پنهنجو ڪنڌ نوائي ٿو،
ڏور هٽن ۾ جهلي هو ڏاهو پُتليون ڪئن ته نچائي ٿو.
اڄ ڪلهه تنهنجو ڪالهه هو منهنجو انت نه ڪنهن کي ڏئي ٿو پنهنجو،
پاپ جي پڃري اندر سڀ کي انڪل سان اڙائي ٿو.
ورد وظيفا نفل نمازان درد بنا ڪجهه ڪم نه ڪندا،
دل جي حضور جو هڪڙو سجدو سارا مطلب پائي ٿو.
ڪجهه به نه ٿيندو حاصل ڪنهن کي ساري ملڪ مڃائڻ سان،
سوڀ انهيءَ جي آهي جيڪو هڪڙو يار مڃائي ٿو.
عشق جو دستور آهي اهو جو فتح شڪست ۾ ٻنهي ٿي،
نينهن نوازش جن تي ڪري ٿو تن جا حال وڃائي ٿو.
علم و هنر سان هر فن مولي ٻنهي سکهي ٿو بيشڪ پر،
عشق بنا انسان اجايو پنهنجي عمر گنوائي ٿو.
ويڄ طبيب ڇا جوڳي مانڊي مُلا پانڊڻ ڪجهه نه ڪيو،
نينهن جو نانگ ٿو ڪاٽي جنهن کي تنهن کي ڪير بچائي ٿو.
ياد ڪندين هن ”حامي“ کي اي يار مرڻ کان پوءِ گهڻو،
جيڪو توکي قرب جون ڳالهيون ڪلجڳ ۾ به ٻڌائي ٿو.

شمشيرالحيدري

غزل

تنهنجي لٽڻ ۾ جو لهاري ويو، ڇڻ ته سنڌوءَ جي ٻئي ڪناري ويو.
تنهنجي وارن جو واس جنهن ورتو، وقت جي سينڌ کي سنواري ويو.
پيار جي ٻُڪ نه آهي دنيا کي، وقت اڄ واڳ پنهنجي واري ويو.
هڙو مفلس نه ڪنهن ڏٺو هوندو، هڪڙي دل سا به ڪٿ وساري ويو.
هڪڙو ”شمشير“ هو هزارن ۾، سو به دنيا سان اڄ گذاري ويو.

برڊو سنڌي

ٽوري ڳالهه

هيڏڪيي هير نہ آهي مون کي،
جيڪر ڪنهن تہ سنپاريو هوندو،
هن جي آمد سان هي منهنجو،
ٿڪيي پوي کٿهرُوندو جيڪر،
کوڙ ڪتوري،
ساڻ ڪٺي ڪو ايندو،
گهر مُٺهڪائي ويندو،
هي مَنُ!
ڪاڻ دلاسي ماندو،
هر پاسي واجهائي ويٺو
ڪو تہ اچي،
ڳِل لائي چوندو:
”ٽوري ڳالهہ تي هيڏو هاڃو، تون تہ ٻنهہ ڪو موکو آهين!“
آک ڦري ٽيي،
مونجهہ مري ٽي،
آس نيمائيي خيرُ گهٽري ٽيي،
اڄ ڪو ايندو،
اوڏو ٽيندو،
اوڏو ٽيندو، پُٽ ٽپهندو،
آٽت ڏيندو،
سُور سٽليندو،
وجهي ڳيراني گڏجي وهندو،
۽ هيئن چوندو!
”ٽوري ڳالهہ تي هيڏو هاڃو، تون تہ ٻنهہ ڪو موکو آهين!“

Gul Hayat Institute

پنبڙيُون پسنديُون،
ريجهڻون رسنديون،
آسون ڪسنديون، مسنديُون مونجهونءِ
پيار منجهان
هو پلئو چُنيءَ جو
مُنهنجي ميري مُنهن تي ڦيري،
هلڪي مِٺڙي
ڇُهنديءَ پائي
ڪُوڙ سچوڙ ي مُرڪي چوندو؛
”توري ڳالهه تي هيڏو هاچو، تون ته بنهه ڪو موڳو آهين!“
ويجهو ويجهو
پير جو ٺهڪو
دل جو دهڪو، سُرهو سهڪو
آڪ جو جهمڪو
چُوڙيءَ ڇمڪو
ڪاڏيءَ هٿڙا
مينديءَ رتڙا
ٿڏڙا ٿڏڙا، ڪُنڙا، مِٺڙا
لائي منهنجي سِرَ جو سائين!
چاندي جهڙي
سُر ۾ چوندو!
”توري ڳالهه تي هيڏو هاچو، تون ته بنهه ڪو موڳو آهين!“

نواز علي شوق

گيت

اڄ ته پرين مان توکي سور سڻايان،
دل جا درد پڌايان!

تون جي ملين جڻ ملي حياتي ٻڪيل راهي منزل پاتي،
جاني! تو بن جيون زهر ٿي پايان...
حسن ۾ يڪتا، خلق ۾ يڪتا، تنهنجي هستي آهه امرتا،
تنهنجي عظمت آڏو سيس نوايان...
بيت ۾ تو لئه، گيت ۾ تو لئه، ساز بہ ۽ سنگيت بہ تو لئه،
توکي شاهه جي وائي سمجهي ڳايان...
تنهنجون ڳالهيون دل ۾ دلبر، راهه نهاريان تنهنجي هر هر،
ويٺي ڪانگ اڏايان، ڦارون پايان...

Gul Hayat Institute

مولابخش پنو ”مسڪين“ شڪارپوري

(١)

مسڪين! مولا جي مهر جي، بلڪل ناهين بات،
سدا وسي سپ تي، ڏينهان توڙي رات،
لاڙو رکي لياقت ڏي نڪا پڇي ذات،
جي ڏاتر ڏني ڏات، ته ڪين ڏسي ڪنهن قوم کي!

(٢)

مهل هڪڙيءَ، مسڪين چوي، ڪيو خلوت منجهه خيال،
ته من لڳيءَ محبّت جو، آهه ڪيترو نه ڪمال،
تان اندر مان عقل ڏنو، عجب هيءُ احوال،
جي لڳي، ته ڪري لال، جي نه لڳي، ته ڪوڏي نه لهي!

(٣)

جي دلبر هن دنيا کي، بهشتي بڻائين باغ،
ته ڪيڏي چڏ قلب مان، دوئيءَ وارو داغ،
اهو ڪارو زاغ، من ۾ نه رک، مسڪين چوي.

(٤)

جي چاهين سرخرو رهان سنسار ۾، ته لائق ڌار لِسان،
’زبان‘ شيرين ملڪ گيري‘، سمجهي ڇڏ سجان،
پاجهه رک پارڙن تي، وڏن رک تون مان،
هل حليمت سان هر حال ۾، ڪر ڪاوڙ اصل ڪانَ،
اچات هل نه ڪنهن سان، خودي رکي خان،
ته اهڙيءَ طرح انسان، ماڻهو سڏجين ملڪ ۾!

(٥)

مسڪين پنهنجي من مان، ڇڏ ڪارو ڪيڏي ڪانگ،
نڪي ماندو ٿيءُ مورهين، نڪي سالڪ رک ڪوسانگ،
ليت اٿيئي نانگ، ڪائيندي ڪوتن کي!

(٦)

ڪوڙا رهن نه ڪوڙ ڪان، سچا چون سچ،
قربائتا پنهنجي قرب ۾، ڪڏهن ڪن نه ڪچ،
اچا مچي پيهن مچ، مشڪل منجهه، مسڪين چوي.

[موڪليندڙ: حبيب الله پنو].

تاجل بيوس

غزل

جتي پيارن ۾ دل جلي هوندي،
هاءِ! ڪهڙي سا زندگي هوندي.

لڙي آ رات، ٻاهر ٿي ٽمڪي،
ٻُوڻي اک، ڪاڻ ڪا آڻي هوندي.

ڪاهي پيو موت آهي ماڻهن ۾،
ڀَڪَ سيني ڪٿي وڳي هوندي.

زندگي سفر هو اونداهين جو،
موت ڪانپوءِ ته روشني هوندي؟

تنهنجو آ ڏينهن، تون ڀي ترسي پؤ،
آئيان ماني ٿي، جهي پڪي هوندي.

جتي ڪٽڪن ۾ لاٻُ پوُڻو آ،
آتي ماڪڙ وري لٿي هوندي.

جيڪا جيون جي لاٽ ٻاري ٿي،
پڪ سا راند ڪنهن ڪَٽي هوندي،

ڪنهنجي هٿ مان ڳرهُه ڪِريو هوندو،
ڪا ته روئي سمهي پئي هوندي

جنهن کي پٿرُ لڳي ٿي ٻرزا ٿيو،
آها دل نيٺ پئي ٿُٽي هوندي.

واجد

وائي

پنهنجو پيار ٻه جڳ جي ريتن، آڏو نيٺ جهُڪي پيو،
رت جو رنگ ڦِڪي پيو.

لُڙڪن روڪيندي نيڻن جو، آخر بند ٽُٽي پيو،
رت جو رنگ ڦِڪي پيو.

جنهن کي ٻه واسينگ ورايو، منهنجو ساهه سڪي پيو،
رت جو رنگ ڦِڪي پيو.

آسُن جي پوائي جو اڄ، هر امڪان ڪٽي پيو،
رت جو رنگ ڦِڪي پيو.

Gul Hayat Institute

غزل

ذوالفقار راشدي

هٽ هٽي ذهن مان چنڊيان چارو،
ياد ڪوئي نٿو اچي يارو.

ڪوڙ چانڊوڪيون چنڊ پٺي مائيون،
رات تارن جو من اچي وارو!

دل ته آهي اٿاهه ڪو ساگر،
ڪنهن به ٽوبي نه تر لڌو ڪارو.

ڪاڙهو ساڙو اسان جي تن من ۾،
ڪيڏو وسندي تي پيو وسي پارو.

چٽڪ ٻنجر قديم آهي دل،
ڪائي ساوڪ نه ڪوئي وسڪارو.

ڪائي جهاتي نه ڪو دلاسو دم،
ڪوئي اوسيئڙو ۽ نه ڪو پارو.

جنڪ اندر آڏيهي وئي ڪائي،
پورو ٻوٽو، پٽيو ٻدن سارو.

خاڪ سڪٽي ۽ سرد سڀ چٽڪون،
اهڙي آپ ۾ نه چمڪندڙ تارو.

بي سبب آهي منهنجي مايوسي،
وهه ڳولي ڏسو، وينجهارو(١).

Gul Hayat Institute

(١) "وهه لهي وينجهار، دليون پرڪي داسڙو" ـ شاهه

پيرل فقير
(خيرپوري)

(۱)

سيڪو چوي گهرجي صبر، دل جي خبر دلدار کي.

سڪ سان صبر ڇا ٿو لڳي، تيرن ڇنيو ڇٽو ڪٺن تڳي،
نيشان ٿيو نيڻن اڳيي، ڪاڏي ڪندو ڀي ڪار کي.

رمزن ماريا رڙندا وتن، سڪ سوز ۾ سڙندا وتن،
ڪڇهه ۾ ڪِريا ڪِرندا وتن، ڪندا ياد پنهنجي يار کي.

ٿندڙي اصل نہ نيڻن مٺن، سوَ سور ۾ سجڙا لٿن،
لوڪان لڪايون ٿا وتن، پنهنجي عشق جي آزار کي.

پيرل پرين جا جي ٺين، سي زهر جا پيالا پين،
ٿوڙي مرن توڙي جين، ناهي غرض غمخوار کي.

(۲)

خوش ٿو گذارين منهنجا مٺا، عاشق تنهنجو عذاب ۾.

ٻن پيو جدائيءَ جو جيڻ، تنهن کان زهر جو پيالو پيڻ،
پنهنجي يار کان دم ڌار ٿيڻ، لکيو ڪهڙي ڪتاب ۾.

لوڪان پاتم ليڙو ليڪي، ساري عمر سورن ۾ سيڪي،
تقدير رب جيڪا لکي، هٿ هٿ بندا تنهنجي باب ۾.

پيرل چوي آئين نہ تون، ڏکيا گذاريا ڏينهن مون،
سرڪار رب جي روبرو، هرڪو ايندو حساب ۾.

موڪليندڙ: خادم سنڌي (اگڙا)

حافظ محمد احسن چنا

مهلقا محبوب تنهنجي حسن تي حيران سيئي،
جن ملائڪ خواه حورون ۽ پريون انسان سيئي.

عارضِ انور اڳيان شرمنده ٿيا شمس و قمر،
تنهنجو رخ روشن ڏسي، عاشق پڙهن سبحان سيئي.

تون سچڻ سردار آهين ٻيا سيئي تنهنجا غلام،
تنهنجي دروازه سندا شاهِ زمان دربان سيئي.

شان تنهنجو آهه اعليٰ ڪونه ثاني ڪو ٻيو،
بادشه دنيا جا تنهنجي تابعِ فرمان سيئي.

عشق الفت تنهنجي آهي چڻ عبادت بندگي،
تنهنجي تعريف و ثنا خواني ۾ ٿيا سحبان سيئي.

جيڪڏهن دلبر قبولين پنهنجي گولن جو غلام،
تا ميان مان مهربانيون لطف ۽ احسان سيئي.

عيب منهنجا ڪين ڏس، پر شان پنهنجي کي سڃاڻ،
مون خطائون لک ڪيون سي عفو ڪر عصيان سيئي.

جي اچين منهنجي اڱڻ تي خوبرو شفقت ڪري،
مال مڏيون ساهه سر تو تان ڪيان قربان سيئي.

هڪ نه احسن آهه تنهنجي وصل جو طالب، مگر
مهلقا ديدار تنهنجي جا رهن خواهان سيئي.

عنايت بلوچ

چوا ڄ مَنَ جي آسَ اُجهائي، ٽِمڪي ٽِمڪي لاٽ وسائي،
ساز جي رُون رُون روئاري ٿي، دل جي مُڪڙي ڇو ڪومائي؟
ڪاڏي وئي خوشبوءِ ڪٿوري، ٻهڪيل ناهي رات جي رائي.
ڏينهن ڏني جو ٻات اونداهي، هيڏي هوڏي ”ڪارو ٻائي“،
آسَ جي مکڙي جي سُندرتا، ساڻي ساڻي ۽ ويڳاڻي.
هن جا رشتا، واعدا ناتا، ڪوڙا سپنا، ڪوڙ ڪهاڻي.
اڄ ته عنايت ڏور هلون ڪٿ، راس نه آئي ٻريت ٻرائي.

سليم ڳاڙهوي

ڳالهه

منهنجا محبوب! ذرا ڳالهه تہ ٻڌ تون منهنجي،

منهنجي حالت بہ تہ ڏس، مون کي ميارون تہ نہ ڏي،
ڪيئن پلا دور ۾ مجبور گذاريو هوندم؟
منهنجي هر ڪوڪ وئي برهہ جي ٻن ۾ گم ٿي،
توکي هر گام تي، هر وقت پڪاريو هوندم!
منهنجا محبوب! ذرا ڳالهه تہ ٻڌ تون منهنجي،

توکي هيءَ ڳالهه اڃا ياد هجي يا نہ هجي،
تنهنجي تصوير کي سيني ۾ سمايو ڪنهن هو؟
سوهہ تنهنجي کي، محبت کي امانت سمجهي،
دل جي صندوق ۾ سانڍيو ۽ لڪايو ڪنهن هو؟
منهنجا محبوب! ذرا ڳالهه تہ ٻڌ تون منهنجي،

مان تہ مينديءَ جي گلن کي ٿي چُهڻ چاهيو هو،
منهنجا هٿ ڏس تہ رتو رت ٿي پيا اي پيارا!
مان تہ سمجهان ٿو تہ ميندي بہ ڪندا ٿي پالي،
چاڪ چڪندا ٿي رهيا، ڪين ڪين چُٽا، اي پيارا!
منهنجا محبوب! ذرا ڳالهه تہ ٻڌ تون منهنجي،

عيش، آرام، خوشي ڇا کي چون ٿا ساٿهون،
منهنجي مُرڪڻ مان بہ آليون ٿي پون ٿيون اکڙيون!
حادثن ڪيري رکيا شيش محل سُهڻن جا،
تن جي شيشن ۾ پيا ڏار ۽ چيتيون پکڙيون:
منهنجا محبوب! ذرا ڳالهه تہ ٻڌ تون منهنجي،

منهنجو جيون بہ سُڪل ڪانهن جو پوڙو ڇنڇي،
جيڪو مهراڻ جي ڪنڌيءَ تي اڃايل آهي!
ڇا انهيءَ سڪ جو ڪڏهن قدر بہ ٿيندو ڪنهن ڪان،
منهنجو من آهہ جو صديڻ کان سڪايل آهي!
منهنجا محبوب! ذرا ڳالهه تہ ٻڌ تون منهنجي،

Gul Hayat Institute

ڪيئي اميد جون مکڙيون ٻه سڙي رک ٿي ويون،
چيٽ جي مُند سرءُ کي ٿي نِپائي شايد،
هي بهارن ۾ ٻري باهه، آلا ٿا آيرن،
مست بادل پيو ٿاندن کي وَسائي شايد!
منهنجا محبوب! ذرا ڳالهه ته مڃ تون منهنجي.

سامهون راهه تي ڪنڊن جون قطارون آهن،
هر قدم تي ٿو ڪِري خون جو قطرو جاني!
مان بچائڻ ٿو گهران پاڻ، بچڻ مشڪل آهه،
تون ئي ڏس مون کي بچڻ جو ڪو طريقو جاني!
منهنجا محبوب! ذرا ڳالهه ته مڃ تون منهنجي.

ڏِس ته هي دور محبت جو مخالف ڪيڏو،
حيف، انسان ئي انسان جا ويري آهن!
ڪوئي ڪنهن جو به نه همدرد ۽ همدم آهي،
ڪيئي احساس ۽ احسان جا ويري آهن!
منهنجا محبوب! ذرا ڳالهه ته مڃ تون منهنجي.

منهنجي دنيا تي سدا رات پئي راڄ ڪري،
منهنجي قسمت جي سحر ڪهڙي گفا ۾ گم ٿي؟
گڙدڙ اوندهه ۾ ڀلا ڪير سڃاڻي ڪنهن کي،
سڌ ڀڙاڏو ٿي پيو، آهه خلا ۾ گم ٿي!
منهنجا محبوب! ذرا ڳالهه ته مڃ تون منهنجي.

اي سڄڻ! ڇو ڀلا ماڻهن کي ٿيو ويسارو،
مان ته هيءَ ڳالهه اڃا ڪين وساري آهي،
هي ڪهاڻي ته ڪهڙي ڪين پراڻي ٿيندي،
ڏِس ته زخمن مان اڃا خون به جاري آهي!
منهنجا محبوب! ذرا ڳالهه ته مڃ تون منهنجي.

Gul Hayat Institute

بلقيس عاربائي

تو هٿن ۾ رچائي مهندي،
۽ شرنائن جو شور اٿيو؛
توکي تنهنجي منزل مبارڪ هجي،
راهه ۾ ڪو غريب لُٽيو!

●

وسرن ٿا پيٽ،
لڪ رتن ڪيا مون،
هر هر ياد اچن ٿا ناسي نيڻ!

●

تون آهين منهنجي من جو ميت،
آهين تون منهنجي سپنن جو سنگيت،
سپنن ۾،
دنيا آڏو،
تون منهنجي پلڪ جهپڪ جي جيت،
تنهنجو منهنجو پيار،
ساري جڳ جي ريت،
تنهنجي ياد،
منهنجا وياڪل گيت.

ادل سومرو

●

ڇڏ ته مون کي وڃان
سڏ آهي اڃان.

رڃ توڙي هجي
اڃ توڙي هجي
آءُ ويندس اُتي
سونهن آهي جتي.

سونهن وسڪار آ
سونهن هبڪار آ.

ڏينهن پل پيو ٿيي
سونهن وڌڪار آ.

سونهن ساوڻ مثل
ڪين پرچي ٿي دل
سونهن سڏڙا ڪري
پوءِ ڪنهنجي سري.

ڪونه آهي اُتي
ڪين آخر مڃان
سڏ آهي اڃان
ڇڏ ته مون کي وڃان.

Gul Hayat Institute

اياز گل

گيت

دل ڪيئي ٻيوس، مينهڙا!
وسُ وسُ مينهڙا وسُ!

جوت جيان جرڪي پيو جوينُ،
تن تان لاٿي ڪسُ، مينهڙا!
وسُ وسُ مينهڙا وسُ!

تنهنجيءَ رم جهم منجهه پريءَ جي،
ڳالهين جو آ چسُ، مينهڙا!
وسُ وسُ مينهڙا وسُ!

تون ته سچو جڳ جهاڳي آئين،
ساجن جو ڏي ڏسُ، مينهڙا!
وسُ وسُ مينهڙا وسُ!

پريءَ بنان هي ساوڻُ گذريو،
ڪيڏو ڙي بي رسُ، مينهڙا!
وسُ وسُ مينهڙا وسُ!

رحيم بخش "قمر"

ساز سڀئي سروا!
متو ڏنو اڄ مرڪندي!

ڪاتيو ڪند ڪُلهن ڪان،
پرتئون پنهنجو پاڻ!
متو ڏنو اڄ مرڪندي!

ماڻڪ! منگتو چڏي،
سيسي نمئي ٿو ساڻ!
متو ڏنو اڄ مرڪندي!

سورت سرتاج لئي،
"هئي، هئي" ڪري ٿي هاڻ!
متو ڏنو اڄ مرڪندي!

"قمر" ڪئي ڪريم سان،
راجا روح رهاڻ!
متو ڏنو اڄ مرڪندي!

نشتر ناٿن شاهي — غزل

همدرد جي لقمان ٿئي ها تہ ٿئي ها، جي درد جو درمان ٿئي ها تہ ٿئي ها.
طوفان کي ڪشتي جو نگهبان نہ سمجهو، دشوار جي آسان ٿئي ها تہ ٿئي ها.
بجلين کي محافظ ٿا گلستان جو سمجهو! ڪافر جي مسلمان ٿئي ها تہ ٿئي ها.
مستن کي خردمند بنائڻ آهي اوکو، حيوان جي انسان ٿئي ها تہ ٿئي ها.
زخمن جي دوا ٿئي ٿي نمڪ ريزي سان اڪثر، دشمن کان جي احسان ٿئي ها تہ ٿئي ها.
صياد کي ايڏو نہ چڙهيو چيڪ چمن ۾، ظالم جي مهربان ٿئي ها تہ ٿئي ها.
اي چشم پريشان هينئر بند رڙڻ ڪر، سنگ دل کي جي ارمان ٿئي ها تہ ٿئي ها.
”نشتر“ آ بهارن تي اچا آسرو توکي، مسرور پريشان ٿئي ها تہ ٿئي ها.

سروپچندر شاد — گيت

سُنهنجو آهي ڪير؟ الا، مان ڪنهن کي ڳوليان ٿي؟

راهن ۾ تارا تارا چمڪن،
گيت گلابي هر هنڌ گونجن،
هٿڪڙين جا ڇڻڪا پُڌجن،
ڳورا ڳورا پير، الا، مان ڪنهن کي ڳوليان ٿي؟

چنگ وڄي ٿو، چنگ دُکي ٿي،
چپ چُرن ٿا، سينڌ وڄي ٿي،
رڻ پوسي ڏي وڪ کڄي ٿي،
آهي جڻ کو شير، الا، مان ڪنهن کي ڳوليان ٿي؟

سُنهنجو دلبر سڀ کان نيارو،
جڳ جي اک جو آهي تارو،
سچ تان سر کي گهورڻ وارو،
مانجهي مرد منير، الا، مان هُن کي ڳوليان ٿي.
هُن کي ڳوليان ٿي،
الا، مان هُن کي ڳوليان ٿي!

Gul Hayat Institute

نگار بزمي

غزل

رهڻ چاهيوسين بهارن جي وچ ۾،
مگر آندو تقدير خارن جي وچ ۾.

هُجي غم جي هڪڙو ته انسان ڏجي مُنهن،
مگر ڇا ڪجي ڪجهه هزارن جي وچ ۾.

رڳو وارَ ناهن وڪوڙڻ جي خاطر،
رهن ٿا ڪي واسينگ وارن جي وچ ۾.

اسان جي اکين مان آلا ٿا آڏامن،
ٻري باهه ٿي آبشارن جي وچ ۾.

جتي ڏاڍ ڏيلن کي ڏاري وجهي ٿو،
رهي ڪير اهڙن خسارن جي وچ ۾.

دُکي دشمنن جا هزارين ڏسون ٿا،
اسان دل دکائي آ يارن جي وچ ۾.

ٻنور ۾ اڪيلو ڇڏي ناخدا ويو،
سفينو ٿو ٻُڏي ڪنارن جي وچ ۾.

هو محفل ۾ آيو ته ڇا آيو ”بزمي“،
اچي چنڊ جڻ ويٺو تارن جي وچ ۾.

”انور“ هالائي

غزل

ڪيئي صديون پاڻُ پنهنجو پاڻ ۾ ڳوليو اٿم،
زندگيءَ جي سونهن ۽ سرهاڻ ۾ ڳوليو اٿم.
صبح جي ٻي فيض ڪرڻن کي ڏسي ڏڪجي ٿُٺي،
رات جي مدهوش ڪُن چانڊاڻ ۾ ڳوليو اٿم.
جذبهءِ دل جي اثر کان نيٺ نا اميد ٿي،
بارها من جي مقتل ماندڻ ۾ ڳوليو اٿم.
بُتڪدن ۾ ٻُڏي ٻُڪي سر کي ٽڪرائي وجي،
لا الـلـه جي ورد ۽ واڪاڻ ۾ ڳوليو اٿم.
جوت جيوت جي جلايم پر نه جاڳيو لاشعور،
جاڻ ۾ ڳوليو اٿم، اڻ جاڻ ۾ ڳوليو اٿم.
چاهتن جي هر ڪناري تي ٽڪي راهون وري،
والهانه مٺي مٺي مهراڻ ۾ ڳوليو اٿم.
ڪوڙ جي ٻويان هلي هر دور ۾ ڪارو ٿيس،
سچ آخر روح جي آجراڻ ۾ ڳوليو اٿم.
حُسن شوڪت پارسائي ۽ تقدّس جو ڪمال،
عظمتِ انسانيت جي ماڻ ۾ ڳوليو اٿم.
سجده گاهه عشق ۾ ”انور“ جهڙي معبود کي،
عارفانه رنگ ۽ اهڃاڻ ۾ ڳوليو اٿم.

سرڪش سنڌي

لطيف

لطيف ساوڪ سڪار سائين، لطيف سان گر ڏڪار سائين،
لطيف منهنجو تہ يار سائين، لطيف تنهنجو بہ يار سائين،
لطيف دل جو قرار سائين، اڪيون نہ ٿئي جي، تہ ڏار سائين.

وڻن ٽڻن ۾ لطيف سائين، گلن ڦلن ۾ لطيف سائين،
چمن چمن ۾ لطيف سائين، ڪکن پنن ۾ لطيف سائين،
برن ٿرن ۾ لطيف سائين، درن گهرن ۾ لطيف سائين،
ابن دهن ۾ لطيف سائين، نسن رڳن ۾ لطيف سائين،
لطيف آهي پيار سائين، اڪيون نہ ٿئي جي، تہ ڏار سائين.

سحر سحر ۾ لطيف سهڻو، اثر اثر ۾ لطيف سهڻو،
اکر اکر ۾ لطيف سهڻو، پتر پتر ۾ لطيف سهڻو،
شجر شجر ۾ لطيف سهڻو، بشر بشر ۾ لطيف سهڻو،
نظر نظر ۾ لطيف سهڻو، سفر حذر ۾ لطيف سهڻو،
نظر ڪري تون نهار سائين، اڪيون نہ ٿئي جي، تہ ڏار سائين.

لطيف دل آ لطيف الفت، لطيف راحت لطيف فرحت،
لطيف ڏي آ لطيف آئت، لطيف ساٿي لطيف نعمت،
لطيف قاسم لطيف قسمت، لطيف ملڪيت لطيف دولت،
لطيف محبت لطيف شهرت، لطيف شوڪت لطيف عظمت،
لطيف عزت وقار سائين، اڪيون نہ ٿئي جي، تہ ڏار سائين.

لطيف اعظم لطيف عالم، لطيف محسن لطيف محرم،
لطيف اجمل لطيف اڪرم، لطيف سالم لطيف اسلم،
لطيف هردم لطيف همدم، لطيف دائم لطيف قائم،
لطيف هادي لطيف حاڪم، لطيف دل جي لطيف مرهم،
لطيف اکڙين جو ٺار سائين، اڪيون نہ ٿئي جي، تہ ڏار سائين.

لطيف گوهر لطيف جوهر، لطيف اظهر لطيف مظهر،
لطيف داور لطيف دلبر، لطيف بهتر لطيف برتر،
لطيف وارث لطيف واهر، لطيف منزل لطيف رهبر،
لطيف ليکڪ لطيف شاعر، لطيف سان ڪونہ آ برابر،
لطيف آ غمگسار سائين، اڪيون نہ ٿئي جي، تہ ڏار سائين.

Gul Hayat Institute

لطيف سانول لطيف ساجن، لطيف گنج ۽ لطيف مخزن،
لطيف دل ۽ لطيف ڌڙڪن، لطيف ٻولي لطيف ضامن،
لطيف دم دم لطيف جيون، لطيف زينت لطيف جوڀن،
لطيف گل ۽ لطيف گلشن، لطيف سنبل لطيف سوسن،
لطيف موسم بهار سائين، اکيون نه ٿئي جي، ته ڏار سائين.

لطيف شمع شعاع آهي، لطيف خوشبوءِ هڳاءُ آهي،
لطيف دل جو تڳاءُ آهي، لطيف سنڌيءَ جو ساهُ آهي،
لطيف سهڻو سڀاءُ آهي، لطيف ٻلڪل ٻچاءُ آهي،
لطيف دشمن تي تاءُ آهي، لطيف دشمن کي گهاءُ آهي،
لطيف ويريءَ تي وار سائين، اکيون نه ٿئي جي، ته ڏار سائين.

اٿي اي پيڙيل اٿي ستايل، اٿي اي تڙپيل اٿي اي گهايل.
اٿي ڏکايل اٿي ڦرايل، اٿي اڀاريل اٿي وسائل،
اٿي سڪايل اٿي وياڪل، اٿي اڄايل اٿي ٻڪايل،
اکين اداسيل دلين دکايل، اٿي اي هيسيل اٿي هيسايل،
لطيف ڪسي تون پڪار سائين، لطيف تي ٿي نثار سائين.
لطيف دل جو قرار سائين، اکيون نه ٿئي جي، ته ڏار سائين.

غلام هالائي

غزل

ڪڏهن راضي سڄڻ ٿيندين، ڪڏهن هي غم ختم ٿيندو،
خوشي حاصل ڪڏهن ٿيندي، ڪڏهن ماتم ختم ٿيندو.
اکيون برسات جيئن دائم، وسن ٿيون دلربا تو لئه،
نه تون ملندين نه اکڙين جو، نه هي آگم ختم ٿيندو.
سڄڻ نالي ٻنا تنهنجي، نه ٻي ڪا وات سان وائي،
مرڻ تائين نه اي دلبر، هي منهنجو ڪم ختم ٿيندو.
جفا جي تير سان جيڪو، رسايو زخم تو دل کي،
نه زخم، دل منا تنهنجي، ٻنا مرهم ختم ٿيندو.
منا غلام کي در تان، ڌڪاريندين ته ڇا ٿيندو،
پرين پڪ ڇان قدمن ۾، سندم هي دم ختم ٿيندو.

Gul Hayat Institute

عاجز آچڻ

سڄڻ هاڻ تو لئہ، ڪڏهن ڪين رُندس،
ڪٿي ساهہ تڏڙا نہ سُڏڪا ڀريندس.

ڪبي هاڻ ڪوشش، وساري ڇڏڻ جي،
دلاسن تي دلڙي، ڏتاري ڇڏڻ جي،
نڪي ياد پوندين، نڪي سور سهندس.

بنهہ جي سنڌ ۾ ياد مون کي ستايو،
غمن گوندرن ۽ وڇوڙن ورايو،
ڏئي ٺهڪ دل کي، ڏتاري ڇڏيندس.

سنڌ ۾ ظلم ظالم، جفائن جون ڳالهيون،
۽ "عاجز آچڻ" جي صدائن جون ڳالهيون،
مان ڳائي وجائي، دنيا کي ڏسيندس.

غلام حسين رنگريز

●

دلاسا ڏيئي دلبر پو ڏڪارڻ کو چڱو ڪونهي،
مٺا مشتاق پنهنجا هيئن مارڻ کو چڱو ڪونهي.

نہ ريجهي ۽ رهي تو روح راحت ہر سوا تنهنجي،
ٻري پنهنجن کنان هيڏو گذارڻ کو چڱو ڪونهي.

مريضن کي مسيحا در مٿان پنهنجي نہ موٽايو،
ٻنان دارون دوا بيمار ٽارڻ کو چڱو ڪونهي.

ٻناري تو ٻيا هاسين رکي آسون اميدون سؤ،
اگر تان عاشقن کي هيئن آٽارڻ کو چڱو ڪونهي.

هٿي ڪليون ڪنبدي ڏيئي ورئين تون ڏور ڏکڻ جي،
حياتي هيئن ڪنهن جي کي ٻہ ڪارڻ کو چڱو ڪونهي.

اچا "رنگريز" جي روح تي اوهانجي ياد جا واسا،
پرائن خادمن کي يڪ وسارڻ کو چڱو ڪونهي.

ڪنول ٿهائو

وايون

ميگهه ملهارو! مون سان گڏجي گيت ڳايو.

ڌرتي جاڳي آپ رڙي ٿو،
چنڊ ستارو! مون سان گڏجي گيت ڳايو.

جنت ڪان وڌ هي جڳ آهي،
ڌرتي وارو! مون سان گڏجي گيت ڳايو.

چوليون، چوليون سارو سنڌو،
ڪُن ڪنارو! مون سان گڏجي گيت ڳايو.

پيره پُڪاري ٿي مستن کي،
جاڳو يارو! مون سان گڏجي گيت ڳايو.

چنگ ڪٿي هو چارڻ آيا،
گيت نظارو! مون سان گڏجي گيت ڳايو.

ماڻهو من تان ميرو لٿي آ،
هاڻ بهارو! مون سان گڏجي گيت ڳايو.

ميگهه ملهارو! مون سان گڏجي گيت ڳايو.

ذوالفقار سيال

غزل

اسان هر چونڪ تي بيهي، ورهائي زندگي آهي.
اسان وٽ، ذات، سچ ۽ سونهن، اسان لئه بندگي آهي.

انڌيرن جي ٻئي پيٽن ۾، گهڙياسين روشني خاطر،
ڪٿي چنڊ نه، ته ڏانڊاڻا، مگر ڪجهه روشني آهي.

اوهان جي ياد جو ڪنڊر، پراڻا ڦٽ اُڌيڙي ويو،
اسان جا زخم پي سهڻا، انهن ۾ دلڪشي آهي.

اوهان جا سور سڀ سانڍي، ڏيون ٿا موٽ مُرڪن جي،
اوهان مرڪو، خوشيون ماڻيون، اسان جي ئي خوشي آهي.

سدائين محفلن ۾ شل، ٽڙن ٽهڪا حسين تنهنجا،
اڪيلائي، اُداسيءَ سان، اسان جي دوستي آهي.

Gul Hayat Institute

جوهر بروهي

غزل

جن جن توسان نينهن رکيو آ تن تن سور پرايا آهن،
مون ڀـارن انسانن ڀـوءِ ڀي پنهنجا قول نڀايا آهن.

ڪانئر ماڻهو ڪيسين تائين تنهنجي منهنجي وات جهليندا،
سچائي ڪـي سيـنـڻ وارا هڙئي خـيـال اجايا آهن.

چوري چنڊ ليئا ٿو پائي سان ٿو پانيان تنهنجو چهرو،
ڪن ڪن خوابن جا تعبير ٻـہ ٿيندا، نيٺ سجايا آهن.

مون کي توسان پيار الاهي، توکي مون سان نفرت آهي،
پنهنجيون پنهنجيون سوچون آهن پنهنجا پنهنجا رايا آهن.

مون بابت الزام هزارين جيڪر آهن، سوچي چڙجو،
تاريخن جي ورقن تـي ڀي بد روحن جـا سايا آهن.

بر ۾ مست الست اڪيلو ناهيان تنهن جـو مان راهي،
تنهنجي گهور ڪلور ڪيا جو گهوٽ هزارين گهايا آهن.

نظرن سان تون قهر ڪرين ٿو ماڻهو موت بنا ٿو مارين،
تنهنجي ٺٺڪي ساهه ڪڍڻ ٿـا زخمي ٿي گهر آيا آهن.

عشق ڪرڻ ڪو چرچو ناهي ٿيندو سر جو سودو آهي،
ذات جا مالڪ سڀئي ڇڏيا جن جن نيـڻ وسايا آهن.

وستي وستي واهيرو آ 'جوهر' ڀـارن وڻجارن جو،
تنهنجي ذات ۾ آن تـڻ آهـي سوچن جا سرمايا آهن.

قمر شورائي

غزل

هجر وارن جـي رات اڪ نہ لڳي، بيقرارن جـي رات اڪ نہ لڳي!
ساري دنيا هئي محو خـواب، مگر عشق وارن جـي رات اڪ نہ لڳي!
هـي رهـي انـتـظـار جـي شـدت، رهگذارن جـي رات اڪ نہ لڳي!
وعـدهٔ وصل رهـيـو پيش نـظـر، شوق وارن جـي رات اڪ نہ لڳي!
بـزم گلشن ۾ـي جام پيو هـو، مگر چـنـڊ تارن جي رات اڪ نہ لڳي!
اي "قمر" غم رهيو فزون ٿي فزون، غـم گسارن جي رات اڪ نہ لڳي!

Gul Hayat Institute

سوز هالائي

درد ڦٽي ٿيو ڦارون ڦارون،
ڪنهن وٽ ڪونهي تنهن جو دارون.

هر ڪو پنهنجيءَ ۾ ٿي پورو، ڪيرُ لهي ٿو ڪنهن جون سارونُ.
سُرڪ ڇپن ۾ سُڏڪي پئي، نيڻن لاڙيون لارون لارون.
هيسيل هانءَ هِراسيل چهرا، ڪنهن کي ڪنهن کي ڪن ڪوڪارون.
ڪاڪ ڪنڌين تي ڪنگ رڙن ٿا، راڻل، سوڍل! سوڙ سُهارون.
ڏيهه ڏنگي تو ڏينين وانگر، ڪنهن سان ڪريون پيار پچارون.
هينئڙو هيڪل وڻ جيان وياڪل، ڪڏهين سنهري ڪين سنهارون.
پرزا پرزا نيٺ ٿي پونديون، دوکن واريون ڇوڏ پوارون.
پل ته زمانو زور لڳائي، پوءِ به نه ٽٽنديون ٽنَ جون تارون.
لوڪ ميارون ڪوه ڪنديون پر، مارن "سوز" ٿيون محب ميارون.

ج. ع. منگهاڻي

وائي

اَجائيءَ جا گيت تو ڳائي، من منهنجو مستانو ڙي.
من منهنجو مستانو ڙي.
ڪائي ياد ڪڙن ۾ آئي، ڀڪيو هي ويرانو ڙي.
ڪنڌ ڪڏائي آرڻ اُسهيو، ڌرتيءَ جو ديوانو ڙي.
سور سٺا ۾ ڪاه جي ڪنهن کي، ٻيو اڄ افسانو ڙي.
ڳجهڙيون ڳالهيون ڳجهه سٺايون، ٿيڙو تن توانو ڙي.
روپن ڀروپن ۾ سچائي، جوڙ نڪور بهانو ڙي.
پٽ ڌٽي پاپوهي آيو، ڪونه ڏنائين طعنو ڙي.
ڏات سنديون مائيون پلٽائي، مشڪي ٿيو روانو ڙي.
اندر ۾ جو جڙيو آهي، ڳائيو سو ئي ترانو ڙي.
منگهاڻيءَ جو صاب پوي شل، گيتن جو نذرانو ڙي.

Gul Hayat Institute

مهر پروين — گيت

او منهنجا مٺڙا مور الا!
مان توتان هردم گهور الا!

مان آهيان تنهنجي ٻانهي ڙي،
تون منهنجو آهين جاني ڙي!
منهنجي هينئڙي تنهنجا هور الا!

مون کي تنهنجي ڏسڻ جي حيراني،
توتان جان جسو ٻئي قرباني!
توکي توريان کهڙيءَ تور الا!

مان روز نهاريان راهون ٿي،
ڪريان درد فراق ۾ دانهون ٿي!
مون کي برهه پيچي کيو پور الا.

توکي ساريو هردم ساريان ٿي،
مان پيار مان توکي پڪاريان ٿي!
ڪنهن قرب ڪناري ڪور الا.

ڀرين دلڙي ڪسي وئين قابو ڪري،
پنهنجي ”مهر“ کان ٿي وئين پوءِ پري!
”پروين“ جي دل جا چور الا.

بشير سيتائي — غزل

ڪجهه توڻ لاءِ تيڻ چاهيان ٿو، مان اهو خول ڀڃڻ چاهيان ٿو.
پنهنجي منزل تي رسڻ چاهيان ٿو، هر رُڪاوٽ کي ٽڏڻ چاهيان ٿو.
ماڻهوءَ لاءِ مرڻ چاهيان ٿو، ۽ جيئڻ لاءِ جيئڻ چاهيان ٿو.
ڪوٽ جي اوٽ پڄڻ چاهيان ٿو، ڪُهني زنجير ڇنڻ چاهيان ٿو.
گهُگهه اونداهي جي چادر چيري، هڪ نئون صُبح ڏسڻ چاهيان ٿو.
خوب گلڙن کي اپائڻ ڪارڻ، رت جو ريج ڏيڻ چاهيان ٿو.
پياس ڌرتي جي وڏي وڌي آهي، مان وڄُن ساڻ وسڻ چاهيان ٿو.
ڏاڍ ڏهڪاءُ کي لوڏي اي 'بشير'، پيار جي رتَ رٽڻ چاهيان ٿو.

مير محمد پيرزادو — وائي

جل ٿل بادل بوندون برسن، ڪنوڻن جي ڪڄڪارَ؛
الوميان، ساهہ اوهان جي سارا!

ڳليءَ ڳليءَ ۾ ڳائن جڏهين، ٻهراڙيءَ جا ٻار،
الوميان، ساهہ اوهان جي سارا!

اندلٺ جو هر رنگ آ اڏمو، ٻيءَ پسڻ جا پار؛
الوميان، ساهہ اوهان جي سارا!

لوڙائوءَ جي لات تہ ٻڌيي، ڏَريءَ ڏينگهر جي ڏار؛
الوميان، ساهہ اوهان جي سارا!

تاڙو ٻوليي، وڄ ٿي چمڪي، توتي محب ميار؛
الوميان، ساهہ اوهان جي سارا!

موتن جا سَوَ هار هوا ۾، جهولن ڏيلهن ڏار؛
الوميان، ساهہ اوهان جي سارا!

ڪهُڪهہ انهيءَ ڪهنگهور ڪهتا تي، وڄُ ڪري سَوَ وار،
الوميان، ساهہ اوهان جي سارا!

منهنجي من جا، اهڙيءَ مند ۾، سونجها مينگهہ ملهار،
الوميان، ساهہ اوهان جي سارا!

ونيون پاڻيءَ وٺيون ڻاهيان، دُوار وڇايان وار؛
الوميان، ساهہ اوهان جي سارا!

ياد اوهان جي يار هوا ۾، ڪڏڙن جي گونجار؛
الوميان، ساهہ اوهان جي سارا!

راڳ اسان جو ريهون ٿي ويو، تند ٽُٽي پئي تار،
الوميان، ساهہ اوهان جي سارا!

راشد سورائي — نظم

جي رات ڪٽن آ تہ گذاري بہ سگهون ٿا، اوندهہ ۾ نوان چنڊ آياري بہ سگهون ٿا.
دل درد کي جاڻي ٿيءَ غم دل کي سڃاڻي، فڪرات ڪري ذات کي مايوس نہ هاڻي،
بگڙي جهي طبع آهہ سُڌاري بہ سگهون ٿا،
منزل بہ سُجهي ڏور، ڏکيون پيار جون راهون، خطرن کي وٺن تاڙي اکيي تيز نگاهون،
هر خوف کي اکواٽ ئي ٽاري بہ سگهون ٿا.
حيرت ۾ وجهي ٿي ڇڏي 'راشد' جي حياتي، واٽيي جا وٺي ذوق سان آ زندگي ذاتي،
دل مٿل محبت سان جياري بہ سگهون ٿا!

مظهر سيوهاڻي

نعت

منا محبوب عالم جا سچا سرور ڪڏهن ايندين،
حقيقي بحر جا اي بي بها گوهر ڪڏهن ايندين.

ڏسڻ ۾ تو اچي ظالم اچا مظلوم تي حاوي،
ڇڏائڻ هن مصيبت مان اڙين آڌر ڪڏهن ايندين.

منافق تو اچي اڄڪلهه نظر مقبول هر ڪنهن وٽ،
شرافت آ عدم پيدا ڪرڻ واهر ڪڏهن ايندين.

تو ڪاوان عيب عصيان جي وڏي هڪ سمنڊ ۾ غوطا،
لڪين احسان ڪر لائق ڪرڻ هن پر ڪڏهن ايندين.

اڳي واري نه آهي هاڪ ساري قوم مسلم ۾،
ڪيلي تو ڪعبه وارن جي مٿان ڪافر، ڪڏهن ايندين.

اوهان جي درشن ۽ ديدار جي دل ۾ تمنا آ،
خداء دو جهان جا پُرڪشش مظهر ڪڏهن ايندين.

اوهان جي رهنمائيء جي وڏي ويئي ضرورت آ،
سڏي سالم وڃائڻ راهه اي رهبر ڪڏهن ايندين.

عابد مظهر

سندي مٺڙي منڇر جا ساڳيا ڪنارا،
ملن ڪونه ماڻهو مگر پيار وارا.

چڱڪو مٺڙ جو جي تون پيارين پيارا،
ته پنهنجا به چمڪي پون اڄ ستارا!

جتي قربتن جا هوا نعرا پيا لڳندا،
اتي پيار بن ڪيئن ڪيو ٿا گذارا.

ڏسيو پاڳ پنهنجا مان حيران آهيان،
اسان لئه ٿا نڪرپو پون ڪوه ڪارا.

اوهان جي جواني اوهان کي مبارڪ،
نئين ڳالهه ناهي ڏکن ۾ گذارا.

جتي صاب پنجهو وڃن ٿيون آميدون،
آتي چو رهياسين اسان ٿي آڄارا.

Gul Hayat Institute

شفيع چانڊيو

وائي

ايندم اوئي يار، ٿيندا قلب قرار،
جنهن لاءِ وائون روز واجهايان

پال پلائي پنهنجا، ساجن! سيکهڙي لهندم سار،
جنهن لاءِ وائون روز واجهايان...

ڍوليو منهنجي ڍڪ ڍڪيندو، آهم عيب اپار،
جنهن لاءِ وائون روز واجهايان...

آڏي مانجهي صبح سانجهي، تن ۾ تين جي تار،
جنهن لاءِ وائون روز واجهايان...

شفيع شڪ ۽ وهم اجايا، دلبر ناهي ڌار،
جنهن لاءِ وائون روز واجهايان...

نياز پنهور

وائي

مون نينهن اوهان سان لاتو ڙي، مون نينهن اوهان سان لاتو ڙي.
مون نينهن اوهان سان لاتو.

ڪير جيئي ٿو ڪنهن جي ڪارڻ، تو پڻ اهو نه ڄاتو ڙي،
مون نينهن اوهان سان لاتو.

تو بن منهنجا پيارا جاني! جيون آ پاراتو ڙي،
مون نينهن اوهان سان لاتو.

ٿيت ته رم جهم برکا ايندي، من اسان جو آتو ڙي،
مون نينهن اوهان سان لاتو.

مالهو آهن پاڳل ڙي، جن ناهي پيار سڃاتو ڙي،
مون نينهن اوهان سان لاتو.

مکڙيون آهن نڙي پيون سڀ، تو گيت جو آهي ڳاتو ڙي،
مون نينهن اوهان سان لاتو.

ٻلبل ڪورواهي

ٽوڪان جا ڏور زندگي گذري،
سُور ئي سُور زندگي گذري.
جيئڻ کو موت کي ڏسي ويهي،
ايڏي مجبور زندگي گذري.

من جي مونجهه هيءَ مري ٻـ نٿي،
منهنجي ٽوڪان سوا سري ٻـ نٿي.

چنڊ تي جيئڻ داغ ڪارو آ،
هي وجود ائين ڪاڙيارو آ.
هر ڪوئي نيڻ پنهنجا بند ڪري،
رات جو جيئڻ ڪو اندارو آ.

سوچ ۽ سمجهه ڪجهه ڪري ٻـ نٿي،
منهنجي ٽوڪان سوا سري ٻـ نٿي.

هر طرف نفرتون نگاهن ۾،
رُڃ ئي رُڃ آهي راهن ۾.
سيڪو پٿر هڻي ثواب ڪٿي،
ڪير ڪل ٿو هڻي گناهن ۾.

لوڪ جي دل اچا ٺري ٻـ نٿي،
منهنجي ٽوڪان سوا سري ٻـ نٿي.

تنهنجا منهنجا ائين اٿئي ناتا،
جيئن ڪنهن گل ساڻ خوشبوءِ جا.
جيئن احساس ڪنهن ٻـ آدم جو،
ڪنهن جوانيءَ جا جيئن جذبا.

مون کي ويڇوٽي تون ٻري ٻـ نٿي،
منهنجي ٽوڪان سوا سري ٻـ نٿي.

ٽوڪان ڪنجڻ تي آءٌ ويس ڪنجي،
تنهنجي يادن جي وير ۾ ونجي.
هي وڇوڙي جي جا گهڙي آهي،
ڪر انهيءَ ۾ وڃان سڙي ميڻجي.

ٻاهه آ پر ائين ٻري ٻـ نٿي،
منهنجي ٽوڪان سوا سري ٻـ نٿي.

قاسم ساند — **وائي**

اڪڙين آهن آگم لاتا، پيچ پنيءَ جون بوندون برسن،
توکي ڪل نہ ڪائي سهرين.

منهنجي من جي بن ۾ تنهنجي، چاهت جا ٽا چنگ چرن،
توکي ڪل نہ ڪائي سهرين.

تون جو ناهين منهنجي ويڙهي، ڇا ڇا آهي ڇانءَ نمن،
توکي ڪل نہ ڪائي سهرين.

تو جي مون وٽ يادون ڇڏيون، سي ٿي هينئڙي منجهہ هُرن،
توکي ڪل نہ ڪائي سهرين.

منير سولنگي — **غزل**

چنڊ ٽڪل ۽ گهايل رات،
توکي سارين ٿي پريات.

سونهن ۽ جوڀن جر تي قوتا،
ساجن تن کي ناهہ ثبات.

تنهنجا چيڪن دل ۾ ڍولڻ،
ليڻ ننڌاڪا قهري ڪات.

مون تي وجهہ تون نينهن نهار،
ٿڪن منهنجا ٿا جذبات.

دل جو درپن حاضر آهي،
مون وٽ ناهي ٻي سوغات.

منهنجو جيون سڏڪا، سڏڪا،
تنهنجو جوڀن ڏاتر ڏات.

اج بہ منير کي سهڻا سائين،
تنهنجي آهي هر هر تات.

Gul Hayat Institute

اسحاق ”راهي“

غزل

ڳل اهڙي طرح ٿا هوا ۾ لڏن، ڪوها ٿو ڪري ڪونه ٿو ڪري،
ڳالهيون تہ الائي ڪهڙيون اٿن، ڪوها ٿو ڪري ڪونه ٿو ڪري.

وارن جون ڇڳون جي يار ڇڏيون، رخسار تان ڄڻ پيا نانگ لٿهي،
ڳلڙن کي چمڻ لئہ پيا ٿا لڙن، ڪوها ٿو ڪري ڪونه ٿو ڪري.

نظرن جي اشارن ۾ قابو ناصح بہ ٿيا واعظ بہ ٿيا،
ڳالا پيا ائين يارن جا هلن، ڪوها ٿو ڪري ڪونه ٿو ڪري.

محفل ۾ حسينن ساڻ ڪٿي واعظ بہ اچي گڏ وينا هين،
هڪبئي کي آثارڻ جي پيا ڪن، ڪوها ٿو ڪري ڪونه ٿو ڪري.

ساقي جي هٿن ۾ ساغر آ، رندن ۾ اڄڪي آ مدهوشي،
هٿ ڏڪندڙ سان ٿا جام وٺن، ڪوها ٿو ڪري ڪونه ٿو ڪري.

ساقي ٿو پڇي پيو محفل کان، پيو جام بہ چالو ڪريون ڇا!
رندن جا رڳا پيا ڪنڌ لڏن، ڪوها ٿو ڪري ڪونه ٿو ڪري.

بيمارِ محبت پيو آهي، جراح صلاحون وينا ڪن،
هي زخم اسان ڪان ڪين ڇٽن، ڪوها ٿو ڪري ڪونه ٿو ڪري.

دل هن جي محبت ماري آ، هڪبئي کي طبيبن آهي چيو،
هن درد کي دلبرئي تہ پڇن، ڪوها ٿو ڪري ڪونه ٿو ڪري.

هي فيصلو عشق و محبت جو يارن جي هٿان نبري نہ سگهيو،
هڪ ڳالهہ تي ڪين ٿا بيهي سگهن، ڪوها ٿو ڪري ڪونه ٿو ڪري.

”راهي“ کي سزاءِ عشق ڏجي، راهي جي صنم کي جاڻ ڪيو،
پنچات گهرائي بحث پيا ڪن، ڪوها ٿو ڪري ڪونه ٿو ڪري.

مومن مليرائي

غزل

پيارا! اڄ تنهنجي اچڻ لئہ پيا سڪون، ٿوسان کي راتيون رهڻ لئہ پيا سڪون!
جذبہءِ الفت تپايو، انڪري، حسن وارن ڏانهن وڃڻ لئہ پيا سڪون.
سولهن جو سينگار ڏيکاري خدا، جنهن جي اکيان سڀ نمڻ لئہ پيا سڪون.
حسن وارا روز و شب مون وٽ هجن، حسن وارن کي ڏسڻ لئہ پيا سڪون.
پرت ۾ ڦاسي پيا آهيون پرين! تہ بہ وفا توسان ڪرڻ لئہ پيا سڪون.
ڪر عطا ’مومن‘ تي پنهنجو عشق تون، آهہ حقيقت، جو سڪڻ لئہ پيا سڪون.

Gul Hayat Institute

اطهر منگي

غزل

آخري لڙڪُ ٻہ هاري ڇڏيم!
توکي ساري ۽ وساري ڇڏيم!

ياد پنهنجي ٻہ ڪڏهن ايندي۽ ڪيئن،
تنهنجو هر نقش ئي واري ڇڏيم!

تنهنجي اکين ۾ اهو عڪسُ ڪٿي،
تنهنجي اکين ۾ نهاري ڇڏيم!

چئن دل جو جي لٽيندا هُئا تن،
پنهنجي جذبن کي ئي ماري ڇڏيم!

پنهنجي گيتن کي نئون موڙ ڏئي،
مينڊ ڌرتي۽ جي سنواري ڇڏيم.

سُک جي آس ۾، سدا اطهر!
ڏُک جا ڏينهن، گذاري ڇڏيم.

علي نواز "صابر" نظاماڻي

ڪافي

جهليو ڪير جيڏيون وڃان ڪيچ ڪاهي،
هتي هاڻ منهنجو رهيو ٻاقي ڇاهي؟

ڪري مانُ مُوران وساريان نہ ور کي،
ڇڏيو تي وڃان هاڻ هڪ جيڏيون گهر کي،
وڃان ور جي پنيان لاڳاپا پيا لاهي.

پياري پنهل کي ڏسان ڏينهن ڏوري،
پرين جي پسڻ ري۽ اڇان ڪين اوري،
جدائي جي جنجل ڇڏي جان ڳاهي.

پنهون جي وڇو تي ڪريان آئون ڳولا،
لکيا منهنجي قسمت ۾ ڪاتب هي۽ رولا،
لکيو لوح ۾ جو آهو ڪير ڊاهي.

سچڻ لاء "صابر" سڪايل سدائين،
ڏئي مون کي منٺار منهنجو ملائين،
اهو عرض آڪا تنهنجي در تي آهي.

Gul Hayat Instute

ناظم منگي

غزل

تنهنجي آمد سان نظارن کي مليو آهي وجود،
بي سهارن جي سهارن کي مليو آهي وجود.

تول ٽٽي اڳتي تي هو نہ اڳ ۾ اعتبار،
تون جڏهن آئين تہ ٻارن کي مليو آهي وجود.

جن اميدن تي رهي پنهجي پريا ويا ويڙ ۾،
اڄ انهن ئي انتظارن کي مليو آهي وجود.

وصل خاطر ڪيئن نوان اقسام ڪيم ايجاد پر،
تن منجهان خالي اشارن کي مليو آهي وجود.

اڳ تہ گل، گل ئي نہ هو گلشن بہ هو ويران مگر،
مُرڪ تنهنجي سان بهارن کي مليو آهي وجود.

ناخدا ٿي ويو پريشان تيز طوفان کي ڏسي،
تو قدم رکيا ڪنارن کي مليو آهي وجود.

حُسن جو ئي حُسن وارن قدر ڪيرائي ڇڏيو،
تنهن ڪري ڪوجهن ۽ ڪارن کي مليو آهي وجود.

روشني سج کان ملي تي چنڊ کي، اهڙي طرح،
سونهن تنهنجي سان ستارن کي مليو آهي وجود.

ميٺ ماٺهن مان محبت جو مزو ويو آ ڇڏي،
جنهن ڪري ڪُوڙن ڪسارن کي مليو آهي وجود.

نينهن ۾ تنهنجي اڳيان ڏني نوڪري "ناظم" ٿيس،
خوب ٿيو جو خاڪسارن کي مليو آهي وجود.

Gul Hayat Institute

خليل لاکير

ڪافي

پرين تنهنجي پورن ڇڏي جان جهوري،
ٻڌيا سور ڪاتي ڇڏيئون ماس ڪوري.

نه لوڪان لڪائي ٿي خطرو لکيڻ کو،
نڪو حال منهنجي مٿان رحم ڪهڻ کو،
ڇڏي شهر ويس ته به نڪي خيال ٿيڻ کو،
جو سڳڙو وجي ها سڄڻ سڪ جو سوري.

آ زاري برهه جا وڏا بار باري،
نباهڻ ڏکي آ وري يار ياري،
پلا دل ڪري ڇا، جا دردن جي ماري،
حياتيءَ جا ڏينهڙا مگر وڃبا ڏوري.

اکين جي عجب آ نزاڪت نرالي،
جتي وار ڪن سو وڃي ڪين خالي،
ٿيون ٿيون اشارن ۾ حالي حوالي،
جي 'لاکير' سامهون صنم چپ ٿو چوري.

نظام الدين زائر

غزل

جدائي اچي سيني ۾ لڳائي، وري تنهنجي او ساجن ياد آئي.
سڄي سنسار ۾ مشهور ٿي آ، وفا منهنجي ۽ تنهنجي بيوفائي.
وڏي طوفان ڏي ٿي منهنجي ڪشتي، عجب آ ناخدا جي ناخدائي.
ٿيو آ خون منهنجي حسرتن جو، وري سُورن سندي برسات آئي.
وفا جي راهه ۾ تنهنجي نظر خود، ڪري ٿي منهنجي دل جي رهنمائي.
تمنا آهي تنهنجي هڪ ادا تي، ڪيان قربان مان ساري خدائي.
جگر جو خون اکڙين مان وهائي، مون تو لئي دل جي محفل آ سجائي.
ٿيو آهي جتي تنهنجو نظارو، اتي مون پنهنجي پيشاني جهڪائي.
مليو آ چوٽڪارو ڪنهن کي غم کان، اي 'زائر' تنهنجي ڪوشش آ اجائي.

Gul Hayat Institute

حيدر شاهه

موتي

ڪنهنجي وفا جا نيڻ تميا
هرڪو ڳوڙهو پريت هيو.
جن ۾ دک جو گيت هيو،
سورن جو سنگيت هيو
سمجهڻ چاهين ٿو جي چريا
سپَ جيان تون
هرهڪ ڳوڙهي ڪي اوڳاڇي
ڀنهنجي من ۾
پريت، وفا، ڏک ۽ سک جا
موتي ميڙ.

محمد رمضان ڪمبوهه "زلفي"

غزل

محبت ۾ ٿي ويا فدا ڪهڙا ڪهڙا، وساري مون کان ٿيا خفا ڪهڙا ڪهڙا.
سدا ڪيا حسينن ستم عاشقن تي، فدا ٿي ويا با وفا ڪهڙا ڪهڙا.
جدائي ۾ تنهنجي وصل جي جنون ۾، ڪيا ڪل مون سجدا ادا ڪهڙا ڪهڙا.
پرستار هو دل انهي مهه جبين جو، ڪيا جنهن ٿي جورو جفا ڪهڙا ڪهڙا.
رهي ياد ۾ تنهنجي بي تاب هردم، گذاري ڇڏيم مرحلا ڪهڙا ڪهڙا.
ڏسي عاشقن جي جدائي جو منظر، ڪير روئي آهه و بڪا ڪهڙا ڪهڙا.
ويا دور گذري جواني جا يارو، اسان جا هُيا دلربا ڪهڙا ڪهڙا.
ٻڌي تو لئه طعنه رقيبن جا سهڻا، ٿيا "زلفي" ڪي وسوسا ڪهڙا ڪهڙا.

کهاڻيون

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

نجم عباسي

ساڳي خوشي

ڊاڪٽر ڏاڍي شش پنج ۾ اچي ويو هو. ڪيترائي امڪان هئا. جي هو پوليس ڪيس آهي يا پوليس ڪيس بنجي ٿو ته مان ڏچي ۾ اچي ويندس. جي علاج کان انڪار ڪريان ٿو ته هڪ انسان جي جسم کي جوکو رسي سگهي ٿو يا هن جي حياتي خطري ۾ اچي سگهي ٿي. وري هنن وٽ هٿيار ٻه هڪيا تڪيا پيا آهن ۽ اشارن ۾ ٻڌائين پيا ته اهي مون تي آزمائڻ ۾ نه هبڪندا. پيسن لاءِ هرهر پيا ٿا چون ته جيترا چوندين اوترا ڏينداسين.

هن چوڌاري نهاريو. لانڍيءَ ۾ لالٽين جي ڦڪي روشني هئي. هڪڙي پاسي آهرن جي پرسان هڪ مينهن ۽ ٻه ڏاند ٻڌل هئا. هي ڪُتر ڪائي، هاڻي ويهي اوڳاري رهيا هئا. رکي رکي ڪنڌ تي ڌوٽيائون، جنهنڪري هنن جي ڳچين ۾ پيل چڙا وڄڻ تي لڳا. آن جون ٻه ڳوڏيون ٻه رکيل هيون. هڪ کهڙا منجيءَ تي ٽي کهڙا رکيل هئا. جارن ۾ ڪجهه ٿانوَ ٽي ڏٺا. ٽي واڻ جون کٽون هيون، جن مان ٻه خالي هيون ۽ ٽينءَ تي بيمار ستل هو. پرسان ڀت کي ٽيڪ ڏنل ٻه بندوقون نظر ٽي آيون. ٽي همراهه ويٺا هئا، جن مان هڪ جي ڪلهي تي بندوق هئي. ٽيئي ڄڻا ۽ خود مريض ماٺ ۾ ڏاڍي انتظار مان ڊاڪٽر جو فيصلو ٻڌڻ لاءِ هن ڏي نهاري رهيا هئا.

ٻاهر رات جي ڪاراڻ هئي. جيتن ۽ ڏيڏرن جا آواز ٻڌڻ ۾ ٽي آيا. هوا جي ڪري وڻن، ٻوٽن ۽ ٻوڪ جي سُون سُون ٻه آيري ٽي. سياري جي شروعات هئي ۽ ايتري ٿڌ ڪانه هئي. ڇيڻن ۽ ڦولهڙين جو واس هو.

ڊاڪٽر، لانڍيءَ جي در مان ٻاهر پري پري نگاهه ڪئي. اوندهه ٽي اوندهه هئي. ڪابه روشني يا ٽمڪو نظر نه ٽي آيو. ان جو مطلب ته ويجهڙائيءَ ۾ ڪابه وسندي ڪانه هئي.

ڊاڪٽر کي پنهنجي گهران نڪتي ٻه ڪلاڪ ٿيا هئا. ڏهين بجي، جنهن مهل هو سمهڻ جي تياري ڪري رهيو هو ته هن کي ٻاهر سڏ ٿيو هو. ٻه همراهه جيپ جهليو بيٺا هئا، انهن مان هڪ کي هن ٽورو سڃاتو ٽي. هن وٽ علاج لاءِ پيو ايندو هو، سڪيو ستابو ڪڙمي هو.

”ڊاڪٽر سائين، معاف ڪجو، توهان کي اويلو تڪليف ڏيڻ آيا آهيون. منهنجي ياءُ جي ڏاڍي خراب حالت آهي. خدا خير ڪندو هاڻي تون ٽي هن جي حياتي بچائي سگهين ٿو. خيال

Gul Hayat Institute

ڪيوسين ته توهان کي ايذي تڪليف نه ڏيون ۽ هن کي هيڏي ڪٺائي اچون. ان لاءِ سوالي جيپ ۾ ورتيسين، پر هو بيهوش آهي ۽ هن کي جيپ ۾ به ڪٺي نه سگهياسين. توهان مهرباني ڪريو. سواري آندي اٿيسين. توهان جي پوري في پري ڏينداسين." هو يڪساهيءَ سوچيل تقرير ڪري ويو.

ڊاڪٽر سوچ ۾ پئجي ويو.

"هاڻي ته دير به ڏاڍي ٿي وئي آهي. توهان جو ڳوٺ ڪيترو پري آهي؟"

"ڏهه ٻارنهن ميل."

ڊاڪٽر وري چپ ٿي ويو.

"بيماري ڪهڙي اٿس؟"

"ستر ۾ ڪِرِي نڪتو هوس. اهو هڪدم وڏي ويو اٿس ۽ ڦاٽي به ڪونه ٿو. شايد ان جو زهر چڙهي ويو اٿس، جو ڏاڍو تپ ٿي پيو اٿس ۽ پنهنجي هوش حواس ۾ ڪونهي ۽ وڦلي پيو. سائين اوزار به کنيو هلجو، متان ننڍڙي آپريشن جي ضرورت پئيو."

ڊاڪٽر اهڙن موقعن تي ايترو پري، اڪيلو نه ويندو هو ۽ جي آپريشن جي ضرورت پئي ته پيو ماڻهو هجڻ ضروري آهي.

"چڱو، مان هلان ٿو، پر منهنجو ڪمپائونڊر جو هتان اڌ ميل ڪن پنڌ تي رهي ٿو، هن کي به ڪم ڪار لاءِ کنيو ٿا هلون."

"سائين، ڏاڍي دير ٿي وئي آهي، منهنجو مڙ پيو منجهي. مون کي پڌائجو ته مان ٿي توهان کي ڪم ۾ هٿ ونڊائيندس. جڻ مهرباني ڪيو ٿا ته جلدي هلو."

ڊاڪٽر ٿوري دير ۾ ڪپڙا مٽائي، دوائن ۽ اوزارن جي ٻنگ کڻي اچي جيپ ۾ ويٺو.

ڊاڪٽر ڪاٿو ڪيو ته پندرهن سورنهن ميل مفاصلو طئه ٿي چڪو آهي. چيائين:

"ابا، تو ٿي چيو ته ڏهه-ٻارنهن ميل ٿيندو. هي ته پنڌ وڌندو پيو وڃي."

"بس سائين، اجهو ٿا پهچون."

جيپ ويهه ميل پڪي رستي تي هلي، هڪ شاخ جي ڪپ تي هلڻ لڳي. پوءِ هڪڙو ڪچو رستو اچي ورتائين.

"ابا، اجا ڳوٺ پري آهي ڇا؟ هاڻي ته ٽيهه ميل به ٿي ويا هوندا؟"

"سائين، بس اچي پهتا آهيون."

نيٺ هڪ هنڌ جيپ بيٺي.

"سائين لهو، منزل اچي وئي. هاڻي ٿورو وڪون پنڌ هلڻ جي تڪليف ڪرڻي پونديوَ."

هاريءَ ٻنگ کنئي. هن وٽ ٽارچ هئي، ان جي روشني ڪندو اڳيان هلڻ لڳو. جهنگ ۽ فصلن جي وچان سنهن پيچرن، ٻنين، آڏن ۽ واٽرڪورسن تان ميل ڪن هلڻ کان پوءِ هڪ اڪيلي ٻيلي لانڍيءَ وٽ پهتا. در وٽ انڌيري ۾ ڪو ماڻهو بيٺو هو، جنهن هنن کي ڪينڪاريو.

اندر گهڙڻ سان ڊاڪٽر جي نگاهہ بيمار تي پيئي. عمر ٽيهہ-پنجيهہ سال، بدن پريل، وڏن شهپرن هيٺان ڪليل وات ۽ نظر ايندڙ ڏند، اکيون پوريل، چهرو پيلو ۽ چپ ڪارائيل. هن جي نستائي ۽ نيم بيهوشي پڌري هئي. هن کي ساهہ کڻڻ وقت زور لڳائڻو ٿي پيو.

ڊاڪٽر جو هڪدم هن جي ساڄي ٻانهن ڏانهن ڌيان ڇڪجي ويو. اها رت ۾ ٻڏل پٽين ۾ ويڙهيل هئي. رت هن جي ڪپڙن تي بہ لڳل هو ۽ ان رليءَ تي بہ جنهن تي هو سمهيل هو. هيٺ پٽ تي بہ رت جا ڪجھ داغ ڏٺائين.

هن هاريءَ ڏي منهن ڪري چيو: ”تو تہ ستر ۾ گهٽ جي ڳالهہ ٿي ڪئي. هن جي ٻانهن کي ڇا ٿيو آهي؟“

هاريءَ ٻيڻل ساٿين ڏي نهاريو ۽ پوءِ چيائين: ”سائين، ڊاڪٽر ابو امان ٿيندو آهي. توهان ڪان ڪا ڳالهہ رکڻي ڪانهي. توهان سان بيماريءَ بابت ڪوڙ ڳالهايو، جو انديشو هو تہ متان توهين اچڻ کان انڪار ڪريو.“

ڊاڪٽر اکيون ڦاڙي ڏسڻ لڳو. هن کي خطري جي گهنٽي وڄندي محسوس ٿي.

پوءِ هاريءَ چيو تہ هاڻي مان اوهان کي اصل حقيقت ٻڌايان ٿو:

هن جي چوڻ موجب، گذريل رات هن زخمي ڦوٽي جو پنهنجن مائٽن سان جهڳڙو ٿي پيو. هڪ ٻئي تي حملو ڪيائون، جنهن ۾ ڦوٽي کي ٻانهن ۾ ڪهاڙي لڳي. ان گهاءَ مان بي انت رت وهڻ لڳو. ان ۾ سرمو وڌو ويو، ڪپهہ رکي زور سان پٽيون ٻڌيون ويون، پر ڪا وڏي نس ڦاٽي پئي هئي ۽ رت بند ئي نٿي ٿيو. ڳوٺ جي هڪ ڪنير کي وٺي آيا، هن چڪاس ڪري چيو تہ هڏو ڀڳل آهي. هن زور ڏئي اهو هڏو پنهنجيءَ جاءِ تي آندو ۽ پٽي ٻڌي ڇڏيائين، پر تڏهن بہ رت بند نہ ٿيو. پوءِ پوتڙو نوڙيءَ وانگر وڪوڙي زخم جي مٿئين پاسي ٻانهن ۾ ٻڌائين. رت حالي بند ٿي ويو، پر وري پوتڙو کولن پيا تہ رت جاري ٿي ويو، تنهنڪري پوتڙو ٻيهر ٻڌي ڇڏيو هون. پوءِ ٻانهن سڄندي وئي ۽ ان جو رنگ ڪارانجڻ لڳو، ان ۾ سور بہ سخت ٿيڻ لڳس، پرو چڙهڻ لڳس ۽ غنودگي ٿيڻ لڳيس.

پڇاڙيءَ ۾ هاريءَ چيو: ”سائين اسان تہ پنهنجي ڪارمنهائي ڪئي. اسان ڪان ٿي وئي. توهان پنهنجو وڙ ڪيو. اسان ڪڏهن بہ توهان تي حرف اچڻ نہ ڏينداسين. هن معاملي ۾ ڪڏهن بہ توهان جو نالو نہ ورتو ويندو. اسان مان ڪو بہ ڳالھ ٻاهر نہ ڪڍندو. توهان بس هيءَ ڳالهہ پنهنجو پاڻ تائين رکندا. هاڻي پيا ويچار ڇڏي، اسان جي ڀاءُ کي بچايو. فِي توهان جيڪا چوندا، سا ڏينداسين.“

ڊاڪٽر سڀ ڪجھ وساري آتي ڪڙو ٿيو ۽ پوري ڌيان سان بيمار جي چڪاس ڪرڻ لڳو. پوتڙي جي نوڙي زور سان ٻڌڻ ڪري، ٻانهن جي هٿ واري حصي ڏي رت جو دورو بند ٿي ويو هو. گهڻو وقت رت نہ ملڻ ڪري اهو حصو سڙڻ، ڳرڻ ۽ مرڻ لڳو هو. ان ڪري

Gul Hayat Institute

ان ۾ سوڄ ٿي هئي ۽ زهريلا جزا پيدا ٿيا هئا، جن جي اثر ڪري تپ ۽ غنودگي ٿي هئي ۽ بدن جي مجموعي حالت نازڪ ٿي وئي هئي.

ڊاڪٽر سمجهي ويو ته ترت تدارڪ جي ضرورت آهي. ڪليل نسون ۽ زخم ٽانڪا لڳائي بند ڪيا وڃن ۽ پوتڙو ڇوڙي هٿ ڏي رت جو وهڪرو جاري ڪيو وڃي، ٻي حالت ۾ هٿ بيڪار ٿي ويندو ۽ ڪٽڻو پوندو. جي اڃا دير ڪئي وئي ته بيمار مري ويندو.

هن هنن کي صلاح ڏني: ”بنا دير بيمار کي شهر ۾ کڻائي وڃو ۽ پوليس ۾ رپورٽ لکرايو ته هي اتفاقي ڌڪ لڳل آهي. پوءِ پوليس توهان کي اسپتال ڏي ليٽر ڏيندي. جئن ته مان سرڪاري ڊاڪٽر آهيان، ان ڪري اتي به مان ئي علاج ڪندس ۽ اسپتال ۾ سهولت سان هيءَ آپريشن به ٿي ويندي.“

هاريءَ چيو ”خدا جو نالو وٺي توهان آپريشن ڪريو، پوءِ توهان کي وري تڪليف نه ڏينداسين. ملم پٽيءَ جو بندوبست اسين هتي پاڻهي ڪنداسين. هينئر ته توهان کي ڪم ڪرڻو ئي پوندو.“

ڊاڪٽر ٽبيءَ ۾ پئجي ويو ۽ ويچارڻ لڳو: هي چور آهي، ڌاڙيل آهي، خوني آهي، جهيڙاڪار آهي، ڪجهه به آهي، پر هن وقت هڪ مريض آهي ۽ موت جي منهن ۾، ۽ مان ڊاڪٽر آهيان، مان هن کي بچائڻ جي ڪوشش ڪري سگهان ٿو. هن مهل هڪ هڪ گهڙي قيمتي آهي...

هو تن من سان ڪم ۾ جنبي ويو. ٽانڪا هڻي، پٽي ٻڌي، هن نبض ڏٺي: هاڻي ان هٿ ۾ نبض هلندي محسوس ڪري هن جو منهن ٻهڪڻ لڳو: هڪ ماڻهوءَ جو عضوو، هڪ انسان جي حياتي بچڻ جا روشن امڪان پيدا ٿي چڪا هئا.

هو جيپ ۾ موٽي رهيو آهي. ٿڪاوٽ جي باوجود هن جي چهري تي اطمينان جو چمڪو آهي. هن جي دل ان ساڳي خوشيءَ سان ڀرجي وئي آهي، جا خوشي ڪنهن به پٽي بيمار کي پنهنجي ڏنل دوا جو اثر ٿيندي ڏسي، علاج جو فائدو پهچندي ڏسي، درد ۽ پيڙا مان ڇوٽڪارو پائيندي ڏسي، ۽ هن جي منهن تي صحت ۽ زندگيءَ جي رونق ظاهر ٿيڻ تي محسوس ڪندو آهي. اهڙن وقتن تي دل ئي دل ۾ دنيا وارن کي مخاطب ٿي چوندو آهي ۽ هينئر به چوي ٿو: ”اهي خوشيون، اهي عظمتون، اهي بلنديون محسوس ڪرڻ لاءِ توهان کي ڊاڪٽر بڻجڻو پوندو.“

Gul Hayat Institute

اسلم سنڌيلو

واڏو ڪانو

هو ٻئي ڪهاڻيڪار آهن — هن جديد دؤر جا جديد ڪهاڻيڪار. هو جڏهن ٻہ پاڻ ۾ ويهندا آهن، تڏهن سدائين هڪٻئي جي ڪهاڻين جي ڪردارن ڪي چيري ڦاڙي ڏسندا آهن؛ تہ آيا آهي معاشري جي پاتال تائين لهي وڃن ٿا، يا اتاچرا ۽ سطحي آهن.

جڏهين هو ڪهاڻين جو چيد مڪمل ڪندا آهن، اُن وقت انهن کي آهي ڪهاڻيون، ڪهاڻيون نہ، پر بيوس ۽ ٻينو فقيرن جون قاتل قميصون لڳنديون آهن، جيڪي هنڌان آڏڙيل ۽ قاتل هونديون آهن.

هن وقت هو ٻئي، ميونسپل باغ ۾ چير تي ويٺا آهن. هو هڪٻئي جي سامهون اکيون اکين ۾ ملائي، پنهنجي پنهنجي ڳالهہ مڃائڻ لاءِ ڪرن ڪرن لفظن جو استعمال ٻڌي جي حساب سان ڪري رهيا آهن. ٻنهي جي هٿن ۾ سگريٽ دکيل آهن. ٻنهي مان هڪ پنهنجي سگريٽ جو آخري ڪش هڻي، سگريٽ اڇلائي ٿو ۽ پوءِ پيرن مان لاٿل پرسان پيل چمپل جو هڪ پادر کڻي، دکيل سگريٽ کي زورسان چيپاڻي وسائي ڇڏي ٿو. سامهون ويٺل ٻيو ڪهاڻيڪار بہ ساڳي حرڪت دهرائي ٿو ۽ هو بہ پنهنجي هٿ جي آڱرين ۾ قاتل سگريٽ جو اڌ سوٽو هڻي، هن وانگيان ساڳي نموني سگريٽ کي رک ڪري ڇڏي ٿو. هو ٻئي ڳالهائين ٿا.

”پنهنجي پاڇي جا پوڄاري، پين جي آڙ ۾ ڳالهائيندا آهن. اهڙن تي عظمت مٽيءَ جي ڳاري جيئان ٽڦي ويندي آهي؛ جڏهين تہ آهي ذهن جا بلڪل پورا ۽ ڪوڪلا هوندا آهن، ائين، جيئن تون. تون بہ تہ اندر جو ڪهاڻيڪار ناهين ۽ اهوئي سبب آهي جو تنهنجيون ڪهاڻيون ادبي ڪلاڪيٽر ۾ مار کائي ويندڀون آهن، صرف انهيءَ ڪري جو آهي پسيون هونديون آهن، انهن کي زبان ناهي هوندي. تنهنڪري اهي بلڪل گونگيون هونديون آهن.“

”توکي کهڙي خبر تہ منهنجيون ڪهاڻيون ڪهڙي گريڊ جون آهن. تون مون کان عمر ۾ ڀل وڏو چونہ هجين، پر ادبي حيثيت ۾ منهنجي اڳيان جاڙو آهين. تنهنجو روحاني اُستاد ڪاميو هجي ها تہ بہ منهنجي ڪهاڻين تي ڳالهائڻ کان ڪيٻائي ها، ڇو جو هو پاڻ فرسٽيڊ رائيٽر هو ۽ جڏهين تہ ڪو بہ فرسٽيڊ رائيٽر، سواءِ فرسٽيشن ۽ Pessimism کان ڏئي بہ ڇا سگهندو.“

”تو ڪاميو کي سمجهيو ناهي. هو نه ئي فرسٽيڊ رائيٽر هو، نه ئي Pessimist هو. هو بنيادي طور صرف ناولنگار نه، پر هڪ فلاسافر اديب به هو. هن پنهنجي زندگيءَ کي، ادب جي آسمان تي پهچائي، پاڻ کي ننگو ڪيو آ. هن پنهنجي اندر واري ماڻهوءَ جي مظلوم ڪردار کي ننگو ڪيو آ، ۽ اهو مظلوم ڪردار صرف آن جو نه، بلڪ آن انسان جو، جيڪو صدين کان وني پيڙا پوڳيندو آيو آهي ۽ زندگيءَ سان هر لمحي تي جدوجهد ڪندو آيو آ. توکي مڃڻ گهرجي ته هو هڪ سنو تخليقار هو.“

”تخليقار کي به ناهيان مڃيندو، ڇو جو هن جي ذهن ۾ هر Creative شيءِ جو سانچو اڳ ۾ گهڙيل هوندو آهي. سولي معنيٰ ۾ ته، آهو به خود ڪنهن ٻئي کان متاثر هوندو آهي. مان چوندس، هن جو ذهن مفاد کان خالي ناهي هوندو، جيئن ڏس، والدين جو به اولاد ۾ مفاد هوندو آهي. شايد تون اهڙي ڇيٽي حقيقت کان انڪار ڪونه ڪندين.“

”ٺيڪ آ، پر مفاد هر انسان جي ذهن تي نه ڍهندڙ ليڪو آ، جيڪو انسان جي وجود تائين، آن جي ذهن تي ڇيٽو هوندو آهي. پيارا، تنهنجيون ڪهاڻيون، ڪهاڻيون ضرور هونديون آهن، پر غريب جي اڌورن احساسن تي نه، زندگيءَ جي ڪٽن پيچرن تي نه، معاشري جي داغن تي نه، جيڪي ڪڏهين به صاف ٿي ناهن سگهندا. ان جي ابتڙ، تنهنجيون ڪهاڻيون، امير جي ٺاٺ تي، زندگيءَ جي حسين دلفريب راتين تي، معاشري ۾ اهڙن خوفناڪ ٽهڪن تي، جيڪي مظلوم انسانن جي وجود مٿان گونجندا رهندا آهن.“

”تنهنجو ذهن منهنجين ڪهاڻين کي سمجهي ناهي سگهيو. منهنجيون ڪهاڻيون ماضي، حال ۽ مستقبل جون زنده جاويد تصويرون هونديون آهن. توکي ته ڪهاڻيءَ جي فارم جي به خبر نه هوندي. تون ته هر ڪهاڻي شعور جي وهڪري ۾ لکي ويندو هوندين. توکي خبر هئڻ گهرجي، ڪهاڻي انسان جي تفريحي زندگيءَ جو ٻيو نالو آ.“

”انسان جو ٻيو پهلو به ته ڏس، جيڪو بلڪل Dark آ. هوئڻ به انسان جنرلي طور فنا آهي. اگر هو زنده به آهي ته به تفريحي لمحا هن لاءِ وقتائتا آهن. تون ان سان متفق ضرور ٿيندين ته انسان Paracyte آ. جڏهين آن جو Protection ختم ٿيو وڃي، تڏهين ان جو پورو Skeleton ڍهيو وڃي، فنا ٿيو پوي. ۽ ڪهاڻيءَ جو وجود دنيا جي وجود تائين قائم هوندو آ. ڪهاڻي انسان جي ٽُٽل جذبن ۽ انگاس تي لٽڪيل احساسن جو نانءُ آئي.“

”نه، هرگز نه، ڪهاڻيءَ جي اها تعريف ناهي. ڪهاڻي نه ئي جذبن ۽ انگاس تي لٽڪيل احساسن جو نانءُ آهي، نه ئي وري اهڙين انسانن جي حرڪتن جو، جيڪي پڙهندڙن کي روئاري ڇڏين. ڪهاڻي ڪل مزاح جو مڪمل ڊرامو آ، ۽ انهيءَ ڊرامي جا ڪردار مشڪرا هوندا آهن، جيڪي بهترين لطيفا ٻڌائي، پڙهندڙن جو چاهه چڪائين ٿا.“

”اهڙي ادب ۾، جيڪو مسئلن جي انبار هيٺان جنم وٺندو هجي، انهيءَ مان ڪڏهين به تفريحي ڪهاڻيءَ جي نڪرڻ جي توقع رکڻ، هڪ وڏي غلطي آهي. اسان جي اڳيان هزارين

Gul Hayat Institute

مسئلا ڪَرَ ڪنيون بيٺا آهن. هزارين جيئوَ اسان ڪي ليلائين ٿا ۽ چون ٿا تہ اسان تي ڪهاڻي لکو، هڪ اهڙي تيز چڀندڙ ڪهاڻي، جيڪا پڙهندڙن جي جسم مان سيسراٽي ڪيرائي ڇڏي، ۽ پڻ اهو بہ ٻڌي ڇڏ، تہ ڪهاڻي اهڙي انسان جو روح هوندي آهي، جيڪو زندگيءَ ۾ ڪڏهين بہ سک ماڻي نہ سگهيو هجي، ڪڏهين بہ خوشي ڏسي نہ سگهيو هجي، ڇا آن ڪي اهڙيون مصنوعي ڪلائڻ واريون حرڪتون وڻنديون؟ نہ، بلڪل نہ. اهو انسان، جنهن پنهنجي ڪنن کي، پنهنجن هٿن جي ترين سان، زور ڏيئي بند ڪيو آهي، تاڪ آهي ڪن زخمي روحن جون رڙيون ٻڌي نہ سگهن. ڇا انهن ڪي اِهي مشڪرائپ وارا لطيفا وڻندا؟"

"اهڙن ننڍڙن ساٿين تي رائيٽر ڪهاڻيون ڇو ٿا لکن، جو پوءِ اهي ڪهاڻيون، ڪهاڻيون نہ، پر هڪ اخباري رپورٽ ٿيو پوي. ڪهاڻي سون جهڙن بالغ ذهنن جي پيداوار آهي. مان جيڪو بہ ڳالهائيندو آهيان، آهو ڪهاڻيءَ جو فارم هوندو آهي ۽ جن جن لفظن تي زور ڏيندو آهيان، آهي ڪهاڻيءَ جا ڊائلاگ هوندا آهن. منهنجي هڪ سوچ، سوين ڪهاڻين جو جنم ثابت ٿيندي آهي."

"ڪهاڻي، تو جهڙن هلڪي ذهن وارن جي سوچ ناهي هوندي ـــ ڇو جو تنهنجي جهڙن گندن ذهنن ۾، سدائين گنديون سوچون جنم وٺنديون آهن؛ جڏهين تہ ڪهاڻي گند جو ڍير ناهي هوندي. ڪهاڻي هڪ صاف سوچ آهي ۽ ذهن ۾ سوچ جو نهڻ، هڪ وڏي ساگر ۾ ورِ ير جيئان آهي، جيڪا پيدا صرف انهيءَ لاءِ ٿيندي آهي تہ جيئن اڳتي هلي ساحل سان ٽڪرائي. اٿين ئي صاف سوچ بہ معاشري جي گندن ذهنن سان ٽڪرجندي رهي آهي."

"ڪهاڻي اهڙي لهر جو نالو ناهي، جيڪا سدائين ساحل سان ٽڪرائيندي هجي ۽ موت ۾ پائمال ٿي ويندي هجي. پر انهيءَ مثال جو ٻيو رخ ڏسبو تہ ڪهاڻي ساگر مٿان هلندڙ خوفناڪ طوفان آهي، جنهن جي لپيٽ ۾ سوين ٻيڙيون تباهہ ٿي وينديون آهن، ڪيترا ملاح لڙهي، سري ويندا آهن ۽ ڪيترين ٻيڙين جا سڙهہ ڪري پوندا آهن. اها خبر هٿڻ گهرجئي تہ ڪهاڻي طوفان آ، زلزلو آ، ٻوڏ آ."

"اگر تون ڪهاڻيءَ کي اهڙن لقبن سان نوازين ٿو تہ پوءِ، ايڏي وڏي طوفان ۾، ٻڏندڙ ۽ لڙهندڙ ناکئا ـــ زلزلي ۾ ڏڏندڙ جاءِ جون ڪرندڙ ديوارون ۽ ٻوڏ ۾ مري ويل ٻارن، مردن ۽ عورتن جا لاشا، ڪهاڻيءَ جا اهم ۽ زندهہ ڪردار هوندا آهن."

"تون مقصد جي نقطي ڪان ڪوهين دور پڄين ٿو ۽ مون کي ذهني طور ڪيرڻ لاءِ غلط ڊائلاگن جو سهارو وٺي، پوڙ هٿڻ جي ناڪام ڪوشش ڪرين ٿو. پر توکي خبر هئڻ گهرجي، مان هوٽل تي چانهہ پيئندي، اسٽيشن تي گهمندي ڦرندي، ڪهاڻي تيار ڪري وٺندو آهيان. جڏهين بہ ڪهاڻي لکڻ ويهندو آهيان، لکي ويندو آهيان، دنيا جو ڪوبہ رائيٽر اٿين نہ هوندو. منهنجي ڪهاڻي پنڙيءَ تي هلندڙ گاڏي هوندي آهي، جنهن جي ايئرڪنڊيشنڊ

ذهن ۾ خوش پوش ماڻهو، منهنجي ڪهاڻيءَ جا ڪردار هوندا آهن. توکي خبر هئڻ گهرجي، ماڻهو منهنجي ڪهاڻيءَ کي پڙهي ڪري، ڪهاڻيڪار ٿي ويندا آهن."

"تون ايڏو وڏو ڪهاڻيڪار ناهين جو تنهنجيون ڪهاڻيون مطالعي ۾ اضافو ڪن. لپاڙ نه هڻ، ڪهاڻي چاهيندي به لکي ناهي سگهبي -- ڪهاڻي هڪ ڳهري تاريڪيءَ ۾ مسلسل سنائي جو نانءُ آهي ۽ ڪهاڻي نازل ٿيندي آهي، ائين ئي جيئن صحيفا نازل ٿيندا هئا."

"آهي گفٽيڊ رائيٽرس هوندا آهن، جن تي ڪهاڻي نازل ٿيندي آ، جڏهن مان ڪريئيٽيڊ رائيٽر آهيان. منهنجي ڪهاڻين جي عمر ڊگهي آ، جڏهين ته گفٽيڊ رائيٽرن جون ڪهاڻيون جلد مري وينديون آهن -- سمجهيئي نسي پيارا."

ڪن پلڪ لاءِ ٿِي خاموش -- هڪ ٻي جان ٻُت جيئان. سوچن جي اونهين ڪُنَ ۾ گم -- چهري تي اڀرندڙ ڊهندڙ تاثرات جا ليڪا صاف ظاهر. سوچي سوچي وري ڳالهائين ٿا.

"زندگيءَ جيئان ڪهاڻيءَ جا دؤر به ٿيندا آهن، جيڪي منهنجي ڪهاڻين ۾ توکي چٽي ٿي لڀندا. مون اهڙن دؤرن تي به ڪهاڻيون لکيون آهن، جيڪي توکي تاريخن جي ورقن ۾ اصل نه لڀندا. منهنجي هر ڪهاڻيءَ ۾ نياپو هوندو آهي -- هر ڪهاڻيءَ ۾ رستا هوندا آهن، جن جو آرنڀ روشن مستقبل ۾ هوندو آهي."

"ڪهاڻين کي رستا ناهن ٿيندا، چو جو رستا ٽريفڪ لاءِ هوندا آهن ۽ مان ان ڳالهه جو حامي آهيان ته ڪهاڻيءَ کي جدت ڏجي. نئين ڪهاڻيءَ کي پراڻين روايتن ۽ ماضيءَ جي دؤرن شورن جي خول مان ڪڍڻ گهرجي."

"ها، رستا ٽريفڪ لاءِ هوندا آهن، پر ڪهاڻيءَ جي ڏکي ۽ اٽانگي رستي تي، ٽريفڪ ناهي هلندي، چو جو وِڪ وِڪ تي خارن جا انبار رکيل هوندا آهن. ماضيءَ جا تاريخي واقعا، جيڪي ڪڏهين ڪڏهين تاريخن ۾ ناهن لڀندا، انهن کي ڪهاڻيءَ ۾ پيش ڪرڻ ڇا جدت ناهي؟ ڇا آهي لکيل ڪهاڻيون، تاريخ مرتب ڪرڻ ۾ مدد نه ڪنديون؟ ڇا انهن کي تاريخي حيثيت نه ملندي؟"

"خير، پر مان اهڙن پراڻن تاريخي واقعن کي پنهنجي ڪهاڻيءَ ۾ پيش ڪرڻ کان بهتر سمجهان ٿو ته ڪهاڻيون، ماڻهن جي ڪردارن تي هجن. جيئن ڏس، منهنجيون ڪهاڻيون، مشهور ماڻهن جي ڪردارن تي هونديون آهن؛ حالانڪ انهن جا ڪردار صاف شفاف هوندا آهن، پر مان انهن جي ڪردارن کي پيو رنگ ڏئي، انهن کي آڳاڙو ڪندو آهيان. چو جو منهنجي پبلسٽيءَ جو دارومدار پين کي گاريون ڏيڻ تي آهي."

"ائين ادب ۾ گهڙڻ، هڪ چور دروازي کان اچڻ برابر آهي -- گهٽ ۾ گهٽ هڪ اديب ۽ عام چسو ذهن رکندڙ ۾ ڪجهه ته فرق هئڻ گهرجي. اديب، ادب ۽ اخلاق جو مجسمو هوندو آهي، جيئن هو ڳالهائي ته هن جي وات مان گل ڪرن. پر اديب ٿي ڪري پين کي گاريون ڏي، اهو ڪم هڪ اديب جو نه، پر هڪ سماج دشمن عنصر جو هوندو آهي."

Gul Hayat Institute

”ڏس، تون گھڻو وڌي نہ وڃ. ذاتيات تي لهي وڃين ٿو ۽ مون کي Indirectly گاريون ڏئي رهيو آهين.“

”نہ پيارا، منهنجو ذهن تو وانگر ناهي، جو مان توکي گاريون ڏيان. گاريون ڏيڻ تنهنجو وَڙُ آهي. توکي ياد هوندو، جڏهين تو هڪ ڪويءَ جي پيٽ ماءُ کي پنهنجي آگهاڙي زبان سان، هزارين گاريون ڏنيون هيون. هن جو گناهہ صرف اهو هو تہ هُن توکي ادبي ڪاڪروچ سڏيو هو. هن توکي صرف ڪاڪروچ سڏيو هو، ڪوئي Earth worm يا Dangerous pig تہ ڪونہ سڏيو هئائين، پر خير، مان نہ چوان، تنهنجو فعل توسان، منهنجو فعل مون سان. مان ماڻهن لاءِ لکندس، نہ تو جهڙن تي تنقيد ڪرڻ لاءِ. وليم سرويان چيو آ:
“I don’t write for Critics, I write for the People.”

”پر تون اهو پڌي ڇڏ۔ ڪڏهين بہ تون مون کي گهٽيا ۽ پيڙا ۾ دفن ٿيل ڪردارن تي لکڻ لاءِ قائل ڪري نہ ٿو سگهين.“

”تنهنجي مرضي، مان ڪوشش ڪندو رهندس تہ جيئن تون هيٺين درجي جي ماڻهن تي ڪهاڻيون لکين۔غريبن جي پيڙا تي ڪهاڻيون لکين. پيارا، تنهنجيون آهي ڪهاڻيون امر ڪهاڻيون سڏبيون. توکي اهو احساس هئڻ گهرجي تہ اسان جي ڌرتي غربت، افلاس ۽ پيڙا سان ستي پئي آهي ۽ هن ڌرتيءَ جا ماڻهو پنهنجن پنڌن تي ڏکن جا صليب کنيون هلن ٿا پيا. موجوده تنهنجيون ڪهاڻيون معاشري ۾ ڪُڙا ناهن هئنديون، پر تنهنجيون ڪهاڻيون معاشري ۾ هڪ پيو داغ هونديون آهن. توکي گهرجي تہ تون غريبن جي مسئلن تي ڪهاڻي لک. تون انهيءَ ڏينهن گڏ هئين ني، جڏهين پاڻ ڏٺي هڪ بُڪئي فقير کي ڏٺو هو، جيڪو هڪ وڏي در جي ٻاهران ڪنڊ ۾ هاريل جانور ڪائي رهيو هو. انهيءَ تي تون هڪ زهريلي ڪهاڻي لکي سگهين ٿو.“

”يار، ڪمال جهڙي ڳالهہ ٿو ڪرين، تنهنجي مرضي آ تہ اهڙن فقيرن تي ڪهاڻي لکي ڪري، پنهنجين ڪهاڻين جو اسٽينڊرڊ ڪيرايان.“

”ٺيڪ آ، اگر توکي اهو موضوع ڪونہ ٿو وڻي تہ تون پنهنجي پاڙي واري عرس مواليءَ تي ڪهاڻي لک، جيڪو هر روز صبح جو گند جي پيٽيءَ جي پرسان ويهي، روڊ تي پهاري ڏيندڙ ڇوڪرين کي چٽائي ڏسندو آهي۔ ۽ پوءِ هن جون جمي ويل نظرون، ڇوڪرين جي جسم جو مڪمل جائزو وٺڻ لڳنديون آهن. تون انهيءَ مرد تي ڪهاڻي ڪونہ ٿو لکين، جيڪو پنهنجي زندگيءَ کي تباهہ ڪري رهيو آهي. تون ان جي مجبور احساسن تي پوري ڪهاڻي لکي سگهين ٿو، اگر لکڻ چاهين.“

”اِهو عرس موالي، اسان جي پاڙي ۾ ذليل ۾ ذليل شخص آهي. اگر هن پنهنجي جنسي بک اجهائڻ لاءِ صرف اِهو ئي طريقو لڌو آهي تہ پوءِ ان کان وڌيڪ ڪريل ماڻهو پيو

Gul Hayat Institute

کھڙو تي سگھندو — مان اهڙن ڪيترن ماڻهن لاءِ، اهڙن بي حس ۽ چُسن پلاٽن تي ڪهاڻي ناهيان لکندو، جن ۾ ڪائي زندگي ناهي هوندي.

”افسوس جو تون هڪ سچو ليکڪ ناهين، توکي پنهنجي مت سان پريم ڪونهين، اگر تون پنهنجي فن سان سچو هجين ها ته اهڙن ڪردارن کي چسو ۽ بي حس ڪونه ڪوٺين ها. جن پلاٽن کي تون عظيم سمجهندو آهين، مون کي آهي پستين ۾ ٽيڙ ڪائيندي نظر ايندا آهن.“

”ڪوڙ ڪان ڪر نه وٺ، منهنجين ڪهاڻين جا پلاٽ توکي ڪماليت جي چوٽيءَ کي ڇهندي نظر ايندا هوندا. منهنجون ڪهاڻين جا پلاٽ توکي شيورليٽ، امپالا، بيوڪ ۽ فورڊ ڪيپريءَ جهڙين بهترين ڪارين ۾ ملندا. آهي ڪڏهين به مئل ۽ ضعيف ناهن هوندا، الائي ڇو ضعيف ماڻهو ڏسي، منهنجي چهري تي ڪرب ابري ايندي آهي ۽ پوءِ آلتي اچي ويندي آهي.“

”تڏهين ئي ته تون پنهنجي پاڙي واري غريب مرچوءَ تي ڪهاڻي ڪونه ٿو لکين، هو سڄو ڏينهن پنهنجي گرم جسم تي، برف جا ٽڪرا کڻندو رهندو آهي. تڏهين هن جو جسم ٺڏو ٺينڊو هوندو، هن جون خواهشون ٺڏيون ٺينڊيون هونديون. هن جو رَت ٺڏو ٺينڊو هوندو. آن جي برعڪس، آن جي زال ڪيتري نه گرم هوندي، آن جي ٺهڪندڙ جذبن تي ٺڏو پاڻي ڪيئن نه پوندو هو. ڪڏهين اهڙن لتاڙيل روحن تي ڪهاڻي لکڻ جو سوچيو به اٿئي. سچ پچ مون کي قسم آ انسانيت جو، اگر تون چاهين ته توکي اهڙا هزارين پلاٽ ملندا. بشرطيڪ تون پنهنجين اکين ڪان مائيڪرو اسڪوپ جهڙو ڪم وٺين.“

”مان اهڙو واندو ناهيان جو باريڪ بينيءَ سان هن معاشري کي ويهي ڏسان، بس منهنجو پهريون ۽ آخري جواب اهو آهي ته مان اهڙن هلڪڙن ڪردارن ۽ پلاٽن تي ڪهاڻي نه لکندس، ۽ نه ئي لکي اٿم، جن جو سُلهه تڪي ڪان به گهٽ هوندو آهي. ڀلا تون ئي ٻڌاءِ، ان مرچو برف واري جي روزانو آمدني ڇا هوندي.“

”ڀلي تون اهڙن تي لک، جن جي آمدني روزانو هزارن لکن ۾ هجي. پر هيءَ ڳالهه غور سان ٻڌجانءِ ته تون ۽ مان هن ڌرتيءَ جا ڪهاڻيڪار آهيون. پر تنهنجون ۽ منهنجون راهون پور وڇوٽيون آهن. ڪڏهين به پاڻ ۾ ملي ڪونه سگهنداسين، تون جن کي ٽڪي جا ڪردار چوين ٿو، آهي منهنجين ڪهاڻين جا عظيم ڪردار آهن. ڀلي تو جهڙن سطحي ڪهاڻيڪارن کي منهنجيون، هن ديس جي مظلومن تي لکيل ڪهاڻيون نه وڻن. پر پوءِ به، مان پنهنجن ڪهاڻين مان مطمئن آهيان.“

—۽ پوءِ هو ٻئي ٻنا موڪلائڻ جي آتي هليا وڃن ٿا.

سريش

ٽُٽل آشائن جي اڌوري ڪهاڻي

دوست!

لڳي ٿو، زندگيءَ جو هي ڀيانڪ روپ، جنهن ۾ ٿڪ سڌڪن جي پڙاڏن ۾ دٻجي ويا آهن: الائي ڪيترا واچوڙا ذهن جي ويرانين ۾، ماضيءَ جي يادن کي لٽي ڇڏڻ لاءِ ڏوڪي پيا آهن. سندر سندر آس جو زندگيءَ جي هن موڙ تي پهچي پورا پورا ٿيل تاج محل ۽ ان اندران دٻيل منهنجو اڪيلو وجود—

روئان—

کلان—

ماٺ—مسلسل ماٺ—

۽ پوءِ رڙيون—؟؟؟؟

منهنجو روح ڇو ٻري رهيو آهي؟

شايد انڪري جو چند ڏينهن کان پوءِ هن جي شادي ٿيڻي آهي. هوءَ ڪنهن ٻي جي ٿي ويندي ۽ سندس آسون اميدون ۽ منهنجيون آس جيان ڊٻاون جي ڏڙن هيٺان دفن ٿي وينديون.

۽ مان—؟

مان پنهنجن خواهشن ۽ سپنن جي شهر کي ڳوڙهن جي ٻوڏ سان سوهن جو ڏڙو بڻائي ڇڏيندس.

پوءِ سڀڪجهه ڪنڊر ٿي وڃڻ تي شايد وڏا وڏا ٿڪ ڏئي هڪ گهري تاريڪيءَ ۾ گم ٿي وڃان.

ڇا اهي شرنايون ٻڌي سگهندس؟

اوهه—نه—جن جي الاپن جون آشائون الائي ڪيترن جڳن کان ڪندو پئي آيس!

اهي شرنايون ته هاڻ منهنجن آس ۽ اميدن جي اڳين ۾ شيهو ٿي پرتيبيون.

هاڻي منهنجا ڪن شرنائن جي مٺي آواز ٻڌڻ جي آس نه ڪندا، شايد زندگيءَ جي انتم گهڙين تائين به نه.

۽ شايد هوءَ اڳتي هلي ماضيءَ جون سندر گهڙيون، جن ۾ مون هن کي چاهيو هو ۽ هن مون کي چاهيو هو، وساري ڇڏيندي.

ٻاهو سيڪجهه سياويڪ ئي نه آهي. ڪروڙين قبرستانن مٿان بي شمار جرڪندڙ محل ٺهي تعمير ٿيا آهن.

اوهه جائي- تون پاڻ به سون جيان ٿٺو پيو آهين. تنهنجي اکين ۾ لڙڪ ۽ منهن تي ڪوڙي مرڪ پکڙيل آهي. لڳي ٿو، تون اسان کي ۽ پنهنجو پاڻ کي ٺڳي رهيو آهين.

پر ڪير آهي جو جيئڻ لاءِ اهي هٿ نوڪيا اصول نٿو ناهي. تون، مان ۽ هن سچي دنيا جا ماڻهو ٺڳ آهيون. پنهنجن ئي ويساهن کي گهائڻ وارا ٺڳ.

ان ڏينهن نشي جي حالت ۾ هوٽل تي وينا هئاسون ۽ جڏهن تو پنهنجي زندگيءَ جي ڪتاب مان ڪوريل چند حقيقتون مون آڏو پڌريون ڪيون هيون. تو اهو به ٻڌايو هو ته هڪ مائٽ منهنجي گهر ۾ آيو ۽ اچڻ سان ئي جذبات ۾ ڳاڙهو ٿي چيائين، پڻهين ۽ ماڻهين جي قبرن کي سم ۽ ڪلر کائي ويو آهي. قبرون نهرائي چڏ نه ته اهي آخري نشان به متجي وينداٰ.

تون مان هئين. پلا ڪيس جواب به ڪهڙو ڏين ها. تو وٽ روزگار جا ويچار ۽ انهن ويچارن مان هزارين پريشانين جو پيدا ٿيڻ- مسلسل ٿٺندو رهڻ.

ڪجهه وقت کان پوءِ جڏهن تون پنهنجي مائٽ کي رخصت ڪرڻ لاءِ در تائين وئين، تڏهن هن جي نظر اوچتو ڪچي جاءِ جي کاڌل پٽ تي پئي ۽ هو ڪجهه محسوس ڪرڻ بنا لنوائي دروازي ڏانهن رڙهي ويو. تو چاهيو ته جيڪر ٻانهن کان وٺي روڪي چوانس، امان ۽ بابا جي سم کاڌل قبرن کي ڏسي ته تون هڪدم سونڌانهن پڇندو آئين. پر هن قبر کي ته ڏس. هيءَ به ڪلر ۾ ويڙهجي وئي آهي. مان به ته سندن آخري نشاني آهيان. مان به ته متجي رهيو آهيان.

تڏهن سچ ته سراپجي پنهنجا سيئي سور وساري توسان کهري همدرديءَ جو اظهار ڪيو هيم. پر تو چيو هو، 'هائي اهي روايتي لفظ گهٽي ورجائڻ ڪري پنهنجي اهميت ۽ سچائي وڃائي وينا آهن.' وڌيڪ چيو هئي، 'تون منهنجو گهرو دوست آهين. ڏک سک جو ساٿي. مان ڪنهن اونهي پاتار ڏانهن وڌي رهيو آهيان. مون کي سهاري جي ضرورت آهي. مون کي سهارو ڏي. مان ٿڪي پيو آهيان. ان ڏينهن تو ڪيڏي نه پيڙ وچان ڪنهن شاعر جي شعر جون به سٽون ورجايون هيون:|

'هائي سيني ۾ دل آ نه دل جو نشان
سا نه جاڻان آ ڪيڏانهن نڪري وئي'

تنهن وير لڳو هيم، جڻ اهو شعر تنهنجي روئندڙ ۽ جهڪندڙ روح مان ڦٽي نڪتو هجي. جڻ اهو محروم شاعر تون ئي هجين. پر اڄ محسوس ٿي رهيو آهي جڻ اهو شعر مون چيو آهي.

تو چيو هو، 'مايوسيون جڏهن انتها تي پهچنديون آهن، تڏهن انسان انسان انت ڏانهن ليڙيون پائڻ لڳندو آهي، ۽ جڏهن انت جي ويجهو پهچندو آهي، تڏهن انت پنهنجو خونخوار وات ڦاڙي، انسان جو رت پي، هڏن ۽ گوشت کي خشڪ ڪري ڇڏيندو آهي. انسان برف وانگر ٺري ويندو آهي - سندس آسون، اميدون ۽ آسرا سندس جسم جيان ٿڌا يخ ٿي ويندا آهن.'

پر جاني! مون سان ائين ناهي ٿيو. مايوسين جو انتهائين تي پهچي ڪري به انت ڏانهن رڙهڻ جي سگهه ساري نه سگهيو اهيان - ۽ هاڻي ائين ٿي اميدن جا لاشا پنهنجن ڪلهن تي کڻي، جيئڻ جا پنڌ پيو پچايان - نستو ٿيس ته هڪ ڀيرو تنهنجي ڀڙايل وات تي نڪري پوندس. ياد ٿا اچن ڪنهن برباد شاعر جا الفاظ:

يا ته سوير اچي سهڙيو هان،
يا مهمان اويلو آهيان.

دوست! اسان هن ويران ڌرتيءَ تي ڏاڍا سوير اچي سهڙيا آهيون - يا ڏاڍا ٿي اويل - ٻنهي طرفن ۾ اسان کي هن ڌرتيءَ تي پلئه پئي آهي ته صرف مايوسي - زندگيءَ جي اصل حقيقت کان گهڻو ڏور - ويرانين ۾ به اسان پنهنجن سپنن کي ڪنهن وڻ جي ساون پنن جيان سائو رکندا آهيون، پر وقت جڏهن خزان جهڙي بي درد موسم کي اسان مٿان مڙهيندو آهي، تڏهن ساوا ساوا سپنا ڪنهن وڻ جي سڪل پنن جيان هوا جي هلڪي جهوٽي سان ٽٽي اچي پٽ پوندا آهن ۽ اسان هڪ هڪ پن جي پويان سڄيون سڄيون ڇمارون ڌوڙنندي گذاري ڇڏيندا آهيون. اها ٿي اسان جي آتم ڪٿا آهي ۽ اها ٿي ترنجدي آهي اسان برباد ماڻهن سان. سدائين آس ۽ سدائين آس جي پورائيءَ جي آس.

من شانتي ملي -
من بهار اچي -
من ڪجهه ماڻيون -

۽ پوءِ اهي اميدون ۽ ارمان، مجبورين جي قبرن ۾ ڪري پنهنجو رنگ روپ ۽ ون واس وڃائي ويهندا آهن.

من هڪ ڀيري چيو هو، 'توسان شادي نه ڪيم ته خودڪشي ڪري ڇڏيندس. توکي ماڻي نه سگهيس ته زندگيءَ جو جام پرتويءَ مٿان هاري ڇڏيندس. توکان سواءِ زندگيءَ جي ڪلپنا به نٿي ڪري سگهان. تو بنا زندگيءَ جي آس مون لاءِ پاپ آهي. هڪ اهڙو پاپ، جنهن جو تصور به هنيانءَ ڏاريندڙ آهي.'

پراڇ محسوس پيو ڪريان ته سندس اهي جملا بناوٽي ۽ بازاري هيا، انهن سان حقيقت جو ذرو به واسطو نه هو. ڪنهن چيو هو: 'هيءَ دنيا ڪوڙ جي بازار آهي، جتي واعدن ۽ ويساهن سان ڪوڙ جو ڪاروبار هلندو آهي.'

ڪيڏو نه سچ چيو آهي ان ميائي: 'ها، تجربا ئي ته ماڻهوءَ کي دنيا جو اصلي روپ ڏيکاريندا آهن.'

ذهن تي هڪ ڏنڊلو ڇاڻل سڇاڻل ڇالو ڇو ڇانئبو پيو وڃي؟ ۽ مڌڪو ٻڌجي، اندر ۾ درد جون ڪئين لهرون پيدا ڪري، ماضيءَ ڏانهن موٽندو پيو وڃي. ڪيتريون ئي يادون واچوڙن کي مات ڪري، پنهنجو ڪفن تار تار ڪري، نروار ٿينديون پيون وڃن.

اوهه هي سڀڪجهه ڇا آهي!؟

نه ٿيڻ گهرجي هي سڀڪجهه!

ذهن ۾ گهورانڌيرو هجي ۽ يادون وجود وڃائي ويهن. فقط هجي ته جيئڻ جي هڪ ئي اڌ وسائل چٽنگ.

اڄ تنهنجو خط مليو. پڙهي، محسوس ٿيو ته تنهنجي سورن ۾ ويتر واڌارو اچي ويو آهي، پر پيارا، پاڻ کي مضبوط ڪر-حالتن جي اڳيان پهاڙ جيئن پختو ٿي بيهه-ته ته انهن طوفانن آڏو ڪک پن ٿي پنهنجو وجود وڃائي ويهندين. پختو ٿي ساجن! حالتن کي شڪست ڏي-نه ته اهو پيار جي ناڪاميءَ وارو درد ۽ پيون هزارين پريشانيون توکي نهوڙي ڇڏينديون.

هن هڪ خط لکيو هو، تن ڏينهن ۾ مان هتي ڪونه هيس. ڪراچي ويل هيس، لکيو هئائين:

'توکي ياد ڪري هر هر
اکيون ڳوڙهن سان ٿيون تر
او وڻجارا واپس ور
منهنجو روح تو روئي ٿولهه

ايڏا ڏينهن انتظار! 'شايد ڪراچيءَ جهڙي وڏي شهر جي ماڻهن جي سمنڊ ۾ مون کي به وساري وينو آهين.'

ڏس ساجن! مون ته هن کي ڪونه وساريو آهي، پر پاڻ ڪيڏي نه بي حسيءَ سان وساري ڇڏار ٿي ويني! ان ڪري جو مان هن جي مڊل ڪلاس کان گهٽ حيثيت رکان ٿو.

هاڻي منهنجو پيار تان اعتماد کڄي ويو آهي. مان اجرن ڇهرن پنيان لڪل ڪوجهايون چڱيءَ طرح پروڙي ورتيون آهن.

بابا مون کي شادي ڪرڻ لاءِ زور پريو، پر مون آخر تائين کيس ڪو به جواب نه ڏنو هو.

۽ اڄ آرسيءَ ۾ پنهنجي مٺي ء اچا وار ڏسي سچ ته ڏڏي ويو هوس. پر پوءِ سوچيو هيم، 'مون کي شادي ڪرڻي ناهي. تنها رهڻو آهي. مٿو سڄو اڇو ٿي وڃي ۽ منهن ۾ پيل گهنج مون کي بدصورت بڻائي ڇڏين، پوءِ به نه.'

سوچيان ٿو، 'انسان ڪيئن نه آسن جا آشيانا جوڙي ٿو ۽ وقت ڪيڏي نه بيدرديءَ سان وڄ ڪيرائي، تباهه ڪريو ڇڏي آسن جي آشيانن کي.'

Gul Hayat Institute

تو لکيو آهي، پيار جي ناڪاميءَ مون کي شديد عذاب پهچايو آهي. جيون مان موه ته ختم ٿي ويو آهي. پر پوءِ به مان مرندس ڪونه، جيئندس. ۽ جيوت جي پوڳنا پوڳيندو رهندس. مون کي پنهنجي زندگيءَ کان وڌيڪ پنهنجي فن سان پيار آهي. پنهنجن رچنائن سان پيار آهي: هن اونداهي جيون ۾ اها هڪ ئي ته لاٽ آهي. جيڪڏهن اها به آجهامي وئي ته پوءِ بداءِ ڇا رهندو هن ويران قبرستان ۾.'

دوست!

وقت ائين گذري رهيو آهي، بغير ڪنهن مقصد جي. هونئن به ڀلا زندگيءَ جو مقصد آهي ئي ڪهڙو؟ ڇا رڳو اهوئي، ته ڄمئون، وڏا ٿيئون، شاديون ڪيون، ٻار ڄڻيون ۽ پوءِ هنن جي جوان ٿيڻ جا اوسيئڙا ڪريون ۽ پاڻ ڀيرون ۽ سُڪون اڇيون ڪري موت جي انتظار ۾ ويهي رهئون!

ڪڏهن ڪڏهن لڳندو آهي ڄڻ اسان سڀئي اهي ايڪسٽرا ايڪٽر آهيون جيڪي دنيا جي اسٽيج تي هڪ ڀيروئي اچي سگهيا آهيون (جو آخري ڀيرو پڻ آهي) ۽ ڪنهن چڪرباز هدايتڪار جي ور چڙهي ويا آهيون. جيڪو اسان کي ڀوڪ ٻٽائي ٻٽائي پنهنجا مقصد ماڻي رهيو آهي. ۽ اسان زندگيءَ جي ان تيز وهڪري ۾ وهي رهيا آهيون. بغير ڪجهه سوچڻ جي بلڪل ائين ڄڻ ڍورن جو وڳ هجئون ۽ ڪنهن ڪاسائيءَ جي پويان چپ چاپ هلندا هجئون. جو اسان کي ڪوس گهر ڏانهن ورتيون ويندو هجي. بهرحال ڍورن ڪڏهن به احتجاج ناهي ڪيو. اهو سلسلو ته سرشٽيءَ جي انت تائين روان دوان رهندو، ۽ پاڻ به بغير ڪجهه سوچڻ سمجهڻ جي ان ڪاري چڪر ڏانهن وڌندا رهنداسون. خبر ناهي ڇاڻي واٽي پاڻ تي اهي احسان ڇو ڪري رهيا آهيون؟

Gul Hayat Institute

ولي ملاح

پيڙا جو پاڇو

ڪوڙ... هَلُ... هڪلون! ڪنن جا پڙدا ٿا ڦاٽن. سنڌ جي جهوني رسم ”ميلو.“ آءٌ به قسمت سانگي اچي نڪتو آهيان ميلي ۾. ڏسندو وائسندو هڪ بازار جي ڇيڙي تي پهتو آهيان. تيلين جي ٺهيل جهوپڙين ۾ راڳ رنگ جي محفل. عورت جي جسم تي سردن جا وات ڦاٽي پاٽي تي رهيا آهن. ناڻگن وارا وت! سهڻي من مهڻي. فليٽ جي گلابي ڪپڙن ۾، ميڪ اپ سان ٿقيل. اکيون ڪجل سان ڪڪوريل، نڪ جي چوٽي ڏکهي، چهرو وٽندڙ، ڇيلهه ڇهڪ جيان سنهڙي، وراڪا ڏيندي، انگ ڪي تڙ پائيندي، ڪهاڻ وجهي رهي آهي. بيهي ٿو رهان ماڻهن جي ٽولي ۾. ٻڌان پيو شاهه ۽ سچل جو ڪلام هن جي مٺڙي آواز سان. ڦريم ٿو خيال ماڻهن جي چڻ پڻ ۾. راڳ جي نيڪي گهٽ ۽ عورت جي جسم جي وڏيڪ! سوچيان ٿو ڪهڙي ڪشش آهي عورت جي جسم ۾، جنهن لاءِ ايڏي ڇڪ ٿئي ٿي! پر ۾ بينل ڪو همراه ڇچڪر ڪري، پنجين رپئين جو نوٽ هٿ ۾، داد ڏيڻ لاءِ يا عورت کي ويجهو ڏسڻ لاءِ، هٿ مٿي ٿو ڪٿي. عورت نچندي، وڌندي پر ۾ بينل همراه ڏانهن اچي ٿي. پهچڻ شرط ڇرڪ ٿو نڪري وجي مون کان. ڏٺل وائٺل چهرو. تپي ٿو هٿان ماضي ۾ ۽ ياد ٿا اچنم اهي ڏينهڙا.

*   *   *

هائو سائين، ٻچوءَ جي ياڳ سان ڪنهن جي ريس ڪانهي. ٻچو ڳڙنگ موالي. پيءُ ماءُ ننڍي هوندي مري ويس. نه پاءُ نه پيڻ. الاجي ڪيئن ڏڪا ٿاٻا کائي وڏو ٿيو. مزوري ڪندي ڪندي رازڪو ڪم سکي ورتائين. پر نشي جي عادت گهر ڪري ويئي هئس. ان لاءِ ڪوبه هن کي پنهنجو ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هو. هفتو ڪمائيندو هو ته هفتو پيو گهمندو هو. اڪيلو جو ٿيو. ننڍڙي گهر ۾ ڪڏهن اوندهه ته ڪڏهن سوجهرو. ڪوبه هن ڏي بنا ڪم ڪار جي نهاري به ڪونه. پر پاڻ ڳوٺ وارن لاءِ ڪابه ڏکي سکي ٻڌندو هو ته پهچي اچي پيڙو ٿيندو هو. ڪيترا ڀيرا ڳوٺ وارن سمجهايس ته يارا! نشي جي عادت ڇڏ، ته کلي ڏيندو هو. چوندو هو ته ”ادا! آءٌ نشي ۾ ڪنهن کي ڪا تڪليف ته ڪونه ٿو پهچايان. پاڙي اوڙي تي، نشي ڪري، منهنجي ڪئونس به ته ڪونهي. مون کي ته نشو اثر ئي نه ڪندو آهي. پر آءٌ مجبور آهيان جو ان کي ڇڏي به نٿو سگهان.“

اڄ جيئن ئي ٻچو شهر جي ڀرسان اوتاري سان نشو ڪري اٿيو ته چوڌاري ڪاري ڀاٽ اونداهي ٿي چڪي هئي. آرس ڀڃي ٻُت سان ڏڙڪاٽ ڪڍيائين ۽ گهر ڏانهن رخ رکيائين. وڏي رستي تي چڙهي هيڏانهن هوڏانهن لڏوٽا ڦيرائي جيئن ئي هلڻ تي هو ته ڀر ۾ ٻيئل وڻن جي هيٺان ڪو ماڻهو ڏٺائين. ”ڪير آهين؟“، هن پڇيو. پر ڪو به جواب نه مليس. مٿي تارن ڏانهن نهاري رات جي ڪجهه حصي گذرڻ وڃڻ جو پتو لڳايائين. ’هي ڪير آهي؟‘ دل ئي دل ۾ سوچيائين. ”ڳالهائين نٿو، گونگو آهين ڇا؟“ وراڻي پڇيائين، پر جواب ڪونه مليس. ’شايد ڪو چريو هوندو.‘ دل ۾ سوچيائين. ’هونءَ به اسان وٽ الاجي ڇو چريا گهڻا هوندا آهن.‘ هلڻ تي هو، پر اوچتوئي ڪنهن خيال ايندي ڪيسي کي لوڏيائين. اندر ماچيس ٽڙ ٽڙ ڪئي. ماچيس هٿ ۾ ڪري وڌيو ان ماڻهوءَ ڏانهن. تيلي ٻاري ڏٺائين ته دنگ رهجي ويو. هڪ نوجوان عورت، رات جي اويلي ٽائيم ۾، ان اونداهي ۾ اڪيلي! ”ڪير آهين؟“ هن ان عورت ڪان پڇيو.

”آءٌ... آءٌ هڪ... لاوارث آهيان... منهنجي نه ماءُ آهي نه پيءُ.“ هن جا لفظ جڻ ته نڙيءَ ۾ اٽڪي پيا ۽ زور تي ٻاهر ڪڍي رهي هئي. ٻچوءَ کان وڏو ٽهڪ نڪري ويو. عورت کي هن اوچتي ٽهڪ تي حيراني ٿي.

”مون سمجهيو هو ته رڳو آءٌ دنيا ۾ اڪيلو آهيان، هڪ لاوارث انسان آهيان، پر اڄ خبر پئي ته مون جهڙا اڪيلا ۽ لاوارث ته ڪي ٻيا به آهن. خير، جيڪڏهن تنهنجو ٻيو ڪو ڪونهي ته آءٌ ئي تنهنجو سڀ ڪجهه ٿي سگهان ٿو. هل منهنجو جهونڙو هتان ويجهو آهي.“ گهر آيا. اونداهي گهر ۾ روشني ٿي. پاڙو اوڙو سڀ ننڊ ۾ هو. صرف ٻچوءَ جي گهر ۾ ئي ٿوري چڻ پڻ هئي. ٻچوءَ ڪاٺيون ڪٺي چلهه ۾ وجهي باهه ٻاري. عورت گهر تي نظر وڌي. بسترن جو مٽُ، ٽي ڪٽون، لوهي ۽ ڪاٺ جون پيٽيون، روزمره جي استعمال جو سامان، ٽڙيل... پکڙيل... وکريل!

”شايد توکي بک هوندي.“

”هون!... ها.“ عورت جڻ ننڊ مان سجاڳ ٿيندي وراڻيو. ”آءٌ گذريل رات گهر مان نڪتي آهيان. ان وچ ۾ مون ڪجهه نه کاڌو آهي.“

ٻچو ڏالڊا جي ڏٻي مان چانور ڪڍي رڌڻ لڳو ۽ عورت شرم ٻوٽيءَ جيان ويڙهي سيڙهي کٽ تي ويٺي هئي.

”توکي سيءُ لڳندو هوندو، تنهنڪري هيڏانهن منجيءَ تي باهه جي ڀرسان اچي ويهه.“ ٻچوءَ چيس.

”نه نه، سيءُ ڪونهي.“ عورت وراڻيو.

ٻچوءَ مرڪي چيس، ”چري! پاڻ ماڻهو رڳو حجاب ڪندي هر ڳالهه ۾ نقصان ۾ ويندا آهيون. ڇا تون گهر ڇڏي به حجاب پاڻ سان کڻي آئي آهين. هيڏ لهي اچ، هن پاسي اچي ويهه.“

Gul Hayat Institute

عورت ڪٽ تان لهي، ٻچوءَ جي سامهون چلهي جي ڀئي ڀاسي اچي ويٺي. ” جو گهر سامان ٿي ڏسان ته ائين ٿو لڳيم ته هي ڪنهن ٻچڙيوان جو گهر آهي.“ ٻچوءَ اونهو ساهه کڻي چيو، ”ها... منهنجي دل به ائين ٿي چاهيو ته هن گهر ۾ ننڍڙن ٻارڙن جون ٻاتڙيون ٻوليون ٻڌان، پر ٻڌي نه سگهيس. گهر جو سامان به ان ڪري ڀئي گڏ ڪيم ته من ڪا عورت اچي ان کي ٺاهي رکي. پر ڪنهن به پنهنجو نه ڪيم.“

”ڇو؟“

”بس!“ ٻچوءَ اداسيءَ سان چيو، ”ڇو ته ٿا ته توُن موالي آهين. نشائي آهين. شرابي آهين. خدا جو وڏو گنهگار آهين. تنهنڪري توکي اسين پنهنجو نه ڪنداسون ۽ نشو وري آءٌ ڇڏي نٿو سگهان. خبر نه آهي ڇو! شايد ننڍي هوندي ماءُ ئي نشي جي سٽي وڌي هجيم!... اڙي! پر ها... تو ته منهنجو احوال ئي ڪونه ٻڌايو. آءٌ به ڪهڙو نه بيوقوف آهيان، جو پنهنجا سُور ويٺو رُئان.“

”منهنجو حال ٻڌي ڇا ڪندين؟“ عورت ڏک وچان چيو.

”بس!“ ٻچوءَ چيو، ”سُور سلڻ سان ڪجهه گهٽ ٿيندو آهي.“

”منهنجو نالو مريم آهي. منهنجو پيءُ ڳوٺ جو هڪ وڏو زميندار آهي. منهنجي ماءُ جڏهن هيءَ دنيا ڇڏي ويئي ته آءٌ ننڍي هيس. سگهوئي بابو ٻي شادي ڪري آيو. ماٽيجي ماءُ جو سلوڪ جهڙو مون سان هو، سو شل ڪنهن دشمن سان به نه ٿئي. نوڪرن هوندي به آءٌ گهر جي نوڪرياڻي هيس. منهنجي هيءَ سڄي زندگي ڪوٽ جي چوُديواريءَ ۾ گذري. ڪڏهن به ڪنهن عزيز جي شاديءَ يا غميءَ ۾ شريڪ ٿيڻ جي به موڪل نه ملندي هئي. ٻُڌم ته منهنجي ماءُ کي بابو الاجي ڪٿان ڪڍي آيو هو، تنهن ڪري ناناڻا به اڪئين ڪونه ڏٺم. ماسيءَ جا حال اهي هئا جو جيستائين بابي هٿان، هفتي ۾ هڪ به مار نه کيائيم، تيستائين سک ئي نه اچيس. بابو به نشي ۾ پُر ٿي مارڻ تي پوندو هوم ته ڏيءُ ڪري نه ماريندو هوم پر دشمن سمجهي هٿ گُڏ چور ڪري ڇڏيندو هوم. مطلب ته آءٌ گهاٽي ۾ پيڙجي رهي هيس. ان گهاٽي جي پيڙا مان نڪرڻ جي وات پي ڪابه نه سُجهيم، سواءِ شاديءَ جي، پر اسان وڏن رئيسن جي گهر ۾ پٽ جي شادي ته ڇهين سال ٿيندي آهي، سا به ٿيهن سالن جي عورت سان، پر نياڻين کي حق بخشرايا ويندا آهن ۽ قرآن سان شاديون ڪرايون ويندِيون آهن. ان لاءِ مون پيءَ ڇوتڪاري جي ڪابه وات نه ڏٺي، سواءِ گهر ڇڏڻ جي...“ ڳالهه سان گڏ مريم ڪان زاروقطار ڳوڙها وهي رهيا هئا. هن پر ۾ پيل سٽ مان وٺو پاڻيءَ جو ڀري پيتو ۽ ڳالهائڻ لڳي ”رات جي پوئين پهر، اونداهيءَ جو فائدو وٺي، گهر مان نڪتيس. خبر نه آهي ته ان وقت منهنجي جيءَ ۾ ڪهڙي چستي هئي، جو مون کي ڪوبه خوف خطرو نه ٿيو ۽ الاجي ڪيئن اچي اسٽيشن تي پهتيس. گاڏي ڪوڪون ڪندي اچي بيٺي. آءٌ به هڪ گاڏي ۾ چڙهڻ

واري هيس تہ ڪنهن مرد چيو تہ: ماني زنانو گاڏو اڳتي اٿئي. وڏي وڃي انهيءَ گاڏي ۾ ويٺيس. گاڏيءَ ۾ سڀڪا عورت پنهنجي سورن ۽ پورن ۾ هئي. اوجهرنديون هليون. ڪنهن بہ ڪنهن سان ڪونہ ٿي ڳالهايو. گاڏي هلندي رهي. رات سان ڏينهن ٿيو. ماڻهو لهندا چڙهندا رهيا. ملتان وري ٻي رات آئي. آءٌ بہ نيٺ هن شهر ۾ لهي پيس. اسٽيشن سان نڪرڻ واري هيس تہ هڪ ماڻهوءَ چيو "ٽڪيٽ تو وٽ آهي يا مرد وٽ." مون بنا ٻيهڻ جي چيو "مرد وٽ". ٻاهر نڪري ٽڪڙي ٽڪڙي جيڏانهن پئي آيم اوڏانهن پئي هليس. آخر اتي اچي ويٺيس. جتي تون مليِ وئين. سوچي رهي هيس تہ ڪيڏانهن وڃان. هڪ طرف شهر جون ٻتيون پئي ٻريون ۽ ٻئي پاسي گهگهہ اونداهي، تہ تو اچي هڪل ڪئي!"

بچوءَ ڪيس چانور ۽ تريل پٽاٽا ٿالهيءَ ۾ وجهي آڻي ڏنا. هن ماني کائي بس ڪئي تہ بچوءَ پڇيس "پوءِ ڇا سوچيو اٿئي. مون وٽ تون جيئن بہ چاهين رهي پؤ، جيڪي هوندو سو ٻيا ونڊيو ورهايو کائينداسون."

"بس، آهن تہ حياتيءَ جا ڏينهن گذارڻا. پر ماڻهو پاڻ کي ائين حياتي گذارڻ بہ تہ ڏين نہ ڪڏهن ڪجهہ هلائي، ڪڏهن ڪجهہ هلائي، اسان جي حياتي وهہ ڪري ڇڏيندا."

رات ڪافي گذري ويئي هئي. هي ٻئي پنهنجن بسترن ۾ پيا هئا ننڊ ٻنهي جي ليٽڻ ۾ ڪانہ هئي. شايد هو ٻئي ڪنهن سوچ ۾ غرق هئا. بچوءَ ستي ئي هڪ اوٻاسي ڏني ۽ ٻانهن کي آپو ڪري آرس ڀڃي، ٻانهن کبي کٽي ڇڏيائين. سندس هٿ وڃي مريم جي لٽ تي پيو. مريم ان هٿ کي وٺي چمي ڏني.

صبح سان بچوءَ ميني ڳوٺ وارن کي پنهنجي نڪاح جي دعوت ڏيئي آيو. "يلا پيٺهان ڀاڳ!" هر ڪنهن جي وات تي هو. "سائين ڀاڳ ڪنهن جي سان ريس ڪانهي." "جنهن کي خدا ڪارائي." هنن جي سادي سودي شادي ٿي ويئي. ڪيترا ڏينهن ٻنهي جا خوش گذريا. پر اوچتو بچو بيمار ٿي پيو. هن کي سلهہ جي بيماري گهر ڪري ويئي. جي ڏينهن خوشيءَ ۾ گذري رهيا هئا، اهي ڪروڌ ۽ ڏکن ۾ بدلجي ويا. مريم ان بيماريءَ ۾ بہ، بک ۽ ڏک تي، بچوءَ جي خدمت ڪندي رهي ۽ سندس ارهائي سرهائي جو خيال رکندي آئي. اوڙي پاڙي جا ٻيلپا ڪري بہ پئي پنهنجوءِ بچوءَ جو پيٽ پاليندي هئي. پر بچوءَ کي هاڻي بيماريءَ سان گڏ چڙ بہ ڏاڍي ٿي پئي هئي. چڙ ۾ اچيو جو مريم کي وٺي نہ هنيو هڏ گڏ جهوريو وجهيس. پاڙو اوڙو گهڻو ئي مريم جي مار تان ڦِٽ لعنت ڪندو هئس، پر هن تي اثرئي ڪونہ ٿئي. آءٌ هميشه هن جي گهر ايندو ويندو هئس. ان ڏينهن بہ جيئن ئي سندس گهر ويس تہ هي اڪيلو پٽ کي موڙ جي ٽيڪ ڏيو، ڪنگهي رهيو هو. مون وڃڻ شرط پڇيس "موالي طبعيت ڪيئن آهي؟" وراڻيائين، "ٺيڪ آهيان." مون گهر ۾ نظر ڦيرائي پڇيو، "مريم ڪانہ ٿي ڏسجي؟"

هن ڏڪاري لهجي ۾ چيو، "هوءَ هلي ويئي. مون ڪيس گهر مان ڪڍي ڇڏيو." مون ڪان چرڪ نڪري ويو. هن وري رکي رکي چيو، "ويچاري بيقصور هئي. مون کي ائين ڪرڻ نہ

ڪپندو هو، پر پيٽسان بيماريءَ به ته حالت ڪئي آهي. تمام گهڻو ڪمزور ۽ لاغر ٿي ويو آهي... من موٽي اچي."
بدران اميد سان ايترو چيائين ٿي مس ته اچي ڪنگهه جو دورو پيس. ڪنگهه سان گڏ سندس رنگ به تبديل ٿيڻ لڳو. "هاڻي آئي ته معافي وٺندو مانس." زور تي ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪيائين، پر سندس ڪنڌ ڍرڪي پيو ۽ اکيون پٽجي ويون. جيڪي دروازي ۾ ڄڻ ته ڪنهن جي انتظار ۾ کتل هيون.

* * *

...ماڻهن جي واپس موٽڻ تي، مان سودائن جي دنيا مان موٽي واپس حقيقت جي دنيا پهچان ٿو. هڪ ماڻهو پرسان لنگهي ٿو ۽ ٻئي کي چئي ٿو ته "رئيس جي وڃڻ کان پوءِ راڳ جو به مزو گهٽ ٿي ويو." ٻيو همراه ورندي ڏيندي چئيس ٿو ته، "رئيس به آهي ته شوقين، راتين جون راتيون اهڙين محفلن ۾ گذاري ڇڏيندو آهي، پر اڄ نشو به ڪو چڙهيو هئس. تڏهن اٿي ويو، نه ته رنڊيءَ جي راڳ مان رئيس اٿي! ڏٺئي ته جيستائين ويٺو هو، تيستائين ڪيئن نه پئي پئسو هاريائين ۽ دوستن ۽ يارن کي ديدار ڪرايائين." ٻيو همراهه چئي ٿو، "ادا! پلي ته اهڙن مڙسن وٽ پئسو هجي، جيڪي اڏائي به ڄاڻن." آءٌ وڏي ان ڳالهه جي پرسان اچان ٿو ۽ آهستي ڪري چوانس ٿو ته "مريم! ڪري اچ ان ماحول مان، گهٽ ۾ گهٽ تو جهڙيءَ کي اهڙو ماحول نٿو سونهي." منهنجي ائين چوڻ مان، هوءَ ساري ٽڪ جون سڏڪون اکين ۾ پريندي، مون ڏانهن نهاري ٿي ۽ سمجهائيندي، شرم وچان ڪنڌ هيٺ ڪندي چئي ٿي: "ڪهڙي ماحول ۾ هلان؟ ان ماحول ۾، جنهن ۾ وڏيري جي ڏيءَ ٿي، سکي ٿي نه سگهيس ۽ نه هڪ پورهيت جي زال ٿي سکي ٿي سگهيس! ان ماحول ۾ هلان، جتان جا وڏيرا نشا ڪري، ڏيٺرن کي رنڊي ڪري نچائي، دوستن ۽ يارن سان گڏجي ويهي ناچ ڏسن. اڄهو هينئر منهنجو پيءُ، پنهنجي يارن ۽ دوستن سان گڏ آيو هو. نشو ايترو هئس جو منهنجي هٿ ۾ هٿ وجهندي به نه سڃاتائين ۽ پنهنجي دوستن سان منهنجي باري ۾ اهو ڪجهه پئي ڳالهايائين جو مون رنڊيءَ کي به شرم پئي آيو، پر نشي جي گهڻي زور ويهڻ نه ڏنس ۽ هليو ويو. انهن ڳالهين مان آءٌ ته سمجهي ويٺي آهيان ته جيڪڏهن تورو گهڻو آزاد آهيان ته هتي آهيان! باقي اڳيان سور ته اڄ به ياد اٿم. اهي صلاحون وچي ڪنهن نٿيءَ کي ڏي!"

مان ٻاهر اچان ٿو ۽ هر چادريءَ پاتل ۽ گهوٽن ۾ قابو عورت کي منافق ۽ بزدل سمجهان ٿو، ڇو ته انهن جي ٻهروپي شرافت، مريم جي سچائيءَ اڳيان ڪُلي پئي ٿي.

عابد مظهر

فطرت جو انتقام

گھڻن سالن پڄاڻان ڳوٺ آيو آهيان. اهي ئي سڃيون سڃيون گهٽيون، پڪل ٽٽل جايون، ڪا به تبديلي ڏسڻ ۾ ڪانه اچي رهي آهي. سامهون هن جو ياءُ پيو اچي جنهن جي ڀيڻ جي مون سان محبت هئي. پاسيرو هيتري وقت ڪان پوءِ ڏسندو ته ضرور ڪيڏاريندو، پر سامهون ٿيڻ وقت ڪري مان منهن کي ڦيرايو اٿس. پنهنجي منهن مشڪي سوچيان ٿو، محبت ڪرڻ ڪو ڏوهه به ڪونهي، پوءِ به پن محبت ڪندڙن سان ساڙ ڇو ڪائبو آهي. هن جي ياءُ به ته ڪنهن سان پيار ڪيو هوندو... ڪيئن نه ڪيو هوندائين... سوچيان ٿو، پنهنجي محبت جي ڳالهه جيڏن سان فخر ۾ پرجي ڪندو هوندو، پر سندس ڀيڻ جي محبت تي ايڏو ڪريپ... دراصل اها مين جي فطرت آهي: اسان ته محبت ڪري سگهون ٿا، پر اسان پنهنجن ڀيڻن جون محبتون ڪنهن سان ڪڏهن به سهي نه سگهنداسين. پر هن جي ڀيڻ جي پرت منهنجي ته ڪڏهوڪو ٿني بـ چڪي آهي، پوءِ به نه ڄاڻان ڇو... خير ڪا ڳالهه ڪانهي.

گهٽين مان ٿيندو پنهنجي گهر جي سامهون اچي بيهي رهيو آهيان. سوچڻ لڳو آهيان، هن گهر ۾ منهنجي ماءُ آهي، ڀينرون آهن، ڀائر آهن، سندي زال آهي، هڪ ننڍڙو ڪڪو، پر الائي ڇو جڏهن کان مائٽن پنهنجي جيئري ئي، سندن چواڻي موجب، منهنجي شادي ڪري مراد ڏني هئي. تڏهن کان هي گهر مون کي اوپرو ڀاسندو آهي، جيتوڻيڪ زال جو مون سان ڏاڍو پيار آهي... پر مان ڪيڏو نه پٿر آهيان، جو ڪڏهن به به ڪوڙا ٻول ئي سهي پيار جا نه ڳالهيا اٿماس.

ياد ٿو اچي، جڏهن اڳ اٺ سال کن کان پوءِ گهر آيو هئس ته ڪپڙن ۾ ئي نه ماپي هئي. ننڍڙي کي سڏ ڪري چيو هئائين ”او اهو تنهنجو بابا آيو آهي.“ هن مون ڏانهن ائين ڏٺو هو ڄڻ ڪي هن لاءِ اوپرو هجان. ”وڃ، وڃي پٺڻ کي ڀاڪر پاءِ“ ماڻس چيو هئس. هن ڀاڪر پائڻ بدران ڪنڌ سندس سان لڳائي ڇڏيو هو.

ماءُ پنهنجي ب ته ائين ئي پياري اٿم، جيئن منهنجي ننڍڙي کي پنهنجي ماءُ...
ڪيئن نه چيو هئائينس: ”وڃينس نه ته اٺ ڪونه ڳالهائيندي سانءِ“، گهڙي کن لاءِ ڪاوڙي هئس.
آخر هو آيو هو ٽڪل ٽڪل پير کڻندو، ننڍڙا پٽڪڙا پير. جيئن ئي مون ڀاڪر پائڻ لاءِ ٻانهون

ڪوليون هيون ته هو منهنجي پاڪر ۾ اچڻ کان اڳ ٻه قدم پوئتي هٽي بيهي رهيو هو ۽ مون هن کي ٻانهن کان وٺي پنهنجي سيني سان لڳائي ڇڏيو هو. پر هن الائي ڇو منهنجي هنج ۾ روئي ڏنو هو ۽ مون هن کي پڪڙ ماٽس کي ڏنو هو، منهنجي اکين ۾ پاڻي پرجي آيو آهي.

سوچيان ٿو، منهنجو پنهنجو رت به ته ڪيڏي نه مونسان نفرت ڪرڻ لڳو آهي، جيتوڻيڪ ياد آهي ته امان ٻڌايو هو ته تنهنجي نـ هوندي تنهنجو ٻچڙو آهي: ”ڏاڏي امان، بابا ڀلا جلدي ڇو نٿو اچي.“

”ها پٽ، جلدي ايندو، خط لکيو اٿمانس.“

”منهنجي لاءِ شيءِ آڻيندو.“

”ها پٽ، آڻيندو، تنهنجي لاءِ، تنهنجي ماءُ لاءِ ۽ تنهنجي لاءِ“ امان ٻڌايو هو ته انهن ڳالهين ڪرڻ کان پوءِ ڏاڍو خوش ٿيندو آهي.

پر مان آيو هئس ته مون سان الائي ڇو ايڏو ڦري ٿي نه مليو، سوچڻ لڳو آهيان... سچي ٻه آءٌ چاهيان ٿو ته مان اچان ته منهنجن هٿن سان شيون ڦري وجي خوشيءَ منجهان منهنجي ٽنگن ۾ چنبڙي پئي ۽ مان نـ ڪڍانس ته ايڏو مجبور ڪري جو مان خار مان ڪـ ٿي دڙڪو ڏئي وجهانس ته هو ڪاوڙجي وڃي ۽ مان پرچايانس ته به مون سان نه پرچي، ايلاز ڪرائي. آخر هو پرچي ته منهنجي ڳچيءَ ۾ ٻاڪر پائي منهنجي ڳلن تي ايڏيون چميون ڏئي، ايڏيون ڏئي جو...

سوچيان ٿو ته فطرت مون کي الائي ڇو ايڏو ستائي ٿي. ياد ٿو اچي، نوڪري ڪرڻ کان پوءِ سال بعد آيو هئس تـ ائين ئي پيار مان امڙ جي هنج ۾ ليٽيو پيو هئس تـ منهنجي نيڻن ۾ آلاڻ ڏسندي امان چيو هو: ”ابا، ماءُ پيءُ اولاد جي ڀلي لاءِ ڪندا آهن، پر اسان کي ڪهڙي خبر“... پڇيو هئم: ”ڇو امان اڄ ڏاڍيون آداس آداس ڳالهيون پئي ڪرين.“

”ها ابا، مون کي سڀ خبر آهي، تنهنجي ڪهاڻي ڇپيل جو پڙهي اٿم.“

”سچي امان، پڙهي اٿئي پوءِ ته توکي خوش ٿيڻ گهرجي، تنهنجو پٽ ڪهاڻيڪار ٿي ويو آهي.“

”ها ابا سڀ ٿي سمجهان تنهنجي ڪهاڻيءَ جي پيڙا، آخر ته منهنجو پٽ آهين.“

مان چپ ٿي ويو هئس. مون پيار ۽ ڏک منجهان سندس نيڻن ۾ نهاريندي چيو هو ”امڙ تون نه هجين ته مان هت اصل نه اچان، تنهنجي ڇڪ ئي ته مون کي هت آندو آهي.“

مون کي ياد ٿو اچي، گذريل وقت، گهڻا سال اڳ، هت شرنايون وڳيون هيون، دهل وڳا هئا، منهنجي منهن تي نه چاهيندي به سوڙ ٻڌا ويا هئا. مائٽن اها صلاح ڪرائي منهنجي شادي ڪرائي هئي ته جيئن موڪيءَ کي وساري ڇڏيان. سوچيان ٿو منهنجي مائٽن به مون کان اهو بدلو وٺي ڇڏيو، جو مائٽن سندن سان اختيار ڪيو هو. ڪلان ٿو ويچارا... پر ان ۾ منهنجي گهرواريءَ جو ته ڏوهه ڪونهي... پر مان به ته نفرت ڪونه ٿو ڪيانس... پر پر مون کي منافقي

وارو پيار مون کي به نه ڪونه ٿو وٺي... سوچيان ٿو، الا ويچاريءَ کي شاباس هجي جو پلجي به مون سان شڪايت ڪونه ڪئي آهي، جيئن اڪثر زالون پنهنجن مڙسن سان ڪنديون آهن، ته توهان اسان کي ڇا ڏنو.

سوچيان ٿو انهيءَ ڏوهه جي ڪري ئي شايد مون کي ٻه منهنجو ڪڪو اهو پيار ڏئي نه سگهيو آهي، جو هڪ پيءُ سان هئڻ کپي.

سوچيان ٿو اڄ ڪڪو ڪيترو خاصو وڏو ٿي ويو هوندو، پر الائي اڄ به جي ائين ئي اڳ وانگر ڪيائين ته...

اوچتو دروازو کُليو ٿو گهر جو ۽ مان سوچن مان نڪري اچان ٿو. منهنجي ماءُ منهنجي ڪڪي کي ٻاهر ڪيڏي رهي آهي شايد راند ڪرڻ لاءِ يا ڪنهن ڪم جي ڪري. ڳاڙها ڳاڙها ڳٽا، وار گهنڊيدار، ساڳيو منهنجو نقش پڻ. دل چاهيو آهي ڊوڙي وڃي ڪڇان. اوچتو هن جي نظر مون تي پوندي: ”بابا اچي ويو، بابا اچي ويو“ خوشيءَ مان چوندي گهر ۾ واپس لوهه ڪئي آهيس. آءٌ امڙ کي در مان اندر اچي پيرن تي هٿ رکي ملان ٿو، امڙ به خوشيءَ وچان چمين سان منهنجي پيشاني آلي ڪري ڇڏي آهي.

ڏسان ٿو ڪڪو پنهنجي ماءُ جي هنج ۾ منهن لڪايو اک تيٽ سان ڏسي رهيو آهي. دل چاهي ٿي ڪٺي ڀاڪر پايانس، پر اهو سوچيندي ته ڪاٿي هي مون کي ڀاڪر پائڻ بدران پيار ڪرڻ بدران اهو نه چئي وجهي، ”نه نه، هي منهنجو بابا ناهي“ ته پوءِ مون سان ڪهڙي نه حالت ٿيندي... مونڊ پاڻ کي چپل ڪٽ، جيڪا اگر ۾ پيل آهي، ان تي اڇلائي ڇڏيو آهي. سوچيان ٿو ماڻهن جا پٽ پنهنجي پيئرن کي سالن ڪان پوءِ ڏسندا آهن ته ڪيئن نه چنبڙي پوندا آهن، پر هي منهنجو ڪهڙو پٽ آهي!!!

اکيون ڳاڙهيون ٿي ويون آهن. مغز ۾ سور جون سوئون اڀري رهيون آهن. سوچيان ٿو شايد پنهنجي بي ڏوهي زال سان محبت نه ڪرڻ جي سزا...

Gul Hayat Institute

الهڏتو وگهيو

دل ۾ روشن تنهنجي يادن جا چراغ

مون هن کي پهريون ڀيرو فيڪلٽيءَ وٽ بيٺل ڏٺو. هلڪي گلابي رنگ جي ڪپڙن ۾ نازڪ ۽ نفيس. هن جا وار خشڪ، ڪليل، انهن کي پٺتي ڇڪي، بڪل لڳائي ڇڏيو هائين. هن جي چپن تي لپ اسٽڪ نه هئي ۽ نه سرخي هئي. گلابي ڪپڙا سندس جسم تي ٺهڪيس ٿي. پيرن ۾ ڪيتريون چوڪريون هيون. هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ تائين لڇڪنديون ڦرنديون پئي وتيون. خوبصورت مشڪندڙ چهرا، رنگين ننهن، جڳمڳائيندڙ لباس. پر هوءَ سڀني مان هڪ هئي. هرڪو سندس حسن جي تعريف ۾ ٻڏل رهندو هو، ۽ حسرت ڀري نگاهه سان ڏسندو هو، جڻ ڪو تاج محل کي ڏسندا هئا. هوءَ ڪنهن سان به نه ڳالهائيندي هئي. هرڪو ائين محسوس ڪندو هو شايد حسن جي ڪري ايتري مغرور آهي. پر مان هن جي لاءِ ڏينهن رات سوچيندو رهيس. ڪو هن جي باري ۾ ڪجهه چوندو هو، ته مان ان سان وڙهي پوندو هوس. خبر نه آهي ته آخر ڇو مون کي هُن لاءِ ايتري همدردي پيدا ٿيندي هئي!

جيئن فيڪلٽي اڳيان لان تي ويٺو هوس، هن کي سامهون ايندي ڏٺم. هوءَ منهنجي پر ۾ آئي. مون هن ڏانهن ڏٺو. هن جا چپ ٿورو چُريا، غصي سان پرپور خمدار سنهڙا چپ، پاڳل بڻائڻ وارا. هُن منهنجي اکين ۾ گهوري ڏٺو. آتسي هن ڪجهه ڳوليو پئي. ٻئي لمحي هوءَ پٺي ورائي واپس هلڻ لڳي. ڪهڙي خبر، هن کي منهنجي اکين مان ڪجهه مليو يا نه پر مون کي سندس مستانه چال مان گهڻو ڪجهه مليو. هوءَ وري هڪ دفعو مون ڏانهن ڏسڻ لڳي، خار وچان. آءُ ڪيس ڪي چوڻ وارو هوس، ليڪن هوءَ ٿورو مُرڪي اڳتي هلي وئي. ڏاڍي وڻندڙ مُرڪ هئي. مون به اها مرڪ ڏسڻ ٿي چاهي. انهن چپن جو اگر..... ملي وڃي ته، مون دل ۾ سوچيو. هوءَ ته ويندي رهي، ليڪن منهنجو آرام ڦٽائي وئي. مان هن جي باري ۾ سوچيندو رهيس. ايترو غصي مان ڏسڻ ۽ وري مُرڪي ڏسڻ. مان ته هن سان همدردي ڪرڻ ٿو چاهيان. اهو ڏينهن منهنجي لاءِ عجيب ڏينهن هو. هاڻي ويتر هن مون کي سوچڻ جو محل بنائي ڇڏيو. منهنجو تصور صرف هوءَ ئي هئي. مون اڄ تائين ڪنهن عورت سان پيار نه ڪيو آهي، ليڪن خبر نه آهي ته ڇو منهنجي من ۾ هن جي لاءِ محبت پيدا ٿيندي وئي.

ٻئي ڏينهن سڀني ڪان اڳ ۾ فيڪلٽي پهتس. اتي منهنجون نظرون صرف هن کي ئي ڳولينديون رهيون.

اوچتو هن کي پريان ايندي ڏٺم. هڪ جڳمڳائيندڙ مسڪراهٽ، اها مسڪراهٽ جنهن ۾ ڇپي رهي هئي 'مان سڀ ڄاڻان ٿي'. هر عورت اهو ٿي سمجهندي آهي ته هوءَ مردن جي باري ۾ سڀڪجهه ڄاڻي ٿي. هو مون ڏانهن وڌي آئي.

"مون کي اوهان سان ڳالهائڻو آهي."

آءٌ حيرت وچان چوڻ لڳس "جي، فرمايو!"

"فرمائڻ جي ڳالهه نه آهي. اوهان مهرباني ڪري مون سان همدردي ڪرڻ ڇڏي ڏيو."

"آءٌ ڇو اوهان سان همدردي ڪندس! جيڪڏهن ڪو اوهان جي خلاف ڇوي ٿو ته ان جي مخالفت ڪرڻ منهنجو به حق آهي. اوهان پڻ کي ڇو نه ٿيون چئو، باقي ڪاوڙ اچي مون سان...؟ جيڪڏهن ائين آهي ته آئنده چوڻ ڇڏي ڏيندا سين." هن ڪو به جواب نه ڏنو.

"آخر اوهان چپ ڇو ٿيون رهو، ڪنهن سان ڳالهايو ڇو نه ٿيون؟"

"عجيب ڳالهه آهي! منهنجي چپ رهڻ ۽ نه ڳالهائڻ سان ڪنهن کي تڪليف پهچي ٿي ڇا؟" هن جي شفاف چپن تي کهنج هئا، سي غائب ٿي ويا ۽ لبن تي هلڪي مرڪ اچي وئي.

"رضيه! توکي خبر آهي ته ڪلاس جي ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جو اوهان بابت ڪهڙو رايو آهي."

"ها، ارشد! مون کي سڀ خبر آهي ته ڪلاس وارن جو مون لاءِ ڪهڙو رايو آهي. هو مون کي مغرور ٿا سمجهن، ائين نه!"

"ها، رضيه! هو توکي مغرور ٿا سمجهن."

"ته ڇا اوهان به مون کي مغرور ٿا سمجهو؟" هن مون کان سوال ڪيو.

"جيڪڏهن اوهان به مون کي مغرور ٿا سمجهو ته مون سان همدردي ڪرڻ ڇڏي ڏيو."

"رضيه! ائين هجي ها، ته مان توسان همدردي ڇو ڪريان ها."

ان کان پوءِ ڪلاس ۾ صرف مون سان ئي ڳالهائيندي هئي. مون کي محسوس ٿيڻ لڳو هن ۾ هڪ ڪشش آهي، جنهن مون کي ڇڪي پاڻ ڏانهن آندو آهي. اها ئي هن جي ڪشش هئي، جنهن جي ڪري هرڪو هن جي قريب اچڻ لاءِ وجهه ڳوليندو هو. پر هن جي بي رخي واري لهجي ڪري، ڪوبه ويجهو اچي نه سگهيو. مون کي هن جي اها بي رخي ڏاڍي وڻندي هئي. دل چاهيندي هئي ته سدائين ائين هجي. ڪلاس جا سڀ ڇوڪرا مون کان سڙڻ لڳا ۽ منهنجي ڀرپور مخالفت ڪرڻ لڳا. هيئن اسان ٻنهي کي غلط سمجهيو. اسان ٻنهي جي وچ ۾ اهڙي ڪا به ڳالهه نه هئي، جنهن کي هو سمجهن پيا.

جڏهن به هوءَ ايندي هئي، مون تي نظر پوڻ سان چپن تي هلڪي مرڪ اچي ويندي هيس. ڪيڏي نه وڻندڙ مرڪ هوندي هئي. چاهيندو هوس ته سدائين اها مرڪ ڏسندو رهان.

ڪجھ وقت کان پوءِ اسان کي وئڪيشن جي موڪل ملي وئي. وئڪيشن واري ڏينهن معصوم ڇهري، نمائن نيڻن مان موڪلايو هوس. ٻنهي جي اکين ۾ هڪ مهيني جي وڇوڙي جا لُڙڪ هئا.

اها وئڪيشن منهنجي لاءِ قيامت برابر هئي. اهي ڏينهن منهنجي لاءِ سالن جي برابر هئا. دل چاهيو ته اها وئڪيشن نه هجي، سدائين گڏ هجون. جڏهن يونيورسٽي کلي ته منهنجي لاءِ خوشيءَ جي ڪا حد نه هجي. جلدي ڳوٺان موڪلائي يونيورسٽي پهتس. جڏهن روم تي پهتس، روم کولڻ مان دروازي هيٺان خط ڏٺم، بنا ڪپڙن بدلائڻ جي خط پڙهڻ شروع ڪري ويس.

منهنجا سچڻ ارشد!

يونيورسٽي ته کلي وئي، پر منهنجي لاءِ هميشه بند ٿي وئي. منهنجي شادي ٿي رهي آهي. شايد هاڻي اڳتي پڙهڻ جي اجازت نه ملي.

پيارا! مان ظاهري طرح توسان پنهنجي محبت جو اظهار ڪري نه سگهيس، ليڪن تون يقين ڪرين ته منهنجي من ۾ صرف تون آهين. مائٽن جي فيصلي تي ڪجھ ڪري نه ٿي سگهان، ڇو ته انهن جي ممتا جو خيال اٿم، انهن جي اڳيان جهڪڻ جو فيصلو ڪيو اٿم. اسان جي ملاقات کي صرف ٿورو وقت مليو، پر منهنجي لاءِ ته سالن جي برابر آهي. اسان جي محبت امر آهي. جسمن جو ميلاپ ٿي نه سگهيو ته روحن جو ميلاپ ضرور ٿيندو. قسمت ۾ اسان جو ميلاپ نه هو. اهو وڇوڙو مون اياڻي لاءِ لکيل هو.

تنهنجي رضيه.

خط پڙهڻ سان منهنجا هوش خطا ٿي ويا. پنهنجو پاڻ کي پلنگ تي سٽيم. مٿو چڪرائجڻ لڳو. اکين اڳيان اوندهه اچڻ لڳي. آف! خدايا هي ڇا ٿي ويو! رضيه مون کان هميشه لاءِ هلي وئي. نه... نه... ائين هرگز نه ٿيندو. مون هن جي اکين ۾ جهاتي پائي ڏٺو هو. هن جي اکين ۾ پيار جا پاڇا هئا. پيار ۽ محبت جو انداز هن جي اکين مان ظاهر هو. پيار جو اظهار اکين سان ٿي سگهي ٿو. اکيون ڪڏهن ڳالهه نه لڪائينديون آهن، جيڪو زبان سان چئبو آهي، اهو اکيون چئي ڏينديون.

مون ڪڏهن به هن سان ظاهري پيار جو اظهار نه ڪيو هو. منهنجي من ۾ هن جي لاءِ محبت زنده آهي ۽ رهندي.

Gul Hayat Institute

محمود مغل

شڪست

هن چوڌاري هڪ نگاهه وڌي. اجان سڀ مٿانهين عمارتن ڪي ڪونه ٿي سگهيو هو، ان ڪري آتي چانو هئي. هن وري زمين تي ٻهاري ڏيڻ شروع ڪئي. ڪجهه پرڀرو هن جون ڪجهه پيون ساٿياڻيون به ساڳيءَ ڪرت ڪي لڳيون پيون هيون. هن ٻهڙي جي ڪنڌ ورائي، سيني وٽ چوليءَ جي ڳچيءَ ۾ وڌي. ڪجهه لمحن لاءِ هن جون ٻانهن ڪي پرينڊڙ ڪنگڻيون ٽڙڪي پيون. ڪڙڪو ٻهاريءَ جي ڪوڙ ۾ گم ٿي ويو. ٻهاري هلائيندي به ڪنگڻيون وڳيون پئي، پر هن ڪرڙو ڪجهه اهڙو زور سان ٿي هنيو جو آواز دٻجي پئي ويو.

هن ٻهڙي جي ڪنڌ، سيني وٽ وجهندي، پنهنجي سيني ۾ ڏٺو. فخر جو احساس جڻ سندس رڳ رڳ ۾ سمائجي ويو. سندس بدن، عورت جي خوبصورتين جو مڪمل شاهد هو. هوءَ هئي ته ڪولهڻ، پر سندس سونهن ٻرين جهڙي هئس. سيني ڏانهن ڏسندي، ڪجهه لمحن لاءِ سندس هٿ بيهجي ويو. ڪڙڪو ٻينو ته ڀريان ٻهاري ڏيندڙ رُڪميءَ هن ڏانهن ڏٺو. هوءَ پنهنجو پاڻ ۾ ٿي گم هئي. رُڪمي ڪجهه پلڪ هن ڏانهن ڏسندي رهي، پوءِ رڙ ڪري چيائين ”او نندري، ٻوهر ڪيڏي وٽ. بازر کلڻ واري آ.“

هوءَ اوچتو جاڳي پئي. چرڪي رڪميءَ ڏانهن ڏٺائين ۽ پوءِ تيز تيز ٻهاري ڏيڻ لڳي.
سندس عمر پنجٽيهن کان چاليهن جي وچ ۾ آ. رنگ ڳورو ۽ بدن لچڪ ۽ موهه سان ڀرپور اٿس. عمر جي وچين حصي ۾ آ، جوڀن ايترو ڀرپور ڪونهيس، پر غور سان ڏسبس ته اها ڳالهه چڱيءَ طرح محسوس ٿيندي ته هوءَ ڪنهن زماني ۾ بلاشڪ حسن جي راڻي هوندي.

هن جون ٻئي ٻانهون اڇين ڪنگڻين سان ڀريل آهن. ڪي ڪنگڻيون آهن، ڪي ڪڙا. هٿ جي ٻنيءَ تي ڏيل جو نشان اڪريل اٿس. سائو سائو اهو نشان، هن جي هٿ جي سونهن ۾ اجان به اضافو ٿو ڪري، جڻ ڪنهن اڇي آجري ڪپ تي ڪو هلڪو سائو ڪائيءَ جو ذرو هجي. هوءَ مُرڪي پنهنجن هٿن ڏانهن ٿي ڏسي.

بزار جو اهو ٽڪرو، جتي هوءَ ۽ هن جون ساهيڙيون پٽ تي ويهي پنهنجي پنهنجي سامان جو وڪرو ڪنديون هيون، هينئر صاف ٿي چڪو هو. هن پرسان رکيل ڳوڻ جو ٻڌل منهن کولڻ شروع ڪيو. روز پٽ تي شيون پٿاري وڪڻ کان پوءِ، ان مهل جڏهن بزار

بند ٿيندي هئي، هو سڀ اهي ٻچيل شيون ڳوڻ ۾ وجهي بند ڪري، گهر کڻي ويندو هيون ۽ پوءِ وري صبح جو دڪان کلڻ مهل اها پوري ساڻن گڏ هوندي هئي.

پوري کوليندي کوليندي هن جا هٿ وري ڍرا ٿي ويا. خيالن ئي خيالن ۾ هوءَ الائي ڪٿي وڃي پهتي. هڪ هٿ پوريءَ ۾ ۽ هڪ هٿ ڪاڏيءَ تي رکيو، هوءَ الائي ڇا ڇا سوچيندي رهي. هڪ دفعو وري رڪميءَ کيس هوش ۾ آندو.

”ڏس ننڍري، ڪوانن کي ورچڻ تي گهرين ته گهر وڃي رلي پاءِ. هٿ نه ساڪڙ مار. عا، هٿ اچين ٿي ته وڪرو ڪر وڪرو. واندي نه ويهه.“

هوءَ کيس چڙ ڀيندي پنهنجي هٽڙيءَ ڏانهن هلي وئي. رڪميءَ جي چڙ ڀڻ کيس هوش ۾ آندو. هن ڳوٽي کولي وڇائي ۽ پوريءَ مان مختلف ٽپڙ ڪڍي، پاسي کان سجائڻ شروع ڪيا. ڦڻيون، مساڳ، سُيون، لپ اسٽڪ، هلڪا سلڪا صابڻ ۽ الائي ڇا ڇا. هن سامان ناهي، پوريءَ کي چوڏو ڪري ويڙهي، وڇايل ڳوڻ جي مٿان رکيو ۽ پاڻ ان تي ويهي رهي.

مختلف ماڻهو هن جي سامهون لنگهندا رهيا. هن مهل بزار ڪجهه ڪجهه کلي هئي. هن جي سامهون ۽ پٺ وارا دڪان کلي رهيا هئا. دڪاندارن دڪانن جي شٽرن کي کوليو پئي ته عجيب قسم جا مليل جليل آواز پيدا ٿي رهيا هئا.

”اها ڦڻي گهڻي آ.“

هڪ نوجوان ڇوڪرو هن جي سامهون بيٺو هو. سوٽ قميص ۽ اکين تي چشمو.

”ڪهڙي؟“ هن پڇيو.

پڇڻ تائين نوجوان جو مڪمل جائزو وٺي چڪي هئي.

”او...... هوءَ.“

هو جهڪيو. ڦڻي کڻڻ لاءِ اڳتي وڌيو ته هوءَ به وڌي آئي. نوجوان جون نگاهون هن تي پٽڪڻ لڳيون. هوءَ جهڪي ته جسماني اڀار به واضح ٿي ويا. هو هڪدم گهٻرائجي ويو. ننڍڙيءَ مرڪندي ڦڻي کڻين ۽ هن ڏانهن وڌائي.

”اچي، ڏيڍ رپئي جي آ، وٺندين؟“

هن مرڪندي نوجوان ڏانهن ڏٺو. ڇوڪري ڪجهه نه ڪڇيو. هوءَ سڌي ٿي ويٺي. ويهندي ويهندي چالاڪيءَ سان چوليءَ کي ٿورو آپو ڪري چڏيائين. ڇوڪري کيسي سان ٻتون ڪڍيو ۽ پئسا ڪڍڻ لڳو. ننڍڙيءَ ڦڻي نوجوان ڏانهن وڌائي، هن پئسا ڏانهنس وڌائي هڪ دفعو وري چوليءَ ڏانهن ڏٺو ۽ ڦڻي کڻي هليو ويو.

پنهنجي سڄي براد ريءَ ۾ هوءَ سڀني کان گهڻو ڪمائيندي هئي. پهرين پهرين هوءَ به ٻين جيتري ڪمائي ڪندي هئي، پر پوءِ هڪ ڏينهن هن تي راز کليو هو سندس سونهن جوءِ جڏهن هن کي اوچتو ئي اوچتو اهو احساس ٿي ويو ته ڪيترا ئي چهرا صرف هن کي ڏسڻ لاءِ ڪانئس شيون وٺندا آهن، نه ته اهي ساڳيون شيون ته ٻين وٽ به موجود هيون، ان ڏينهن کان وٺي هن ڪمائڻ جو نئون گُر سکيو هو.

مختلف گراهڪن ڪي شيون ڏيڻ مهل هوءَ جهڪي پنهنجي بدن ۾ خم پيدا ڪندي هئي. ڪا شيءِ وڏائڻ مهل، ڪجهه ڏيڻ مهل، هن جا مرڪندڙ چَپ ۽ چلڪندڙ سونهن، ونندڙن ڪي ساري وجهندا هئا. هوءَ پنهنجي سونهن کان هر طرح سان باخبر هئي ۽ ڪيس ان مان ڪم وٺڻ جو پورو پورو ڍنگ هو. گراهڪن سان ڳالهائڻ مهل هن جو هٿ پنيءَ وٽ پهچي ويندو هو، چولي ڪجهه ڍري ٿي ويندي هئس، جسماني خم واضح ٿي ويندا هئا ۽ پوءِ ونندڙ اتان ڪجهه نه ڪجهه وٺڻ تي مجبور هوندو هو. هوءَ پنهنجي ڪاميابيءَ تي نازان هئي. ڪنهن جو به ته سندس جيترو وڪرو نه ٿيندو هو. ڪڏهن ڪڏهن هوءَ اچي خيالي دنيا وسائيندي هئي. سوچون اچي ورائينديون هئس. اڄ به اها ئي حالت هئس. ان حالت ۾ رڪمي هن کي هوش ۾ آڻيندي هئي، پر هوءَ مجال جو مڙي. ان ڏينهن وڪرو به گهٽ ٿيندو هئس ۽ گهر وڃي رڪميءَ جا ڳالهائڻ به ٻڌندي هئي. بازار ۾ اهو ٽڪرو هنن جو هو. ڪو به گراهڪ اندر ايندو هو يا اتان لنگهندو هو ته هو ان کي گڏجي پڪارينديون هيون. ان ۾ هوءَ سدائين ڪٽي ويندي هئي.

ڪجهه ڏينهن کان وٺي هن محسوس ڪيو هو ته هن وٽ گراهڪ هاڻي گهٽ پئي آيا. ڪجهه ڏينهن کان قبيلي جي نئين ڇوڪريءَ جو هٿ ڏاڍو هليو هو. سندن قبيلي ۾ رواج هو ته ڇوڪري گهٽ ۾ گهٽ پندرهن سالن جي ٿئي ته پوءِ بازار ۾ وڃي وڪرو وڪڻي. رمنا به پندرهن ورهيه، هن سال ئي ٽپيا هئا. هوءَ حسين نه هئي، پر سندس ڳالهائڻ، نقش ۽ بدن ڀرپور هئا. نندريءَ کي الائي ڇو هن کان خوف ايندو هو.

هوءَ وري سڏي ٿي ويئي. ڪيترا ئي گراهڪ لنگهيا پئي. ٻيون هنن کي ڪيڏي ڪيڏي مهل سڏ ڪري رهيون هيون. هوءَ به سڏڻ لڳي.

”او بابو، او سائين، چوڙيون ڪپڙو، ڪڙا ڪريد ڪندا.“

اڄ ته جڻ ڪو هن ڏانهن آيو ئي نه پئي. هن جي ڪنن ۾ رمنا جا لفظ لهي آيا. اڃان ڪالهه ئي ته وڪري تي سندن جهيڙو ٿيو هو. هوءَ ان ڳالهه کي برداشت نه پئي ڪري سگهي ته ڪا ’ڪالهوڪي ڇوري‘ ڪانئس وڌي وڃي. هن ڳوٺ وڃي رمنا کي الائي ڇا ڇا چيو هو، جنهن سان جهلي لوڏا ڏئي، دڙڪا ڏنا هئائينس. رمنا صرف هڪ جملو چيو هئس.

”نندري، وڙهين ڇو ٿي؟ مون توکي ڇا ڪيو؟“

۽ ان مهل سڀ هن جي ڪِڏ پئجي ويون. خود رڪميءَ به رمنا جو پاسو ڪنيو هو.

”توکي رمنا ڇا ڪيو نندري. هن ته پاڻ لاءِ ڪمايو، توکي ته ڪونه ڇپائين ڪجهه.“

هوءَ چپ ٿي وئي هئي. ڪُڇي به ڇا ها. ۽ پوءِ صبح جو ڪم تي ايندي رمنا هن کي ويجهو اچي چيو هو.

”تون هاڻي ڪلاس تي وٺي آهين نندري، سڦا ڪلاس. هاڻي تنهنجي ڪمائڻ جا ڏينهن ناهن. توکي جيڪي ڪمائڻو هو، تو ڪمايو، هاڻي سنهنجو ٽيم آ. مون کي به ڪمائڻ جو ڍنگ اچي ٿو.“

نندري ڪجهه به ڪُڇي نه سگهي هئي. ڪجهه لمحن لاءِ، جڻ ڏڪي وئي ونئي هجيس. هن پنهنجو ڀرپور جائزو ورتو هو، ۽ محسوس ٿيو هئس ته سندس وجود مان جواني نڪري وئي هئي. هوءَ اڃان به جوان هئي، پر سندس مقابلو رمنا سان نٿي ٿيي سگهيو.

هن رمنا جون ٽوڪون ٻڌي، ڪجهه سوچڻ نه ٿي گهريو. مُساڳ ۽ ٻيون شيون گهٽيون واڌايائڻ شروع ڪيون هئائين. رمنا وري به هن تي کلندي هئي، زهر پيري مرڪ. پر هن هار نه ٿي مڃي.

”نندري، ڏکيون سُيون اٿئي، سُوڙ کي سبڻ واريون.“ هن ڪان ڪنهن پڇيو.

هوءَ وري ڇرڪي پئي. ڏٺائين، سامهون روشن بيٺو هو. هو سندس چاتل سڃاتل گراهڪ هو. هن مرڪندي انڪار ڪيو.

”نه. ڪونهن. پر ترس ڀلا، مان پڇان ٿي.“

هن رڪميءَ کي سڏ ڪيو. هونئن ائين نٿي ٿيندو هو، هن وٽ جيڪڏهن ڪا شيءِ نه هوندي هئي ته هوءَ ان کي ٻين کان وٺي گهرائي ڏيندي هئي.

ان مهل رمنا، روشن کي سڏ ڪيو.

”او بابو، ڇا کپئي؟ مون وٽ اچ.“

روشن ان بازار جو پراڻو گراهڪ هو. سدائين نندريءَ کان شيون وٺندو هو. نندريءَ کي پڪ هئي ته هو ڪيڏانهن نه ويندو. هن رڪميءَ کان سُيون گهريون.

”رڪمي، ڏکيون سُيون ته ڏي.“

”هتان اچي ڪٽي وڃ.“ هن ڪيس سڏ ڪيو.

هوءَ اٿي سُيون ڪٽي موٽي ته روشن اتي ڪونه هو. هن ڏٺو، پريان رمنا روشن کي سُيون ڏئي رهي هئي. اهو ساڳيو نمونو، اهو ساڳيو ئي بدن جو خم، ڪليل سينو، چلڪندڙ حسن ۽ الائي ڇا ڇا. روشن، رمنا سان مرڪي ڳالهائي رهيو هو. هوءَ به ڳالهائيندي رهي. گراهڪ جي وچڻ کان پوءِ هن ٽوڙي طور نندريءَ ڏانهن ڏسي، ڪنڌ ڦيري ڇڏيو.

نندريءَ جي اندر ۾ جڻ ڪا شيءِ ٽُٽي پئي هجي. هن کان جڻ اهو سڄو فن وسري ويو. هن جي دل چيو رمنا کي جنڊن کان جهلي ڪا مار ڪيري، پر هوءَ اتي ئي مات ڪري ويهي رهي. اکيون پرجي آيون هئس. هن کي لڳو، جڻ هوءَ هارائجي وئي هجي.

هٽ وڏائي پنهنجي چولي کي پنيان سوڙهو ڪري، بدن ڍڪي ڇڏيائين. سامهون ڪيترا ئي گراهڪ پئي آيا. هن به ٻين وانگر سڏڻ شروع ڪيو. سڏ ڪندي، هن کي محسوس ٿيو، جڻ سندس آواز بدلجي ويو هجي.

●

محبوب علي جوکيو [ڊائري]

سچ ۽ ڪوڙ

”سچ تہ بيٺو نچ.“ اسان جي ٻوليءَ جو مشهور پهاڪو آهي ۽ انهيءَ پهاڪي جي مترادف، ٻين زبانن ۾ بہ پهاڪا موجود آهن. پر، اِها ھيءَ ڳالھہ سمجهي نہ سگهيو آهيان تہ اهو پهاڪو، ڪهڙي دَور ۾ ٺهيو ۽ اهڙو زمانو، ڪڏهين تي گذريو آهي، جڏهين سچ ڳالهائڻ وارو نچندو هو ۽ خوشيون ڪندو هو، يا اهڙي ماڻهوءَ کي نچڻ ڏنو ويندو هو ۽ کيس خوشيون ڪرڻ ڏنيون وينديون هيون. تاريخ جي ورقن اٿلائڻ سان بہ پتو ڪونہ ٿو پوي تہ ڪو سچار خوشيءَ ڀري زندگي گذاري سگهيو آهي. تاريخ البت اهڙا واقعا بيان ڪري ٿي تہ سچ ڳالهائڻ وارو، فلاڻي دَور ۾ قتل ڪيو ويو، فلاڻي دور ۾ جيل موڪليو ويو، فلاڻي دور ۾ زهر جي وسيلي ماريو ويو يا فلاڻي دور ۾ هن جي جسم تان کل لاٿي وئي. وڏ ۾ وڏ سچ، حضرت امام حسين ڳالهايو تہ وڏ ۾ وڏ سزا ان کي ئي ڏني وئي ۽ هنن جي ٻونيرن کي بہ نہ بخشيو ويو.

سو، سچ ڳالهائڻ واري لاءِ نچڻ تہ پري رهيو، پر هو جند ڇڏائڻ ۾ عاجز رهيو آهي. جيڪڏهين ڪو سچ ڳالهائڻ وارو، ڦاسيءَ جي تختي تي نچيو هجي، تہ اها ڳالهہ اعتبار ۾ اچي ٿي، پر هو، ڪنهن بہ حالت ۾، ڳلن جي سيج تي ڪونہ نچيو هوندو.

سچ ڳالهائڻ وارو هميشه آزار ۾ رهيو آهي. اهڙو ماڻهو، پنهنجن عزيزن، دوستن، سماج يا قوم ۾ ذليل ۽ خوار سمجهيو ويجي ٿو، بلڪ ذليل ۽ خوار ڪيو وڃي ٿو. اهڙي ماڻهوءَ کي بيوقوف ڄاتو وڃي ٿو. سچ ڳالهائڻ وارو، مشڪل سان، جيل کان ٻاهر يا چرين جي اسپتال کان ٻاهر رهي سگهيو هوندو. جيڪڏهين ڪو دعويٰ ڪري تہ مون سچ ڳالهائڻ سبب، عزت ۽ ترقي حاصل ڪئي آهي، يا گهٽ ۾ گهٽ، ائين چوي تہ مون پنهنجي گهر ۾ سڪون ۽ آرام حاصل ڪيو آهي، تہ ائين سمجهڻ گهرجي ـــ ۽ آهي بہ پڪ ائين تہ ـــ هو ڪوڙ ٿو ڳالهائي. سچ ڳالهائڻ وارو عزت حاصل ڪري ويو هجي يا اذيتن کان بچي ويو هجي، سو بلڪل ناممڪن آهي.

سچ ڳالهائڻ هڪ ڏوهہ آهي، سماج جي خلاف بغاوت آهي، حڪومت لاءِ خطرو آهي ۽ مذهب لاءِ نقصان آهي. سچ ڳالهائڻ سان ٻئي جي عزت محفوظ رهي نٿي سگهي. سچ ڳالهائڻ

سان سماج بگڙي ٿي، ۽ ان ۾ ڪئين خرابيون پيدا ٿي پون ٿيون. سنئون سڌو، سچ کي ٻُرو چوڻ ته ڪنهن جي اخلاقي جرئت کان ٻاهر آهي. ۽ انسديءَ طرح، سچ کي ڪو به پسند ڪونه ٿو ڪري ۽ نه وري ڪو برداشت ئي ڪري سگهي ٿو.

تنهنڪري، هي ٻهاڪو، بلڪل ڪوڙو آهي ۽ پنهنجي معنيٰ ۾ بي بنياد ۽ غلط آهي. انهيءَ ٻهاڪي کي ڪتابن سان ڪوري ڪيڏي جڏهن گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ٻهاڪي، اسان ۾ ڪيترين ئي غلطفهميون پيدا ڪيون آهن ۽ اسان کي فريب ڏئي رهيو آهي. انهيءَ ٻهاڪي، ڪيترن ئي قيمتي جانين جو زيان ڪيو آهي ۽ ڪيترن کي اذيتون پهچايون آهن.

ڪڏهين دل چوندي آهي ته دنيا جي ڪنهن اهڙي خطي ۾ هلي رهجي، جتي سچ ڳالهائڻ، سچ لکڻ ۽ سچ جي پرچار ڪرڻ جي اجازت هجي؛ جتي سچ ڳالهائڻ يا لکڻ تي، نڪته چيني ۽ تبصرا ته ڀل ڪيا وڃن، پر بندشون نه هجن. سچ ڳالهائڻ واري لاءِ جيل ۽ ٻيون اذيتون نه هجن.

هرهڪ انسان کي، قدرت دماغ ۽ عقل عطا فرمايو آهي. ڪنهن کي به اها شڪايت نه آهي ته ڪو اُنهيءَ عقل ۾ ٻين کان گهٽ آهيان. پر انسان ٻين جي عقل کي ظاهر ڪرڻ — جيڪو هن جي نظر ۾ نسورو سچ آهي — کان روڪڻ لاءِ ڪئين ذريعا ايجاد ڪري ورتا آهن. ائين ڪرڻ سان، ماڻهن جو مقصد اهو هوندو آهي ته صرف پنهنجو عقل ظاهر ڪجي ۽ ٻين تي ان کي مسلط ڪجي. ٻيو جيڪڏهين انهيءَ عقل يا سچ جي مخالفت ڪندو، ته ان کي روڪڻ لاءِ، وت ۽ وس آهر ڪوشش ڪئي ويندي. اهڙا ڪمزور ماڻهو — جيڪي گهڻو ڪري سڀ آهيون، پنهنجي مذهب، عقيدن، فلسفي، عزت ۽ ناموس کي خطرو محسوس ڪندا آهن. برسر اقتدار صاحبان وري، ٻين جي خيالن کي پنهنجي حڪومت لاءِ هاڃيڪار ڄاڻندا آهن ۽ وتندا آهن اهڙي سچ کان لنوائيندا. مذهبي ماڻهو وري، ٻين جي خيالن کي پنهنجي مذهب لاءِ خطرو ڄاڻندا آهن. اهو سڀ هن ڪري هوندو آهي، جو انهن جو اقتدار، انهن جو مذهب، انهن جو فلسفو، انهن جا نظريا، پنهنجيءَ جاءِ تي ضعيف ۽ بي بنياد هوندا آهن ۽ اهڙن خطرن کان بچڻ لازمي سمجهندا آهن ۽ پوءِ انهن جي خيالن کي دٻائڻ لاءِ ڪئين طريقا استعمال ڪندا آهن.

اُنهيءَ ته هن خيال جو آهيان ته هرهڪ ماڻهوءَ کي پنهنجي راين ۽ نظرين جي اظهار ڪرڻ جي آزادي هجي. ماڻهو ڀل ته انهن تي نڪته چيني ڪن، پر بندش نه وجهن. اُنهيءَ ان ڪي فڪر جي آزاديءَ جو ناالو ڏيندو آهيان. ان جي اَبتڙ، ڪنهن جي خيالن جي اظهار تي بندشون عائد ڪرڻ، انهن کي نه ٻڌڻ، انهن کي دٻائڻ خاطر، نيون نيون سزائون ايجاد ڪرڻ، اهو عمل فطرت جي خلاف آهي ۽ قدرت جي طاقت کي دٻائڻ جي مترادف آهي. اهو هڪ قسم جو قدرت سان ٽڪر آهي.

ڪنهن ٻئي جي خيالن کي نه ٻڌڻ ۽ ڪنهن جي فڪرن کي دٻائڻ، هڪ قسم جي ڪمزوري آهي ۽ پنهنجي خيالن ۽ نظرين تي تنقيد نه ٻڌڻ يا پسند نه ڪرڻ هڪ قسم جي

بزدلي آهي، ۽ اهڙي قسم جي ڪمزوري ۽ بزدلي اسان سڀني ۾ موجود آهي، حالانڪ اسين دعويٰ ٻيءَ طرح جي ڪندا آهيون.

ڪوڙ هڪ اهڙي شيءِ آهي، جيڪا انسان جي زندگيءَ ۾ هڪ لازمي شيءِ ٿي پئي آهي. هن دنيا ۾ ڪوڙ ڳالهائڻ ڪان سواءِ ٻيو ڪو چارو آهي ئي ڪونه. ڪو به ماڻهو اها دعويٰ ڪري نٿو سگهي ته مون عمر ڀر ڪوڙ نه ڳالهايو آهي. هرهڪ انسان، جيڪڏهين توهان ٻُرو نه سمجهو ته روزانو، گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڪوڙ ته ضرور ڳالهائي ٿو. پوءِ اها ٻي ڳالهه آهي ته هن اهو ڪوڙ ڪنهن مصلحت خاطر ڳالهايو هجي، اهو ڪوڙ ننڍو هجي ۽ ان مان ڪنهن ڪي ڪو نقصان نه پهتو هجي، يا ان ڪوڙ کي مالڪ چرچي، ڀوڳ يا مذاق جو نالو ڏئي ڇڏيو هجي، يا هن اهو ڪوڙ ڪنهن دوست، مائٽ، زال، مڙس يا ڪنهن ننڍي ٻار سان ئي ڳالهايو هجي يا پنهنجي آفيسر يا زيردست سان ئي ڳالهايو هجي. ٿي سگهي ٿو ته اهو ڪوڙ پنهنجي متعلق هجي يا ڪنهن ٻئي بابت. بهرحال، هن ڪوڙ ضرور ڳالهايو هوندو.

جيڪڏهين ڪو ماڻهو اها دعويٰ ڪري ته آءٌ ڪوڙ نه ڳالهائيندو آهيان، ته اها دعويٰ خود هڪ قسم جو ڪوڙ ۽ فريب آهي.

جيڪي ماڻهو پنهنجي زندگين جو احوال لکندا آهن ۽ اها دعويٰ ڪندا آهن، ته اسان بلڪل سچ لکيو آهي، سي منهنجي خيال ۾، پنهنجي دعويٰ ۾ سچا نه آهن. پنهنجي زندگيءَ جو احوال لکڻ، سو به سچائيءَ ۽ صفائيءَ سان لکڻ، اهو انسان جي وس کان ٻاهر آهي. انسان جي زندگيءَ ۾ ڪي اهڙا به واقعا پيش اچن ٿا، هن جي دل ۾ ڪي اهڙا جذبا به ظاهر ٿين ٿا، جيڪي هو ظاهر ڪرڻ نٿو چاهي ۽ ظاهر نٿو ڪري، ته حقيقت ۾ اهو سچ کي ڇپائڻ به خود ڪوڙ آهي. ڪي ڳالهيون اهڙيون به آهن، جن جي ظاهر ٿيڻ سان، پنهنجي شخصيت، پنهنجي ناموس، خانداني وقار متاثر ٿئي ٿو، جيڪا شي ڪو به شخص پسند نه ڪندو آهي.

مثال طور، ڪير چاهيندو ته آءٌ پنهنجي انهن واقعن جو اظهار ٻين سان ڪيان، جن واقعن جو تعلق جنسياتي پهلوءَ سان آهي. ڪير گهرندو ته آءٌ انهن واقعن ۽ جذبن جو کلئي عام اظهار ڪريان، جن ۾ هن دوستن، عزيزن ۽ ٻارن يا زالن لاءِ سوچيو هوندو. انسان جي دماغ ۾، ڪيترائي اهڙا خيال پيدا ٿين ٿا، جيڪي عزيزن، دوستن، اولاد، مذهب، حڪومت بابت آهن ۽ جيڪڏهين اهي جيئري يا مئي کان پوءِ به ظاهر ٿي پون ته سندس سڄي ڪائنات بدلجي وڃي.

سو منهنجو اهو ايمان آهي ته پاڻ سان سچو ٿيڻ، پنهنجي سچي ۽ سربستي سوانح حيات لکڻ، ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه آهي، پوءِ چاهي ڪير ڪيترو به بهادر ۽ دلير هجي، مذهبي ماڻهو هجي، تاجر هجي، مرد هجي، عورت هجي، ملازم هجي، يا ٻيو ڪير به.

Gul Hayat Institute

محمد صادق ميمڻ (آتم ڪهاڻي)

تان کي ڏونگر ڏوريان

[قسط -٣]

(مهراڻ ٢/١٩٧٩ع، صفحي ٧٦ کان لاڳاپيل)

۽ چوندو هو ته نفع نقصان سڀ الله پاڪ جي هٿ ۾ آهي، مري ويلن جي هٿ ۾ ڪجهه به نه آهي، ليڪن مولوي حبيب الله هب، مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ مولانا سليمان ندوي جو گهڻو ثناخوان هو. هن دفعي اڳئين وقت کان به وڌيڪ سنو ۽ خوشيءَ جو تاثير گذريو. هڪ طرف دولت لغاري ۾ مولوي صاحب سان صحبت ٿيندي هئي ۽ وري مولوي حبيب الله صاحب جي صحبت ۽ مندس گفتار سان سٺو وقت گذرندو هو. وري پير صاحب مير محمد شاهه صاحب جن جون رهائيون، مولود شريفن جي محفل ۽ نثر بيت وغيره سان نئد به وسري ويندي هئي. جيڪو وقت هيس سو بيحد خوشي، محبت ۽ عزت سان گذرندو هو. ساڳي سال اپريل ١٩٢٤ع ۾ خداوند نياڻي عطا فرمائي، جنهن جو نالو بابا سائين ڏاڏيءَ مرحومه جو نالو فاطمه رکيو. اخبارن ۽ رسالن جو گهڻو شوق هوم. الوحيد اخبار جيئن جاري ٿي تيئن ان وقت کان وٺي گهرائيندو هوس. هفتيوار 'الحق'، جا سکر مان نڪرندي هئي، اها به ايندي هئي. هفتيوار 'آفتاب'، جنهن جو ايڊيٽر رئيس شمس الدين بلبل ميهڙ وارو هو، اها به تيستائين ايندي هئي، جيستائين مرحوم بلبل زنده هو. رسالو ماهوار 'ترقي'، جو موري مان قاضي عبدالخالق (خليق) جي ادارت هيٺ نڪرندو هو، اهو ۽ ٻيا اڙدو رسالا مولوي محمد حسين صاحب ۽ مولوي حبيب الله صاحب جن جي پسندي ۽ صلاح موجب گهرائيندو هوس.

هڪ رات جيڪو خواب ڏٺم، اهو خط برادرم صاحب کي لکيو هوم، جو وٽس محفوظ هو، جنهن جو نقل هن ريت ڏيان ٿو:

٢٢ ميل ويسٽ برانچ
٢٤-٢-٢ سدا سلامت ۽ خوش رهو و طول عمره

برادرم ميان علي محمد صاحب،

السلام عليڪم و رحمت الله و برڪاته و اعلي من.

بفضل خداوند ڪريم هر حال خيريت آهي. مطلب احوال ته لفافي جي عيوض لفافو ٿيو ڏينهن اوهان جو مليو، احوال معلوم ٿيو. پڙهي گهڻو کلِيس، ليڪن ٿوري وقت بعد پاڻ تي افسوس ڪيم ۽ گهڻو ارمان ٿيو. خير، انسان بي شڪر آهي، ڪجهه به ڪين ٿو سمجهي، جيستائين ڪين آزموده به ٿين ٿا.

پيارا، رات هڪ خواب ڏٺو اٿم، اوهان کي ٻڌائڻ کان رهي نٿو سگهان. پيارا، آهي ته برابر خواب، پر جڏهن احوال معلوم ڪندا ته ڪونه چوندا ته خواب آهي. چاڪاڻ ته خوابن جو تعبير ٿئي ٿو، پر هن خواب جو تعبير به اهو ئي آهي، جو خواب آهي. گهر جي ڀاتين کي ٻڌائجو ۽ تاڪيد ڪجو ته ڪنهن سان به خواب جي ڳالهه نه ڪن ۽ نه ٻڌائين، بلڪ خواب ۾ جيڪي اشارا مليا آهن، ڪوشش ڪري ان تي عمل ڪيو وڃي.

پيارا، ڪالهه رات نماز ادا ڪرڻ بعد، دستور موجب ذڪر جون تسبيحون پڙهي اتي جو اتي مصلي تي سمهي رهيس. اک لڳي وئي، پڪي پچري سان نڪري سير ڪرڻ لڳو. سير ڪندي ڇا ٿو ڏسڻ ۾ اچي ته حافظ سانداڻيءَ جي مقام جي پرسان چوڌاري وڏو باغ آهي. باغ جو اعليٰ بندوبست، رستن جي صفائي وغيره جو اهڙو سهڻو نمونو هو جو حيران ٿي ويس، جو هڪ ته اتي پاڻي به ڪونه آهي ۽ پاڻيءَ کان سواءِ باغ ڪيئن لڳو! وڏيڪ عجب اهو هو جو پکي خواهه وڻ، ساهه وارو خواهه بي ساهه، بلبليون خواهه گل، چوڪيدار خواهه مالهي سڀ ڪنهن جاندار خواهه بي جان مان يڪو آواز اهڙو مٺو ۽ وڻندڙ هو جو آءٌ به ساڳي لات لنوڻ لڳس ۽ ڏٺم ته هڪ وڏو جلسو آهي، جنهن جي چوڌاري پهريدار هئا، سي ساون ڪپڙن ۾ هئا ۽ جلسي ۾ سوين ماڻهو هئا، جي به سڀ ساون ڪپڙن ۾ هئا. انهن مان مون فقط ٽن ڄڻن کي سڃاتو. هڪ مرحوم ستاب شاهه، ٻيو مرحوم حافظ الله ڏنو ۽ ٽيون مرحوم فتح محمد فقير ڦلن وارو. پهريدارن مان هڪ کي عرض ڪيم ته مون کي به اندر اچڻ ڏيو، منهنجا به ٻه ٽي چاڙهون صاحب اندر آهن. ان فرمايو ته حضور جن جي سواري اچڻ واري آهي، اهي وڃي سگهندا جيڪي جماعت جي ڏهن شرطن جي پيروي ڪندا. مون عرض ڪيو ته آءٌ بلڪل پيروي ڪندس، مون کي شرط ٻڌايا وڃن ۽ مون کي شرط ٻڌايا ويا. اڃا شرط ٻڌي پورا مس ڪيم ته اوچتو ڪتن جي ڪوڪاٽ ٿي ۽ پکي پچري ۾ داخل ٿي ويو ۽ مان جاڳي پيس. ڪاڏي ويو جلسو، ڪاڏي ويو باغ، حيران ٿي ويس. انهن ڏهن شرطن مان جيڪي ياد اٿم، سي هن موجب ٻڌايائين:

شرط ١. **صبر:** يعني وقتن، سيني حالتن، ڏکن سکن جي آزمائش وقت صبر ۽ شڪر ڪرڻ جي طاقت.

شرط ٢. **نيڪ نيتي:** يعني بڇڙائيءَ جي بدلي ۾ به نيڪي ڪرڻ.

شرط ٣. **بي طرفداري:** ڪنهن به عزيز قريب ۽ ذاتي سان ڪو به فرق نه هجي، سڀن سان انصاف جي طاقت هجي.

شرط ٤. دشمن توڙي دوست سان مهربان رهڻ جي طاقت.

شرط ۵. نهايت صفائي جهڙي دل، عملن سان، خراب خيال ۽ ناپاڪ وهمن کان آزادي.
شرط ٦. ذات انسان سان هڪ جهڙو برتاءُ. ڪهڙي به مذهب ۽ اعتقاد جو هجي، ڪنهن کي به ڪهٽ نه ڄاڻجي، سڀ ڪنهن سان هڪ جهڙو سلوڪ.

باقي شرط وسري ويا، ياد پيا ته لکيا ويندا. مهرباني ڪري اهي شرط ڪنهن ڪتاب تي لکي ڇڏيندا ۽ ڪوشش ڪري سيئي ان تي عمل ڪندا.

۱۳ فيبروري کان موڪل ملڻ جي اميد آهي، وري به جيئن قسمت هوندي. جواب جي نوازش. سيني کي دعا سلام.

مسڪين محمد صادق.

(**نوٽ:** هن خط لکڻ جي ۱۵ سالن کان پوءِ هن جو تعبير به ڏسڻ خدا مون کي نصيب ڪيو. مرحوم حافظ سانڌائي جي مقام جي چوڌاري مون کي زمين به ملي، پاڻي به مليو ۽ هاڻي اتي چوڌاري باغ آهي، جيڪو انڪل ڏيڍ سؤ ايڪڙ ٿيندو. سچي حيدرآباد ضلعي ۾ قدرت حافظ صاحب جي لڳ چوڌاري زمين ڏياري، پاڻي به مليو ۽ باغ به رکيو ويو.)

۸۴ ميل تي هوس ته حڪمت جا رسالا 'ديش اپڪارڪ' لاهور، جنهن جو ايڊيٽر پنڊت ٺاڪردت شرما، جنهن امرت ڌارا نالي دوا ايجاد ڪئي هئي، جا ملڪ ۾ بيحد مقبول هئي، هڪ رسالو 'الحڪيم' ۽ رسالو 'مشيرالطب' گهرائيندو هوس. مرحوم ڏاڏا سائين حڪمت ڪندو هو ۽ بابا سائين به چڱو ڄاڻندڙ هو. ڪنڊڻ شريف ۾ ٻيو ڪوبه حڪيم نه هو، جنهن ڪري ڪنڊڻ شريف ۾ بابا سائين عام طرح دوا درمل ڪندو هو. ڪڏهن به ڪا في يا دوا جي قيمت ڪانه ورتائين. جيڪڏهن دوا وٽس نه هوندي هئي ته پساريءَ کان گهرائي ڏيندو هو ۽ آءٌ به ۸۴ ميل کان وٺي جيئن رسالا وغيره گهرائڻ شروع ڪيم ته تورو گهڻو علاج مون به شروع ڪيو ۽ ڪندو ايندو هوس، جنهن ڪري ڪيترا مريض مون وٽ ايندا هئا. جيڪا دوا مون وٽ هوندي هئي، سا مفت ڏيندو هوس ۽ جيڪا نه هوندي هئي ته ميرپورخاص مان گهرائڻي هوندي هئي ته اهو نسخو مريض کي لکي ڏيندو هوس، جو پساريءَ کان وٺي ايندا هئا ته انهن کي ڏاهي ڏيندو هوس.

۲۲ ميل ويسٽ برانچ تي سرڪاري ڪم گهڻو ڪونه هو جنهڪري سولائيءَ سان حڪمت جو ڪم ڪندو هوس، جنهڪري پنهنجو اسٽاف ۽ مزور ٻئي حڪيم وٽ ڪونه ويندا هئا. ٻر پروارن ڳوٺن جا مريض به گهڻا ايندا هئا. سال ۱۹۲۴ع ۽ ۱۹۲۵ع ۾ ۲۲ ميل تي رهيس، وري ۱۹۲٦ع جي فيبروريءَ ۾ منهنجي بدلي ۸۴ ميل تي ٿي، خاص طرح ڊسچارج وٺڻ ڪري جو ۸۴ ميل جو اوورسير بيماريءَ جي موڪل تي ويو. ۸۴ ميل تي جيئن بدلي ٿي پهتس ۽ ماڻهن کي خبر پئي ته پراڻا دوست ملڻ ۽ خوشيءَ جو اظهار ڪرڻ آيا. خاص طرح شاهه صاحب شيرشاهه ۽ سندس فرزند نورمحمد شاهه گهڻي محبت ۽ قرب سان مليا ۽ دعوت

ڏيئي پاڻ سان ڳوٺ وٺي ويا. شاهه صاحب شيرشاهه صاحب کي خانصاحب جو اعزاز مليل هو، ۽ بئنچ ماجسٽريٽ پڻ هو، سندس فرزند نورمحمد شاهه ڪوآپريٽو سوسائٽي ضلعي ٿرپارڪر جو آنريري آرگنائيزر هو. الحمد لله آءٌ روزي نماز جو بلڪل پابند هوس ۽ تهجد ڪونه ڇڏيندو هوس، جيڪو وقت ڊيوٽيءَ کان بچندو هو سو وري دوا درمل ڪرڻ ۽ ناهڻ ۾ صرف ڪندو هوس.

اپريل مهيني جي جمع جي رات هئي ته خواب ڏٺم ته همشيره صاحبه مون کي مبارڪ ڏيئي ننڍڙي نياڻي هنج ۾ ڏني جا همشيره صاحبه جي نياڻي جي شڪل تي آهي. مون به کيس مبارڪ ڏني ۽ انهي خوشيءَ ۾ جاڳي پيس، ڪلمو پڙهي خداوند پاڪ جو شڪرانو بجا آندم. صبح جو خيال آيم ته خواب آهي وقت به وضع حمل جو پورو آهي، ڳوٺ خط لکي خواب جو به احوال ڏيان ۽ لکان ته خواب سچو آهي ۽ نياڻي ڄائي آهي ته سندس نالو عظمت رکو. رسالي اڙدو ۾ مضمون عورتن جا ايندا هئا، عورتن جي نالن ۾ مون کي عظمت پسند هو ۽ دل ۾ چيو هوم ته نياڻي ڄائي ته عظمت نالو رکندوسانس. قدرت الله پاڪ جي جو ساڳي جمع جي ڏينهن بابا سائين خط لکيو جنهن ۾ نياڻي جي تولد ٿيڻ جي مبارڪ هئي ۽ مون کي لکيائون ته نالو جيڪو پسند ڪيو هجئي سو لکي موڪليو. اهو خط مون کي ٻئي ڏينهن ڇنڇر تي مليو ۽ منهنجو خط به کين ڇنڇر ڏينهن مليو. آءٌ جو ڏکڙي ۾ ست-اٺ مهينا ٻارن سان رهيو هوس سو ٻارن کان سواءِ ڏاڍو اڀاڻڪو هوس.

٨٤ ميل تي ڪا اهڙي جاءِ ڪانه هئي جو ٻارن سان رهي سگهجي، ان ڪري خيال ڪيم ته ميرپورخاص ۾ جاءِ مسواڙ تي وٺي اتي رهجي ته گهڻي سهوليت ۽ اطمينان ٿيندو. شام جو گاڏي ميرپورخاص وڃي ٿي ۽ صبح جو واپس اچي ٿي، آءٌ روزانو نه ته به هڪ نه ٻئي ڏينهن سولائي سان ميرپور اچي وڃي سگهندس ۽ جيڪڏهن ڪو خاص ڪم نه هوندو ته رهندس ته ڪو هرج نه ٿيندو.

انهن ئي خيالن ۽ ويچارن ۾ هوس ته هڪ ڏينهن خانصاحب شيرشاهه ميرپورخاص وڃڻ لاءِ آيو، ايندي خواهه ويندي مهرباني ڪري مون وٽ ايندا هئا. مون سائنس صلاح طور ڳالهه ڪيدي ته فئملي سان اچڻ جي خواهش اٿم، هتي ته رهڻ جو سوال ئي ڪونه ٿو اٿي. ميرپورخاص جاءِ مسواڙ تي وٺي اتي اچي ٻارن سان رهان، شاهه صاحب ڳالهه ٻڌڻ سان فرمايو ته مسواڙ تي جاءِ ڇو وٺو، منهنجو بنگلو خالي پيو آهي، آءٌ مهينو اڌ ڪم ڪار سان وڃان ٿو نه ته بند پيو آهي. اوهان ٻار وٺي اچي رهو. بنگلي جو هڪ روم اتر کان جدا آهي، جنهن ۾ باٿ روم به آهي ۽ ان جو دروازو به الڳ اتر کان آهي، آءٌ ايندس ته ڪابه تڪليف ڪانه ٿيندي. سندس انهيءَ مهربانيءَ سان آفر ڪرڻ جو شڪريه به ڪيم ۽ ان سان گڏ عرض ڪيم اوهان صاحبن جي بيحد مهرباني، پر اوهان کي تڪليف نه ٿئي، جو ڪي دوست وغيره اچن يا رهن پيا ۽ بابا جو رهڻ وارو ڪوبه دوست ڪونه آهي، ملڻ وارا ايندا ته روم وڏو آهي، جنهن ۾ دوستن کي ملي سگهبو.

Gul Hayat Institute

ٻئي ڏينهن جناب حضرت قبله گاهه صاحب جن کي اِهو احوال ڏنم ۽ عرض ڪيم ته جيڪڏهن اوهان صاحب ڳالهه قبول ڪيو ته پوءِ اتي وارو دڪان بند ڪيو ۽ سامان وغيره نيڪال ڪيو ته پوءِ دڪان هت ميرپورخاص ۾ ڪڍجي ۽ سيئي هتي رهي سگهنداسون جنهنڪري وڏيڪ سهولت ٿيندي.

برادرم علي محمد نوشهري مدرسي ۾ پڙهندو هو ۽ هاسٽل ۾ رهندو هو تنهنڪري ڪو به فرق ڪونه پيو. جناب حضرت قبله گاهه صاحب جن اِها ڳالهه قبول ڪئي ۽ بيحد خوش ٿيا ته سڀ گڏجي رهنداسون ته پيو چا گهرجي، ان بعد سيپٽمبر مهيني ۾ سيئي ٻار ونئي ميرپورخاص آيس. آءٌ جو ٿورو گهڻو ڪم حڪمت جو به ڪندو هوس، سو ٨٤ ميل تي ڪندو رهيس ته گهڻو ڪري روزانه نه ته هڪ نه ٻئي ڏينهن شام جو ميرپورخاص ايندو هوس ۽ دڪان لاءِ به ڪوشش ڪيم. خداوند جي فضل سان ٻن هفتن اندر دڪان به سٺي هنڌ تي نئين شهر ۾ اسٽيشن روڊ لڳ ملي ويو. ٻه-ٽي سال ٿيا ته پٺوري جو مدرسو ميرپورخاص شفٽ ٿي آيو هو، گهڻا شاگرد ٻهراڙي جا هئا جن لاءِ بورڊنگ هو. ان وقت مدرسي جو هيڊ ماسٽر مسٽر انصاري صاحب هو ۽ مدرسي چڱي ترقي ڪئي هئي. ميرپورخاص ۾ ڪنهن به مسلمان جو ڪو دڪان ڪونه هو سواءِ ممون جي، جو حيدرآباد جو ويٺل هو، جنهن جو اسٽيشن تي جنرل دڪان سان گڏ سوڊا ليمن جي به مشين هئي، سنڌس روز واٽر نهايت پسند ۽ سٺو هو. ان ڪري شام جو شاپ جي ٻاهران ڪرسيون رکيل هونديون هيون ۽ تمام گهڻا شوقين پاڻيءَ جا پياسي سنڌس روز واٽر پي خوش رهندا هئا. اڄان تائين اهو دڪان آهي ۽ اڳئين کان به وڌيڪ سجايل آهي ۽ سنڌس پٽ سنڀالين ٿا.

باقي هڪڙوئي دڪان ڪرياني جو اسان جو هو، مدرسي جي بورڊنگ لاءِ اٽو، چانور، گيهه وغيره جيڪي کپندو هو سو بورڊنگ جو سپرنٽينڊنٽ صاحب اسان جي دڪان تان گهرائيندو هو، جنهنڪري دڪان به چڱي ريت هلڻ لڳو، اندازاً هڪ سؤ ڪن رپين جو روزانه وڪرو ٿيندو هو.

ٻارن سان اچڻ ۽ دڪان به چڱيءَ ريت هلڻ ڪري مون کي به اچي خيال ٿيو ته حڪمت جو دڪان ڇو نه هلايو وڃي، پنجن-ڇهن سالن جو تجربو به هو. وري جو شيخ دين محمد اسان جي ڳوٺ جي نئين مسلم سان ملاقات ٿي، اهو ان وقت حڪيم شمس الدين صاحب وٽ حيدرآباد ۾ ڪم ڪندو هو. دوا سازيءَ ۾ مريضن کي دوائون ڏيڻ جو آزمودو هوس. ان گهڻو همٿايو ۽ چيائين ته آءٌ دواخاني جو ذمو کڻان ٿو، گڏجي ڪم ڪيون حڪيم صاحب کان آءٌ اجازت وٺندس، انهيءَ همٿ ڏيارڻ ۽ مشوري تي اِهو فيصلو ڪري مون پهريائين هڪ هفتي جي موڪل ورتي، پوءِ تن مهينن جو ميڊيڪل سرٽيفڪيٽ ڏيئي دواخانو شروع ڪيوسين. خداوند جي فضل و ڪرم سان دواخاني لاءِ جامع مسجد ميرپورخاص جي دڪانن سان پهريون دڪان ملي ويو، جنهن ۾ پهريائين مسلمان اخبار جي پريس هئي ۽ جناب محمد هاشم مخلص جي زير ادارت مسلمان اخبار نڪرندي هئي. پريس ۾ رهڻ لاءِ مخلص صاحب کي وڏيءَ

Gul Hayat Institute

جاءِ جي ضرورت هئي، جنهن کي نئين شهر ۾ اسان جي خانصاحب شيرشاهه جي بنگلي جي ويجهو ۽ خانبهادر غلام نبي شاهه صاحب جي بنگلي جي به نزديڪ وڏي جاءِ ملي ويئي، جتي پوءِ مسٽر محمد خان غني جو اُن وقت ٽيپدار هو ۽ سنڌس پاڻيهو ٿيندو هو، ان کي به نوڪري ڇڏائي پاڻ سان گڏ رکيائين. اهڙي ريت ريزڪي دڪان به چڱي طرح هلڻ لڳو ۽ خداوند ڪريم جي فضل و ڪرم سان دواخانو به سني نموني سان هلڻ لڳو. ٽي مهينا موڪل پوري ٿيڻ تي هفتو ڪن ڊيوٽي تي چڙهي وري ٽن مهينن جو ميڊيڪل سرٽيفڪيٽ ڏيئي پنهنجي ڪم ۾ مشغول ٿيس. ساڳي سال ١٩٢٦ع جي آڪٽوبر مهيني جي ١٦ ۽ ١٧ تاريخ نئون مسلم ڪانفرنس سيٺ حاجي عبدالله هارون صاحب جي مدد ۽ شيخ عبدالمجيد صاحب جي محنت ۽ ڪوشش سان ڪراچيءَ ۾ منعقد ٿي، جنهن ۾ مون پنهنجي سر ۽ دوستن ۽ احبابن ۽ گهوٽ ڪنڊن خواهه ڪاهي ۽ ڪاهي قاسم سان چندو ڪري شيخ صاحب کي موڪليو، جنهن جو تفصيل توحيد رسالي ۾ آيل آهي ۽ آءٌ به ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيس. شيخ محمد امين پنجاب جو نئون مسلم ٿيو هو، ان جي صدارت ۾ پهرين نشست ٿي. آءٌ پهريون دفعو ڪراچي ويو هوس. جناب مرحوم فتح محمد سيوهاڻي جنهن سان دربيلي ۾ سال ١٩١٠-١٩١١ع ۾ ملاقاتيون ٿينديون هيون، ان ڪري سڌو جناب مولوي صاحب جن جي دواخاني تي پهتس، ڇاڪاڻ ته منهنجي ٻي ڪا واقفيت ڪانه هئي، سنڌس دواخانو گاڏي کاتي ۾ هو، هيٺ دواخانو ۽ مٿي گهر. مولوي صاحب نهايت گهڻي محبت ۽ قرب سان ملاقات جو شرف بخشيو. سندن قرب جو مون کي پنهنجي دواخاني تي رهايائون. وقت تي ماني رسيءَ ۾ ٻڌي هيٺ لاهيندا هئا. جيئن ماني آڻڻ لاءِ مٿي اچڻو نه پوي. ڪانفرنس هلندي به ٽي وقت ماني ته ڪانفرنس طرفان هئي، جنهن جو انچارج شيخ عبدالله ڪلان ڪوٽ وارو هو. ڪانفرنس جي موقعي تي ادا حاجي محمد حسين صاحب ڪاهي قاسم کان آيل هو، ان جي ملاقات بعد ٻئي ڏينهن مولوي صاحب کان اجازت وٺي ادا حاجي محمد حسين صاحب سان اچي رهيس جي به گاڏي کاتي ۾ پنهنجي دوستن سان مٿي ماڙيءَ تي رهيا هئا. حالانڪ جناب مولوي صاحب جن دل سان اصرار ڪيو ته هتي ئي ترسو. آءٌ ١٥، ١٦ ۽ ١٧ ڪراچي ترسيس، جنهن ۾ هڪ ڏينهن ۽ هڪ رات جناب مولوي صاحب جن وٽ ۽ ٻه ڏينهن ادا حاجي صاحب جن سان گڏ رهيس. ڇنڇر ڏينهن پروگرام موجب صبح کان ئي پنڊال پرجي ويو. قرآن شريف جي تلاوت سان جلسي جي ڪاروائي شروع ٿي. تلاوت بعد ترانهٔ اقبال چين و عرب همارا، اهڙي ڍنگ ۽ دلاويز سُر سان پڙهيو ويو، جو اهل مجلس جهومي رهيا هئا. ان کان پوءِ سنڌ جي پاپيلان نهايت لذيذ دل ونڌڙ الحان سان نعت خواني ڪئي. بعد ۾ ڪراچي جي مشهور شاعر مسٽر مولابخش صاحب (همدم) نظم پڙهيو، جو خاص ان موقعي لاءِ لکي ڪٺي آيو هو. مسٽر همدم جي پڙهڻي ڏاڍي جذبات کي برانگيخته ڪرڻ واري هئي. ان دلچسپ ڪاروائي کان پوءِ محترم شيخ حاجي عبدالمجيد صاحب ڪميٽي جي چيئرمين واريءَ حيثيت ۾ نهايت پيارن الفاظن ۾ خنده روئي سان اڙدو ۾ تقرير شروع ڪئي.

Gul Hayat Institute

نئون مسلم ڪانفرنس جي موقعي تي جناب دين محمد صاحب وفائي سان ملاقات جو شرف نصيب ٿيو. توحيد رسالو، جو جناب مولوي صاحب جن جي ادارت هيٺ شايع ٿيندو هو، ان جو آءٌ نه رڳو خريدار هوس پر ٻيا خريدار به ڏيندو رهندو هوس، ان ڪري خط پٽ رستي ته اڳي اڳ ملاقات ٿيل هئي، هاڻي روبرو ملاقات جو شرف نصيب ٿيو ۽ بيحد خوشي حاصل ٿي.

ٽن مهينن جي موڪل پوري ٿيڻ تي ٻه هفتا ڪن ڊيوٽي تي چڙهي وري ٽن مهينن جي موڪل ميڊيڪل سرٽيفڪيٽ تي ورتم. اهڙيءَ ريت اسان جو دواخانو ۽ ريزڪي دوڪان سٺي نموني سان هلڻ لڳا. انهيءَ عرصي دوران مولانا دين محمد صاحب وفائي ميرپورخاص آيو ۽ مخلص صاحب سان گڏجي مسلمان اخبار ۾ ڪم ڪندو هو ۽ روزانو جيئن نماز ادا ڪرڻ لاءِ مسجد ۾ ايندو هو ته مهرباني ڪري دواخاني تي به ايندو هو، ۽ جيڪو وقت بچندو هوس ته دواخاني تي اچي اسان سان رهاڻ ڪندو هو ۽ اسان کي دواخاني بنسبت نيڪ صلاحون ڏيندو هو ۽ همٿائيندو هو. مهينو ٻه مولوي صاحب ميرپور رهيو، پوءِ الوحيد وارن کيس ڪراچي گهرائي ورتو. مولوي صاحب جن جي محبت نئون روح ڦوڪي ڇڏيو، مولوي صاحب نهايت آزاد خيال ۽ عالم باعمل هو، سندس صحبت ۽ نصيحت مون تي بيحد گهڻو اثر ڇڏيو. سندس هيءُ ڪمال هوندو هو جو مضمون لکندي ڳالهيون به ڪندا هئا ته قلم به پيو هلندو هو، مجال جو مضمون بدلجي وڃي يا ان ۾ ڪا گهٽتائي ٿئي. تعليم بنسبت تعليم نسوان کي وڏيڪ اهميت ڏيندو هو ۽ چوندو هو ته اسلام ۾ تعليم جهڙي مڙدن لاءِ لازم آهي ۽ ضروري، عورتن لاءِ پڻ وڌيڪ ضروري آهي.

منهنجي موڪل به اچي پوري ٿي جنهنڪري هڪ وار ڊيوٽي تي چڙهيس، اپريل ۽ مئي جو اڌ ۱۹۲۱ ڊيوٽي تي رهيس، وري مئي مهيني ۾ ٽي مهينا موڪل ورتم. ترت آفيسرن کي خبر هئي ۽ هو گهڻو مهربان هئا، ان ڪري ميڊيڪل سرٽيفڪيٽ تي وڌيڪ پڇا ڪانه ٿيندي هئي

جولاءِ ۱۹۲۷ع ۾ سخت برساتيون پيون. هڪ رات ۾ ۱۴-۱۵ انچ برسات پئي. ميرپورخاص جون ڪچيون جايون ته ڪري پيون، پر پڪين جاين کي به گهڻو نقصان رسيو. جيمس آباد تعلقو ۽ ڏگهڙي تعلقو سڄو ٻوڏ ۾ هو. جهڏي سب ڊويزن ۾ ان وقت مسٽر ميلنسي صاحب انگريز اسسٽنٽ ايگزيڪيوٽو انجنيئر سب ڊويزن جي چارج هو، واهن ۾ به تمام گهڻا گهارا پيا. مسٽر ميلنسي صاحب جي محنت ۽ ڪوشش سان سوين جانيون مرڻ کان بچي ويون، ماڻهن وڻن جي مٿان ويهي به جان بچائي، ٻيڙن جي رستي ماڻهن کي بچائي مٿانهن هنڌن تي آندو ويو. اهڙي ٻوڏ ۽ تباهي نه ڪڏهن آئي هئي ۽ نه وري پوءِ اڄ تائين آئي آهي. اسان جو بنگلو جيتوڻيڪ پڪو هو پر دروازن جو مٿيون حصو ڪري پيو ۽ پر پاسي پڪين جاين وارا به لڏي ويا. ان ڪري اسان به چيلهه جيڏي پاڻي مان ڪٽن کي آڻتو ڪري انهن ۾ نڪري ريلوي پوليس جي هڪ ڪوارٽر ۾ وڃي رهياسون. مسٽر نورالاهي هيڊ ڪانسٽيبل ريلوي

منهنجو دوست هو، ان پنهنجو ڪوارٽر ڏنو. ٻن هفتن بعد واپس بنگلي تي آياسون. ٻوڏ جي اچڻ ۽ گهڻن گهارن پوڻ سبب منهنجي موڪل رد ڪري آرڊر ڪيو ويو ته يڪدم اچي ڊيوٽي تي چڙهان. ان ڪري آرڊر ملڻ سان جولائي مهيني ۾ ئي وڃي ڊيوٽي تي چڙهيس ۽ مون کي جيمس آباد جو آرڊر مليو، ڇاڪاڻ ته اتي تمام گهڻو نقصان ٿيو هو. دواخانو شيخ صاحب هلائيندو رهيو.

ميرپورخاص ۾ فئملي سان رهڻ ڪري، فئملي سان رهڻ وارن ڪامورن سان اچ وڃ ٿيندي رهي، جنهن ۾ مسٽر سچيڏنو صاحب روينيو کاتي ۾ هيڊ منشي جي گريڊ تي هو، جنهن سان منهنجو سال ١٩١٦ع ۾ جڏهن ميرپورخاص مختيارڪار صاحب جي آفيس ۾ ڪلارڪ هو، رستو هو. سو به فئملي سان رهندو هو ۽ اسان جي ويجهو رهندو هو ۽ مولوي محمد صالح صاحب ۽ محمد هاشم مخلص جن به فئملي سان رهندا هئا. مسٽر چراغ الدين اوورسيئر، مسٽر ڪرم الاهي صاحب ڪئنال اسسٽنٽ جي به ساڳي ڪالونيءَ ۾ فئملي سان رهندا هئا. ان کان سواءِ مسٽر مسند صاحب جو منهنجو پهرئين وقت دولت پور ۾ هوس ڏگهڙي سب ڊويزن جي چارج ۾ هو. ان وقت نارو جمڙائو ڊويزن جو ايگزيڪيوٽو انجنيئر ٿي آيل هو، ان کي اڳ مبارڪ ڏيڻ لاءِ ويس. سندس وائيف به مون کي گهڻو پائيندي هئي، جنهنڪري ٻارن سان به اچڻ وڃڻ ٿيو. مسند صاحب کي تورو گوڏي ۾ سور رهندو هو ڪيس گوڏي جي سور لاءِ معجون ۽ سفوف ۽ مالش لاءِ تيل به ڏنو هوم، جنهن جي استعمال سان گهڻو فائدو ٿيو هوس. گهر وارن جي وڃڻ بعد مسند صاحب جا ٻار ٻه مهرباني ڪري اسان جي غريبخاني تي آيا، منهن جي گهران بيگم صاحب کي استدعا ڪئي هئائين ته مهرباني ڪري اسان جي غريبخاني تي به پير گهمائي وڃو. اهڙي ريت بيگم صاحب پنهنجن نياڻين سميت اسان جي غريبخاني تي ايندي هئي، منهنجي وڏي ڌيءَ فاطمه ان وقت ڇهن سالن جي هئي ۽ عظمت ٻن سالن اندر هئي. مسند صاحب جي گهرواري منهنجي وائيف کي چوندي هئي ته نياڻين کي ضرور پڙهائج. اهڙي ريت ميرپورخاص ٻارن سان رهڻ وارو وقت نهايت سٺو ۽ آرام سان گذريو.

جيمس آباد بدلي ٿيڻ ڪري ڪو خاص اثر ڪونه پيو. جناب والد صاحب گهر ۾ هو، دوڪان جي ڪم ۾ مشغول هو، ۽ اهو بلڪل چڱيءَ ريت هلي رهيو هو. اڳ هفتي ٻئي هفتي هرهڪ آچر تي جيمس آباد کان ايندو هوس. جيمس آباد مان مون کي نومبر ۾ ٨٤ ميل بدلي ڪيائون. جو اتي به ڊسچارج وٺڻ جو مسئلو هو، جو اوورسيئر موڪل تي ويل هو، جو هفتي به هفتي ڊسچارج وٺڻ جو مسئلو هو. جنوري ١٩٢٨ع ۾ وري مون ٽن مهينن جي موڪل ورتي ۽ اچي شيخ صاحب سان حڪمت جي دوڪان ۾ مشغول ٿيس.

برادرم علي محمد گذريل سال مئٽرڪ جي امتحان ۾ ويهي ڪونه سگهيو. ان وقت مون کيس خط لکيو هو، سو وٽس فائيل هو، ان جو نقل هيٺ آهي، جنهن مان ان وقت جا خيال ۽ ويچار معلوم ٿين ٿا.

Gul Hayat Institute

٧٨٦

طول عمر

پيارا برادرم عزيز از جان ميان علي محمد صاحب

اسلام عليڪم و رحمت الله و برڪتحو ـ و اهلامن

پيارا مهرباني ڪري وقت به بوقت خير جي احوال کان آگاهه ڪندا رهندا. خامخواهه توري وقت ۽ خرچ عيوض انتظار ۾ نه وجهو.

عزيزم اڄ ميان محمد هاشم وسطڙي کان معلوم ٿيو ته مئٽرڪ ڪلاس وارن شاگردن مان ٥-٦ شاگرد پرنسپال صاحب امتحان ڏيڻ کان رهايا آهن جن ۾ اوهان به آهيو. البت پهريائين ڳالهه پڌڻ سان بيحد دلگير ٿيڻ ۽ دلگير ٿيڻ جو سبب هيو. سمجهان ٿو ته سچو سال اجايو ويو. البت قسمت آزمائڻ لاءِ پرنسپال صاحب اجازت ڏني ها ته چڱو هو. انهن خيالن ۾ هيس ته منهنجي زبان مان نڪتو ته سيڪجهه چڱائيءَ ۾ آهي. انسان جو ڪم آهي حت المقدور ڪوشش ڪري. ليڪن نتيجي جي خبر سواءِ ذات پاڪ جي ٻئي ڪنهن کي خبر ڪانه آهي. اوهان پنهنجي وس آهر ڪين گهٽايو آهي. ان هوندي به نتيجو اهو نڪتو آهي، تنهن لاءِ ارمان ڪرڻ يا دلگير ٿيڻ هرگز نه گهرجي ڇاڪاڻ ته ان ۾ به حڪمت آهي. مان پڪ سان چوان ٿو ته ان ۾ به چڱائي آهي جيتوڻيڪ ظاهر ڪونه ٿي معيندو جو ڏنو وائنو سال به ويو. اڳتي به وري محنت ڪرڻي پوندي پر ان جو نتيجو ڪنهن وقت حياتي آهي ته ڏيکاريندس. جنهنڪري هرگز خيال نه ڪندا ۽ نه ان ڪري اوهان هرگز دلشڪستو ٿيندا بلڪ منهنجي صلاح آهي ته يڪدم هتي مون وٽ ايندا ۽ آرام به ڪندا ۽ دل به بهلائيندا. مهرباني ڪري ورندڙ ٽپال ۾ احوال عنايت ڪريو ۽ سڀي احوال کان واقف ڪندا. اي- سي ۽ ايڪس- اي- اين ٣ کان هت آيا هئا. اي- سي ٣-٥ تائين هو ٦ تي ويو ۽ ايڪس- اي- اين اڃا هت آهي. ديگر خير و سلام سڀني کي سلام.

بنده

محمد صادق ميمڻ

نوشهري مدرسي جي پرنسپال صاحب قاضي غلام نبي صاحب کي به برادرم علي محمد جو مئٽرڪ جو امتحان نه موڪل ڏيڻ ڪري ارمان هو. جنهن مهرباني ڪري پيغام موڪليو هو ته مون کي ارمان آهي. جو تو امتحان ۾ وڃي ڪونه سگهيو آهين هاڻي واپس اڄ اسڪالر به تنهنجي لاءِ رکيل آهي. جو ڪنهن کي به نه ڏني وئي آهي. تون واپس اچي تياري ڪر ان موجب برادرم صاحب کي يڪدم نوشهري روانو ڪيو ويو ۽ وڃي داخل ٿيو. امتحان جي وقت برادرم صاحب حيدرآباد ۾ رئيس جان محمد صاحب پرڳڙيءَ جو مهمان ٿي رهيو. رئيس جان محمد خان پنهنجي مئنيجر سان چوَرائي موڪليو هو ته علي محمد امتحان جي وقت اسان وٽ

اچي رهي. گذريل اليڪشن ۾ ٨٤ سيل جي پولنگ ۾ مون سندس بيحد گهڻي مدد ڪئي هئي، ۽ ان پولنگ تي ٨٠ سيڪڙو ووٽ رئيس ڪي مليا. تاريخ ١٩٢٧-٩-١٠ شام جو برادرم صاحب امتحان ڪان فارغ ٿي اچڻ وارو هو ته ان وقت خانصاحب شيرشاهه مون وٽ ترسيل هو جو شام جو ڪا ميٽنگ هئي ان ۾ شريڪ ٿيڻو هوس. ان وقت شاهه صاحب ڪان مون ڪي معلوم ٿيو ته ڪوآپريٽو زمينداري بئنڪ ۾ هڪ ڪلارڪ جي جاءِ خالي آهي، جنهن جو چيئرمين خانبهادر غلام نبي شاهه آهي، سا اڄ پري ويندي ۽ اهو ب معلوم ٿيو ته خانبهادر عظيم خان ب شايد بامبي ميل ۾ ايندو ۽ پوءِ صلاح سان جاءِ پرينداً. خانبهادر عظيم خان سان منهنجو نهايت گهڻو نيازمنديءَ جو رستو هو، ۽ مون ڪي مٿس تمام گهڻي اميد هئي. خانبهادر گاڏيءَ مان لهي اسٽيشن تي ويٽنگ روم ۾ ترسيل هو. آءٌ ڪيس اتي وڃي مليس، نهايت قرب سان خبرچار ورتائين. مون ڪيس ٻڌايو ته زمينداري بئنڪ ۾ ڪلارڪي جي جڳهه خالي آهي جا اڄ پري ويندي، منهنجي ڀاءُ مئٽرڪ ڏني آهي، انشاءالله پاس ٿيندو، اها مهرباني ڪري ڏيو، پاڻ فرمايائون ته جاءِ خانبهادر غلام نبيءَ ڪي پرٽي آهي، جو چيئرمين آهي، جنهن جي صلاح سان اوهان دلجاءِ ڪريو. ليڪن شاهه صاحب سان ملو ۽ درخواست ڏيو، پوءِ فيصلو ڪنداسون. خانبهادر غلام نبي شاهه صاحب سان منهنجي گهڻي واقفيت ڪان هئي. جمعي جي نماز پڙهي ڪنهن وقت ملندا هئاسون. سندس بنگلو ب ساڳي گلي ۾ هو ۽ جتي خانصاحب شيرشاهه جو بنگلو هو، جنهن ۾ آءٌ فيملي سان رهندو هوس، آءٌ همٿ ڪري سڌو شاهه صاحب وٽ ويس. صاحب موصوف نهايت خوش اخلاقيءَ سان مليا ۽ احوال ورتائون. مون ڪين درخواست ڏني. پاڻ فرمايائون ته چار اميدوار اڳي ئي سفارشي آهن. خانبهادر عظيم خان ميٽنگ ۾ ويندو ۽ پوءِ فيصلو ٿيندو. مون ڪين ٻڌايو ته خانبهادر اميد ته انڪار نه ڪندو، اوهان جي مهرباني ٿئي. آخر انهيءَ شام جو ميٽنگ ٿي، اميدوار پيا ب هئا جي شاهه صاحب جا سفارشي هئا. پر خانبهادر عظيم خان مهرباني ڪري منهنجي ڀاءُ ڪي آرڊر ڏنو. برادرم صاحب جو ان ڏينهن پيپر پورو ٿيو جو رات واري گاڏيءَ ۾ آيو. بئنڪ جو مئنيجر مسٽر محمد خواجو مسٽر غلام حسين وڪيل جو نئڍو ڀاءُ هو. مسٽر غلام حسين وڪيل ميرپورخاص ۾ وڪالت ڪندو هو، بئنڪ جنهن جاءِ ۾ هئي ان جا پيم ڀاڱا هئا. هڪ ۾ بئنڪ هئي ۽ ٻيو خالي هو جو مئنيجر ڀاءُ سان گڏ رهندو هو. ان ڪري اها جاءِ شاهه صاحب مهرباني ڪري برادرم صاحب ڪي ڏني، جنهن ۾ اسين سڀ وڃي رهياسين. ان زماني ۾ مئٽرڪ پاس جي پگهار ٣٠ رپيه هئي ۽ گريجوئيٽ جي پگهار ٤٠ رپيه هئي، پر بئنڪ جي ڪلارڪ جي پگهار ٨٠ رپيه ۽ ساليانو ١٠ رپيه انڪريمينٽ مقرر ڪيائون. سٺي پگهار گهر جو گهر ۾ آرام ۽ عزت جي نوڪري ڪري ڪاليج پڙهي ڪو نه سگهيو. مون جيڪو خط برادرم صاحب ڪي مئٽرڪ ۾ نه ويهڻ ڪري دلداري ڏني هئي ۽ لکيو هومانس ته ارمان نه ڪج سڀ ۾ ڀلائي آهي، حياتي آهي ته اوهان ڪي ڏيکاريندس ۽ ان ۾ چڱائي آهي. جنوري ١٩٢٨ع مون وري ٽي مهينا موڪل ورتي ۽ اچي شيخ صاحب

سان دواخاني جي ڪم ۾ مشغول ٿيس. الحمد الله دواخاني جو ڪم خواهه دڪان جو ڪم سٺو هلي رهيو هو. ان ڪري مان سدائين ان خيال ۾ هوس ته موڪل ڪيتري هلندي. هاڻي موڪل بعد ڊيوٽيءَ تي چڙهڻو پوندو يا استعيفا ڏيڻي پوندي. فيبروري مهيني ۾ شيخ عبدالله صاحب ڪراچيءَ کان آيو. شيخ صاحب ان وقت ڪراچي ۾ پلاوٽي جو ڪم ڪندو هو. مون ١٩٢٢ع کان پوءِ ٻه-چار دفعا سامان گهرايو. مون وٽ هڪ ڏينهن رهيو. شيخ دين محمد سان ٻه ملاقات ڪيائين ۽ اسان سان صلاح ڪيائين ته آءٌ اڪيلو آهيان ۽ منهنجو ڪم ٻه چڱو ٿو هلي. شيخ دين محمد جي ڪڏهن مون سان گڏجي ڀائيواري ڪري ڪم ڪري ته سٺو ٿيندو. آءٌ اڪيلو سر آهيان ۽ ٻار ننڍا آهن. هڪ پٽ هاڻ پڙهڻ لائق ٿيو آهي. شيخ دين محمد مون سان مشورو ڪيو ته هاڻ ڪيئن ڪريان، مون کيس چيو جيئن تون بهتر سمجهين ۽ جنهن ۾ تنهنجو مستقبل بهتر ٿئي، اهو ڪم ڪر، آخر فيصلو ٿيو ته هڪ واري وڃان ۽ ڏسان ته ڪم ڪيئن پيو هلي، انهيءَ بعد فيصلو ڪندس. ٻن هفتن بعد يا واپس ايندس يا اتي وڃي پڪي طرح رهندس.
ٻن هفتن بعد شيخ دين محمد مون وٽ آيو. چيائين ته شيخ عبدالله مون کي پنهنجي پٽن وانگر سمجهندو آهي. ڪم سٺو هلي ٿو. ان ڪري اوهان به مون کي خوشيءَ سان موڪل ڏيو، مون کيس چيو ته جتي تون خوش اتي آءٌ خوش، خدا ڪري تنهنجو مستقبل بهتر ٿئي. اهڙيءَ ريت شيخ صاحب موڪل وٺي روانو ٿيو.

مولوي محمد صالح صاحب پيش امام جامع مسجد جو ٺٽ جي پاسي جو وينل هو ۽ بيحد نيڪوڪار عالم هو. فرصت جو وقت اسان سان گذاريندو هو. ان مون کي چيو ته شيخ دين محمد جيڪڏهن ڪراچيءَ وڃي ته مون کي دواخاني ۾ پاڻ سان گڏيو ته منهنجو روزگار چڱو ٿئي. آءٌ پيش امام جا فرائض به چڱيءَ طرح انجام ڏئي سگهندس. مون کيس چيو ته سائين روزي الله پاڪ جي هٿ ۾ آهي، اوهان اچي شريڪ ٿيو ته مون کي ڪو به اعتراض ڪونه آهي. شيخ دين محمد ڪراچيءَ کان آيو ۽ پنهنجو سامان کڻي ڪراچي ويو ۽ مولوي صاحب اچي مون سان ڪم ڪرڻ لڳو. آءٌ به سدائين خيال ۽ فڪر ۾ هوس ته مان به اجا موڪل وٺان يا نوڪري تي چڙهان. ليڪن داروغي جي ڊيوٽيءَ تي چڙهڻ لاءِ دل نه ٿي گهريو، جو داروغو جا هيڊڪوارٽر سواءِ ٽن جي سڀ مورين تي هئا ۽ جهنگ ۾ هئا. اها به خاطري ڪانه پئي ٿئي ته مون کي سدائين شهر ۾ رکندا. ان ڪري اهو فيصلو ڪيم ته ڪوشش ڪريان ته جيڪڏهن منهنجي سروس ٽرانسفر ڪري آبداريءَ ۾ آندي وڃي ته پوءِ آءٌ آبداري قبول ڪريان جو آبدارن جو هيڊڪوارٽر شهر ۾ آهي. آبداريءَ جو سرٽيفڪيٽ اڳي ئي مون وٽ انجنيئر صاحب جي صحيح سان هو. دواخانو پوءِ مولوي صاحب جي مرضيءَ تي ڇڏيان، اهو خيال ڪري تاريخ ٦ مارچ ١٩٢٨ع ۾ درخواست ٺاهي صاحب کي ڏنم، ۽ عرض ڪيم پنهنجي تڪليف وغيره، جو ان وقت هڪ آبدار بنام مسٽر ٺاڪرداس جو ٥٦ رپيه پگهار کڻندو هو وفات ڪري ويو هو. درخواست ۾ لکيم ته مون هيترا سال نهايت ايمانداريءَ سان ڪم

ڪيو آهي. داروغي جا هيڊڪوارٽر اڪثر ڀهراڙيءَ ۽ مورين تي آهن، جنهنڪري فيمليءَ سان رهڻ مشڪل آهي. مسٽر ٺاڪرداس آبدار جي وفات ٿي آهي، اها جڳهه مون کي ڏني وڃي ۽ منهنجي جاءِ تي نئون داروغو رکيو وڃي. داروغو ۽ آبدار ساڳئي ڪاتي جا آهن. امڊيل ۽ پگهار ساڳي آهي ڪاٻه لوچ ڪانه آهي. انجنيئر صاحب مسٽر گرينيگ منهنجي ڪم مان نهايت راضي هو، جو جيمس آباد سب ڊويزن ۾ جيڪو مون ٻن-ٽئن مهينن ۾ ڪم ڪري ڏيکاريو هو سو ٻئي ڪنهن ڪونه ڪيو هو. ان کان سواءِ ٨٤ ميل جي ڪم تي به مون کان گهڻو خوش هو ۽ منهنجي سروس شيٽ ۾ ڏني هئائين، جنهن ۾ اڳئين مسٽر مڪڊولينڪ تمام سٺا رمارڪ ڏنا هئا ۽ انڪريمينٽ ڏنو هئائين. صاحب ان ڏينهن چارج ڇڏي جو موڪل تي پئي ويو. چارج مسٽر مسند صاحب کي ساڍي ٻارهين بجي ڏيڻي هيس. مون کي چيائين ته اڄ درخواست تي نوٽ ڪري مسٽر مسند صاحب کي ڏيان ٿو. اهو آرڊر ڪندو، ساڍي ٻارهين بجي مسٽر مسند صاحب چارج ورتي، اڄ شام جو ڪيس ڇئين-پنجين بجي مليس ۽ درخواست جي حقيقت ڪيم. چيائين صاحب مون کي تنهنجي درخواست ڏني آهي. مان تنهنجو آرڊر ڪريان ٿو. سڀاڻي آرڊر اچي وٺي وڃ. گرينيگ صاحب نوٽ هنيو هو ته ايپليڪنٽ کي مان سڃاڻان ٿو. سنو سب آرڊيننٽ ۽ ڪم ڪندڙ آهي. منهنجو جاءِ نشين آرڊر ڪري آبداري جو داروغو نئون رکيو وڃي. ايپليڪنٽ کي ٽرنسفر ڪري آبداري ڏني وڃي. مسٽر مسند صاحب به وڏيڪ نوٽ ڪيو ته ايپليڪنٽ کي سال ١٩٥ ع کان سڃاڻان، جڏهن هو دولت پور جو داروغو هو، انهيءَ ڪري سندس چڱي ڪم ڪرڻ جي عيوض جو رڪارڊ شاهد آهي ۽ اڳئين صاحب قبول ڪيو آهي ته ٽرانسفر ڪري آبدار مسٽر ٺاڪرداس جي جاءِ تي رکيو وڃي ۽ داروغي لاءِ داروغن جي اميدوارن مان پهريائين پهرئين نمبر واري کي آرڊر ڏنو وڃي. ٻئي ڏينهن پنجين تاريخ جو آرڊر ورتم. مون کي ڪنگوري ٽپي ڏگهڙي سب ڊويزن جو آرڊر ڏنو ويو. انهيءَ ڏينهن شام واري گاڏيءَ ۾ ڏگهڙيءَ ويس. رات مسٽر محمد خان وٽ رهيس جو ڏگهڙي سب ڊويزن جو ڪئنال اسسٽنٽ هو. حال احوال ڏنومانس ۽ آرڊر ڏنومانس، صبح جو ايس-ڊي-او صاحب سان مليس ۽ ڊيوٽيءَ جي رپورٽ ڏنم. ڏگهڙيءَ ۾ مسٽر محمد پنهل آبدار هو جو منهنجو ٻئي درجي جو استاد هو. ان منجهد جي مانيءَ کان سواءِ نه ڇڏيو پر رات جو به موڪل ڪونه ڏنائين. ٻئي ڏينهن صبح جو ناشتو ڪري ڪئنال صاحب کان به موڪلائي، مسٽر محمد پنهل کان سندس گهوڙو وٺي ڪنگوري آيس. آبدار جو رڪارڊ وغيره اتي هو سنڀالي چارج وغيره تيار ڪري ڪئنال اسسٽنٽ کي موڪليم ۽ اڄ ڊيوٽيءَ ۾ مشغول رهيس. منهنجي آبداري جي چارج وٺڻ بعد جمڙائو ڪئنال جي ٻنهين ڊويزن جي آبدارن بمبئي گورنمينٽ کي اپيلون ڪيون ته هي اسان سان ظلم آهي، جو اسان سيني جي ورهين جي نوڪريءَ کان سينئر ٿي ويو. ڪئنال اسسٽنٽ جي جاءِ لاءِ اسان پراڻن جو حق غضب ٿي ويندو وغيره وغيره. ان تي انجنيئر صاحب لکيو ته ڪنهن جو به حق غضب ڪونه ٿيو آهي ۽ نه ٿيندو. ڪئنال اسسٽنٽ

جو عهدو وڏيڪ لياقت تي آهي، ان موجب سپرنٽنڊنٽ خواهه چيف انجنيئر به رمارڪ ڏنا. جنهن موجب اپيل وارن کي اطلاع مليو ۽ درخواستون سڀ داخل دفتر ٿيون. مون ۾ تاريخ آبدار جي چارج ورتي، جو مهيني جي پڇاڙيءَ ۾ ڪواليفڪيشن تي رپورٽ سڀني آبدارن جي دستور موجب ايس. ڊي. او صاحب موڪلي. منهنجي ڪواليفڪيشن جي سڀني خانن ۾ ويري گڊ ڏنائين ۽ رمارڪ واري خاني ۾ لکيائين ته فٽ فار ڪئنال اسسٽنٽ. ان بعد جيڪا به ڪواليفڪيشن جنهن به صاحب موڪلي سڀني ساڳيا رمارڪ ڏنا. آءٌ جيئن ته اڳ سال ۱۹۲۳ع ۾ ڊگهڙيءَ ۾ داروغي جي سروس ۾ هوس ان ڪري گهڻو ڪري سڀني زميندار واقف هئا. ڪنگوري ۾ حاجي شاهه محمد زميندار چڱيءَ ريت رهڻ لاءِ جاءِ ڏني. ڪنگوري جي بيٺ ۾ مولوي عبدالحي صاحب نوهاڻي جو ڳوٺ هو. مولوي صاحب سان اڳوڻي گهڻي واقفيت هئي. منهنجي ڪنگوري جي چارج وٺڻ بعد هو مون وٽ آيو ۽ گهڻو خوش ٿيو. دعوت ڏنائين ته منهنجي ڳوٺ اچو. مون چيس ته منهنجي حد ۾ آهيو پرتال ڪرڻ ايندس ته اوهان صاحبن جي خدمت ۾ حاضر ٿيندس ۽ ملاقات ۽ ڪچهريون ٿينديون. ڪنگوري ۾ مان مارچ ۱۹۲۸ع کان مارچ ۱۹۳۰ع تائين رهيس. هي علائقو بي علمي، جهالت، چورين، فسادن ۾ مشهور رهيو ۽ گهڻو ڪري نوهاڻي قوم هئي جا چورين ۽ بين ڏوهن ۾ مشهور هئي. سڄي تپي ۾ ويهارو کن ماڻهو اهڙا هئا جيڪي اخبارون وغيره پڙهي سگهندا هئا. ڪنگوري ۾ هندن جا به پنج-ڇهه گهر هئا. گهڻو ڪري سڀني کي زمينون هيون. جو پنهنجو ڪاروبار ۽ زمينداري به سنڀاليندا هئا. هڪڙو مولوي عبدالحي صاحب هو جيڪو نوهاڻي قوم ۾ پڙهيل ۽ عالم هو. سندس مدرسو چڱي طرح هلندو هو. سندس پاءُ عبدالقيوم چڱو پڙهيل هو ۽ لاهور مان يوناني حڪمت جو امتحان پاس ڪيو هئائين ۽ ڊگهڙيءَ ۾ دواخانو کوليو هئائين. مولوي صاحب جا ٻه پٽ ۽ پائٽيا سندس مدرسي ۾ پڙهندا هئا. چوڪرن کان به نيائين جو انداز وڏيڪ هو. تعليم مسجد شريف ۾ ٿيندي هئي. ڪنگوري جي پرسان وڏيري الهڏني پٽني جو ڳوٺ به هو ۽ سندس زمين به لاڳو هئي. مولوي صاحب ۽ وڏيري الهڏلي صاحب کان سواءِ ٻيو ڪو به اخبار ڪونه گهرائيندو هو. جهالت، بي علمي، چوري، فساد ۽ اجايون ريتون رسمون ڏسي منهنجي صلاح سان انجمن اصلاح مسلمين جي نالي سان ٺاهي وئي، جنهن جو پريزيڊنٽ مولوي عبدالحي صاحب ۽ سيڪريٽري وڏيرو الهڏنو پٽنو ۽ ڪنگوري مان حاجي شاهه محمد ۽ سندس پاءُ مريد خان ۽ ٻيا آسپاس جا سمجهدار زميندار ورڪنگ ڪاميٽيءَ جا ميمبر ۽ آءٌ به ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر رهيس. انجمن جا اغراض ۽ مقاصد خاص طرح ماڻهن ۾ تعليم جو روح ڦوڪڻ، چوري، زنا ۽ ٻين ڇڙتن ڪمن کان پاسو ڪرڻ وغيره هئا. منهنجي وقت چار وڏا جلسا ڪيا ويا، جنهن ۾ حڪيم مولوي محمد صالح پيش امام گهرايو ويو هو. مولوي محمد ابراهيم مومن جيمس آباد تعلقي جو سندس ڳوٺ پراڻ شاخ لڳ هو. مولوي عبدالحي جو خاص دوست هو اهو به انجمن جو عهدیدار رهيو.

[باقي آئينده]

Gul Hayat Institute

موپاسان

ڄام وقار حسين قادري

قبر

سترهين جولاءِ ١٨٩٣ع جو، رات جو اڍائين لڳي، بيزير قبرستان جي چوڪيدار، جيڪو قبرستان جي پير ۾ هڪڙي ننڍڙي جاءِ ۾ رهندو هو، جي اک سندس ڪتي جي ڀونڪڻ جي آواز تي کلي ويئي.

هو يڪدم هيٺ لهي ايو ۽ ڏٺائين، هن جو ڪتو در جي هيٺان ڪا شئي سنگهي ۽ ڇتي نموني ڀونڪي رهيو هو، ائين ٿي لڳو ڄڻ ڪوئي گهر جي ويجهو گهمي رهيو هو. وسيٽ، چوڪيدار، پنهنجي بندوق کڻي ۽ خبرداريءَ سان ٻاهر نڪري آيو. هن جو ڪتو جنرل بانبٽ جي مقبري جي طرف ڊوڙيو ۽ مئڊم ٽامانشو جي قبر وٽ اچي بيٺو.

چوڪيدار نهايت خبرداريءَ سان وک وڌائڻ لڳو، جلد ئي هن کي مالينور جي مقبري جي ويجهو هلڪي روشني ڏسڻ ۾ آئي. هو قبرن جي وڏن پٿرن جي پنيان لڪي پيو ۽ هن کي نهايت ڀوائتو ۽ بي حرمتيءَ وارو منظر نظر آيو.

هڪڙي نوجوان، هڪڙي عورت جو لاش، جيڪو ڪالهه پوريو ويو هو، کي کوٽيو هئو ۽ هاڻي ان کي قبر کان ٻاهر ڇڪي رهيو هو. هڪڙي ننڍڙي هٿ بتيءَ جي روشنيءَ ۾، جيڪا کوٽيل مٽيءَ جي ڍيگ جي مٿان پئي هئي، هي ڀوائتو نظارو هن کي صاف ڏسڻ ۾ ٿي آيو.

وسيٽ چوڪيدار، ٽپو ڏئي اچي مجرم جي مٿان پيو ۽ هن کي پٽ تي ڪيرائي، هن جا هٿ ٻڌي پوليس ٿاڻي تي وٺي آيو.

هو شهر جو مشهور نوجوان وڪيل هو، جيڪو معزز ۽ مالدار ليکيو ويندو هو. هن جو نالو ڪوريٽنيل هو.

هن تي مقدمو هلايو ويو. سرڪاري وڪيل لاش جي بي حرمتيءَ واري منظر کي نهايت ڀيانڪي ۽ اهڙي پراثر انداز سان بيان ڪيو، جو ماڻهن ۾ نوجوان وڪيل جي خلاف غم ۽ غصو پيدا ٿي ويو. ماڻهو مئجسٽريٽ ڏانهن منهن ڪري رڙيون ڪرڻ لڳا، ”هن کي موت جي سزا ملڻ کپي! موت جي سزا ملڻ کپي!“ مئجسٽريٽ وڏي تڪليف سان ماڻهن کي ماٺ ڪرايو. پوءِ نهايت سنجيده انداز ۾ چيو، ”مجرم، توکي پنهنجي بچاءُ ۾ ڇا چوڻو آهي؟“

Gul Hayat Institute

ڪوريئنيل، جنهن ڪنهن ٻئي وڪيل کي پنهنجي بچاءَ ۾ اڳتي اچڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو، اٿي بيٺو. هو شڪل جو ٺاهوڪو هو. سندس قد ڊگهو، وار ڪارا، چهرو ڪليل ۽ اکيون ٻه ڏيئا هيون.

ماڻهن ۾ پٽ پٽ پئجي ويئي.

هن جي منهن تي ڪابه بدحواسي جي نشاني نظر نٿي آئي، پر هن پهريان هلڪي ۽ هوريان آواز ۾ ڳالهائڻ شروع ڪيو، جيڪو جيئن پوءِ تيئن بلند ٿيندو ويو.

”يور آنر،

”جيوري جا معزز ميمبرو،

”مون کي ٿورو ڪجهه چوڻو آهي. عورت، جنهن جي قبر جي مان بيحرمتي ڪئي آهي، منهنجي محبوبه هئي. منهنجو هن سان عشق هو.

”منهنجو هن سان عشق، صرف جسماني نه هو، نه ئي نرمي سبب هو، پر اهو چٽو عشق هو جيڪو جنون جي حد تائين پهتل هو.

”مهرباني ڪري، جيڪي مان چوڻ چاهيان ٿو، ٻڌو!

”جڏهن مان هن سان پهريون ڀيرو مليو هوس، هن کي ڏسي منهنجي دل ۾ عجيب جذبا آڀريا هئا. منهنجو هوش غائب ٿي نه ويو هو، نه ئي هن جي مدح منهنجي زبان تي هئي، چاڪاڻ ته اهو ڏسڻ سان ئي عشق ۾ ڦاسڻ وارو معاملو نه هو پر عجيب راحت هئي، جيڪا بهار جي موسم جي پهرين ٽڙندڙ گلاب کي ڏسي پيدا ٿيندي آهي. هن جي هر ادا مون کي وڻي رهي هئي، هن جو آواز مون تي جادو ڪري رهيو هو، منهنجي اکين کي، هن جي هر انداز کي ڏسي مسرت ٿي رهي هئي. ائين ٿي لڳو ڄڻ منهنجو هن سان ايامن کان ناتو هو، ڄڻ مان هن کي اڳ به ڏٺو هو. هوءَ مون کي ائين لڳي رهي هئي ڄڻ منهنجو روح هن ۾ سمايل هو.

”هوءَ مون کي ائين لڳي رهي هئي ڄڻ منهنجي روح جي صدا جو پڙاڏو هئي، انهيءَ مسلسل ۽ غير واضح صدا جو پڙاڏو، جيڪا اسان جي سموري زندگيءَ جي پيچري کي ’اميد‘ ڏانهن وٺي ويندي آهي.

”منهنجي هن سان ٿوري گهرائپ وڌي، هن کي وري ڏسڻ جو خيال مون ۾ نهايت جوش ۽ بيچيني پيدا ڪندو هو. هن جي هٿ سان جڏهن منهنجو هٿ ملندو هو ته مون ۾ اهڙي سرهائي پيدا ٿي ويندي هئي، جنهن جو تصور به مون اول ڪڏهن نه ڪيو هو: هن جي مرڪ منهنجي اکين ۾ خوشي جي چمڪ پيدا ڪري ڇڏيندي هئي ۽ ائين محسوس ڪندو هوس ڄڻ مان ڌرتيءَ تي ٽپ ڏيئي رهيو آهيان، جهمريون هڻي رهيو آهيان.

”پوءِ هوءَ منهنجي زال ٿي.

”هوءَ منهنجي لاءِ ان کان وڌيڪ هئي. هوءَ منهنجي زندگي هئي. مون کي هن کان وڌيڪ ٻي ڪنهن شيءِ جي تمنا نہ هئي، خواهش نہ هئي، آرزو نہ هئي.

”ها، هڪ ڏهاڙي شام جو، اسان نديءَ ڪناري تي گهڻو پري نڪري ويا هئاسين، اوچتو مينهن اچي اسان کي ورايو. هن کي ٿڌ لڳي وئي.

”ٻئي ڏينهن هن جا ڦڦڙ ونجي ويا. انن ڏينهن کان پوءِ هوءَ مري وئي.

”هن جي انهن موت وارين گهڙين ۾ خوف ۽ بدحواسي منهنجي سمجھہ ۽ سوچ ختم ڪري ڇڏي.

”جڏهن هوءَ مري وئي، مايوسيءَ مون کي ايترو ورائي وئي جو مان ڪجھہ سوچي نٿي سگهيس. مان روئي رهيو هوس.

”هن کي دفن ڪرڻ جي رسمن وقت، مان اهڙي غم ۾ مبتلا هوس جيڪو هڪ انسان جي برداشت کان ٻاهر هو.

”پوءِ جڏهن هوءَ نہ رهي، جڏهن هوءَ مٽيءَ جي هيٺان هئي، منهنجو دماغ عذاب ۾ مبتلا ٿي ويو.

”پوءِ مون تي جنون جو دورو پڻ لڳو.

”مان هن کي وري ڏسي نہ سگهندس.

”مان سڄو ڏينهن اهو سوچيندو رهيس، منهنجي چرياٽپ وڌندي وئي.

”سوچيو! هڪڙو انسان آهي، جنهن جي اوهان پوڄا ٿا ڪريو. هڪ بي مثل انسان جنهن جهڙو هن ڪشادي دنيا ۾ ڪوبہ نہ آهي، ۽ ان انسان پاڻ کي اوهان جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي ۽ اوهان ٻنهي جي دلين جي ميلاپ ڪري جيڪو جذبو پيدا ٿئي ٿو، تنهن کي عشق ڪونيو وڃي ٿو. هن جي هڪ نگاهہ اوهان کي ڪائنات کان وسيع، هن دنيا کان وڌيڪ سهڻي لڳي ٿي ۽ ان ۾ ڪيتريون مرڪون سمايل ڏسڻ ۾ ٿيون اچن. اهو انسان اوهان سان محبت ٿو ڪري. جڏهن هو اوهان سان ڳالهائي ٿو تڏهن هن جو آواز اوهان کي خوشيءَ ۾ گم ڪري ٿو ڇڏي.

”۽ اوچتوئي اوچتو هو غائب ٿي وڃي ٿو! ٿورو ان تي سوچيو! هو نہ صرف اوهان جي اکين کان اوجهل ٿي وڃي ٿو پر سڀني جي. هو مري وڃي ٿو. ڇا توهان ڄاڻو ٿا تہ ان لفظ جي معنيٰ ڇا آهي؟ ڪڏهن بہ نہ، ڪڏهن بہ نہ، ڪٿي بہ نہ ان انسان جو وجود هوندو. آهي نيڻ وري اوهان ڏانهن نهاري نہ سگهندا. ڪڏهن بہ اهو آواز اوهان سان هڪ لفظ بہ ٻولي نہ سگهندو.

”وري ان جهڙو چهرو ڪڏهن بہ پيدا نہ ٿيندو، ڪڏهن بہ نہ، ڪڏهن بہ نہ! مجسمہ سازن جا مجسما، نقاشن جون تصويرون، ساڳين خطن ۽ خالن، رنگن ۽ روپن سان محفوظ رهي سگهن ٿا، پر هي جسم، هي مهاندو وري هن ڌرتيءَ تي ڏسڻ ۾ نہ ايندو. هزارين، لکين،

پدمين پدمڻيون جنم وٺنديون، پر انهن سڀني ۾ هن جهڙي هڪ به نه هوندي. ڇا ائين ممڪن ٿي سگهي ٿو؟ اهو خيال انسان کي چريو بڻائي ٿو ڇڏي!

هوءَ ويهه سال زنده رهي، ان کان وڌيڪ نه، ۽ هوءَ هميشه، هميشه، هميشه لاءِ غائب ٿي ويئي. هوءَ مون سان ڳالهيون ڪندي، مرڪندي ۽ محبت ڪندي هئي. هاڻي هوءَ ڪانهي. قدرت جي مخلوق ۾ اسان انسانن جي اهميت به انهن ماڪي جي مکين جيتري آهي جيڪي سرءُ ۾ مري وينديون آهن. انهن کان ڪجهه به وڌيڪ نه! ۽ مون خيال ڪيو ڪيئن نه هن جو جسم، گلاب جهڙو تازو نرم، سرخ، سهڻو، پرڪشش، مٽيءَ جي تهن هيٺ سڙي رهيو آهي. ۽ هن جو روح، هن جو من، هن جي محبت-–اهي ڪٿي آهن؟

”هن کي وري ڏسي نه سگهبو! ڪڏهن به نه! منهنجي دل تي هن جي فنا ٿيندڙ جسم جي خيال گهيرو ڪري ورتو هو، جنهن کي مان اڃا به سڃاڻي سگهيس ٿي!

مان ڪوڏر ۽ هٿ بتي کڻي گهران نڪتس. مان قبرستان جو لوڙهو لنگهي ان هنڌ پهتس جتي هن جي قبر هئي. ان جي مٽي اڃا خشڪ نه ٿي هئي. مان قبر جي مٽي پري ڪئي، هڪ بوءِ، گندي بوءِ منهنجي نڪ تائين پهتي. هاءِ، هن جي بستري تي عطر ۽ عنبير هاريل هوندا هئا.

”ڪيئن به، مون ڪفن کوليو، پنهنجي بتي کي مٿي ڪيو، ۽ هن ڏانهن نهاريو. هن جو چهرو ڪارائيل، سڄيل ۽ پوائتو هو. هن جي وات مان ڪارو پاڻي وهي چڪو هو.

”هوءَ! هوءَ آها هئي! مون کي خوف ٿيڻ لڳو. پر مون هٿ وڌائي هن جي وارن کي جهليو، جيئن سندس پوائتي چهري کي پاڻ ڏانهن ڇڪي سگهان! اهو وقت هو جڏهن مون کي پڪڙيو ويو.

”سڄي رات اها گندي ڌپ، منهنجي محبوبه جي بوءِ سان گڏ رهي.

”اوهان کي جيڪا سزا وڻي سا مون کي ڏيو.“

سڄي هال ۾ عجيب خاموشي ڇانئجي ويئي. ائين ٿي لڳو، ماڻهو اڃا وڌيڪ ڳالهه جي انتظار ۾ هئا. جيوري جا ميمبر مشوري لاءِ آتي ڪمري ۾ هليا ويا. جڏهن ڪجهه منٽن کان پوءِ هو واپس آيا تڏهن مجرم جي چهري مان نه ڪي خوف ۽ نه ڪي خطري جا آثار نظر ٿي آيا. روايتي انداز ۾ جج هن ڏانهن منهن ڪري چيو، ”جيوريءَ جي ميمبرن تو کي بيقصور ٺهرايو آهي.“

هو بت بڻيو بيٺو هو، پر ماڻهو وڏي واڪي واهه واهه ڪري رهيا هئا.

Gul Hayat Institute

مـــقــالا

Gul Hayat Institute

پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس جي ڊائريڪٽر جنرل جي بورڊ ۾ آمد

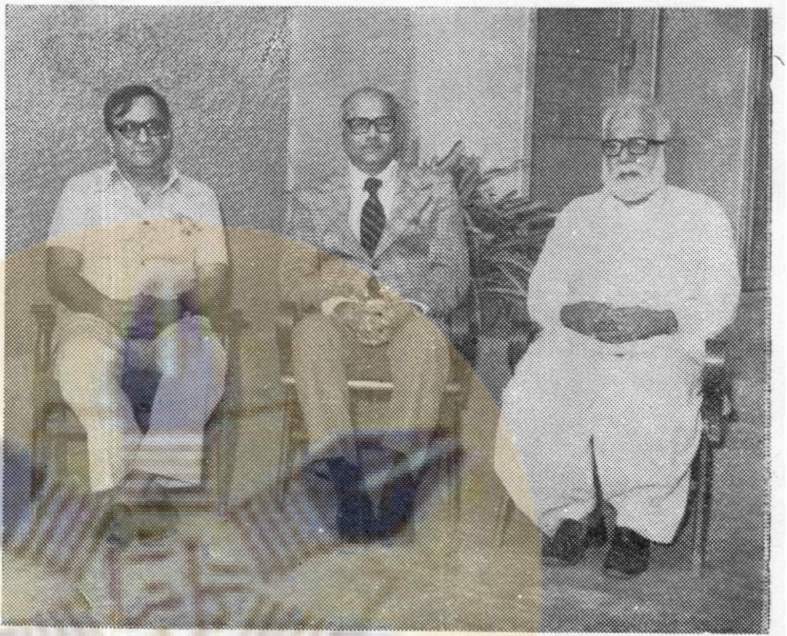

سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾، ساڄي کان کاٻي:

١. جناب مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ.

٢. جناب مسيح الدين احمد صديقي، ڊائريڪٽر جنرل، پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، اسلام آباد.

٣. جناب غلام رباني آگرو، سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ.

”باب - قليچ“ ٽنڊو ٺوڙهي، حيدرآباد ۾ شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ مرحوم جي لئبرريءَ ۾، ساڄي کان کاٻي:

١. جناب غلام رباني آگرو، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، سنڌ.

٢. جناب مسيح الدين احمد صديقي — ڊائريڪٽر جنرل، اڪيڊمي آف ليٽرس، اسلام آباد.

٣. جناب مرزا اسد بيگ، فرزند مرزا قليچ بيگ.

٤. پٺيان بيٺل — محمد حبيب بيگ فرزند مرزا اسد بيگ صاحب.

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سپہ سالار دريا خان جو حسب نسب

دريا خان وڏو محب وطن، مُدبّر ۽ سورهيہ سپهہ سالار هو. سندس خداداد اهليت ۽ لياقت کان متاثر ٿـي سلطان ڄام نظام الدين کيس پنهنجو پٽ ڪري سڏيو. سنڌ جي تاريخ ۾ سندس اعليٰ ڪردار مشهور ۽ مڃيل آهي ۽ سندس عظمت ڪنهن بہ بيان جي محتاج ناهي.

باوجود انهيءَ جي، هن عظيم شخصيت جي حسب نسب ۽ خاندان بابت ڪوبہ تصديق جهڙو احوال موجود ناهي، ۽ نڪا وري انهيءَ باري ۾ اڄ تائين ڪا خاص تحقيق ڪئي ويئي آهي.

حقيقت هي آهي تہ دريا خان جي تاريخي شخصيت قصن ڪهاڻين ۽ ڏند-ڪٿائن ۾ ڍڪجي ويئي!

سنڌ جي تاريخن (تاريخ معصومي، بيگلارنامي، تاريخ طاهري ۽ تحفة الڪرام) ۾ هن مدبر وزير ۽ سورهيہ سپهہ سالار جو ذڪر موجود آهي. تاريخ معصومي موجب دريا خان، ڄام لدي جو اعتبار وارو غلام هو. 'تاريخ طاهري' موجب سندس اصل نالو 'قبوله' هو، ۽ هو پهريائين ڄام لدي جي وزير لڪدير جو نوڪر هو. ڪنهن چڙهائي وقت ڄام کي سخت آڃ لڳي ۽ پاڻي گهريائين. ان وقت پيو ڪو خاص ماڻهو موجود ڪونہ هو، انهيءَ ڪري لڪدير پنهنجي هن غلام کي پاڻي آڻڻ لاءِ چيو. هو پيالو پري مٿان ڪک ذرا وجهي ڪٺي آيو. ڄام پڇيو تہ 'پاڻيءَ ۾ هي ڪک ذرا ڇو آهن؟" هن جواب ڏنو تہ: 'سائينجن کي سخت آڃ لڳي آهي ۽ هي ڪک ذرا مون پاڻ وڌا آهن، انهيءَ لاءِ تہ ڌيري ڌيري پاڻي پيو، مٿان ڪا تڪليف نہ ٿئي' هيءَ ڪا ايڏي وڏي ڳالهہ ڪانہ هئي، پر هن نوجوان جو بخت جاڳيو، ۽ ڄام اهڙو تہ خوش ٿيو جو وزير کان هن جي پاڻهن وٺي، کيس پنهنجي نوڪريءَ ۾ رکيائين ۽ کيس خاص تربيت ڏياريائين. هي نوجوان اهڙو تہ لائق ماڻهو جو ڄام نندي کيس پنهنجو خاص وزير مقرر ڪيو، 'مبارڪ خان' جو خطاب ڏنائين ۽ پنهنجي پٽن ۽ عزيزن کان وڌيڪ سندس عزت ۽ مان رکيائين. جيتوڻيڪ ڄام نندي جي دربار ۾ دلشاد وزير جهڙا لائق ۽ فائق امير موجود هئا، مگر نوجوان 'دريا خان' سڀني کان گوءِ ڪٺي ويو. باوجود پنهنجي ولي عهد صاحبزادي ڄام فيروز جي، ڄام نندي حڪومت جون واڳون دريا خان جي حوالي ڪيون، جنهن سڄو ملڪ، ملتان کان وٺي قندار تائين ۽ مڪران کان وٺي ڪڇ تائين، اهڙو تہ مطيع ڪيو،

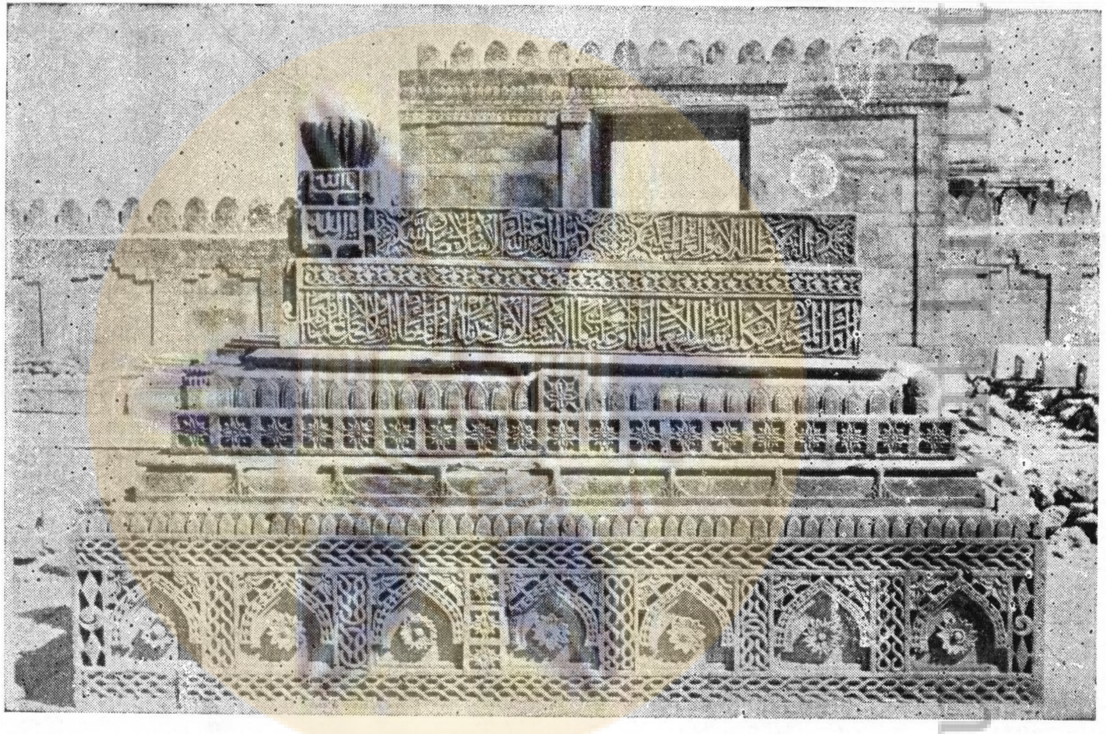

خان اعظم دولهہ دريا خان شهيد جو آخري آرام گاهہ. (مڪلي، ٺٽو)

Gujarat Institute

جو جيڪڏهن اڏيءَ جو به ڄام جو ڪو ماڻهو ڪنهن زميندار يا غريب وٽ ٿي پهتو ته ان دل و جان سان جيڪو حڪم ٿي ٿيو ان جي بجاوري ٿي ڪئي. صوبي سيوهڻ جي پرڳڻي باغبان ۾ دريا خان جو ايڏو ته رعب هو، جو ديڏيي سان سندس اچڻ جو پڌندي پيٽ وارين زالن جا پار ٿي ڪيريا. سندس چڙهاين جي هيبت اهڙي ته مشهور ٿي ويئي جو روئندڙ ٻارڙن کي مائرون چونديون هيون ته 'اجهو دريا خان آيو—' ته پڌنديئي چپ ٿي ويندا هئا(۱).

ڄام نندي جي حڪومت (۸٦٦-۹۱۴هه) جي پوئين دور ۾ شاهه بيگ ارغون قنڌار مان چڙهائي ڪئي ۽ شالڪوٽ (ڪوئيٽا) فتح ڪري، بولان دَري مان لنگهي اچي سنڌ جي قلعي سبي تي حملو ڪيائين. ڄام ندي جي پاران اتي بهادر خان نالي حاڪم هو، جنهن کي شاهه بيگ شڪست ڏني ۽ پنهنجي پاران سلطان ابو محمد مرزا کي اتي مقرر ڪري، پاڻ واپس قنڌار موٽي ويو. ڄام نندي، هتان دريا خان ۽ سارنگ خان کي لشڪر ڏيئي روانو ڪيو. دريا خان اهڙي ته همت ۽ بهادريءَ سان وڃي مغلن جي لشڪر جو مقابلو ڪيو، جو جنگ ۾ شاهه بيگ جو ڀاءُ مارجي ويو ۽ مغلن جي لشڪر ڀڄي وڃي قنڌار ۾ ساهه کنيو، ۽ ڄام ندي جي عهد ۾ وري سنڌ جو رخ نه ڪيائون. دريا خان جڏهن هن شاندار فتح بعد سڄي سنڌ مان سفر ڪندو ٺٽي پهتو هوندو، تڏهن جي خوشيون ٿيون هونديون ۽ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ماڻهن ويهي جيڪي مقالون ڪيون هونديون، سي قصن ۽ داستانن کان گهٽ نه هونديون!

ڄام ندي سنه ۹۱۴هه ۾ وفات ڪئي ۽ سندس پٽ ڄام فيروز گاديءَ تي ويٺو، پر منجهس حڪومت هلائڻ واريون صلاحيتون ڪين هيون. هن کي هوس ٿيو ته دريا خان کان انتظام جون واڳون کسي پنهنجي حوالي ڪري. هن اهڙا قدم کنيا جو ملڪي نظام ۾ خلل پيدا ٿيو. دريا خان هي حالت ڏسي وڃي سيوهڻ طرف پنهنجي 'ڪاهان' واري جاگير تي گوشه نشين ٿي ويٺو. ڄام فيروز جي ڪرتوتن سببان ملڪ ۾ وڳوڙ پيدا ٿيو ۽ ڄام صلاح الدين ڪڇ مان ڪاهي آيو ۽ اچي ٺٽي تي قبضو ڪيائين. انهيءَ تي ڄام فيروز جي ماءُ، دريا خان وٽ ميڙ ٿي آئي؛ جنهن تي هن وفادار وزير لشڪر گڏ ڪري پنهنجي حڪمت عملي سان ڄام صلاح الدين کي بي دخل ڪري ڀڄائي ڪڍيو، ۽ ملڪ جي نظام کي پنهنجي هٿ ۾ رکيائين. انهيءَ واقعي کان پوءِ به ڄام فيروز سنئين راهه تي نه هليو، ۽ دريا خان جي بدران ڪن مغلن اميرن تي اعتماد رکيائين ۽ انهن کي ٺٽي ۾ رهايائين؛ هنن شاهه بيگ ارغون کي اندروني حالتن کان واقف ڪري، سنڌ فتح ڪرڻ جو پيغام موڪليو.

سنه ۹۲٦هه ۾ شاهه بيگ وڏو لشڪر وٺي ڪاهي آيو ۽ اچي ٺٽي کي گهيرو ڪيائين. دريا خان سنڌ جي لشڪر جي سپهه سالاري ڪندي سندس سامهون ٿيو ۽ وڏا مقابلا ٿيا، پر آخر ۾ شاهه بيگ جي لشڪر کي ڪاميابي حاصل ٿي. گجرات جي هڪ همعصر مؤرخ عبدالله مَڪيءَ"

---

(۱) "تاريخ طاهري" (فارسي متن) ڇاپيل سنڌي ادبي بورڊ ۱۹٦۳ع، ص ۵۵-۵٦.

پنهنجي تاريخ "ظفر الواله بمظفر و آله" ۾ هي راز کوليو آهي ته جڏهن ارغونن جو لشڪر جنگ ۾ ٻچي نه سگهيو، تڏهن منصوبو سٽي "دوه سان درياخان کي قتل ڪيائون". تي سگهي ٿو ته صلح جون ڳالهيون هلايائون ۽ انهيءَ موقعي تي حملو ڪيائون. درياخان بهادريءَ سان آخري دم تائين وڙهندي شهيد ٿيو. هن داناء وزير ۽ سورهيه سپهه سالار جي قبر، ڄام ندي جي مقبري جي سامهون اولهه طرف هڪ شاهي چار ديواري اندر آهي، جيڪا هن پنهنجي حياتيءَ ۾ (سنه ٨٩٥هه) ٺهرائڻ شروع ڪئي هئي.

درياخان جا ڪارناما ۽ ڪاميابيون عوام لاءِ افسانن کان گهٽ ڪين هئا. درياخان گذاري ويو ته سندس ڪارناما ڪهاڻيون بڻجي ڳوٺ ڳوٺ ۾ رائج ٿيا. ڄام نندي وٽ سندس وزير بڻجڻ ۽ قنڌار جي فوج تي سندس فتح حاصل ڪرڻ واريون تاريخي حقيقتون پڻ عام افسانن جو جز بڻيون. همونءَ سان درياخان جي شادي ڏام ڏوم سان ٿي هوندي، پر جيئن ته اها شخصي زندگيءَ جو جز هئي، انهيءَ ڪري تاريخ ۾ ته ان جو ذڪر ڪونه آيو باقي عوام لاءِ اهو هڪ وڏو وڻندڙ واقعو هو، ۽ انهيءَ ڪري درياخان بابت هلندڙ مڙني حڪايتن جو جُز بڻيو(١).

پر سوال آهي ته درياخان ڪير هو، ڪٿان جو هو، ۽ ڪهڙي قبيلي مان هو؟

انهيءَ جو تفصيلي يا قطعي جواب ڏيڻ مشڪل آهي: البت گذريل پندرهن سالن دوران تحقيق ۽ تلاش ڪندي درياخان جي حسب نسب بابت جيڪي ڳالهيون ۽ روايتون مليون آهن، تن جا ٻه رخ آهن: هڪ عام ڏند-ڪٿائي حڪايت، ٻي خاص قبائلي روايت. ڏند-ڪٿائي بيان قصن ڪهاڻين وارو آهي، جنهن جي تصديق لاءِ ڪا ٻاهرين شاهدي ملڻ مشڪل آهي. آن کي آن جي اندروني اهڃاڻن جي روشني ۾ ئي توري تڪي سگهجي ٿو. قبائلي روايت ۾ تسلسل آهي ۽ اها سيني بسيني هلندي آئي آهي، ۽ جنهن کي ڪنهن حد تائين ٻاهرين حوالن ۽ شاهدين جي روشني ۾ پڻ پرکي سگهجي ٿو. هيٺ اسان انهن ٻن ماخذن جو تنقيدي جائزو وٺنداسين.

ڏند-ڪٿائي تصور

هن تصور موجب درياخان سيد هو، بلڪ ڪرامت وارو هو جو ايڏيون وڏيون ڪاميابيون حاصل ڪيائين. عوام جي آڏو درياخان جي زندگي جا ٻه پهلو نهايت دلڪش رهيا جو سندس وفات کان پوءِ به اهي قصن ڪهاڻين جا عنوان بڻيا: هڪ ڏام ڏوم سان سندس شادي جنهن جا هُل ۽ شغل عوام کي نه وسريا، ۽ ٻي سندس قنڌار واري جنگ جيڪا هو فتح

(١) 'همون ۽ دولهه درياخان جي قصي' تي اسان لوڪ ادب سلسلي جي اوڻيهين ڪتاب "مشهور سنڌي قصا: سنڌ جا عشقيه داستان، جلد -١" (ڇپايل سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٦٣ع) ۾ روشني وڌي آهي ۽ متين عبارت پڻ اسان انهي ڪتاب ۾ مقدمي طور آندي آهي (ڏسو ص ٢١-٢٦).

ڪري موٽيو ته نغارا نوبتون وڄي ويون، ۽ هرجاءِ واهه واهه ٿي ويئي. عوامي تخيل البت انهيءَ ڳالهه کي قبول ڪري نٿي سگهيو ته ڪو رواجي ذات ۽ قبيلي جو ماڻهو اهڙا ڪارناما سرانجام ڏيئي ٿي سگهيو! هڪ گمنام غلام جو انهيءَ منزل ۽ مرتبي کي رسڻ عوام لاءِ هڪ معجزو هو، جنهنڪري غالباً دريا خان بابت سندس حياتيءَ ۾ ئي ماڻهن ۾ عجب قسم جون ڳالهيون هلڻيون هونديون. پلا هڪ غلام ڇوڪرو ڪيئن ٿو ايڏي بخت کي پهچي! ڪنهن ساک وچي پرولي پڇي ته 'دريا خان هڪ درويش سيد جو پٽ آهي'. اها ڳالهه عوامي ذهن قبول ڪئي ۽ عوام ۾ زيادهه مشهور ٿي، تان جو هڪ سؤ سال کن پوءِ جڏهن سيد مير طاهرمحمد نسياني 'تاريخ طاهري' لکي ته هن پڻ هين عوامي روايت کي نه فقط ترجيح ڏني پر آن کي صحيح سمجهڻ تي زور ڏنو، جيتوڻيڪ دريا خان جي حقيقي شخصيت جو پيو رخ پڻ بيان ڪيائين. سندس الفاظ هي آهن(١):

'هڪ ڏينهن جام ندو شڪار تي ويو ۽ وزير لڪڏير کي پاڻ سان ڪنيائين. ان (وزير) وٽ هڪ ننڍي عمر جو غلام هو جنهن جو نالو 'قبوله' هو، جنهن کي هن ذاتي طور پنهنجي پاڻي پيڻ جو ڪم سونپي ڪيس 'آبدار' مقرر ڪيو هو. مگر وڌيڪ صحيح ائين آهي ته هو سيد زادو هو جيڪو جهلجي پيو هو جنهن کي هن خريد ڪيو هو - مطلب ته (جام کي اُڃ لڳي ۽ ڇوڪري پيالو ڀري ان ۾ ڪکڙا وجهي جام کي ڏنو ته جيئن آهستي آهستي پئي؛ جام جي پڇڻ تي نوجوان اها ڳالهه سمجهائي جيڪا جام کي نهايت وڻي ۽) 'قبوله' کي لڪڏير وٽان وٺي پاڻ وٽ نوڪر رکيائين.'

مير علي شير قانع 'تحفة الڪرام' ۾ 'تاريخ طاهري' جي مصنف وارو هي ساڳيو بيان نقل ڪري لکيو آهي(٢):

'دريا خان جو اصل نالو 'قبوله' هو ۽ هو جام نظام الدين جي ديوان لڪڏير يا لکيسر جو غلام هو--چون ٿا ته اصل ۾ سيدزادو هو جو ڪنهن حادثي ۾ قيد ٿي پيو هو ۽ لڪڏير ان کي خريد ڪيو جو وڌيڪ صحيح آهي--جام نظام الدين هڪ ڏينهن شڪار تي چڙهيو (۽ پاڻي گهريائين وغيره ساڳي ڳالهه).

تاريخ طاهري جي مصنف واري روايت (جنهن کي پوءِ تحفة الڪرام ۾ نقل ڪيو ويو آهي) هيٺين سببن ڪري ڪمزور آهي:

---

(١) "تاريخ بلدهء تهته المعروف به تاريخ طاهري"، فارسي متن (راقم جو مرتب ڪيل) سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ١٣٨٤هه/١٩٦٤ع، ص ٥٤-٥٥. مير طاهرمحمد پنهنجي تاريخ ۾ عوامي قصن ۽ داستانن، حڪايتن ۽ ڏند ڪٿائن کي ٻين مورخن کان وڌيڪ بيان ڪيو آهي، پر انهن جي صحيح ڇنڊڇاڻ ڪري نه سگهيو آهي، ايتريقدر جو سومرن کي هندو ڪري ڄاڻايو اٿس (ڏسو اسان جو لکيل مقدمو).

(٢) تحفة الڪرام (فارسي متن سيد حسام الدين راشدي جو مرتب ڪيل)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ١٩٧٦ع، ص ١٠٩

Gul Hayat Institute

(۱) هي بيان انهيءَ عوامي روايت جو عڪس آهي جيڪا تاريخ طاهري جي مصنف کان اڳ هلندڙ هئي، جنهن مطابق ايڏا وڏا ڪارناما فقط ڪرامت وارو ڪو سيّد ۽ ولي ڪري ٿي سگهيو، ۽ انهيءَ ڪري درياخان کي به 'سيد' ڪري سمجهيائون.

(۲) تاريخ طاهري جي مصنف جي بيان ۾ ڪمزوري ظاهر آهي، جو هن اصل بيان کان هٽي مُعترضي جملي طور ائين چوڻ ۽ مڃائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته هي غلام 'سيدزادو' هو.

(۳) تاريخ طاهري وارو بيان نه فقط معترضي جملي طور آندل آهي، پر مُبهم به آهي ڇاڪاڻ جو وضاحت طور اهو ڄاڻايل ڪونهي ته ساداتن جي ڪهڙي خاندان مان هو يا ڪهڙي شهر جو هو. هو بيان به حقيقت جي خلاف ٿو لڳي ته 'هو قيد ٿي پيو هو ۽ پوءِ لڪنيرو وزير ان کي خريد ڪيو'. ان وقت (توڙي پوءِ) سنڌ ۾ ساداتن جو وڏو ادب ۽ احترام هو. هڪ سيد جي ٻار جو قيد ٿيڻ، ۽ سنڌس مائٽن بدران ڄام جي ديوان جو ڪيس ڇڏائڻ، ۽ پئسا ڏيئي خريد ڪري پنهنجو غلام يا نوڪر بنائڻ وارو سڄو قصو ان دور جي سماجي قدرن جي خلاف، ۽ تاريخي تصديق جي لحاظ سان غير حقيقي آهي.

(۴) درياخان کي سنڌس عظيم ڪارنامن سببان سيّد ۽ ولي ڪري مڃڻ عوامي تخيّل جو هڪ شاهڪار هو، جنهن کي "دولهه درياخان ۽ همون" واري قصي ۾ وڏي آب تاب سان بيان ڪيائون ۽ ان کي چمڪائڻ لاءِ ان ۾ وڏيڪ گل وڌائون: ڪرامت واري ڇوڪري جي پُري هن طرح پڌري ڪيائون ته: هو شاهه ڪبير جو پٽ ۽ شاهه جلال جو پوٽو هو. قصي جي هڪ تفصيلي روايت هن طرح آهي ته:

ڇوڪرو ڳايا چاريندي هڪ وڻ هيٺان سمهي پيو. ڄام ندو بادشاهه شڪار تي آيو تنهن ڏٺو ته سڄ لڙي وڃڻ ڪري بين وڻن جي ڇانو لڙي ويئي آهي، مگر جنهن وڻ هيٺ ڇوڪرو سُتو پيو آهي ۽ ڳايا ويٺا آهن، تنهن وڻ جي ڇانو ڇوڪري ۽ ڳاين مٿان بيٺي آهي. بادشاهه حيران ٿي ويو ته اهو اسرار ڪهڙو! ڪرامت ڳاين ۾ آهي يا ڇوڪري ۾! سو نوڪر کي چيائين ته: هڪڙو هڪڙو ڳانو ڪري اٿار، ڇو ته جنهن ۾ ڪلا هوندي، ڇانوَ ان جي پٺيان لڳندي. نوڪر هڪڙو هڪڙو ڳانو ڪري اٿاريو ته ڇانوَ اتي ئي بيٺي رهي. آخر ڇوڪري کي اٿاريائون ته جنهن طرف هو هليو، ڇانوَ به ان طرف هلڻ لڳي. اتي بادشاهه دانهن ڪئي ته ڪلا ڇوڪري ۾ آهي. اهو پڙلاءُ ڇوڪري جي ڪن به پيو، تنهن بادشاهه کي جواب ڏنو ته:

جهڄهي ڪلا ڳابن ۾، جهڄهي ڳاب ڏٺين،
سُتا ڄاڳائين ننڊ مان، تنهنجو ڪهڙو ڪاڄ سڏو؟

اتي بادشاهه ڏٺو ته ان جُوءِ ۾ گاهه گهٽو آهي پر ڳايا ڏٻرا آهن، سو حيرانيءَ وچان ڇوڪري کي چيائين ته:

گابرا گـابـا ڏيـرا، تنهنجا هيـڏي سائـي گاهـ،
ڪي چـوڙيـلـن چوئيا، ڪي مري وئي اٿن ساهـ؟

چوڪري جواب ڏنو تہ:

لڪي چوڙيلن چـوئـيـا، نڪي مئي آٿـن سـاهـ،
سي ڪيئن مڃندا مڇ ڪي، جن ڪي ڄام نڌي جو ڏاهـ!

بادشاهہ چوڪري جي هوشياري ڏسي، ڪانئس پڇيو تہ: تون ڪير آهين ۽ ڪٿي ٿو رهين؟ چوڪري جواب ڏنو تہ:

پـٽ شاهہ ڪـبـيـر جـو، پـوٽـو شاهہ جـلالـي
سـاهُ پـيءُ سـون ڪـي چـڏيـو، داتـہ درگـاهـي
ماءُ پيءُ مري ويا، مون سان وڙهي رضا رحماني
گابا چاريان ’ٻالي رائوڙ‘ جا، ملي محنت ۽ ماني(١).

ٿوري اختلاف سان هن قصي جون ٻہ ٻيون بہ روايتون ملن ٿيون، جن ۾ پڻ چوڪري جي سيد هجڻ، ٻالي رائوڙ جي گابن چارڻ، ۽ وڻ جي ڇانو جو مٿانس نہ لهڻ جو ذڪر آهي. چوڪري جي حسب نسب بابت هڪ روايت ۾ ڪيس ’رولو ڇوڪرو‘ ڪري ڄاڻايل آهي ۽ ٻيءَ ۾ ڪيس شاهہ ڪبير جو پٽ ۽ شاهہ جلال جو پوٽو ڪري ڄاڻايل آهي:

-- ٻالي رائوڙ ڪي هڪ رول ڇوڪرو هٿ لڳو جو چون ٿا تہ سيّد هو ۽ سندس نالو ’قبول‘ هو، پر رائوڙن سندس نالو ’ڳهٽو‘ رکي، ڪيس پنهنجن گابن سان ڦهرائي ڇڏيو(٢).

-- چون ٿا تہ دولهہ درياخان، شاهہ ڪبير جو پٽ هو جنهن جو قبو ’جوڻ‘ ۾ آهي. شاهہ ڪبير شاهہ جلال جو پٽ هو. قدرت سان درياخان يتيم ٿي پيو. تڏهن آخر ٻالي رائوڙ وٽ ڏنار ٿي بيٺو. ٻالو رائوڙ خيرپور گنڀي ڀراڙي وٽ (جهڏي گدام طرف) رهندو هو. هون ٻالي رائوڙ جي ڏيءَ هئي. درياخان انهن جا گابا چاريندو هو(٣).

(د) ’دولهہ درياخان ۽ هموں‘ جي ڪهاڻي ۾ ’درياخان‘ کي ’سيد جو ٻار‘ ۽ ننڍي وهيءَ کان ولي ڪرامت وارو ڪري ڄاڻايو ويو. ’شاهہ ڪبير جنهن جو قبو جوڻ ۾ آهي. اهو گمان فقط هڪ راوي (خليفي محمود نوحاڻي) جو آهي. اهو شاهہ ڪبير اسمٰعيلي فرقي جو آهي جنهن سان ’تاريخي شخصيت درياخان‘ جو ڪو بہ تعلق ڪونهي. هن عوامي ڏند-ڪٿا ۾ ’سيد جي ٻار‘ کي ’ٻالي رائوڙ‘ جو گابار بنايو ويو آهي، جيڪو وقت جي سماجي قدرن جي آبتڙ آهي، البت ٻالي رائوڙ جي ڌي هموںءَ سان درياخان جي عشق ۽ محبت جي داستان طور پورو آهي.

---

(١) لوڪ ادب سلسلي جو اوڻٽيهون ڪتاب، ”مشهور سنڌي قصا: عشقيه داستان“، ص ٢٣١-٢٣٢
(٢) ايضاً، ص ٢٥٤
(٣) ايضاً، ٢٦٧

مٿين جائزي مان هن نتيجي تي پهچجي ٿو ته دريا خان کي سندس وفات بعد سندس ڪارناما ياد ڪندي عوامي تخيل ٺي عوامي ڪهاڻي ذريعي 'ڪرامت وارو سيد جو پار' بنايو. ڪهاڻيءَ ۾ ڏند-ڪٿائي عنصر شامل هوندا آهن ۽ انهيءَ لحاظ سان اهو حسب نسب وارو 'ناٺو' پورو آهي، پر تاريخي حقيقت جي لحاظ سان محض هڪ افسانو آهي.

قبائلي روايت

هيءَ روايت مجموعي طور سان ٻن صورتن ۾ ملي ٿي: (الف) هڪ اتر سنڌ جي روايت آهي(١) جنهن موجب دريا خان، گنداوا جي حڪمران سردار مير گهرام لاشاري جي خاندان مان هو، (ب) ٻي ڏکڻ سنڌ جي روايت آهي(٢) جنهن ۾ دريا خان جي پنهنجي پُٽن پيڙهي ۽ سندس وڏن جا نالا تفصيل سان بيان ٿيل آهن. هيٺ اهي ٻئي روايتون ڏجن ٿيون.

(الف) اتر سنڌ جي روايت. دريا خان، مير گهرام لاشاري جي سؤٽائن مان هو. جڏهن رند ۽ لاشار جي جنگ لڳي جيڪا ٽيهه سال هلي، تڏهن رندن جي سردار مير چاڪر قنڌار جي مغلن (ارغونن) کان مدد ورتي ۽ انهيءَ لاءِ نوجوان ٻيبرگ کي قنڌار موڪليائون. ٻئي طرف لاشارين جي سردار مير گهرام ان کان اڳ سنڌ جي حاڪم ڄام نندي سان تعلق پيدا ڪرڻ لاءِ ڪي لاشاري نوجوان ٺٽي ۾ نوڪريءَ لاءِ موڪليا. دريا خان ننڍو ڇوڪرو هو جو ٺٽي ۾ وڃي نوڪر بيٺو ۽ پنهنجي قابليت سان آخرڪار وڃي ڄام نندي جو خاص نوڪر ٿيو. هن پوءِ پنهنجي قبيلي جي مدد ڪرڻ خاطر فوج ۾ نوڪري ڪئي ۽ سپهه سالار ٿيو. هن سنڌ جا مکيه بلوچ قبيلا جيڪي مير گهرام لاشاري سان پيڙا هئا، خاص طرح لاشاري، مگسي ۽ چانڊيا، سي سڀ سنڌ جي فوج جو حصو بنايا. دريا خان پوءِ سنڌ جي فوج وٺي مغلن (ارغونن) تي سيبي ۾ حملا ڪيا. جيستائين دريا خان جيئرو هو تيستائين لاشاري سردارن ۽ سنڌ طرفدار قبيلن جي طاقت قائم رهي. دريا خان جي وفات کان پوءِ مغل زور ٿي ويا. لاشاري قبيلا جيڪي فوج ۾ هئا ۽

---

(١) هن روايت جا ڏاٿا اسان کي اتر طرف سنڌ جي دادو، لاڙڪاڻي ۽ جيڪب آباد ضلعن ۽ بلوچستان جي ڪڇي ضلعي (ناڙي) ۾ ڪچهرين ڪندي مليا، جن کي يڪجاءِ ڪري لکيو ويو آهي.

(٢) هي روايت پهريائين ڏڙي لڳ وينڊل مرحوم الله بخش لاشاري، ۽ پوءِ ٺٽي ضلعي جي سڪڙ مرحوم ڪيٺا خان ڪلمتي ۽ ميرپورخاص تعلقي جي لاشارين، خاص طرح محمد رمضان (عمر ٦٥ سال) پاڙو احمداڻي لاشاري اصل گنداوا جا، پر هاڻي رهندڙ ڳوٺ محمد علي لاشاري ۽ سارنگاڻي پاڙي جي لاشارين کان ملي. سارنگاڻي پاڙي مان هڪ ماڻي، جنهن پاڪستان کان اڳ ١١٥ ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي، تنهن جي زباني هي بيان ٻڌايو ويو.

نئي طرف ويندا هئا، سي پوءِ مغلن سان وڙهيا ۽ ڪيترائي منجهائن مارجي ويا، پر آخرڪار سندن اڳواڻ پوءِ سنڌ ڇڏي گجرات ڏي هليا ويا.

(ب) ڏکڻ سنڌ جي روايت. هي لاشاري قبيلي جي انهن شاخن جي روايت آهي، جيڪي دريا خان واري شاخ کي ويجها هئا ۽ پيا آهي جيڪي خود انهيءَ ساڳي شاخ سان آهن. مجموعي طور سان روايت هن طرح آهي: ”مير فتح خان لاشاري سيستان ۽ مڪران طرف هڪ رياست جو حڪمران هو. سندس وفات تي اها سرداري ٻه پاڱا ٿي. سندس ٻه پٽ مير معين خان ۽ مير عبدالرزاق حڪمران ٿيا. مير معين جي پيڙهيءَ مان پوءِ دريا خان ٿيو. دريا خان ۽ سارنگ خان ٻئي ڀاءُ هئا. سندن پيءُ جو نالو لونگ خان هو. دريا خان، سارنگ خان ۽ ٽيون مهند خان (محمد خان) ڄام ندي جي بادشاهيءَ ۾ ٺٽي ۾ اچي نوڪر ٿيا. دريا خان جو اصل نالو ’قبول خان‘ هو. ڄام ندي کيس پهريائين ’دريا خان‘ جو لقب ڏنو ۽ پوءِ ’مبارڪ خان‘ جو خطاب ڏنو ۽ کيس پنهنجو پٽ ڪري سڏيو. دريا خان فوج جو وڏو سپهه سالار ٿيو ۽ هن سوُلپي (سبي؟) ۽ چانڊڪي (لاڙڪاڻي-دادو) ۾ مغلن (ارغونن) کي شڪست ڏيئي پڇاڙي ڪڍيو. ڄام نظام الدين پنهنجي وفات وقت پنهنجي پٽ ڄام فيروز جي ٻانهن دريا خان کي ڏني ۽ حڪومت جي واڳ دريا خان جي حوالي ڪئي، جيستائين ڄام فيروز وڏو ٿي ڪاروبار هلائي. ڄام فيروز عيش عشرت ۾ رهيو ۽ سندس ماڻهن رعيت سان تڪليفون ڪيون. دريا خان سمجهايو، پر ڄام فيروز کيس نه مڃيو، تڏهن استعفيٰ ڏنائين ۽ پنهنجي ديري ڪاهان ۾ اچي ويٺو. پوءِ ڄام صلاح الدين اچي ٺٽي تي قبضو ڪيو، تڏهن ڄام فيروز وري دريا خان وٽ آيو. دريا خان جي سڏ تي بلوچن جو سڄو لشڪر يڪدم گڏ ٿيو. دريا خان جو ڀاءُ ۽ دريا خان جا پٽ ڄام فيروز جي مدد ۾ ٿيا ۽ وري ڄام فيروز ٺٽي جي بادشاهي ڪئي، پر مغلن کي ڄام فيروز ٺٽي ۾ رهايو. دريا خان منع ڪيس. پوءِ مغل ڪاهي آيا. دريا خان ۽ سارنگ خان مقابلا ڪيا. دريا خان شهيد ٿيو. پوءِ دريا خان جا پٽ ۽ سارنگ خان مقابلا ڪندا رهيا.

دريا خان جو شجرو هن ريت آهي(۱):

---

(۱) شجره بابت ٻي روايت هينئن طور ملي، مگر اها وزندار ناهي: ”دريا خان جو اصل نالو قبول خان هو ۽ هو مير دودي خان لاشاري جو پٽ هو. مير دودو خان پٽ هو مير راڻي خان جو، يعني ته دريا خان ’راڻائي لاشاري‘ پاڙي مان هو. دودو خان ڄام نظام الدين جي اوائلي دؤر ۾ گنداوا مان لڏي اچي سنڌ ۾ ويٺو. راڻو خان ۽ نوبخت پاڻ ۾ سؤٽ هئا. نوبخت جو پٽ سردار مير گهرام هو ۽ راڻي خان جو پٽ قبول خان (دريا خان). يعني ته مير گهرام ۽ دريا خان پاڻ ۾ سؤٽائي سؤٽ هئا.

Gul Hayat Institute

میر فتح خان لاشاري
(سیستان مڪران طرف سردار)

میر عبدالرزاق | میر معین خان

میر خضر خان

میر گولا خان

میر خضر خان

میر سارنگ خان

میر لوَنگ خان

قبول خان عرف دریا خان | سارنگ خان

سارنگ خان ۽ دریاخان ٻنهي کي اولاد ٿيو. دریاخان جا ٻه پٽ محمود خان ۽ مٺن خان ٻئي پوءِ مقابلا ڪندي شهيد ٿي ويا. دریاخان جا پيا پٽ ٻه هئا جن جي جاگير مغلن بحال رکي. انهن جي اولاد مان علي محمد خان گنج-آبه (گنداوا) ۾ هڪ ننڍي رياست قائم رکي. علي محمد خان کان پوءِ سندس پٽ مراد خان ان رياست جو حاڪم ٿيو. مراد خان جو پٽ دریا خان (پيو) ٿيو جنهن تي وڏي دریاخان جو نالو هو. ان جو پٽ دلاورخان ٿيو, جنهن پوءِ "مالوهه" جي خود مختاري ڪئي.

سارنگ خان کي اولاد ٿيو ۽ اهو هيت سنڌ ۾ رهيو. اهو هن وقت هڪ وڏو پاڙو آهي، اهي سندن وڏي ڏاڏي سارنگ خان جي نالي پويان "سارنگاڻي لاشاري" سڏجن. (روايت پوري ٿي).

هيءَ روايت تفصيلي آهي ۽ قبيلي وارن ۾ سندن وڏن کان وٺي پيڙهي بپيڙهي هلندي اچي. هيٺ اسان تاريخي حوالن ۽ ٻين دليلن جي روشني ۾ هن روايت جو تجزيو ڪنداسون.

Gul Hayat Institute

● درياخان کان مٿي جيڪو شجرو آهي تنهن جي تصديق لاءِ اسان وٽ ڪا به ٻي باهرين سَنَد موجود ڪانهي، البت پوئين حصي جي تاريخي طور تصديق ٿئي ٿي. مير محمد معصوم جنهن 'تاريخ طاهري' کان اڳ 'تاريخ سنڌ' لکي، ۽ جنهن عامي زباني روايتن بدران مستند تحريري مأخذن تي پنهنجي تاريخ جو بنياد رکيو، تنهن 'درياخان' کي 'سيد زادو' ڪونه سڏيو آهي؛ البت کيس "جام نظام الدين جو پٽ ڪري سڏيل" ڄاڻايو آهي.(١)

'بيگلارنامہ' جو مصنف جنهن کي درياخان بابت ڪي خاص حالات معلوم هئا، تنهن عام روايتي ڳالهين کي ڇڏي فقط ايترو لکيو آهي ته 'درياخان جام نظام الدين جو هڪ امير هو'(٢).

● مير معصوم جي هڪ خاص حوالي سان قبائلي روايت جي انهيءَ بيان جي تائيد ٿئي ٿي ته سارنگ خان ۽ درياخان ٻئي ڀاءُ هئا ۽ ٻنهي وڃي ٺٽي ۾ نوڪري ڪئي هئي. مير معصوم لکي ٿو ته "درياخان ۽ سارنگ خان پڻ جام نظام الدين جا اعتبار وارا غلام هئا ۽ سندن وڏو اثر رسوخ هو"(٣).

مير معصوم ٻنهي جا نالا گڏ لکيا آهن ۽ ٻئي جام نظام الدين جا غلام يا خاص نوڪر ڪري ڄاڻايا اٿس ۽ ٻنهي کي گڏ اثر رسوخ وارو لکيو اٿس. ان مان ٻنهي جي ويجهي تعلق ۽ ڀاءُ ۾ يڪ صلاح هجڻ جي تائيد ٿئي ٿي. درياخان توڙي سارنگ خان، ٻنهي جي نالن پويان 'خان' آهي. 'درياخان' توڙي 'مبارڪخان' جي لقبن ۾ پڻ 'خان' آهي. مڪلي ۾ درياخان جي مقام وارن ڪتبن ۾ پڻ **"خان الاعظم"** ڪري لکيو ويو آهي. 'تاريخ طاهري' مطابق ساڪري پرڳڻي ۽ ٽڪرن جي ڪاڇي ۽ ٺٽي شهر جي چوڌاري واري زمين جي آبادي لاءِ واه کوٽايو جنهن جو نالو به سندس 'خاني' واري لقب تان 'خان واهه' پيو(٤). 'سارنگ خان' کي به سواءِ هڪ عبارت جي جنهن ۾ 'جام سارنگ' آهي، تاريخ معصومي توڙي پوين تاريخن جي ٻين سڀني عبارتن ۽ حوالن ۾ 'سارنگ خان' سڏيو ويو آهي(٥).

---

(١) "درياخان که پسرخوانده جام ننده بود" تاريخ معصومي، فارسي متن (مرتب مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽو، مطبوعہ بمبئي ١٩٣٨ع) ص ص ١١٢ ۽ ١١٤.

(٢) "درياخان کي يکي از امرايان جام نظام بود" (بيگلارنامہ، فارسي متن، راقم جي تصحيح سان سنڌي ادبي بورڊ جو ڇپايل، حيدرآباد سنڌ، ١٩٧١ع، ص ٨).

(٣) "درياخان و سارنگ خان به غلامان معتبر جام بودند و شوکت و مکنت داشتند" (تاريخ معصومي، فارسي متن، ص ٧٦)

(٤) تاريخ طاهري، فارسي متن، ص ٥٨.

(٥) تاريخ معصومي (فارسي متن) جي صفحي ١١٧ تي 'جام سارنگ' ۽ ٧٦ ۽ ١١٩ صفحن تي 'سارنگ خان' آهي. تحفة الڪرام جي سڀني حوالن ۾ 'سارنگ خان' آهي.

Gul Hayat Institute

● تاريخي حوالن ۾ دريا خان ۽ سارنگ خان ٻئي گڏوگڏ نظر اچن ٿا. سيبي طرف سنڌ جي لشڪر طرفان ارغونن تي حملي ڪرڻ ۾ ٻئي گڏ هئا. جام نظام الدين جي وفات بعد جام فيروز جي تائيد ۽ خيرخواهي ۾ ٻئي يڪراءِ هئا، ۽ سنڌ مقابل جام صلاح الدين کي پير کوڙڻ نه ڏنائون(١). شاهه بيگ جي حملن کي منهن ڏيڻ ۾ گڏ هئا. سارنگ خان بابت 'تحفة الڪرام' ۾ ساڳيون دريا خان واريون وصفون بيان ٿيل آهن، يعني ته "سارنگ خان به جام نظام الدين ۽ جام فيروز جي (آزادي واري) دور جو نامور امير هو ۽ وڏا بهادري ۽ عقلمندي وارا ڪارناما سرانجام ڏنائين(٢). دريا خان جي شهادت بعد دريا خان جا پٽ ۽ سارنگ خان ارغونن جا مخالف رهيا. اهڙي يڪراءِ ۽ گڏوگڏ عمل مان مٿين قبائلي روايت جي تائيد ٿئي ٿي ته دريا خان ۽ سارنگ خان ٻئي ڀاءُ هئا.

● قبائلي روايت موجب "محمود خان ۽ منڻ خان" دريا خان جا پٽ هئا ۽ سنڌ ن پيا پاڻر به هئا. تاريخ معصومي ۽ تحفة الڪرام ۾ محمود خان ۽ 'متن خان' (جيڪو 'منڻ خان' ئي آهي) انهن کان سواءِ فقط هڪ ٻئي ڀاءُ علاؤالدين جو ذڪر ملي ٿو، جنهن دريا خان جي شهادت بعد جام فيروز جي عيال کي حفاظت سان جام فيروز تائين پهچايو(٣)، ۽ تحفة الڪرام جي لکڻ موجب پوءِ به هو جام فيروز سان گڏوگڏ رهيو ۽ شاهه بيگ ۽ مرزا شاهه حسن جي اميرن ۾ داخل ٿيو(٤). جيتوڻيڪ تاريخن ۾ علاؤالدين کان سواءِ ڪنهن ٻئي جو ذڪر ڪو نه اچي، مگر احمد نالي هڪ ٻئي ڀاءُ جو ثبوت ملي ٿو. مڪلي تي دريا خان جي مقام واري ڏاکڻي ديوار جي دروازي مٿان هڪ ڪتبي ۾ سنڌس نالو "احمد بن دريا خان غفرله" موجود آهي. ٿي سگهي ٿو ته پيا به ڪي پاڻر هئا، پر احمد جي نالي جي هن قطعي ثبوت سان قبائلي روايت جي پوري تصديق ٿئي ٿي ته محمود خان ۽ منڻ خان کان سواءِ سنڌ ن پيا به پاڻر هئا، يعني ته دريا خان جا پيا به پٽ هئا.

● قبائلي روايت موجب دريا خان جو ڀاءُ سارنگ خان ۽ دريا خان جا پٽ محمود خان ۽ منڻ خان، اهي ئيئي مقابلا ڪندي وڙهندي شهيد ٿيا. اهڙو حوالو تاريخ ۾ ڪونه ٿو ملي. البت تاريخ معصومي ۽ تحفة الڪرام مان اها تصديق ٿئي ٿي ته سواءِ علاؤالدين جي جيڪو هر حال ۾ جام فيروز سان پيڙو رهيو (۽ انهيءَ ڪري پنهنجي مربي وانگر پاڻ پڻ ارغونن سان صلح ۽ خيرخواهي ۾ رهيو)، سارنگ خان، محمود خان ۽ منڻ خان ارغونن سان ناهه ڪونه ڪيو،

(١) "دريا خان و سارنگ خان- جام فيروز را برسرير سلطنت بجاي او (جام صلاح الدين) نصب کردند" (تاريخ معصومي، فارسي متن، ص ٧٦) "جام صلاح الدين نبيره سنجر دعويدار ملک برآمد- دريا خان و سارنگ خان وي را وجود نداد ند" (تحفة الڪرام، فارسي متن، ص ١٠٧).
(٢) تحفة الڪرام، فارسي متن، ص ١١٠
(٣) تاريخ معصومي، فارسي متن، ص ١١٥
(٤) تحفة الڪرام، فارسي متن، ص ١١٠

۽ مخالفت ۽ مقابلا ڪندا رهيا. تاريخ معصومي جي پڻ عبارتن مان اهوئي نتيجو نڪري ٿو(١). البت هڪ عبارت ۾ ائين چاٿايل آهي تہ شاهہ بيگ صلح خاطر محمود خان (جيڪو سيني ۾ وڏو هو ۽ دريا خان بعد اهوئي اڳواڻ هو) ۽ پين ڏانهن قاضي قادن کي موڪليو. "ميان محمود خان"، منڻ خان ۽ سارنگ خان غالباً شاهہ بيگ سان ڳالهين ڪرڻ جي فائدي ۾ هئا، پر مخدوم بلال جي پيغام ملڻ تي هنن اهو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو(٢). تحفة الڪرام موجب دريا خان جي شهادت بعد سنڌس بہ فرزند محمود خان ۽ منڻ خان پنهنجي ڪاهان واري جاگير ۾ همت ۽ حوصلي سان رهيا ۽ پيش نہ پيا(٣). ڪن حوالن مان اهو گمان نڪري ٿو تہ دريا خان جي شهادت بعد، جام فيروز جڏهن ارغونن سان صلح ڪيو تڏهن سارنگ خان سنڌس طرفداري ڇڏي جام صلاح الدين سان شامل ٿيو، ۽ جام فيروز ۽ ارغونن جي مقابلي لاءِ لشڪر جي اڳواڻي ڪندو رهيو (٤). اهو ممڪن آهي تہ سارنگ خان 'جهالار' واري جنگ ۾ جام صلاح الدين سان گڏ شهيد ٿي ويو هجي. بهرحال محمود خان، منڻ خان ۽ سارنگ خان جي ارغونن خلاف مخالفت ۽ مقابلي جو ذڪر تاريخ ۾ موجود آهي، جيتوڻيڪ سندن شهادت جو ذڪر ڪونهي.

● روايت موجب جڏهن جام صلاح الدين پهريون ڀيرو ٺٽي تي قبضو ڪيو تڏهن جام فيروز پنهنجي والده ڪي ميڙ وٺي ڪاهان ۾ دريا خان وٽ ويو، تڏهن دريا خان پهريائين ٽڪڙو ٽڪڙو بلوچن جو لشڪر گڏ ڪيو. ان جي تائيد مير معصوم جي هيٺين بيان مان ٿئي ٿي:

"جام فيروز ڪي سندس والده ڪاهان ۾ دريا خان وٽ وٺي آئي ۽ آهہ زاري ڪري ڪيل خطائن جي معافي گهريائين. انهي تي (جام نظام الدين جو) جيڪو مٿس حق هو تنهن جي مدنظر دريا خان (فوري طور) لشڪر گڏ ڪيو. بکر ۽ سيوستان پرڳڻن جو لشڪر متفق ٿي جام فيروز جي جهنڊي هيٺ آيو، بلوچ قبيلا ۽ ٻيا ماڻهو سڀ ڏانهنس مائل ٿيا. هاڻي دريا خان لشڪر کي تيار ڪري جام صلاح الدين کي دفعي ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو(٥)."

بلوچن جي لشڪر جي شامل ٿيڻ مان انهيءَ مان گمان جي تائيد ٿئي ٿي تہ بحيثيت هڪ اڳواڻ ۽ سپهہ سالار جي، بلوچ قبيلن ۾ دريا خان جو خاص اثر ۽ رسوخ هو.

Gul Hayat Institute

(١) تاريخ معصومي، فارسي متن، ص ١١٧-١١٩
(٢) ايضاً، ص ١١٦-١١٧
(٣) اصل عبارت هن طرح آهي: "محمود خان و متن خان هردو فرزند ديگر دريا خان بعد واقعہ يک چند در جاگير خود برابر تلتي و ڪاهان ڪر"وفر" کردند و آخر پيش نبردند" (تحفة الڪرام، فارسي متن، ص ١١٠).
(٤) تاريخ معصومي، فارسي متن، ص ١١٩ تي آيل عبارت مان اهو نتيجو نڪري ٿو.
(٥) تاريخ معصومي، فارسي متن، ص ٧٧

● دريا خان ۽ سارنگ خان ٻئي ڀاءُ هئا، ٻنهي جو اولاد ٿيو. سارنگ خان جو اولاد 'سارنگاڻي لاشاري' آهن، جن ۾ احمداڻي ۽ ٻيا پاڙا شامل آهن. اهي پشت بپشت دريا خان ۽ سارنگ خان کي پنهنجا وڏا ڏاڏا سمجهن ٿا ۽ پاڻ کي انهن جو اولاد سڏائڻ ۾ فخر محسوس ڪن ٿا.

آتر سنڌ جي روايت ۾ رند ۽ لاشار واري جنگ ۾، مغل يعني ارغون، رندن ۽ سندن طرفدار قبيلن جي حمايت ۾ هئا، ۽ سنڌ جي حڪومت لاشارين ۽ سندن طرفدار قبيلن جي پاسي هئي. سنڌ جو حڪمران جام نظام الدين هو، ۽ سندس حمايت جو سبب دريا خان جي شخصيت هئي. دريا خان ۽ سارنگ خان ٺٽي ۾ نوڪري انهيءَ لاءِ اچي ڪئي هئي ته هو سنڌ جي حڪومت جو تعاون حاصل ڪري سگهن. لاشاري، مگسي، چانڊيا ۽ ڪلمتي ۽ پڻ غالباً لوحاڻي ۽ جتوئي هڪ طرف هئا، ۽ سبي واري لڙائيءَ ۾ اهي دريا خان ۽ سارنگ خان جي اڳواڻيءَ هيٺ وڏي بهادريءَ سان وڙهيا. چانڊين جي قبائلي روايت متفق طور اها ئي آهي ته هو دريا خان جي اڳواڻيءَ هيٺ وڏي بهادريءَ سان وڙهيا ۽ 'قندار جو قلعو' فتح ڪيائون (جنهن مان مراد سبي جو قلعو يا ارغونن جو پيو ڪو حفاظتي ماڳ به ٿي سگهي ٿو). سنه ١٩٦٩ع ۾ غيبي ديري ۾ وڃي اسان انهيءَ روايت بابت وڌيڪ پڇا ڪئي، ۽ اتي جي سيني(١) سڄاڻن انهيءَ جي هيٺين طور تصديق ڪئي ته:

> ٻين بلوچن سان گڏ چانڊين جو پنهنجو سپهه سالار سليمڻ (سليمان) نالي هو. قندار جي جنگ ۾ هو ۽ سندس ساٿي هڪ هڪ ٿي ڳاهه جي ٻورن ۾ لڪي ويٺا. قلعي جي دروازي مان جڏهن اَن اندر ويا ته مغلن ڳاهه ۾ نيزا ٿي هنيا، جي ڪين ٿي لڳا، پر ڪُٽڪ به ڪانڌ ڪڍيائون، ۽ نيزي جي چوٽي وارو رت آگهي ٿي ڇڏيائون. پوءِ جڏهن سڀ جوان اندر ٿيا، تڏهن نڪري اندران حملو ڪيائون. ٻاهران ٻئي لشڪر حملو ڪيو ۽ قلعو فتح ٿيو. چانڊيو ان ڏينهن 'ڪٿُوريو' (ڪٿوريءَ جي خوشبوءِ وارو يعني رت جي خوشبوءِ وارو) ٿيو. دريا خان انهيءَ بهادريءَ تي 'سليمڻ' کي 'سِري-مَٽُ' سڏيو، يعني ته اهڙو پهلوان، جنهن جي سر ۾ مَٽُ هجي.

قبائلي روايتن کان سواءِ ٻاهر به ٻيا ڪي آثار اهڙا آهن، جن مان دريا خان جي لاشاري برادري سان تعلق جو گمان نڪري ٿو.

ڪلي ۾ خان اعظم دريا خان جو مقام آهي. ان جي چوڌاري شاندار چوديواريءَ جو بنياد خود دريا خان جي حڪم سان سنه ٨٩٥ هجري ۾ رکيو ويو. ٿي سگهي ٿو ته اهو بنياد دريا خان پنهنجن انهن ڪاميابين جي شروعات ۾ رکيو هجي جيڪي هن سبي ۽ قندار طرف جنگين ۾ ڪيون. هن چار ديواريءَ جي ڏاکڻي دروازي متان دريا خان جي حڪم موجب

---

(١) جيڪي نواب سلطان احمد خان جي مهرباني ۽ مهمان نوازيءَ سان اتي گڏ ٿيا هئا ۽ اسان کي مليا.

Gul Hayat Institute

يادگار ڪتبو لکيل آهي، جيڪو غالباً مندس پٽ احمد (جنهن جو نالو پاسي کان لکيل آهي) لڳارايو. ان ۾ دريا خان بابت صاف ڄاڻايل آهي ته "وَهُوَ الْمُظفر عَلي الْمُغْلان الهَرَوِي"[4]: يعني 'خان اعظم دريا خان اهو آهي، جنهن هرات جي مغلن تي فتح حاصل ڪئي آهي.' 'هرات جي مغلن' تي فتح حاصل ڪرڻ مان خود قنڌار جي قلعي جي فتح جو امڪان نظر اچي ٿو. شاهه بيگ ارغون جي خاندان کي به هن معنيٰ ۾ 'هرات جو مغل' سڏي سگهجي ٿو. بهرحال ٨٩٥هه کان وٺي ٩١٤هه ۾ ڄام نظام الدين جي دور جي پڇاڙي تائين، انهن ويهن سالن واري عرصي ۾ سڀني طرف جنگيون ۽ جنگين ۾ ڪاميابيون ٿينديون رهيون. اهو ساڳيو دور 'رند ۽ لاشار جي ٽيهن سالن واري لڙائي' جو آهي. انهن ڳالهين مان دريا خان جو جملي بلوچن يا خاص لاشار برادريءَ وارن بلوچن جي انهيءَ دور ۾ اڳواڻيءَ جي تائيد ٿئي ٿي. ٺٽي ضلعي ۾ جيڪي مقام آهن، تن ۾ لاشارين جا ٻه مقام تاريخي حيثيت رکن ٿا: هڪ سونڌن وارو مقام ۽ ٻيو پيرپٺي وارو مقام. سونڌن جي مقام ۾ لاشارين جو مقام سنگتراشيءَ جو شاهڪار آهي، جنهن ۾ ڪن قداور قبرن تي سورهيه سپاهين، گهوڙي سوارن ۽ جنگي هٿيارن جون تصويرون اُڪريل آهن. اهي لاشاري خاندان جيڪي هت ٺٽي واري اراضي ۾ رهيا ۽ جن جي جوانن سنڌ جي لشڪر ۾ وڏا سورهيائيءَ جا ڪارناما ڪيا، تن کي سنڌن شهادت بعد وڏي اهتمام سان دفنايو ويو. انهن جي مالي حالت به تمام سٺي هئي جو اهڙيون شاندار قبرون يادگار طور قائم ڪيون ويون. اهي قبرون ڄام نظام الدين واري دور جون ٿي معلوم ٿين ٿيون ۽ بالڪل ممڪن آهي ته خان اعظم دريا خان جي معرفت ئي انهن کي هتي جاگيرون مليون ۽ پڻ فوج ۾ وڏا عهدا مليا.

سيد حسام الدين راشدي

ٺٽگر ٺٽي ۾ تصنيف ۽ تاليف جو جائزو

سنڌ جو جهونو تخت گاهہ ٺٽگرٺٽو، اسلامي تاريخ جي انهن مردم خيز ۽ تاريخ ساز شهرن منجهان هڪ هو، جتي اسلامي تهذيب، تمدن ۽ ثقافت نہ رڳو جنم ورتو، پر آتي انهن جو نشوونما بہ ٿيو.

وسنديءَ واري دؤر ۾ هن شهر اندر لاتعداد مدرسا، سوين خانقاهون ۽ ديني ۽ ذهني تربيت جا مرڪز موجود هئا، جتي وقت جا ناميارا صوفي ۽ دين جا عالم الله جي ٻانڌن کي سنئين واٽ ڏيکارڻ ۾ مصروف رهندا هئا. اديب، شاعر، خطاط، علم جا صاحب ۽ قلم جا ڌڻي انهيءَ پايي ۽ مرتبي جا موجود هئا، جن جي هڪ سنڌن ڪارنامن سڀان ديسان ديس پکڙيل هئي — ٺٽگر ٺٽي جو نالو بلاشڪ صدين تائين اسلامي دنيا جي تهذيبي مرڪزن، جهڙوڪ: سمرقند، بخارا، بغداد، دمشق وغيره جي هم صف ۽ هم وصف رهيو آهي.

ٺٽي اسان ٺٽي ۾ تصنيف ۽ تاليف ٿيل ڪتابن جي فهرست — حاڪماڻي دؤرن جي تحت — ڏئي رهيا آهيون، جنهن جي ذريعي انهيءَ شهر جي علمي ۽ تهذيبي خدمتن جو هڪ سرسري نقشو ذهن ۾ ويهاري سگهجي ٿو. هيءَ فهرست توڙي جو مڪمل نہ آهي — ۽ نہ مڪمل فهرست هيترين صدين ۽ بربادين بعد ممڪن ٿي سگهي ٿي — تنهن هوندي بہ علمي ۽ ادبي تاريخ ۽ تحريڪن سان دلچسپي رکندڙ دوستن لاءِ هيءَ فهرست ضرور ڪارائتي ثابت ٿيندي. مٿس هڪ نظر وجهڻ سان معلوم ٿي ويندو تہ مختلف حڪومتن هيٺ علم جي ڪهڙي صنف زياده مروج رهي، جنهن مان ان وقت جي معاشري، رجحان ۽ ذهني ۽ تهذيبي پس منظر جو اندازو آسانيءَ سان ڪري سگهجي ٿو.

فهرست ارغون دؤر کان شروع ٿي، انگريزي عهد تائين اچي ٿي. انهيءَ کان اڳ يعني سومرن ۽ سمن جي زماني جو علمي اثاثو ارغونن ۽ مغلن جي لشڪر ڪشين سبب تباهہ ۽ برباد ٿي ويو، تنهن ڪري چئي نٿو سگهجي تہ انهن زمانن ۾ تصنيف ۽ تاليف جي ڪهڙي

صورتحال هئي. تنهن هوندي به اسان ڄاڻون ٿا ته سومرن ۽ سمن جي زماني ۾ مدرسا تهذيبي مرڪز، بي شمار اهل علم ۽ اصحاب قلم موجود هئا. الهيءَ بربادي ۽ لٽ ڦر جو سلسلو نادر شاهه افشار، احمد شاهه ابدالي ۽ انگريزن واري ميڙا چونڊيءَ تائين لاڳيتو قائم رهيو، تنهن ڪري ظاهر آهي ته ڪهڙا نه قهر ٿيا هوندا!

هتي پيش ڪيل دؤرن کي هيٺينءَ طرح ورهايو ويو آهي:

(١) ارغون ۽ ترخان دؤر- ٩٢٧-١٠٢١هه/١٥٢١-١٦١٢ع
(٢) مغليه دؤر- ١٠٢١-١١٥٠هه/١٦١٢-١٧٣٧ع
(٣) ڪلهوڙن جو دؤر- ١١٥٠-١١٩٦هه/١٧٣٧-١٧٨٢ع
(٤) ٽالپري دؤر- ١١٩٦-١٢٥٩هه/١٧٨٢-١٨٤٣ع
(٥) انگريزن جو دؤر- ١٢٥٩-١٣٦٧هه/١٨٤٣-١٩٤٧ع

هيءُ جائزو سنڌ جي فقط هڪ شهر جو آهي، حالانڪ عروج ۽ وسنديءَ وارن زمانن ۾ سنڌ جا ڪيترا شهر علمي ۽ ثقافتي حيثيت ۾ ٻرڪ ۽ برتر هئا، جهڙو ته: حيدرآباد، مٽياري، هالا، ملاڪاتيار، نوشهرو، دربيلو، ڪوٽڙي ڪبير، روهڙي، سکر بکر، لکي غلام شاهه، شڪارپور، ڳڙهي ياسين، شهداد ڪوٽ، سيوهڻ، بوبڪ، لڪي شاهه صدر وغيره. اهي اهڙا شهر هئا، جتي سوين جيد عالم ۽ بلند مرتبي جا اصحاب علم ۽ فن هئا، جن ڪيئي قلمي آثار ڇڏيا هوندا، جن جي جيڪڏهن فهرست ٺهي سگهي ته هوند ڪنهن به صورت ۾ ننڍي ڪانه ٿيندي. جيڪڏهن ڪي علم دوست پيش ڪيل ترتيب تي الهن شهرن متعلق فهرستون تيار ڪن ته هوند سنڌ جي علمي تاريخ تمام آسانيءَ سان مرتب ٿي وڃي ۽ اهڙيءَ طرح اسان کي خود پاڻ کي سڃاڻڻ جو موقعو ۽ پنهنجي اباڻي ورثي جو پتو پئجي وڃي.

ارغون ۽ ترخان دور

(٩٢٧—١٠٢١هه/١٥٢١—١٦١٢ع)

Gul Hayat Institute

- **حاجي محمد حسين الصفائي** (المتوفي سنه ٩٣١هه).

(١) تذڪره المراد

- **مخدوم رڪن الدين عرف مخدوم متو** (المتوفي ٩٤٩هه/١٥٤٢ع)

(١) شرح اربعين
(٢) شرح گيلاني
۽ ٻيا متعدد رسالا

● **شاهہ جهانگير هاشمي** (المتوفي ٩٤٦ هہ)

(١) مثنوي مظهر الآثار ٩٤٠ هہ (فارسي) **(١)**

● **شيخ عبدالوهاب پوراني** (المتوفي ٩٧٣ هہ)

(١) فتاويٰ پوراني **(٢)**

● **فخري هروي** (معاصر شاهہ حسن ارغون و عيسيٰ ترخان)

(١) تذڪرهٔ روضة السلاطين **(٣)** (فارسي تاليف) ٩٥٨ هہ موشح بہ شاهہ حسن ارغون

(٢) صنايع الحسن **(٤)** (فارسي) تاليف بعد از ٩٥٨ هہ موشح بہ شاهہ حسن ارغون

(٣) جواهر العجائب (فارسي) تاليف ٩٦٢ هہ بنام حاجي ماه بيگم زوجہ ميرزا عيسيٰ ترخان

● **علامہ قاضي محمود ٺٽوي** (معاصر عيسيٰ و باقي)

(١) تذڪرة الاوليا (فارسي)

(٢) شرح العقد (عربي) **(٥)**

(٣) حواشي شرح زبدة المنطق (عربي)

● **ملا عبدالعلي ٺٽوي** (معاصر باقي)

(١) ساقي نامہ (فارسي)

● **سيد علي ثاني** (المتوفي ٩٨١ هہ)

(١) آداب المريدين سنہ ٩٥٤ هہ (عربي)

(٢) سسئي پنهون (نثر-فارسي) **(٦)**

---

(١) اها مثنوي راقم الحروف سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪئي آهي.

(٢) مخدوم محمد هاشم جي مطالعي ۾ هئي. هن وقت ڪٿي بہ موجود ڪونہ آهي.

(٣) جن بادشاهن، شاهزادن ۽ اميرن فارسي ۽ ترڪيءَ ۾ شاعري ڪئي آهي، انهن جي حالات ۾ هي تذڪرو آهي، جيڪو مولف شاهہ حسن ارغون جي چوڻ تي ٺٽي ۾ لکيو. راقم الحروف اهو تذڪرو سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي.

(٤) هي مختصر ڪتاب ساڳي مولف شاهہ حسن جي حڪم تي فن عروض ۽ صنايع بدايع ۾ لکيو آهي. منجهانس اقتباس روضة السلاطين جي مقدمي ۾ ڏنا ويا آهن. ٽيون نمبر ڪتاب (جواهر العجائب) بہ دفعا ڇپيو آهي. ٽيون دفعو راقم جي تصحيح سان، روضة السلاطين سان گڏ ڇپيو آهي.

(٥) ڪتاب ٢ حڪيم محمد احسن وٽ هو، جيڪو سندس خانداني ڪتبخاني مان آيل هو. ڪتاب ٣ مولوي قاسمي صاحب وٽ آهي ۽ ڪتاب ٤ پير جهنڊي جي ڪتبخاني ۾ آهي.

(٦) سيد عليءَ سسئي پنهون جو اهو قصو هڪ سنڌي زبان جي منظوم تصنيف (قصهٔ سسئي پنهون) فارسي نثر ۾ ڪيو، جنهن تان وري رضائي ٺٽوي "مثنوي زيبا نگار" تصنيف ڪئي.

Gul Hayat Institute

● **علامه قاضي نعمت الله عباسي** (معاصر باقي)
(ثاني- بن قاضي سائينڏنو بن قاضي نعمت الله اول)
(١) جواهر التحقيق شرح المبدع و المعاد
(٢) رساله في خلق الاعمال
(٣) شرح زوراء دواني

● **سيد محمد هاشم بن سيد محمد الحسيني** (معاصر مرزا جاني)
(١) سِيَرُ السلاطين (فارسي) **(١)**

● **ملا مقيم ٺٽوي** (معاصر جاني)
(١) مثنوي ترنم عشق (فارسي) **(٢)** (١٠٠٠ هه کان ڪي سال اڳ تاليف ٿيو)

● **سيد عبدالقادر بن سيد محمد هاشم (صاحب سير السلاطين) بن سيد محمد الحسيني** (معاصر جاني و اڪبر)
(١) حديقة الاوليا سنه ١٠١٦ هه (فارسي) **(٣)**

● **ادراڪي بيگلاري** (معاصر شاهه قاسم ارغون)
(١) مثنوي چنيسر نامه سنه ١٠١٠ هه **(٤)** (فارسي)
(٢) تاريخ بيگلرنامه **(٥)** (فارسي)

● **ميرزا غازي وقاري** (المتوفي سنه ١٠٢١ هه)
(١) ديوان وقاري (فارسي) پنج هزار بيتن کان زيادهه سندس ديوان چيو ويو آهي.
(٢) ساقي نامه (فارسي)

● **محمد بن بايزيد پوراني ٺٽوي**
(١) نصرت نامه ترخان ج اول دربيان تاريخ ارغون تا وفات شاهه حسن ارغون **(٦)**.

---

(١) هي ڪتاب ميرزا جانيءَ جي نالي معنون ٿيل آهي. هن بزرگ پنهنجي نياڻي سيد احمد شيرازيءَ کي ڏني، جنهن مان سيد مراد شيرازيءَ جو خاندان شروع ٿيو.
(٢) مومل مينڌري جو قصو مثنويءَ ۾ بيان ڪيل آهي.
(٣) هي سنڌ جي بزرگن جو نظم ۽ نثر ۾ تذڪرو آهي، مرزا خسرو چرڪس جي نالي معنون آهي، راقم هن کي سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي.
(٤) راقم الحروف هي مثنوي بورڊ ذريعي شايع ڪئي آهي. هيءَ مثنوي ابوالقاسم بيگلار جي نالي معنون ٿيل آهي.
(٥) هي ڪتاب بيگلار خاندان جي تاريخ آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان کي سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪري رهيو آهي.
(٦) مصنف پنجاهه سال ارغونن ۽ ترخانن سان گڏ رهيو. نهايت مفصل ۽ قيمتي ڪتاب آهي. هن جو هڪ نسخو عليگڙه ۾ آهي.

Gul Hayat Institute

● **مير غروري ڪاشاني ٺٽوي** (معاصر ميرزا باقي)

(١) ديوان غروري (مير قانع سمورو ديوان مطالع ڪيو هو).

مغليه دور

(١٠٢١–١١٥٠هه/١٦١٢–١٧٣٧ع)

● **ملا احمد ٺٽوي بن قاضي نصرالله** (معاصر اڪبر) قتل ٩٩٦ هه.

(١) تاريخ الفي ١٠٠٠ هه (فارسي).

(٢) خلاصة الحيوة (فارسي)(١).

● **محمد طاهر نسياني ٺٽوي** (معاصر جهانگير و شاهه جهان).

(١) تاريخ طاهري ١٠٣٠ هه (٢) (فارسي).

(٢) مثنوي ناز و نياز(٣) (فارسي).

● **مير محمد منعم حسيني ولد غروري ڪاشاني** (عهد اڪبر).

(١) ديوان حسيني (فارسي).

● **ميرڪ يوسف بن ابوالبقا اميرخان** (عهد شاهه جهان).

(١) تاريخ مظهر شاهجهاني ١٠٤٠ هه (٤) (فارسي).

● **قاضي ابراهيم (امين الملڪ) ٺٽوي** المتوفي ١٠٧٣ هه.

(١) شرح مخزن الاسرار (يوسف خان والي ٺٽه (١٠٤١–١٠٤٩ هه) جي نالي معنون ٿيل آهي).

(٢) (٥)

● **علامه سيد عبدالرشيد ولد عبدالغفور الحسيني المدني التتوي** (المتوفي ١٠٦٩ هه).

---

(١) خلاصة الحيواة، ابوالفتح بن عبدالرزاق گيلاني المتوفي ٩٩٧هه جي نالي معنون آهي. ڪتاب ۾ هڪ فاتحه آهي، جنهن ۾ پنج فتح آهن ۽ هڪ مقصد ۽ هڪ خاتمو.

(٢) هيءَ تاريخ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪئي آهي.

(٣) هي مثنوي عمر مارئيءَ جي قصي ۾ آهي.

(٤) هيءَ تاريخ راقم الحروف سنڌي ادبي بورڊ جي معرفت شايع ڪئي آهي. پهريون حصو آهي بادشاهه لاءِ نصيحتون ۽ ٻيو حصو آهي سنڌ جي تاريخ تي. تازو بورڊ ان جو سنڌي ترجمو پڻ شايع ڪيو آهي، جيڪو نياز همايونيءَ ڪيو آهي.

(٥) هي رسالو داراشڪوه جي نالي معنون ٿيل آهي.

Gul Hayat Institute

(۱) فرهنگ رشيدي ۱۰۶۴ھ (فارسي)(۱).
(۲) منتخب اللغات شاهجهاني ۱۰۴۶ھ (عربي)(۲).
(۳) رسالهٔ معربات.
(۴) رسالهٔ رشيدي (در علم مناظره).
(۵) تحفه رشيدي (۳).

● خواجه امان‌الله سيفي (معاصر شاهه جهان).

(۱) بهمن نامه (نظم فارسي) ست قصه.
(۲) هفت اختر (نثر فارسي) ست قصه.

● شيخ محمد رضا شهرتي (وفات بعد از ۱۰۷۱ھ).

(۱) ديوان شهرتي (فارسي).

● مير ابوالمڪارم شهود (المتوفي ۱۰۷۳ھ).

(۱) ديوان شهود (فارسي).
(۳) مثنوي پريخانهٔ سليمان (۴) (فارسي).
(۳) قصه بديع‌الجمال و سيف‌الملوڪ (فارسي ناتمام).

---

(۱) ايشاٽڪ سوسائٽي ڪلڪتي پنن جلدن (۷۲-۱۸۷۵ع) ۾ شايع ڪيو آهي. هن جو هڪ قديم قلمي نسخو بنگال ايشاٽڪ ۾ آهي، جنهن جي ڪتابت ۱۰۷۲ھ ۾ ٿيل آهي. اوراق ۳۰۵ آهن. (نمبر ۲۴-B-۱۴۳۱). ٻيو نسخو آهي، جنهن جي نظرثاني ۱۰۸۸ھ ۾ ٿيل آهي. (نمبر ۲۵ B-۱۴۳۲).

(۲) هيءَ لغت متعدد دفعا شايع ٿي آهي، هڪ ڇاپو نولڪشور وارن ۱۸۹۱ع ۾ ڪڍيو.

(۳) بنگال ايشياٽڪ سوسائٽيءَ ۾ هڪ ڪتاب آهي حدائق‌الشعر، فارسي شاعرن جي تذڪري ۾. مرزا اميربيگ بنارسيءَ جو لکيل (تاليف ۱۲۶۲ھ). ان جي ماخذن ۾ هن ڪتاب جو نالو به ڄاڻايو ويو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ تحفه رشيدي بہ تذڪري جي قسم جو يا شعرن جي انتخاب جو ڪتاب آهي. ان جي ڪنهن بہ خطي نسخي جو پتو اجا ڪونہ آهي. حدائق‌الشعر جو نمبر آهي (۱۲۲-III-۲۰۲).

(۴) هن مثنويءَ جو هڪ قديم نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهي، جنهن مان ۱۸ ورق ڪتل آهن.

● عبدالشڪور بن شيخ عبدالواسع ٺٽوي

(١) انتخاب منتخب (١).

(٢) ذڪر الحسين -- تاليف ١٠٧٩ در بيان شهادت.

● رضا بن عبدالواسع بن داروغه ڪهر ٺٽوي

(١) بيان العارفين و تنبيه الغافلين سنه ١٠٨٣ هه (٢) (فارسي).

● ملا عثمان فاضل خان (المتوفي ١٠٩٦ هه).

(١) منشات فاضل خان (فارسي).

● سيد ميرمحمد بن سيد جلال ثاني بن سيد علي ثاني (آخر دور شاهجهان).

(١) ترخان نامه (فارسي) بعد از سنه ١٠٦٠ هه (٣).

● غيوري عرف شڪر ٺٽوي (وفات بعد ١٠٧٦ هه).

(١) ديوان غيوري (فارسي).

● ابوالفتح قابل خان (عهد عالمگير).

(١) آداب عالمگيري (عالمگير جي شاهزادگيءَ واري دور جا خط ١٠٦٩ هه) (٤) (فارسي).

(٢) دستور دانش صغير (فارسي).

---

(١) محمد يوسف بن رحمت الله جي منتخب التواريخ (مولفه ١٠٥٦ هه) جي تلخيص آهي. ابتدا ۾ عبدالشڪور پنهنجي گهراڻي جو احوال لکيو آهي. سندس ڏاڏو مرزا جاني بيگ جو استاد هو. اڪبر وٽ پيش ٿيڻ وقت ساڻس گڏ هو. عبدالواسع بهترين خطاط هو. منشي گري سندس پيشو هو ۽ له ذريعءِ معاش. عبدالشڪور جو اهو پيشو هو. هن عيسيٰ، باقي ۽ جاني بيگ جو مفصل ذڪر ڪيو آهي. خاندان جي ختم ٿيڻ جو ڪيس سخت صدمو هو. هي انتخاب ١٨٠٤ هه ۾ ٿيو. تاريخ آهي:

الحمد کہ انتخاب والا	از ديدهٔ عقل التخاب است
تاريخ تمام آن فرو گفت	با غايت فضل انتخاب است

١٠٨٤=١٠٥٤×٣٠

نسخو خطي عليگڙهه ۾ آهي. (فارسي ادب بعهد اورنگزيب ٩٦٩--٤٧١).

(٢) مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي هن ڪتاب کي سنڌيءَ ۽ فارسيءَ ۾ شايع ڪيو آهي. مرحوم قليچ بيگ به شايع ڪيو هو. هيءَ شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جي ملفوظات آهي. سنڌيءَ ۾ هن جو منظوم ترجمو آهي.

(٣) ارغونن ۽ ترخانن جي تاريخ ۾ هي ڪتاب ١٠٦٠ هه کان پوءِ لکيو ويو. انهي ڪتاب کي راقم الحروف سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي.

(٤) لاهور ۾ ڪتاب ڇپيو آهي.

Gul Hayat Institute

(٣) دستور دانش ڪبير ”

(٤) تحفۂ ڪامروپ ”

● **محمد افضل منشي ٺٽوي** (عهد عالمگير).

(١) منشات افضل (فارسي).

● **سيد نظام الدين ثاني شڪرالاهي** (عهد عالمگير).

(١) جامع فتويٰ عالمگيري.

● **مخدوم ابوالخير ٺٽوي** (عهد عالمگير).

(١) جامع فتويٰ عالمگيري.

● **ٻينگهراج** (زمانه ١١٠٣هه).

(١) مرآة الخيال (فارسي).

● **مير رضي الدين فدائي** (المتوفي سنه ١١٢٠هه).

(١) ديوان فدائي (فارسي).

● **عبدالواسع صوفي** (وفات ١١٢٧هه ڪان اڳ).

(١) شرح مخزن الاسرار (فارسي).

● **امين الدين خان حسيني اميرخاني** (المتوفي ١١٢٧هه).

(١) رشحات الفنون تاليف ١١٢٣هه (فارسي).

(٢) معلوماة الآفاق (١) (فارسي).

● **محمد حسين شوقي** (وفات ١١٢٧هه ڪانپور).

(١) مثنوي نغمات شوقي (فارسي).

(٢) مثنوي ناز و نياز (فارسي).

(٣) و ديگر مثنويات.

● **مير محمد حسين اشرف خان بن عبدالڪريم اميرخان**

(١) رقائم ڪرائم، اميرخان عبدالڪريم (٢).

---

(١) هن جو نهايت نفيس نسخو ١١٢٧هه جو لکيل لاهور يونيورسٽيءَ ۾ آهي. گويا هي نسخو مصنف جي زندگيءَ جو آهي (نمبر APC 2).

(٢) امير عبدالڪريم عالمگير جو اميرءِ ابوالبقا اميرخان جو پٽ هو. هي سندس خطن جو مجموعو آهي، جيڪي هن عالمگير جي طرفان لکيا آهن. سندس وفات بعد سندس پٽ مير محمد حسين اشرف خان انهيءَ کي جمع ڪيو. ان جا متعدد نسخا آهن.

Gul Hayat Institute

● محمد شفيع لطف علي خان رضوي همت (متوفي ١١٤٤هه).

(١) طلسم سعادت **(١)**.

● ابوالحسن نورالدين محمد بن عبدالهادي ڪبير (متوفي ١١٣٨هه).

(١) تحفةالمحبين في شرح اربعين.

(٢) مسند احمد بن حنبل جو حاشيو نهايت نفيس آهي.

(٣) حاشيه فتح القدير ابن همام (ڪتاب النڪاح تائين).

(٤) حاشيه شرح جمع الجوامع ابن قاسم 'الآيات البينات'.

(٥) افڪار – امام نووي جي افڪار تي حاشيو.

(٦) فتح الودود في شرح ابي دائود.

(٧) حاشيه جامع ترمذي (هي حاشيو مڪمل نه ٿي سگهيو.)

(٨) حاشيه صحيح بخاري.

(٩) حاشيه نسائي.

(١٠) حاشيه ابن ماجه.

(١١) حاشيه مسلم.

(١٢) رساله في قرآة الفاتحه خلف الامام (فقه).

● ڪمال الدين احمد خان رضوي (المتوفي ١١٣٢هه).

(١) اصطلاحات رضويه (فارسي).

(٢) شرح ديوان حافظ (فارسي).

● ملا عبدالحڪيم عطا ٺٽوي (المتوفي بعد ١١٣٠هه).

---

(١) هن ڪتاب جو هڪ نسخو نامڪمل مير غضنفرعلي بن مير لطف علي همت جي هٿ اکرين سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي، ڪتابت ٢- صفر ١١٤٣هه آهي. ڪتاب پنهنجن ٻن پٽن جي واسطي هرهڪ غضنفرعلي (عمر ان وقت ٩ ورهيه) ۽ ذوالفقارعلي (عمر ان وقت ٥ ورهيه) لاءِ لکيو. (غضنفرعليءَ کي جڏهن پٽ لطف علي نالي پيدا ٿيو ته محسن تاريخ چئي- در مخزون حبيب لطف علي-) ڪتاب ۾ جملہ ١٢ باب هئا، ليڪن موجوده نسخي ۾ پهريون باب مڪمل ۽ ٻئي جو هڪ ئي صفحو آهي. ڪتاب جي ابتدا ۾ هرهڪ باب جي مضمون جي فهرست ڏنل آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪتاب بند و نصايح تي لکيو ويو آهي. اهو ڪتاب هڪ مجموعي ۾ آهي، جنهن جو تاريخي نالو آهي-- رنگين بياض--۽ خط آهي مير غضنفرعلي خان جو.

(۱) ديوان غزليات(۱) (فارسي).

(۲) ديوان قصائد (فارسي).

(۳) ديوان قصائد ۱۱۰۹هه (۲) (فارسي).

(۴) مثنويات عطا(۳) "هشت بهشت" ۱۷-۱۱۱۸هه (فارسي).

(۵) مثنوي مهر و ماهه(۴) ۱۱۱۷هه (فارسي).

(۶) بياض عطا(۵).

● **مير زين‌العابدين قانع** (المتوفي ۱۱۳۲هه).

(۱) حرزالبشر (فارسي).

(۲) ديوان قانع (فارسي).

---

(۱) عطا ٺٽوي هڪ لک ڪان مٿي شعر چيو آهي. سندس هڪ ديوان سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. باقي شعر ۽ قصيدن جو ديوان اڃا دستياب نہ ٿيو آهي.

(۲) هن ديوان قصائد ۾ منقبت، حمد ۽ نعت جا قصيدا آهن. مرتب ٿيڻ جي تاريخ آهي:

خرد سال تاريخ ترتيب آن، بگفتا قصائد عطا تهتوي.
۱۱۰۹هه

(۳) هي اٺ مثنويون آهن، جن جو نالو "هشت بهشت" آهي. هن مجموعي جو هڪ نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي، جيڪو عطا جي پنهنجي خط ۾ آهي. انهيءَ مجموعي ۾ هڪ مثنوي ڪنزالاحسان آهي، جنهن ۾ عطا پنهنجي خاندان ۽ پنهنجو احوال منظوم ڪيو آهي. اٺن مثنوين جي ترتيب آهي: (۱) روح رضوان (بحر حديقہ)، (۲) حظالجنان (بحر بوستان)، (۳) ڪنزالاحسان (بحر يوسف زليخا)، (۴) نورالايمان (بحر تحفةالعراقين)، (۵) حصن‌الامان (بحر مخزن الاسرار)، (۶) بحرالعرفان (بحر سبحةالابرار)، (۷) حرزالايمان (بحر مثنوي مولانا روم)، (۸) عجز و نياز (بحر يوسف زليخا).

(۴) هن جو هڪ نسخو غلامحسين سبزپوش جي خط ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي. اها مثنوي حفظ‌الله خان گورنر ٺٽي جي (۱۱۰۳هه) فرمائش تي هڪ نثري قصي مان منظوم ڪئي آهي، ۽ بعد ۾ اعظم‌خان جي نالي (۲۸-۱۱۳۱) ان ڪي منسوب ڪيو اٿائين. اعظم‌خان جي تعريف ۾ جيڪو مدحيہ قصيدو چيو اٿائين، ان جي تاريخ ۱۱۲۸هه آهي.

(۵) هي بياض سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي. عطا کان پوءِ اهو بياض عطا جي پاڻٽي ضيا جي ملڪ ۾ رهيو آهي.

● **شيخ عبدالغني ٺٽوي** (المتوفي ١١٣٥هه).

(١) ديوان **(١)** (فارسي).

● **محمد ضيا ٺٽوي** (وفات ١١٣٥ﻫ کان پوءِ).

(١) ديوان ضيا **(٢)** (فارسي).

● **مير شاهه ولي الله شڪر الاهي** (المتوفي ١١٥٠هه).

(١) تحفة المجالس (فارسي).

● **آقا محمد ڪريم عاشق صفاهاني** (المتوفي ١١٥٥هه).

(١) ديوان عاشق (فارسي).

● **ملا ضيائي ٺٽوي.**

(١) مثنوي زيبا نگار **(٣)** (فارسي) تصنيف ١٠٥٣ﻫ.

● **عاقبت محمود خان عيشي.**

(١) ديوان عيشي.

(٢) مجموعہ انشا.

● **محمد ڪاظم ٺٽوي.**

(١) قصۂ ڪامروپ.

● **محمد محسن امي ولد محمد احسن.**

(١) رسالۂ در هيئت.

● **مير ابوالبقا بهرور علي.**

(١) تاريخ چراغ هدايت معروف بہ بهرورشاهي (فارسي).

---

(١) مير علي شير لکيو آهي تہ هن تمام وڏو ديوان پنيان ڇڏيو آهي.

(٢) عبدالحڪيم عطا جو پاڻتيو هو. بيدل عظيم آباديءَ سان دهليءَ ۾ وڃي مليو. سندس هڪ بياض سندس ڏي هٿ اڪرين سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي.

(٣) سسئي-پنهونءَ جو قصو. هڪ نسخو برٽش ميوزم ۾ آهي. ٻہ خطي نسخا مون وٽ آهن. هڪ نسخو مرحوم محمد بخش ميساوا وڪيل (خيرپوري) وٽ هو. بهترين نسخو، جنهن جو ذڪر اسپرنگر ڪيو آهي، سو بنگال ايشيائڪ سوسائٽيءَ ۾ آهي. ان جي ڪتابت ١٠٩٩ﻫ جي آهي ۽ شاهزادي محمد اعظم کي پيش ڪرڻ لاءِ لکيو ويو هو. (نمبر 743-Na-56).

هڪ ناقص نسخو شيرانيءَ جي ذخيري ۾ آهي، جنهن کي فهرست نگار "مثنوي گلزار معاني" جو نالو ڏنو آهي. هن مثنويءَ جا ڪيترائي نسخا موجود آهن.

● **محمد شجاع ٺٽوي.**

(١) انشاء محمد شجاع (فارسي).

● **محمد شفيع ٺٽوي.**

(١) مجموعہ انشا دو جلد (فارسي).

● **محمد صالح ٺٽوي.**

(١) دستورالسياق (فارسي).

● **قاضي محمد ظهير ٺٽوي بن اسدالعلما قاضي عبدالغفار** (بزمان عالمگير).

(١) فتاواي ظهيري (فارسي).

(٢) حواشي برڪتب درسيه (عربي).

● **عبدالرسول بن ملا يوسف.**

(١) نفائس الافڪار في العرايس الا بڪار (فارسي).

● **عبدالوهاب بن عبدالرحمان.**

رساله در مذهب اماميه.

● **قاضي عطاء الله عطا عباسي** (از اولاد علامہ قاضي نعمت الله).

(١) ديوان عطا (فارسي).

● **محمد علي بن شيخ عبدالواسع صوفي.**

(١) تصانيف در اڪثر علوم.

● **محمد باقر جويا ٺٽوي.**

(١) ديوان جويا (فارسي).

● **ميان ابوالحسن ٺٽوي.**

(١) مقدمة الصلواة **(١)** (سندي).

● **فتح الله ولد ميان عبدالله.**

(١) ديوان**(٢)** (فارسي).

---

(١) هن بزرگ جي سنڌي مشهور آهي. هن جي گهر واريءَ جو ڀائيجو ميان عبدالله واعظ المتوفي ١١٦٧هہ اڃا ننڍو هو، جو هي بزرگ پوڙهو ٿيو. ميان عبدالله، قاضي يحيٰي جي وفات جي تاريخ ١١٣٧هہ (ر. ڪ. مقالات ٣٩٦) ۾ چئي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ميان ابوالحسن انهيءَ کان اڳ فوت ٿيو هوندو. هي ابوالحسن، ابوالحسن ڪبير بن عبدالهادي سنڌي المدني (المتوفي ١١٣٨هہ/١٧٢٥ع) کان مختلف آهي. بهرحال، هن بزرگ جيڪو مقدمة الصلواة لکيو، ان جو رد مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ لکيو. مخدوم محمد قائم وري ان جو رد لکيو.

(٢) مير قانع جو قول آهي تہ هن تمام وڏو ديوان پنيان ڇڏيو.

● ملا فيض الله

(١) مثنوي (فارسي)

● محمد شفيع بن شيخ محمد امين

متعدد تصنيفات.

● محمد اشرف بهجت بن قاضي محمد يعقوب بن قاضي قاضن بن قاضي محمد قاسم

(١) ديوان بهجت (فارسي).

● تحسين ملتاني نتوي (١).

(١) متعدد رسائل در فقه.

● ابوطيب سنڌي بن عبدالقادر

(١) شرح جامع الترمذي ٻه جلد ڇپيل.

(٢) حاشيه علي الدر المختار.

(٣) قرة الانظار شرح تنوير الابصار (پشاور ۾ موجود).

● عبدالسبحان نتوي

(١) ديوان حسيني (فارسي).

● مخدوم حسن بن الميدنم نتوي

(١) شرح شرعة الاسلام المسمي بموارد الشريعة.

● محمد تقي دوهائي نتوي

(١) شفاء السقيم.

(٢) دافع الامراض (٢).

ڪلهوڙن جو دور

(١١٥٠—١١٩٦هه/١٧٣٧—١٧٨٢ع)

● قاضي ميان غلام علي (المتوفي ١١٥٤هه).

(١) مثنوي (در بحر مثنوي مولانا رومي — نامڪمل).

● مولانا محمد قائم محدث (المتوفي ١١٥٧هه).

(١) تبيان الصواب في مناقب سعيدي الماب — مناقب — عربي.

---

(١) هن مصنف جو زمانو معلوم ٿي نه سگهيو، تنهنڪري اسان اندازي تي ڪيس مغليه دور ۾ داخل ڪيو آهي.

(٢) هي ٻيئي ڪتاب قاضي علي محمد نتويءَ ڪان نشنل ميوزم ورتا آهن.

Gul Hayat Institute

(٢) رساله في الرد علي اصلاح مقدمة الصلواة ـ فقه عربي.
(٣) فوز الكرام (١) بما ثبت في وضع الدين تحت السرة او فوقها (حديث).

● **مير نجم الدين عزلت** (المتوفي ١١٦٠هـ).

(١) رساله يكروزي
(٢) طوطي نامه (نثر فارسي).
(٣) ديوان عزلت (فارسي).

● **مخدوم محمد معين** (المتوفي ١١٦١هـ).

(١) رساله اويسيه (طريقه اويسه جي بحث ۾ ــ فارسي).
(٢) شرح رموز عقائد الصوفيه (عربي) (١١٣٣ ۾ نواب مهابت خان كاظم جي تحريڪ تي لکيائين) در جواب رساله فيروز صوفي شطاري اكبر آبادي. (٢)
(٣) رساله در بيان اثبات رفع اليدين (عربي).
(٤) رساله در بيان اثبات رفع اليدين (فارسي).
(٥) رساله در ترديد ابن الهمام (در بحث تقدير قرا براعلم در امامت) (عربي).
(٦) ايقاظ الوسنان (در بحث كفات قريش) (عربي).
(٧) نماية الفسخ لمسئلة النسخ (در بحث نسخ اجتهادي) (عربي).
(٨) جزء في الكلام علي حديث المصراة رساله در بحث حديث المصراة (در اثبات آنكه اين حديث موافق قياس است) (عربي).
(٩) رساله در تحقيق اهلبيت (بحث برآية تطهير) (عربي).
(١٠) غاية الايضاح في المحاكمة بين النووي و ابن صلاح (عربي).
(١١) ابراز الضمير للمنصف الخبير (عربي) آثار صحابه و مقاومت احاديث مرفوعه.
(١٢) انوار الوجد من مخ المجد (بحث اسرار باطنه مطابق ذوق صوفيه) (عربي).
(١٣) رساله مفردة في انتقاد الموضعين من فتح القدير (در تنقيد بردو مقام از فتح القدير) (عربي).
(١٤) رساله در تحقيق معني حديث (لانورث ما تركنا صدقة) (عربي).
(١٥) مواهب سيد البشرفي حديث الائمة الاثني عشر (فضيلت اهل بيت) (عربي).
(١٦) رساله قرة العين في البكاء علي الامام حسين تاليف ١١٤٢هـ (عربي) (٣).
(١٧) الحجة الجليه في نقض الحكم بالافضليه (در فضيلت حضرت علي) (عربي).

---

(١) متيان ٽئي ڪتاب جهنڊي ۾ آهن ۽ مولانا قاسمي وٽ به آهن.
(٢) فيروز جي هن رسالي جو جواب ١١٨١هـ ۾ شاه فقير الله علويءَ به لکيو هو.
(٣) مخدوم محمد هاشم هن جو رد لکيو كشف الغطا جي نالي.

Gul Hayat Institute

(۱۸) رساله در اثبات اسلام ابي طالب (عربي).

(۱۹) رساله در بحث تناسخ (عربي).

(۲۰) دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة با الحبيب (عربي).

(۲۱) شرح ديوان حافظ.

(۲۲) حاشيه زوراء (فلسفه).

(۲۳) بهجة النظائر في برات الابرار (رد مخدوم محمد هاشم).

(۲۴) رساله في تحقيق معنيا الحديث.

(۲۵) الجوهر الثمين (پيدائش دنيا و فنا فلسفه).

(۲۶) الخواطف للتصوف.

(۲۷) رساله اعتدالات الاربعه (منطق و فلسفه).

(۲۸) وحدت الوجود و الموجود (فلسفه تصوف).

(۲۹) الحق الصريح (سماع جو جواز).

(۳۰) رسالة الكلي الطبعي (منطق).

(۳۱) رفع الاشكال و الزحمه (شرح بعض اقوال ابن عربي).

(۳۲) المدوار الديمة علي حاشيه القديمة (علم كلام).

(۳۳) غاية ما ظهر لاضعف الانام في ان الكلام المحتمل لا يوجب الاسلام.

(۳۴) رسالت بالاجوابة الفاصلة لا سئلة الكاملة.

(۳۵) مجمع النكات (تصف عربي) (۱).

● محمد صالح بن ملا زكريا ٺٽوي

(۱) معارف الانوار في بيان فضائل سيد الابرار و ائمه اطهار و احوال قطب المختار- تاليف ۱۱۴۰هه (۲) (فارسي).

● سريرام ٺٽوي

(۱) مثنوي در جنگ مرزا حسين باراهمه (۳) (فارسي).

---

(۱) مخدوم صاحب جي تصنيفات جي اها مكمل فهرست نه آهي، ۽ كيترا رسالا گم ٿيل آهن، سواءِ رسالي اويسيه ۽ دراسات جي ٻيا كتاب نادر آهن. دراسات ٻه دفعا ڇپيو آهي، پهريون دفعو ۱۸۶۶/۱۲۸۴ لاهور ۾ شايع ٿيو. آخري دفعو سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۵۷ع ۾ شايع كيو آهي.

(۲) ابتدا ۾ حضورجن جي سوانح ۽ حضرت علي عليه السلام جا مناقب آهن. آخر ۾ سيد محمد حسين پير مراد شيرازي ٺٽوي ۽ ان جي خاندان جو ذكر آهي. رسالو فارسيءَ ۾ آهي.

(۳) مرزا شاهه حسن ارغون جي راهمه تبيلي سان جنگ جو احوال. هي ارغون تاريخ جو هك باب آهي، ليكن ملي كونه ٿو.

Gul Hayat Institute

● **محمد محسن ٺٽوي** (المتوفي ۱۱۶۳ هه).

(۱) عقد دوازده گوهر (مناقب فارسي)

(۲) طراز دانش (در بيان ولادت صاحب الزمان)

(۳) حملۂ حسيني معروف بہ اعلام ماتم(۱) (بروزن حمله حيدري)

(۴) ديوان قصائد (فارسي)

(۵) محڪ ڪمال (۲) (فارسي شاعرن جا هم رديف غزل)

(۶) ديوان محسن (۳) (فارسي)

● **آقا محمد صالح واثق ايراني**

(۱) ديوان واثق (فارسي)

● **مير حيدر الدين ابو تراب ڪامل اميرخاني** (المتوفي ۱۱۶۴ هه)

(۱) ٻه بياض ضخيم شعر فارسي (۴).

● **چترپوج ٺٽوي** (المتوفي ۱۱۷۱ هه).

(۱) مجموعه منشات.

● **مخدوم ابوالحسن مدني الصغير عرف ميان غلام حسين محدث** (المتوفي ۱۱۸۷ هه) بن محمد صادق.

(۱) بهجة النظر علي شرح نخبة الفكر (۵).

(۲) انباء الانباء في حيات الانبياء-- (سيرة).

---

(۱) غلام حسين سبزپوش ٺٽوي جي خط ۾ مڪمل ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهي. تقريباً ڏهه هزار بيت ٿيندا.

(۲) هڪ نسخو نهايت خوبصورت مون وٽ آهي. هڪ نسخو وچ مان نامڪمل سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي، ۽ هڪ نسخو حفيظ هوشيارپوريءَ وٽ آهي. هڪ نسخو بنگال ايشياٽڪ سوسائٽيءَ ۾ آهي، جنهن کي مير ڪرم علي خان پنهنجي لاءِ ۲۸- شوال ۱۲۳۱ هه جو محمد صالح بن عبدالله کان لکرايو. ڪيٽالاگ ۾ ڪتاب جو نمبر آهي ۱۹۲۶/۳۲۵ ع. ڪتاب هم قافيه غزلن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ ايران جي گهڻو ڪري سڀني شاعرن جا غزل آهن. محسن پنهنجا غزل ٻه ڏنا آهن. ڪتاب مير نور محمد ڪلهوڙي جي نالي تي معنون آهي.

(۳) ديوان جو هڪ خطي نسخو ٽالپوري ڪتبخاني ۾ آهي، جنهن تان سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي ايڊيشن تيار ڪرائي ڇپائي آهي. هڪ خطي نسخو پير جعفر علي شاهه راشدي ٽنڊي الهيار واري وٽ آهي، ۽ هڪ نسخو نقل ٿيل پينسل سان مون وٽ آهي.

(۴) قانع جو قول آهي ته مير مرحوم پنهنجي خاص شاگرد محمد پناهه رجا ٺٽويءَ کي ٻه ضخيم بياض شعر جا تدوين لاءِ ڏنا هئا. خبر ناهي ته رجا ديوان مدون ڪيو يا نه.

(۵) مطبوعه لاهور-- ۱۹۳۰ هه جو لکيل نسخو بنگال ايشياٽڪ سوسائٽيءَ ۾ آهي.

(۲) شرح جامع الاصول
(۳) مختار الاطوار في طوار المختار.
(۴) الفيوضات النبويہ في حل الغازي البركويہ.
(هي ڪتاب ١٦- رجب ١١٧٨ جو مدينہ عاليہ ۾ تصنيف ۽ ٢٦- جمادي الثاني ١١٧٩ھ جو ڪتابت ٿيل نسخو بنگال ايشاٽڪ سوسائٽيءَ ۾ آهي).

● شيخ محمد مريد ڦاڙونگو (المتوفي ١١٧١ھ).

(١) مجموعه انشا

● ميان شيخ محمد ٻگهو (المتوفي ١١٧٤ھ)

(١) اکين جي بيمارين تي ۽ علاج تي هڪ وڏو ڪتاب فارسيءَ ۾.

● ملا ابوالبقا ٺٽوي (متوفي قريب ١١٧٤ھ).

(١) گلستان سعدي منظوم در بحر شاهنامه.

● آخوند فيض الله طپش (١١٧٤ھ ۾ زندهہ هو).

(١) مجموعه انا.

● مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (المتوفي ١١٧٤ھ).

(الف)

(١) اصح الاسانيد (ع) **(1)**
(٢) اتحاف الاکابر بمرويات الشيخ عبدالقادر (ع)
(٣) اصلاح مقدمة الصلواة **(٢)** (س)
(٤) ارشاد الظريف لاطوار التصنيف
(٥) اساس المصلي (ع)
(٦) اجادة النجدة

(ب)

(٧) البياض الجامع في اقوال الفقها **(٣)** (ع)
(٨) بذل القوه في حوادث سني النبوه (ع)
(٩) بناء الاسلام **(٤)** (س)

---

(1) ع جو اشارو عربي لاءِ آهي، س سنڌيءَ لاءِ ۽ ف فارسيءَ لاءِ.
(٢) مولانا ابوالحسن جي ڪتاب مقدمة الصلواة جي اصلاح.
(٣) هن جو هڪ خطي نسخو ٽن جلدن ۾ مولانا عبدالعزيز ميمن بمبئيءَ مان خريد ڪيو آهي. انهيءَ نسخي تي ڀن جاين تي ١١٢٦ھ لکيل آهي. ڪيترن علمائن جون فتوائون هن ۾ موجود آهن. فتاوي پورانيءَ جا حوالا بہ آهن. ٽئي جي ڪيترن ٻين علمائن جون فتوائون بہ هن ۾ درج آهن.
(٤) ٢٦٢ صفحن تي (ڪرائون سائيز) ١٩٥٩ع نصرپور ۾ ڇپيو آهي. هن کي سولي سنڌيءَ ۾ ڪري ميان محمد اسمٰعيل ڪنيار ٺٽويءَ ١٩٧٥ع ۾ ڪراچيءَ مان ڇاپيو.

Gul Hayat Institute

(۱۰) الباقيات الصالحات في ذكر الازواج الطاهرات (ف)

(۱۱) بسط البردة لناظم البردة (ع)

(ت)

(۱۲) تنقيح الكلام في النهي عن قراءة الفاتحة خلف الامام (علاءِ سيمنيءَ وٺ هو) (ع)

(۱۳) تتميم حاشيه خيالي (ع)

(۱۴) تحفة الغازي بجمع المغازي

(۱۵) تصحيح المدرك في ثبوت اسلام الذي بقوله انا مثلك (ع)

(۱۶) تمام العناية في الفرق بين صريح الطلاق و الكناية (۱) (ع)

(۱۷) تحفة الاخوان في منع شرب الدخان ۱۱۳۴ ه (ف)

(۱۸) تهذيب الاصلاح في تنوير المصباح.

(۱۹) تحرير كبير في الرد علي من اعترض علي الحافظ ابن تيميه فيما تكلم به من التعليق بالشرط (ع)

(۲۰) تحفة المساكين الي جناب الامين

(۲۱) تحفة المسلمين في تقدير مهور امهات المومنين (ف)

(۲۲) تحفة التائبين (س)

(۲۳) تحقيق الكلام في الرد علي من نفي صحة اسلام المخطي بكلمة الاسلام (ع)

(۲۴) التحفة الهاشمية في شرح القصيدة القاسميه (المعروف بالحريري في علم العروض) (ع)

(۲۵) تحقيق الملك في ثبوت اسلام الذمي بقوله للمسلم انا مثلك (ع)

(۲۶) التحفة المرغوبة في عدم كراهة الدعاء بعد المكتوبة سنه ۱۱۶۸ ه (ع)

(۲۷) تفسير سورة الكهف (ع)

(۲۸) تفسير سورة الملك و النون (ع)

(۲۹) ترصيع الدرة علي درهم الصرة (ع)

(۳۰) تحفة العلماء في قول الصلاة خير من النوم في اذان الفجر حال القضاء (ع)

(۳۱) تفسير القران المعروف بالتفسير الهاشمي (۲) سنه ۱۱۶۲ ه (س)

Gul Hayat Institute

---

(۱) هي رسالو عربيءَ ۾ آهي، مسئلھ طلاق تي. ۱۳۰۰ ھ ۾ (مهيني ذوالقعده) مصطفائي پريس بمبئي ۾ (۸ صفحن تي) ڇپيو. محمد عمر لاکدا جي تحريڪ تي خطي نسخو مؤلف جي پوٽيرن مان هڪ مولوي غلام محمد جي ذريعي مليو، جنهن تان اهو نسخو ڇاپيو ويو.

(۲) هي تفسير ڪريمي بمبئيءَ ۾ ۱۳۳۰ ھ ۾ ليٿوءَ ۾ ۵۰۴ صفحن تي ڇپيو آهي. قرآن مجيد جي آخري (ٽيهين) پاري جو ترجمو آهي، جيڪو مخدوم محمد هاشم عليه رحمة ۱۷- شعبان ۱۱۶۲ ھ جو شروع ڪيو.

(٣٢) تهذيب الكلام

(٣٣) تفسيرالقرآن المعروف بالتفسير الهاشمي (ع)

(٣٤) تحفةالقاري بمجمع المقاري (ع)

(ث)

(٣٥) ثمانية قصائد صغار في مدح النبي صلي الله عليه و سلم (ع)

(٣٦) ثنائيات موطا امام مالک (ع)

(٣٧) ثلاثيات الآثار بمحمد بن الحسن (ع)

(٣٨) ثلاثيات صحيح البخاري (ع)

(٣٩) ثلاثيات المعجم الصغير للطبراني (ع)

(ج)

(٤٠) جنات النعيم في فضائل القرآن الكريم (ع)

(٤١) جمع اليواقيت في تحقيق المواقيت (ف)

(ح)

(٤٢) حديقة الصفا في اسماء المصطفي (ع)

(٤٣) حيات القلوب في زيارة المحبوب (١) (ف)

(٤٤) حيات القاري في اطراف البخاري (ع)

(٤٥) حيات الصائمين (٢) (ف)

(٤٦) الحجة القويه في الرد علي من قدح في الحافظ ابن تيميه (ع)

(٤٧) حلاوت الفهم بذكر جوامع الكلم (ع)

(٤٨) الحصن المنوع عما اورد علي من ادرج الحديث الموضوع (ع)

(٤٩) الحجة القوية في مسئلة القطع بالا فضلية (ع)

(٥٠) حاشيه بر تفسير هاشمي (ع)

(٥١) الحجة الجلية في حكم كراهة سورء الاجنبية (ع)

(٥٢) حمل السلاح علي معاند الاصلاح

(خ)

(٥٣) خلاصة البيان في القرآن (ع)

---

(١) هي كتاب ڇپيل آهي.

(٢) مولانا حماداللہ وٽ خوش خط نسخو هو. مخدوم مرحوم هن كتاب جي لکڻ ۾ ٽن كتابن مان مدد ورتي آهي: (١) شرح شرعة الاسلام المسمي بموارد الشريعہ از مخدوم ميٺڻ (محي ڏنو) ٺٽوي (٢) فتاوي پوراني از شيخ عبدالوهاب پوراني (٣) المتانة بوبكاني.

(د)

(٥٤) درهم الصرة في وضع اليدين تحة السره سنه ١١٣٧ هـ (ع)
(دهن كان هيٺ هٿ ٻڌي نماز پڙهڻ تي)

(٥٥) دستور الفرائض سنه ١١٣٠ هـ

(ذ)

(٥٦) ذريعة الوصول الي جناب الرسول (ف)

(ر)

(٥٧) رسالة في المنع عن الماتم في ايام عاشوره

(٥٨) رسالة في تعداد وجوه القرأة الجارية في لفظة الآن (ع)

(٥٩) رسالة في جمع وجوه القرائة الجارية في آية سورة البقرة (١) (ع)

(٦٠) رسالة في تحقيق ان الواجب علي العالم المقلد اتباع المجتهد اوالعمل بظاهر الحديث (ف)

(٦١) رسالة في ذكر افضل كيفيات الصلواة علي النبي صلي الله عليه و سلم (س)

(٦٢) رسالة في موعظة ما يتعلق با حوال القبر و ما بعده (س)

(٦٣) رسالة في كيفية مسح الرأس (ع)

(٦٤) رسالة في تعداد وجوه القرأة الجارية في قوله تعالي (٢) (ع)

(٦٥) رسالة في شرح قوله صلي الله عليه و سلم لعمار بن ياسر (٣) (ع)

(٦٦) رسالة في الجواب عما كتب بعض الافاضل في الجواب عنها (ع)

(٦٧) رسالة في صغري تقدير صدقة الفطر (ع)

(٦٨) رسالة في ان ساب النبي ان اسلم لا يسقط عنه القتل و لو كان كافراً اصلياً (ع)

(٦٩) رسالة في الحكم بالاسلام علي الذمي اندرام (ع)

(٧٠) رسالة في تحقيق اسانيد حديث اقتلوا الساحر والساحره (ع)

(٧١) رساله في تقدير الوضوء والغسل بموازين بلدة التته (ف)

(٧٢) رساله سنديه (في ترجمة الدعائين) (س)

(٧٣) رفع الخفاء عن مسئلة الراء (١١ رمضان ١١٧٢ هـ) پروفيسر خسرو وت (ع)

(٧٤) رساله در ذبح شكار

(٧٥) رفع الغطاء عن مسئلة جعل العمامة تحت الرداء (ع)

---

(١) آية: وَإِذ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنْ لَا تَعْبُدُ و إِلَّا اللّٰهُ.
(٢) آية: حَتّٰي إِذَا اسْتَيْئَسَ الرُّسُلُ.
(٣) ويح عمار تقتله الفئة الباغية.

(٧٦) رفع‌الغين عن مسئلة الجمع بين العمتين (ع)

(٧٧) رفع‌النصب لتكثير التشهدات في‌المغرب (ع)

(٧٨) راحة‌المومنين (ذ بح - شڪار جي سلسلي ۾) (١١٣٠هـ) (س)

(٧٩) رشف‌الزلال في تحقيق في‌الزوال (ف)

(٨٠) رسالة في وجوه قراءة الاٰية (١)

(٨١) رسالة في مسئلة‌السُّكر

(٨٢) الرحيق المختوم في وصل اسانيد‌العلوم

(٨٣) روضة‌الصفا في اسماء‌المصطفيٰ

(ز)

(٨٤) زاد‌السفينة في اسامي‌المد ينة (ف)

(٨٥) زاد‌الفقير (روزن جا مسئلا - (١١٢٥هـ) (س)

(س)

(٨٦) السيوف القاهره علي ساب الخمسة الطاهرة (ع)

(٨٧) السيف الجلي علي ساب النبي (ع)

(٨٨) سفينة‌السالكين الي بلد‌الله الامين (ف)

(٨٩) السنة‌النبوية في حقيقة‌القطع بالافضلية

(ش)

(٩٠) الشفاء‌الدائم عن اعتراض‌القائم (مولوي قاسميءَ وٽ آهي) (ع)

(٩١) الشفاء في مسئلة‌الراء (شوال ١١٤٧هـ) (٢) (ع)

(٩٢) شفاء‌الجنان لاهل‌الصدق والايقان (ع)

(٩٣) شد‌النطاق فيما يلحق من‌الطلاق (ع)

(ط)

(٩٤) الطراز المُذَهّبُ في ترجيح‌الصحيح من‌المذهب

(٩٥) الطريق الاحمديه (ع)

Gul Hayat Institute

(ع)

(٩٦) عين‌الفقه

---

(١) وَ اِنۡ مِنۡ اَهۡلِ الۡكِتَابِ.

(٢) هي رسالو منهنجي هڪ دوست پروفيسر خسرو وٽ ڪراچيءَ ۾ هو. هن جي حاشيه تي مخدوم پنهنجي هٿ سان پنهنجو نسب لکيو هو: محمد هاشم ابن عبدالغفور ابن عبدالرحمان ابن عبداللطيف ابن عبدالرحمان ابن خيرالدين السندي البتورائي ثم‌البهرامغوري ثم‌التتوي.

(غ)

(۹۷) غنية الظريف بجمع المرويات و التصانيف (ع)

(۹۸) غاية النيل في اختصار الاتحاف والذيل (ع)

(ف)

(۹۹) فاكهة االبستان ۱۱۳۲هه (ع)

(۱۰۰) فتح الغفار لعوالي الاخبار (ع)

(۱۰۱) فتح القوي في نسب آباء النبي (ف)

(۱۰۲) فتح الكلام في كيفية اسقاط الصلواة و الصيام (ف)

(۱۰۳) فتح العلي في حوادث سني نبوة النبي (ع)

(۱۰۴) فتح الغلاف بموازين السبعة من الاوقاف (ع)

(۱۰۵) فرائض الاسلام (ع)

(۱۰۶) فرائض الايمان (ع)

(۱۰۷) الفصل المبين بحل عقدة قولهم الشک لايزول اليقين (ع)

(۱۰۸) فيض الغني في جواز نكاح البالغة بدون اذن الولي (ع)

(۱۰۹) فيض الغني في تقدير صاع النبي صلي الله عليه وسلم (ف)

(ق)

(۱۱۰) القول الانور في حكم لبس الاحمر (ع)

(۱۱۱) القول المعجب في بيان كثرة تشهدات المغرب (ع)

(۱۱۲) قال اقول

(۱۱۳) قوت العاشقين (اول بمبئي مان ڇپيو، پيو ڇاپو سنڌي مسلم ادبي سوسائٽي طرفان ڇپيو) (س)

(ک)

(۱۱۴) كشف الغطا عما يحل و يحرم من النوح و البكا (۱) ۱۱۴۲هه (ع)

(۱۱۵) كشف الرين عن مسئلة رفع اليدين ۱۱۴۹هه (علامہ ميمنيءَ وٽ هو) (ع)

(۱۱۶) كشف الرمزعن وجوه الوقف علي الهمز (ع)

(۱۱۷) كشف الستر في تقدير صدقة الفطر

(۱۱۸) كحل العين بمايقع من وجوه القراءة بين السورتين (ع)

(۱۱۹) كفايت القاري (۲) (ع)

---

(۱) في الرد علي الرسالة المسماة بقرة العين في البكا علي الحسين ملمخدوم محمد معين.

(۲) رساله منظوم در ذكر مشتبهات قرآن عظيم.

Gul Hayat Institute

(ل)

(۱۲۰) اللؤلؤ المکنون في تحقيق مدالسکون. رمضان ۱۱۴۸ھ (پروفيسر خسرو وت هو). (ع)

(م)

(۱۲۱) مظهر الانوار (في مسائل صيام) (ع)

(۱۲۲) معيار النقاد في تميز المغشوش من الجياد (۱) (ع)

(۱۲۳) مناسک الحج ۱۱۳۵ھ

(۱۲۴) مفتاح الصلواة

(۱۲۵) مدالباع الي تحرير الصاع (ع)

(۱۲۶) موهبة العظيم في ارث حق مجاورة الشعر الکريم

(۱۲۷) مقدمة الصلواة (ف)

(۱۲۸) المتکب الي تکثير التشهدات في صلواة الغرب

(ن)

(۱۲۹) نور العينين في اثبات الاشارة في التشهدين (ع)

(۱۳۰) النور المبين في جمع اسماء البدريين (ع)

(۱۳۱) نتيجة الفکر في تحقيق صدقة الفطر (ف)

(۱۳۲) النفحات الباهرة في جواز القول بالخمسة الطاهرة (ف)

(۱۳۳) نور البصائر ذيل اتحاف الاکابر (ع)

(۱۳۴) نظم الجواهر بذيل اتحاف الاکابر (ع)

(و)

(۱۳۵) الوصية الهاشميه (ع)

(۱۳۶) وسيلة الغريب الي جناب الحبيب (بشرح اسماء الرسول البشير (ف)

(۱۳۷) وسيلة القبول في حضرت الرسول (ع)

(۱۳۸) وسيلة الفقير الي اسماء البشير و النذير (ف)

(هہ)

(۱۳۹) هذا المنکب الي تکثير التشهدات في الصلواة المغرب (۲) (ع)

---

(۱) هي محمد حيات سنڌيءَ جي الدره في اظهار غش نقد الصرة تي تنقيد آهي ۽ اهو ڪتاب مخدوم هاشم جي ڪتاب دراهم الصره جي تنقيد ۾ لکيل آهي.

(۲) مخدوم غلام محمد (نبيره مخدوم محمد هاشم) جو قول آهي، ته مخدوم مرحوم جون جمله (۱۵۰) تصنيفات آهن.

Gul Hayat Institute

● **مخدوم عبدالخالق ٺٽوي** (شاگرد مخدوم محمد هاشم)
مطلوب المومنين (مسائل) (۱۱۵۷هه)؛

● **مير محمود صابر** (المتوفي ۱۱۸۱هه).
(۱) ديوان (هندي)
(۲) ديوان (فارسي)
(۳) مراثي
(۴) روضة الشهداء

● **محمد پناهه رجا ٺٽوي** (المتوفي ۱۱۹۷هه).
(۱) ديوان رجا
(۲) بياض رجا (۱)

● **شيوڪ رام عطارد**
(۱) منشات عطارد
(۲) هير و رانجهه (۲)

● **غلام علي مومن** (معاصر قانع).
(۱) ديوان مومن

● **مير علي شير قانع** (المتوفي ۱۲۰۳هه).
(۱) ديوان مظهري ۱۱۵۲هه
(۲) مثنوي شمهٔ از قدرت حق ۱۱۶۵هه
(۳) مثنوي قضا و قدر ۱۱۶۷هه
(۴) نو آئين خيالات ۱۱۶۹هه
(۵) مثنوي قصهٔ ڪامروپ ۱۱۶۹هه
(۶) ديوان قال غم ۱۱۷۱هه
(۷) ساقي نامه ۱۱۷۴هه
(۸) واقعات حضرت شاه ۱۱۷۴هه
(۹) مثنوي چهار منزله ۱۱۷۴هه
(۱۰) تزويج نامه حسن و عشق ۱۱۷۴هه

---

(۱) رجا جي هٿ اکربن ۾ بياض سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهن.
(۲) ڪلهوڙن جي تاريخي خطن جو مجموعو نهايت قيمتي آهي. هير رانجهي جو قصو نثر ۾ ميان سرفرازخان عباسيءَ لاءِ لکيو هئائين.

Gul Hayat Institute

(۱۱) اشعار متفرقه در صنايع و تاريخ ۱۱۷۴هه
(۱۲) بوستان بهار عرف مکلي نامه ۱۱۷۴هه (۱)
(۱۳) تذکره مقالات الشعرا ۱۱۷۴هه (۲)
(۱۴) تاريخ عباسيه منظوم ۱۱۷۵هه
(۱۵) تاريخ عباسيه نثر ۱۱۷۵هه
(۱۶) تحفةالڪرام (ٽي جلد) ۱۱۸۱هه (۳)
(۱۷) مثنوي اعلان غم ۱۱۹۲هه
(۱۸) زبدة المناقب ۱۱۹۲هه
(۱۹) مثنوي مختارنامه ۱۱۹۴هه
(۲۰) نصاب‌البلغا لغت ۱۱۹۸هه
(۲۱) مثنوي ختم‌السلوک ۱۱۹۹هه
(۲۲) طومار سلاسل گزيده ۱۲۰۲هه
(۲۳) شجره اطهر اهلبيت ۱۲۰۲هه
(۲۴) تذکره معيار سالڪان طريقت ۱۲۰۲هه
(۲۵) روضة الانبياء
(۲۶) قصاب نامه مثنوي
(۲۷) ميزان الافکار منظوم
(۲۸) تذهيب طباع
(۲۹) سرفراز نامه
(۳۰) حديقة غُلبا
(۳۱) مثنوي ڪان جواهر
(۳۲) ميزان فارسي
(۳۳) رساله معما مع شرح
(۳۴) لب تاريخ ڪلهوڙه
(۳۵) بياض محڪ الشعرا
(۳۶) ديوان قانع

---

(۱) راقم‌الحروف هي ڪتاب، مير قانع جي سوانح ۽ حواشيءَ سان گڏ، سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي.
(۲) راقم‌الحروف هي تذڪرو سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي.
(۳) راقم‌الحروف ٽئين جلد جو پهريون حصو، مصنف جي هٿ اکرين نسخي تان صحيح ڪري، سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي.

Gul Hayat Institute

(۳۷) قصائد و منقبت

(۳۸) انشاء قانع

(۳۹) مثنوي محبت نامه

(۴۰) ؟

(۴۱) ؟ (۱)

● مخدوم ضياءالدين (متوفي ۱۱۷۱هه)

(۱) سنڌي (سنڌي سيڪارڻ جو ڪتاب، جنهن کي مخدوم ضياءالدين جي سنڌي چيو وڃي ٿو.)

● غلام علي مداح ولد محسن ٺٽوي (تولد ۱۱۴۵هه)

(۱) ديوان مداح (فارسي)

● پرسرام مشتري (معاصر قانع)

(۱) ديوان مشتري (فارسي)

● شيخ محمد اعظم ٺٽوي

(۱) تذڪرهٔ تحفة الطاهرين ۱۱۹۴هه (۲)

(۲) هيئت العالم ۱۲۰۷هه

● مخدوم عبدالڪريم بن مخدوم محمد زمان (جد خليل در حدود ۱۲۱۲هه).

(۱) تفسير سورهٔ ياسين.

(۲) تفسير سورهٔ تبارڪ

(۳) تفسير سورهٔ هل اتيٰ.

(۴) رسالهٔ حل الوله (مڪاتيب - تصوف).

● مخدوم عبدالرحمان بن مخدوم محمد هاشم ٺٽوي

(۱) حيات العاشقين (مناسڪ حج - سنڌي).

---

(۱) مير قانع جي ڪتابن جا گهڻو ڪري سيئي نسخا سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهن. انهيءَ سلسلي ۾ قانع جي سوانح تي راقم الحروف جو مضمون (تحفةالڪرام سنڌيءَ ۾ ڇپيل ۽ مقدمہ مقالات الشعراء) ڏسڻ گهرجي.

(۲) تحفة الطاهرين تاريخي نالو آهي. هيئت العالم جو مڪمل نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي، جنهن جا ۱۴۸ صفحا آهن. سائز پنج×ساڍا ست، هر صفحي ۾ ۱۳ سٽون. هي ڪتاب آغا بدرالدين خان دُراني سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي. هيئت عالم مان فقط سنڌ وارو حصو ڪيڏي تذڪري ۾ بطور ضميمي ڏنو اٿائين. آغا صاحب مصنف جو احوال مقدمي ۾ ڏنو آهي.

● **مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم** (متوفي بعد ١١٧٤ هه).

(١) ذب الذبابات الدراسات عن المذاهب الاربعة المتناسبات (عربي) **(١)**

● **مخدوم محمد ابراهيم بن مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم** (المتوفي ١٢٢٥ هه).

(١) ابلاغ جهد الدمص في مسئلة قص اللحي و انتف و النمص (فقهه)
(٢) اغناء الواصل في جواز تلقي الجواب عن النو ازل...... (فقهه)
(٣) اماطلة اذي العبيد عن لاطريق جواز استعمال اموال الكافر العنيد (فقهه)
(٤) تحرير في بيان آخر الظهر (فقهه)
(٥) تطييب افواه الاخوان في المنع عن شرب الدخان (فقهه)
(٦) توثيق الاسباق في مسئلة الصداق (فقهه)
(٧) تهذيب البيان في اجوبة اسولة من وحيد من الاكابر الخلان (فقهه)
(٨) الحبل المتين في اوصاف خلفاء الراشدين (مناقب)
(٩) رساله في بيان السلسلة (تصوف)
(١٠) سحق الاغبياء من الطباغين في كمل الاولياء واتقياء العلماء (فقهه)
(١١) سير التقرير في تحقيق مقاصد مسئلة استعمال الحرير (فقهه)
(١٢) طريدة الحياك مماطرده الخصم بقطع شباک في مسائل التبناک (فقهه)
(١٣) غسل العياک عن تصويب قطع التبناک (فقهه)
(١٤) القسطاس المستقيم في الجواب عما وقع...
(١٥) مفتاح الكلام (قواعد فارسي)
(١٦) القول الرضي بتصحيح حديث الترمذي في فضل معاويه الصحاي (عربي - فقهه)
(١٧) نثر حلاوي المعارف في العلوم في الرد علي من نصر الكفار و اهل الرسوم
(١٨) نشيج الضحلي في حل مسئلة قص اللحي (فقهه)
(١٩) وصول الغنا في تحريم الدفوف مع الجلاجل و الغناء
(٢٠) وعظ الانوار في حكم مسئلة روية القمر يوم الشک في النهار (فقهه)
(٢١) هداية الناس في البقاء الشعر و فرقها و ارسالها عن الراس (عربي - فقهه)
(٢٢) غنية البشر في المداخل جفرية الجعفرية الاثني عشر **(٢)**
(٢٣) دماج المغم في مسئلة ان جوده پور دار حرب.

---

(١) هي ضخيم ڪتاب مخدوم معين جي دراسات جي جواب ۾ آهي. سنڌي ادبي بورڊ ان کي شايع ڪيو آهي.

(٢) هي علم جفر تي عربيءَ ۾ مختصر رسالو آهي.

Gul Hayat Institute

(٢٤) رساله في جواب بعض اسولةالشيخ محمد بن احمد بن عبدالرحمان بن عبداللطيف ال شيخ المخدوم ابراهيم السندي

(٢٥) رسالة في اجازة والتلقين بالطريقة النقشبندية الاحمدية المعصومية الصفية كتبها تفسير قاسم بن علي بن محمد الاسطامي والسيد مصطفي بن السيد محمد الرهاوي.

● مخدوم عبدالغفور بن عبداللطيف ثاني بن محمد ابراهيم بن عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم

(١) حجرالذيغ العيون في رد مبيح الفسق الفتون (فقهه)

● مخدوم محمد هاشم ٺٽوي؟

(١) رساله در مدح سند(١) (فارسي)

● حڪيم محمد تقي ٺٽوي

(١) شفاءالسقيم(٢) (فارسي)

● ملا محمد حسين ٺٽوي

(١) مثنوي ناز و نياز (فارسي - قصه سسئي پنهون)

ٽالپوري دؤر

(١١٩٦—١٢٥٩هه/١٧٨٢—١٨٤٣ع)

● مير عظيم الدين عظيم ٺٽوي (المتوفي سنه ١٢٢٩هه)

(١) مثنوي سير دل سنه ١٢٠٦هه (فارسي)

(٢) مثنوي فتح نامه سنه ١٢٠٩هه(٣) (فارسي)

(ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي تاريخ ۾ بطرز شاهنامه)

(٣) ديـوان عظيم سنه ١٢١٠هه (فارسي)

(٤) مثنوي هيرو رانجهه سنه ١٢١٤هه (فارسي)

(٥) انشاء عظيم(٤) (فارسي)

(٦) ديوان عظيم (اردو)

---

(١) هي رسالو راقم مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي وٽ ڏٺو هو. ڪنهن ٻاهرين ماڻهوءَ سنڌين ۽ سنڌ جي خلاف ڪجهه لکيو هو. ان تي سنڌ جي مدح ۾ هي رسالو لکيو ويو. ڪتاب جو نالو آهي "مدح نامہ سنڌ" ۽ هن وقت اهو نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي.

(٢) خطي نسخو نيشنل ميوزم ڪراچي ۾ آهي.

(٣) هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي.

(٤) انشاء عظيم ۽ عظيم جا ٻيا سيئي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهن. مثنوي هير رانجها سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪئي آهي.

Gul Hayat Institute

● مير ضياءالدين ضياء ٺٽوي (المتوفي سنه ۱۲۲۹ هه)

(۱) ديوان ضياء (۱) (فارسي)

(۲) ديوان ضياء (اردو)

(۳) مثنوي هير و رانجهه (۲) (فارسي)

(۴) انتخاب شعرا (۳)

● ميرغلام علي مائل ٺٽوي (المتوفي سنه ۱۲۵۱ هه)

(۱) ديوان مائل (فارسي)

(۲) ديوان مائل (۴) (فارسي)

(۳) ديوان مائل (اردو)

(۴) تذڪره مجمع‌البلغا (۵) (فارسي)

انگريزي دَورُ

(۱۲۵۹—۱۳۶۷هه/۱۸۴۳—۱۹۴۷ع)

● غلام‌علي سبزپوش علي ٺٽوي

(۱) بياض بطور محڪ سنه ۱۲۶۸ هه (مختلف فارسي شاعرن جا هرقافيه غزل) (فارسي)

(۲) بياض ٻه جلد ديوان علي (فارسي)

● ميان غلام حسين سبز پوش افضل ٺٽوي (المتوفي سنه ۱۲۷۸ هه)(۶)

(۱) مثنوي تنبيه المعاندين (فارسي)

(۲) مثنوي نان و نمڪ (فارسي)

(۳) نوروز (نظم و نثر) (فارسي)

(۴) مجموعه انشاء (فارسي)

● مير سيد صابر علي صابر ٺٽوي (المتوفي سنه ۱۲۸۹ هه)

(۱) متعدد بياض ديوان صابر (۷) (فارسي)

---

(۱) ديوان فارسي سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي.
(۲) مثنوي سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪئي آهي.
(۳) سنڌي ادبي بورڊ ۾ بخط ضياء موجود آهي.
(۴) ديوان مائل فارسي مرتب ڪري، هڪ جلد ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي.
(۵) هي فارسي شاعرن جو تذڪرو آهي، جيڪو مقالات‌الشعرا جي تتمه طور مير مرحوم لکيو، ليڪن ان جو ڪوبه نسخو ملي ڪونه ٿو سگهي.
(۶) سبزپوشن جو هي خاندان ملا عبدالحڪيم عطا ٺٽويءَ جو رشته دار هو. غلام حسين سبزپوش جي خط ۾ ٻئي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهن، جن مان هڪ محسن ٺٽويءَ جو حملهء حسين ۽ عطا جي مثنوي مهر و ماهه آهي.
(۷) ديوان غير مرتب آهي. ڪيترا بياض سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهن.

Gul Hayat Institute

● سيد موٽيل شاه ڪمتر رضوي (وفات بعد ۱۲۹۳ هه)

(۱) دو ديوان غزليات و مراثي (۱) — (فارسي)

● مخدوم فيض احمد فيض (وفات بعد ۱۲۹۶ هه)

(۱) ديوان فيض (۲) — (فارسي و اردو)

● مير سيد عباس علي بخاري (وفات بعد ۱۲۹۹ هه)

(۱) ديوان علي (۳) — (فارسي)

● قاضي غلام علي جعفري (المتوفي سنه ۱۳۰۳ هه)

(۱) ديوان جعفري — (فارسي)

(۲) ديوان جعفري — (اردو)

(۳) تاريخ هند (۴) — (سنڌي)

● قاضي علي محمد فقير (المتوفي سنه ۱۳۰۶ هه)

(۱) ديوان فقير — (فارسي)

(۲) بياض غزليات — (فارسي)

● مشرف علي فدوي

(۱) ديوان فدوي (۵)

● سيد امام بخش رضوي فدوي (وفات ۱۳۰۸ هه کان پوءِ ڪنهن سال اڳ)

(۱) چند ديوان — (سنڌي و فارسي)

● غلام مرتضيٰ مرتضائي رضوي

(۱) مثنوي يوسف زليخا سنه ۱۳۰۸ هه (۶) — (سنڌي)

(۲) مثنوي سڪندرنامه نظامي — (سنڌي)

(۳) مخمس ڪريما — (سنڌي)

(۴) ديوان سنڌي (۷) — (سنڌي)

---

(۱) سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي.

(۲) برادر مخدوم محمد ابراهيم خليل ٺٽوي. هن جو ديوان سمنڊ ۾ ٻڏي ويو.

(۳) هڪ نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي، جنهن جي ابتدا ۾ آخوند محمد بچل انور جا ڏهه غزل آهن.

(۴) ديبي پرشاد جي اردو تاريخ جو ترجمو، سر بارٽل فريئر جي چوڻ تي ۱۸۵۴ع ۾ قاضي صاحب ڪيو ۽ آخر ۾ سنڌ تي انگريزن جي تسلط جو باب پنهنجي طرفان وڌايائين.

(۵) ديوان جو هڪ نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي.

(۶) ليٿو ۾ ڇپيل مثنوي ڇپي آهي. جاميءَ جو ترجمو آهي.

(۷) ديوان سنڌي مڪمل، سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي.

Gul Hayat Institute

(۵) طوطي نامو - سنڌي (۱) (سنڌي)

(۶) محک مرتضائي (هم زمين غزلن جو مجموعو)

● **مخدوم محمد ابراهيم خليل** (المتوفي سنه ۱۳۱۷ هه)

(۱) تذڪره تڪملهٔ مقالات‌الشعرا سنه ۱۳۰۷ هه (۲) (فارسي)

(۲) تحفةالفقير (۳) (فارسي)

(۳) ديوان مسڪين (فارسي)

(۴) ڪشڪول مسڪين (مڪاتيب) (فارسي)

(۵) ديوان خليل (فارسي)

(۶) مائده خليل (مڪاتيب) (فارسي)

● **مولوي حڪيم محمد واصل بن درس رحمون**

(۱) مثنوي گلزار واصل (قصه سسئي پنهون - تاليف ۱۲۹۹ هه (۴) (سنڌي)

● **سيد لطف علي بن عسڪر علي شڪر الاهي بن مير مائل بن قانع**

(۱) سفرنامه تحفةالباصرين (۵) (فارسي)

● **محمد زمان رضوي زمان ولد ميرزا شاهه مهدوي**

(۱) ديوان (سنڌي)

(۲) عشق جي چقمق (سنڌي)

هي بزرگوار ٺٽي جو آخري شاعر هو. هن کان پوءِ اها ذات ٺٽي وارن مان هلي وئي.

---

(۱) اسلامي پريس لاهور ۱۳۱۲ هه/۱۸۹۵ع ۾ ڇپيو.

(۲) راقم‌الحروف هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي.

(۳) درحالات جد خود مخدوم غلام حيدر.

(۴) هيءَ مثنوي ۱۳۳۱ هه ۾ ليٿوءَ ۾ ڇپي. مثنويءَ ۾ جملي ۷۵۱۸ شعر آهن.

(۵) سيد صاحب ۷ ربيع‌الثاني ۱۲۷۲ هه جو حج ۽ اماميڻ جي زيارت تي سنڌ مان آسهيو هو. موٽڻ تي هي سفرنامو فارسيءَ ۾ لکي مسٽر فريئر ڪمشنر جي حڪم تي مطبع جمشيد جي اردشيرجي ڪراچيءَ مان ليٿوءَ تي ڇپايائين. ۱۲۸ ورق. "تحفةالباصرين" تاريخي نالو آهي. هي سفرنامو ۱۲ جمادي‌الاول ۱۲۷۵ هه (۱۸ ڊسمبر ۱۸۵۸ع) جو ڇپيو. ميجر گولڊسمڊ جيڪو جاگيرن ۽ اسڪولن جو ناظر هو، ان ڇپائيءَ ۾ دلچسپي ورتي.

Gul Hayat Institute

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

قرآن مجيد جا سنڌي ترجما ۽ تفسير

مخدرات سرا پردهائي قرآني
چه دلبر اند که دل مي برند پنهاني

اسلام جي اوائلي دور ۾ قرآن شريف جو خطاب جڏهن ته اهڙن ماڻهن سان هو، جن جي مادري زبان عربي هئي، ان ڪري قرآن مقدس کي سمجهڻ لاءِ ڪين ڪنهن به ٻئي علم يا عربي کان سواءِ ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ جاڻڻ جي ضرورت محسوس نه ٿي. ويتر جو پيغمبر عليه السلام جي ڪين صحبت ۽ زيارت نصيب ٿي، تنهن ته ڪين قرآن پاڪ جي سمجهڻ ۾ سوني تي سهاڳي جو ڪم ڏنو. ڪين هن سلسلي ۾ ڪا اوکائي آڏو ايندي هئي ته آنحضرت صلي الله عليه وسلم کان پڇي وٺندا هئا، پر جيئن جيئن اسلام جو پيغام عرب جون حدون لتاڙي اڳتي وڌڻ لڳو ته عجمي يا غير عربي ذهنيت لاءِ قرآن مجيد جي تعليمات: (۱) اصول عقائد (۲) قانون (۳) اصول اخلاق، کي سمجهڻ اوکو ٿي پيو، تڏهن اها ضرورت محسوس ڪئي ويئي ته انهن ٽنهي تعليمن کي الڳ الڳ ڪري فني حيثيت ڏئي ماڻهن کي قرآن پاڪ سمجهايو وڃي. ان خدمت لاءِ الله تعاليٰ مجتهدن کي ئي منتخب فرمايو، جن جو سرگروهه عجمي نسل مان هڪ امام ابوحنيفه آهي.

امام ابوحنيفه جو ڏاڏو، اسلام کان اڳ واري سنڌ جي نقشي جي خيال کان سنڌي هو. شير خدا حضرت علي ڪرم الله وجهه جي هٿ تي اسلام آندائين. امام ابوحنيفه امت محمدي لاءِ الله جي آيتن ۾ هڪ وڏي آيت ثابت ٿيو ۽ غير عرب ذهنيتن کي پنهنجي خداداد قابليت ۽ ذهانت سان بدلائي ڇڏيو، ويتر جو ان، قرآن پاڪ کي پارسي ٻوليءَ ۾ ترجمي ڪرڻ جي فتويٰ ۽ اجازت ڏني، تنهن ته عوام لاءِ ٻين ٻولين ۾ ترجمن ذريعي قرآن پاڪ کي سمجهڻ لاءِ وڏي آساني پيدا ڪئي. بدقسمتيءَ سان اهو مسئلو عالمن ۾ گهڻي زماني تائين اختلاف جو باعث بڻيو ته قرآن مجيد جو ٻين ٻولين ۾ ترجمو ڪرڻ جائز آهي يا نه، پر نيٺ اڳتي هلي امام ابوحنيفه رح جي راءِ وڏي مقبوليت حاصل ڪئي.

جڏهن ته سنڌ ۾ اسلام، وليد بن عبدالملڪ جي دور کان اڳ ئي پهچي چڪو هو ۽ سنڌ جي فتح غازي محمد بن قاسم جي سپهه سالاريءَ هيٺ وليد بن عبدالملڪ جي دور ۾

Gul Hayat Institute

ٽين صدي هجريءَ جي آخر ۾ ٿي، تڏهن ٿي سگهي ٿو ته ان وقت سنڌي نون مسلمانن کي دين سيکارڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ضرور ڪي اسلامي ڪتاب لکيا ويا هجن، جن ۾ قرآن مجيد جو سنڌي ترجمو به اچي وڃي ٿو، پر تاريخي لحاظ سان اها ڳالهه ڪي ۽ پختي ثابتي ملي ٿي ته دنيا جي ٻين سڀني ٻولين کان اڳ، قرآن مجيد جو ترجمو سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيو ۽ اهو ٻارهن سؤ سال اڳ جو سنڌي ترجمو آهي جو مهروڪ بن رائق راجا جي استدعا تي، منصوره سنڌ جي عرب حاڪم عبدالله بن عبدالعزيز جي حڪم سان هڪ عراقي عالم لکيو. اهو عالم سنڌ ۾ رهي، سنڌي زبان چڱي طرح سکي چڪو هو، جتان جي ٻولين جو وڏو ڄاڻو ۽ شاعر پڻ هو.

انهيءَ راجا تي هن ترجمي ايڏو ته اثر ڪيو جو سورت يٰس جي هڪ آيت "من يحي العظام و هي رميم" الآية جو سنڌي ۾ ترجمو ۽ تفسير ٻڌندي، تخت تان لهي اچي پٽ پيو ۽ خدا جي خوف کان اکين سان ڳوڙها ڳاڙيندي روئڻ لڳو*.

قديم دور جي سنڌيءَ ۾ هاڻوڪي سنڌي وانگر عربي ۽ فارسي لفظن جي آميزش گهٽ هئي ۽ ان جي عربي رسم الخط به نه هئي، ان ڪري قرآن مجيد جو سنڌيءَ ۾ ڪو به قديم ترجمو يا ٻيا اسلامي ڪتاب، هتي جا مسلمان وڃائي ويٺا.

اسان وٽ جيڪي به قديم ديني ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود آهن سي ٽي سؤ سال اڳ جا موجود آهن. انهن جو سلسلو ميون ابوالحسن ٺٽويءَ جي سنڌي رسم الخط مقرر ڪرڻ کان پوءِ شروع ٿئي ٿو ۽ پهريون ڪتاب ميون ابوالحسن جو جوڙيل "مقدمة الصلواة" يا سنڌي ابوالحسن آهي، جو جهوني سنڌي نظم ۾ لکيل آهي. ان کان پوءِ مخدوم ضياءالدين ٺٽوي ۽ ٻين بزرگن به هن ڏس ۾ گهڻو ڪم ڪيو. اڳتي هلي مخدوم ضياءالدين ٺٽويءَ جي شاگرد، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (وفات ١١٧٤هه) ڏاڍا ڏڍ ديني ڪتاب لکيا، جن مان سندس جوڙيل، قرآن مجيد جي ٢٩ ۽ ٣٠ پاري جو سنڌي ترجمو ۽ تفسير هاشمي پڻ آهي، جو اڳوڻي سنڌي نظم ۾ لکيو ويو آهي. قرآن مجيد جي ڪجهه حصي جو سڀ کان آڳاٽو سنڌي ترجمو اهوئي موجود آهي، جيڪو ١١٦٢هه ۾ لکيو ويو. هتي اسين سڀني سنڌي ترجمن ۽ تفسيرن جي تعارف لاءِ ٿوري اختيار ڪيون ٿا، جي هن وقت تائين لکجي اسان جي آڏو آيا آهن:

(١) قرآن مجيد، مترجم قاضي عزيزالله مٽياروي

قرآن مجيد جو هيءُ سنڌي ترجمو، سڀ کان آڳاٽو آهي، جو تيرهين صديءَ جي شروع ۾ لکيو ويو. هن جو مترجم قاضي عزيزالله، مٽياري ضلعي حيدرآباد جو رهاڪو هو. سندس پٽ قاضي علي محمد به پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ خطاط ٿي گذريو آهي.

هيءُ ترجمو بمبئيءَ جي ڪريمي پريس وارن طرفان گهڻا ڀيرا ڇپجندو رهيو آهي. هن جو هڪ ايڊيشن ١٣٢٠هه ۾ ستر سال اڳ جو ڇاپيل وڏي سائيز ۾ آهي، جنهن ۾ به ترجمو ڏنل

* ڏسو ڪتاب عجائب الهند تاليف بزرگ بن شهريار الرامهرمزي ص ٣، طهران ١٩٦٢ع.

آهن. پهريون سنڌيءَ ۾ قاضي عزيزالله رحه جو ۽ ٻيو ترجمو فارسيءَ ۾ حضرت شاهه ولي الله محدث دهلويءَ جو. حاشيي تي شان نزول، جو شيخ سعدي شيرازيءَ ڏانهن منسوب آهي ۽ فارسيءَ ۾ فتح الرحمان 'تفسيري نوٽ' حضرت شاهه ولي الله جا پڻ چاڙهيل آهن. هيءُ قرآن مجيد وڏي سائيز جي ٨٠٠ صفحن تي ڇپيل آهي. سنڌي زبان جي ٻيهڪ بنهه نرالي آهي. نموني لاءِ ڏسو سورة فاتحه جو ڪجهه ترجمو:

"سڀڪا ساراهه جڳائي الله کي جو آهه مالڪ مڙن عالمن جو، جو صاحب آهه رحمت جو دنيا ۽ آخرت ۾."

هن ڇاپي جي آخر ۾ هيءُ نوٽ پڻ لڳل آهي: "سڀني پڙهندڙن ۽ مطالعي ڪندڙن تي ته هي قرآن مترجم مرادي نه تحت لفظي. سبب هن جو (هي آهي) ته سنڌي جي ترڪيب، ڪلام عربي جي سين موافق نه آهي، ٻيو جي تحت لفظي هئي ته هوند سمجهڻ اچاڻن ڪي تمام (اوکي) تڏهن مصنف مراد ڪلام جي آندي ته سڀڪنهن خاص عام کي سمجهڻ ۾ اچي. پر تڏهن به جڏهن ڪلام آهه رب جو (پريل) رمزن سين تنهن کي سمجهڻ سواءِ گهڻي علم جي گهڻو مشڪل آهي، تڏهن جيڪي اڃاڻ آهن سي، استاد کان پڙهي مطلب پروڙين (ڪنهن) پڙهڻ ۽ پڇڻ ۾ ڪي عيب نه آهي، بلڪ مرڪ ۽ عادت نيڪن جي آهي، تنهنڪري پڙهڻ جي ڪماحقه سکي ياد ڪن" هن اشاعت جي ماده تاريخ بابت هن طرح لکيو ويو آهي:

ماده تاريخ نتائج قلم، معجز رقم حاجي الحرمين سيد تجمل حسين "تجمل" جلالپوري.

مطبعِ نامي ڪريمي هست در آفاقها — انتخاب و لاجواب و بيمثال و بي نظير
مالکِ آن قاضيِ عبدالڪريمِ نامور — محو فرمانِ پيمبر ذاڪر ذڪرِ قدير
... اين ڪلام الله چه با دو ترجمه — درهمه اوصاف خوبي دلپسند و دلپذير
گر بچشمِ غوربيني صفحه صفحه حرف حرف — در صفا آيد نظر يڪسان ز اول تا اخير
بشنو از طبع "تجمل" مصرعِ تاريخ سال — باد و معني فارسي و سندهي قرآن منير

٢٠ ١٣ هه

قاضي عزيزالله مرحوم متياريءَ جو اهو ڪيل سنڌي ترجمو فارسي ترجمي کان الڳ به ڇپيل آهي، جنهن ۾ قرآن پاڪ جي متن هيٺان سنڌي ترجمو آيل ۽ حاشيي تي سنڌيءَ ۾ مختصر نوٽ چاڙهيل آهن. هي خالص سنڌي ترجمي وارو قرآن پاڪ گهڻائي پيرا ڇپندو رهيو آهي.

(٢) قرآن مجيد مترجم، سنڌي: ترجمو مولانا محمد صديق

قرآن پاڪ جو هيءُ سنڌي ترجمو گهڻو اڳاٽو معلوم ٿئي ٿو. ترجمي جي ٻولي ڏکڻ سنڌ واري ڪتب آندي وئي آهي، جا نهايت ميٺاج واري آهي ۽ ترجمي جي هڪ ٻي خوبي اها به آهي ته هڪ سنڌي پڙهيل لاءِ عربي لفظن جي معنيٰ، ترجمي ڏسڻ سان پڻ آسان ٿيو پئي، جو ته ترجمو تحت لفظي ۽ نهايت وڻندڙ ۽ لطيف آهي. سورت فاتحه جي پهرين ستن جو ترجمو اجهو هن طرح ڪيل آهي:

"سڀ واڪاڻ ڄڻائي ڏٺي ڪي، جو پالينڌڙ جهانن جو، ٻاجهيندڙ ۽ ٻاجهه وارو."

مولانا محمد صديق مترجم لاءِ اسان ڪي اجا تائين معلوم نہ ٿي سگهيو آهي تہ اهو بزرگ ڪير هو؟ ۽ ڪٿي جو وينل هو؟

فاضل مترجم رڳو ترجمي تي اڪتفا نہ ڪئي پر حاشيي تي سنڌي ٻوليءَ ۾ تفسيري نوٽ پڻ چاڙهيا اٿس، جي گهڻو ڪري ملا حسين ڪاشفي جي تفسير حسيني ۽ ٻيو تفسير رؤفي تان ترجمو ڪيا ويا آهن.

هڪ سنڌي سڄڻ سُندرِ ڏني تہ سيٺ سڪديو سابق ايم- ايل- اي ڪراچي واري جو ڏاڏو هڪ صوفي منش انسان هو، تنهن هڪ مولوي محمد صديق نالي عالم کان قرآن پاڪ جو سنڌي ترجمو ڪرائي ڇمن پريس مان ڇپرايو، جو مفت تقسيم ڪندو هو ۽ خاص طرح جيڪي حاجي سڳورا حج تي ويندا هئا تن کي ڏيندو هو. اسان جڏهن مٿئين ترجمي جي سن ۽ سيٺ سڪديو جي ڏاڏي جي عمر بابت ويهي ويچار ڪيو تہ هن وسهڻ ۾ ويرم نہ ٿي تہ اهو ترجمو اهوئي هوندو، جنهن جو هتي بيان ڪري رهيا آهيون.

مولوي مرزا منيرالدين جبلپوري فارسي زبان ۾ هن ترجمي جي اشاعت بابت مادهٔ تاريخ لکيو آهي، هتي ان جو بيان ضروري ڄاڻون ٿا، جو تہ ان مان ئي مترجم جي علمي پايي ۽ سال جو پتو پئي ٿو:

زمطلعش شده طالع چوماه برکت و خير — شده فروغ دهِ صبح دهرشامِ سندهہ
زجود و همت فيضِ محمد صديق — پرست ازمئي عيش و سرور جامِ سندهہ
چوديده حضرت ممدوح از نگاهِ کرم — زقصر چرخ برين شد بلند بامِ سندهہ
همیکہ بہ ممدوح ما خدا بخشد — نمود بذل توجه سوئي نظام سندهہ
ز خرچ درهم و دينار کرد قرآن چاپ — بلند گشت ز فيضش بدهر نامِ سندهہ
برائي مصرعهٔ تاريخ او نظامي گفت — کلام پاک مترجم بحرف عامِ سندهہ
١٣١٧هہ

مولانا سليم الله، وري عربي نثر ۾ تقريظ لکي آهي، جنهن ۾ مترجم ممدوح جي ڏاڍي ساراهہ ڪيل آهي. هن مترجم قرآن پاڪ جي آخر ۾ هڪ رسالو تجويد ۽ اوقاف بابت سنڌي زبان ۾ پڻ ڏنو ويو آهي جو ڪارآمد آهي.

مولانا محمد صديق واري ترجمي جو پهريون ايڊيشن اسان کي ملي نہ سگهيو آهي، تنهنڪري اهو معلوم نہ ٿي سگهيو آهي تہ اهو ڪٿي ڇپيو، باقي اها تقريظ اسان کي تازي ايڊيشن ۾ نظر آئي جو اڳئين ڇاپي تان ورتل آهي. ٻي اشاعت حاجي ملڪ دين محمد لاهور واري طرفان ٿي آهي جو وڏي سائيز ۾ ٥٣٦ صفحن تي مشتمل آهي.

Gul Hayat Institute

(٣) قرآن مجيد مترجم سنڌي، ترجمو حضرت مولانا تاج محمود شاهه امروٽي رحہ

مٿين ٻن سنڌي ترجمن کان پوء ٽئين نمبر ۾ هيءُ ترجمو آهي جنهن جيڪڏهن ان کي سنڌي ٻوليءَ ۾ اعجازي ترجمو سڏجي ته سونهين ٿو. جو ته هن کان اڳ وارا ترجما بامحاوره ترجما نه هئا، پر گهڻي حد تائين تحت اللفظ ترجما هئا ۽ انهن جي زبان به آڳاٽي هئي. هن ترجمي لکڻ مهل حضرت امروٽي رحہ جيڪا ادبي جفاڪشي ۽ جاکوڙ ڪئي ان جو اوهان کي هن مان اندازو ٿي سگهندو ته جڏهن انهن قرآن مجيد جي سنڌي ترجمي ڪرڻ جو خيال فرمايو ته اڳ ۾ پاڻ وٽ هڪ وڏي ديني ڪتابخاني رکڻ جو خيال ڪيو. حسن اتفاق سان انهن ڏينهن ۾ ڪين مولانا استاد عبيدالله سنڌي، جو دارالعلوم ديوبند کان ١٣٠٨ھ ۾ ٿئون فارغ ٿي آيو هو، جهڙو جيد عالم ملي ويو ۽ امروٽ ۾ هڪ وڏو ديني مدرسو قائم ٿي ويو، جتي نه رڳو مولانا عبدالوهاب ڪلاچيءَ جهڙا مستعد طالب العلم پڙهڻ لاء آيا، پر ڪيترائي فارغ تحصيل عالم جهڙوڪ: مولانا عبدالله ڪنڌر وارو، مولانا عبدالقادر دين پوري ۽ ٻيا عالم به مولانا عبيدالله جي خدمت ۾ قرآن، حديث ۽ فلسفہ ولي اللهي پڙهڻ لاء ايندا رهيا. حضرت امروٽي پاڻ به هڪ مرشد ڪامل ۽ وڏو عالم هو. مولانا عبدالقادر ڀونواري وارن کان علم پڙهيو هئائين ۽ ان کان سواء سنڌي ٻولي جو هڪ وڏو اديب ۽ شاعر هو، جنهن جي ثابتيءَ لاء سندن جوڙيل يوسف و زليخا سنڌي (ڀريت نامو) ۽ مولود ۽ ڪافيون واضح ثبوت آهن. سنڌ جي اڪثر عالمن جي جماعت سندن مريديءَ جي حلقي ۾ داخل هئي، ان ڪري وٽن هميشه عالمن جو انبوه رهندو هو ۽ حضرت امروٽيءَ جو دستور هوندو هو ته ذڪر ۽ فڪر جي تلقين کان پوء جماعت آڏو قرآن مجيد کڻي ويهندا هئا ۽ وينا سنڌي ۾ ترجمو ۽ تفسير بيان ڪندا هئا. اهوئي سبب آهي جو سندن خليفن جهڙوڪ مولانا حماد الله هاليجي وارو، مولانا احمد علي لاهوري ۽ ٻين ۾ به قرآن مجيد جي ترجمي جو درس هلندو آيو.

حضرت مولانا تاج محمود امروٽي رحہ، جيڪي ڪتاب ڪٺا ڪيا هئا، اهي هالي اندر حويليءَ ۾ رکيل آهن. موجود سجاده نشين سيد محمد شاهه امروٽي جي عنايت سان، سون سڀ ڏٺا آهن. سڄي ڪتاب خاني ۾ مون کي اها خاص ڳالهه نظر آئي ته ڪتابن ۾ گهڻو انداز تفسيرن جو هو ۽ ايترا تفسير سنڌ جي ڪنهن به ڪتاب خاني ۾ مون کي نظر نه آيا. ان سان حضرت امروٽيءَ جي علمي مذاق ۽ قرآن دانيءَ جو اوهان کي پتو لڳي ويندو.

حضرت امروٽي رحہ ترجمي جو ڪم اٽڪل روء ١٣١٢ھ کان شروع ڪيو ۽ مرحوم منشي عبدالخالق شڪارپوري، جو سنڌي زبان جو هڪ وڏو اديب هو، سو به حضرت امروٽيءَ جي خدمت ۾ گهڻو رهندو هو ۽ ترجمي جي ڪم ۾ حضرت امروٽيءَ جو صلاحڪار هو. انهيءَ علم ۽ علمي ماحول ۾ مولانا امروٽي رحہ، جيڪو سنڌي ترجمو فرمايو، سو ايڏو ته مستند،

بامحاوره ۽ عمدو ترجمو ثابت ٿيو جو جهڙيءَ طرح فارسيءَ ۾ شاه وليالله دهلويءَ جو ترجمو اعجاز جو درجو رکي ٿو، اهڙيءَ طرح مولانا امروٽي رحه جو ڪيل سنڌي ترجمو به اهائي حيثيت رکي ٿو.

هيءُ ترجمو پهريون ڀيرو حضرت امروٽيءَ جي زندگيءَ ۾ جڏهن ڇپجي نروار ٿيو ته قرآن پاڪ جي متن کان الڳ، خالص سنڌي زبان ۾ ٽن پاڱن ۾ (هرهڪ پاڱو ڏهن پارن جو هو) "الحق پريس" سکر مان ٽائيپ ۾ ڇپيو، جو نهايت سهڻو ۽ دلڪش هو (هن جي هڪ ڪاپي مڪمل منهنجي ذاتي ڪتاب خاني ۾ موجود آهي). جڏهن ته هن ترجمي ۾ قرآن جو متن موجود نه هو، رڳو آيتن جا نمبر ڏني، خالص سنڌي ترجمو ڇپايو ويو هو، تنهن ڪري ان دور ۾ سنڌ جو هڪ وڏو منطقي عالم استادالعلماء مولانا قمرالدين انيڙ پني عاقل وارو، جو اڳ ئي حضرت امروٽيءَ سان ڪن عقيدن ۾ اختلاف رکندو هو، تنهن حضرت امروٽيءَ جي خلاف وڏي فتويٰ لکي، جنهن ۾ ان نموني متن کان سواءِ ترجمي ڇپائڻ کي ڪفر جو ڪم سڏيو ۽ امروٽيءَ سان مناظره ۽ بحث ڪرڻ لاءِ امروٽ پهچي ويو. حضرت امروٽي، عالم هئڻ سان گڏ هڪ وڏو مدبر ۽ سياستدان پڻ هو، حڪمت عملي ۽ سياست کان ڪم وٺي مولانا قمرالدين صاحب کي هيئن چئي واپس ڪري ڇڏيو ته هن ڀيري غلطي تي وٺي آهي، هن کان پوءِ متن کان الڳ ترجمو نه ڇپايو ويندو.

هيءُ ترجمو قرآن مجيد سان گڏ به ڪيترائي ڀيرا مولانا احمد علي لاهوريءَ جي ڪوشش سان ڇپجي، عام ۽ خاص ماڻهن جي هٿن تائين پهچي، وڏي مقبوليت حاصل ڪري چڪو آهي ۽ اها حقيقت آهي ته اهو ترجمو ايڏو ته مقبول ۽ مستند آهي، جو هن کان پوءِ ڪنهن به ديني عالم، قرآن مجيد جي سنڌي ترجمي لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته ان جي آڏو مولانا امروٽي رحه جو اهو ترجمو ضرور رهيو آهي.

(۴) قرآن مجيد، مترجم مقتدر و مستند جماعت علماء سنڌ

قرآن مجيد جو هيءُ سنڌي ترجمو ۽ حاشيه تي تفسيري نوٽ، وڏي سائيز تي ۱۳۵۱هه ۾ عباسي ليٿو آرٽ ڪراچيءَ ۾ ڇپيو. اهو ترجمو ڪنهن ڪيو؟ ان بابت ڪجهه به لکيل نه آهي، رڳو ايترو لکيو ويو آهي ته سنڌ جي مستند عالمن ترجمو ڪيو آهي. هن ترجمي شايع ٿيڻ کان پوءِ شيخ عبدالعزيز ايڊيٽر "الحق" ۽ عباسي پريس وارن جو حق ملڪيت تي ايڏو ته اختلاف پيدا ٿيو، جو معاملو وڃي مقدمي بازيءَ تي پهتو. ان ڪري مترجم جو نالو به نه اچي سگهيو ۽ ٻيهر ان طرز تي ڇپجي نه سگهيو. هن ۾ سنڌيءَ کان سواءِ ٻه ترجما ٻيا به ڏنل آهن، جن مان پهريون ترجمو فارسيءَ ۾ حضرت شاه وليالله محدث دهلويءَ جو ۽ ٻيو شاه وليالله جي فرزند شاه رفيع الدين جو اردو ترجمو، حاشيي تي شاه عبدالقادر دهلويءَ جي تفسير موضح القرآن جو سنڌي ترجمو آندو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

جڏهن منهنجي، عباسي ڪتب خاني جي مالڪ مولوي عبدالرسول صاحب سان هن ترجمي بابت ڳالهه ٻولهه ٿي، تڏهن ان ٻڌايو ته اهو ترجمو اصل ۾ مرحوم مولوي عبدالرحيم صاحب منگسي سابق معلم الفقه "سنڌ مدرسة الاسلام" کان ڪرايو ويو هو. هن ڳالهه جي قاضي عبدالرزاق صاحب به تصديق فرمائي هئي.

(۵) قرآن مجيد، مترجم قاضي عبدالرزاق، ڇپائيندڙ عباسي ڪتب خانو

قرآن پاڪ جو هي سنڌي ترجمو، بامحاوره لکيو ويو ۽ عباسي ڪتب خاني طرفان سال ۱۹۴۸ع ۾ هڪ هزار صفحن تي ڇپجي شايع ٿيو آهي، ترجمي سان گڏ حاشيي تي تفسيري نوٽ به آهن، جن سان قرآن پاڪ جي مطلب سمجهڻ ۾ آساني ٿئي ٿي.

هن جو مترجم قاضي مولوي عبدالرزاق صاحب روهڙي وارو آهي، جيڪو سنڌ مدرسة الاسلام ۾ سالن جا سال استاد ٿي رهيو. هن بزرگ ٻيا به گهڻائي سنڌي ڪتاب لکيا آهن. ڪجهه وقت "الوحيد" اخبار جي عملي ۾ پڻ شامل هو، سنڌي ۽ عربي جو ڪاتب پڻ هو، منهنجو ذاتي طرح بزرگ دوست هو. هن ترجمي بابت سنڌس چوڻ آهي ته هن ترجمي ۽ حواشي تي ان ڏاڍي محنت ڪئي آهي.

(٦) قرآن مجيد، ترجمو قاضي عبدالرزاق، ڇپائيندڙ ڏيپلائي صاحب جو

قاضي عبدالرزاق صاحب، هي ترجمو نئين ڍنگ ۾، جناب محمد عثمان ڏيپلائيءَ لاءِ لکيو ۽ عباسي واري ترجمي کان مختلف صورت ۾ آهي. ڏيپلائي صاحب پاڻ ٻڌايو ته قاضي صاحب پهرين پندرهن پارن جو سنڌي ترجمو ڪري ڏنو ۽ پويان پندرهن پارا جناب محمد بخش صاحب واصف جا ترجمو ڪيل آهن. واصف مرحوم، مولانا امروٽيءَ واري ترجمي کي اڳ رکي اهو ترجمو لکيو هو.

هن مترجم قرآن پاڪ جي ڇپائيءَ ۾ اها جدت ڪئي وئي جو هر صفحي ۾ ٻه ڪالم رکيا ويا. هڪ ڪالم ۾ بلاڪن تي قرآن مجيد جو متن آهي ۽ ٻئي ڪالم تي ٽائيپ ۾ متن جي سامهون سنڌي ترجمو ڏنو ويو آهي، هن جدت ڪري اهو ترجمو به چڱو مقبول رهيو.

(۷) قرآن مجيد، مترجم شيخ عبدالعزيز عرب

هن ترجمي جو لکندڙ شيخ عبدالعزيز عرب، اصل ۾ نجد جو رهاڪو هو ۽ تبليغ يا ڪن ٻين اسبابن ڪري وطن ڇڏي، اچي حيدرآباد سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪيائين ۽ هتي مختلف رنگن ۾ تبليغي ڪم ڪندو رهيو. ڪنهن دور ۾ ته اهو بزرگ عرب غير مقلد ۽ حديث نبويءَ جو وڏو حامي رهيو، ۽ اڳتي هلي وري قرآن پاڪ سان لنئُ لاتائين ۽ اهل قرآن بنجي ويو. اسان سان هميشه ملندو رهندو هو. عربيءَ سان گڏ سنڌي به سٺي ڳالهائيندو هو. ڪيس اهو خيال جاڳيو ته قرآن مجيد جو سنڌي ترجمو اهڙو هجي، جو قرآن پاڪ جي لفظن جي ترجمي

Gul Hayat Institute

کان سواءِ پيو ڪوبہ زائد لفظ وچ ۾ نہ اچي. مطلب تہ ترجمي وضاحت لاءِ بين القوسين عبارت جي بہ ضرورت نہ آهي. انهيءَ نظريي موافق ان سنڌي ترجمو ڪيو ۽ ڪن عالمن کي ڏيکاري ان کي شايع ڪري ڇڏيو.

(٨) قرآن مجيد، ترجمو مولانا محمد مدني صاحب

مولانا محمد مدني صاحب (١) قرآن، حديث ۽ علوم ادبيہ جو هڪ نهايت مستند ۽ وڏو عالم آهي ۽ سندس تعليم مدينہ منوره ۽ مڪہ مڪرمہ ۾ ٿي. فراغت کان پوءِ سالن جا سال بيت الله شريف مسجدالحرام مڪي ۾ تعليم ڏيندو رهيو. حضرت استاد علامہ عبيدالله سنڌي جي حڪم سان سنڌ ۾ آيو، ڇو تہ سندس اصلي وطن بہ معروف پنيرو تعلقو هالا هو ۽ تيرهن ورهين جي ڄمار ۾ مشرف بہ اسلام ٿيو، هتان بمبئيءَ جي رستي مديني منوره هليو ويو. اهو ترڪي حڪومت جو دؤر هو. مڪي جي شيخ الاسلام وٽ سندس تربيت ٿي. هتي پهچي پهرين دارالرشاد پير جهنڊي تعلقي هالا ۾ تعليم ڏنائون ۽ ان کان پوءِ سنڌ مدرسةالاسلام ڪراچي ۾ عربي جا استاد ٿيا ۽ اتي ئي قرآن مجيد جي سنڌي ترجمي لکڻ جو کين شوق پيدا ٿيو. سالن جا سال هن ترجمي تي محنت ڪندا رهيا. ڪيترائي عربي تفسير ۽ قرآن جون لغتون مطالعو ڪيائون، جنهن کان پوءِ ترجمو لکڻ شروع ڪيائون. مون کين ذاتي طرح ڏٺو تہ ڪڏهن اهو ترجمو لکندي ساري رات گذري ويندي هين ۽ وينا ترجمي جو ڪم ڪندا هئا.

هن ترجمي جي اها خوبي آهي جو محاوري جي رعايت سان گڏ قرآن پاڪ جو ڪوبہ اکر ترجمي کان خالي نہ ڇڏيو ويو آهي ۽ ڪيترين جاين تي ترجمي جي مدد سان ڪن مشڪل تفسيري مسئلن جو حل بہ ڪيو ويو آهي. هن مترجم قرآن پاڪ جي ٻي خوبي اها آهي جو حاشيي تي حضرت شاه ولي الله محدث دهلويءَ جي تفسيري نوٽن: فوائد فتح الرحمان فارسي جو سنڌي ۾ ترجمو ڪري رکيو ويو آهي ۽ انهن ۾ ادبي چاشني پڻ پيدا ڪئي وئي آهي. حواشي جو ترجمو ”احقر راقم“ جو ڪيل آهي. شاه ولي الله صاحب جو اهو ڪمال آهي جو مختصر فارسي نوٽن ۾ قرآني مطالب کي حل ڪيو ويو آهي، رڳو ڪجھ گھوڙهو ويچار کپي. برصغير جي سڀني ٻولين مان اها سعادت رڳو سنڌي زبان کي حاصل آهي جو ان ۾ اهو ترجمو ٿيو آهي. هيءُ مترجم قرآن مجيد ١١-١٢ پيرا ڇپجي، هٿون هٿ وڪامي ويو آهي ۽ هاڻي بلاڪن تي عڪسي ڇاپو بہ ٻہ-ٽي پيرا ڇپيو آهي. آرٽ پيپر تي پڻ شايع ٿيو آهي.

مولانا محمد مدني صاحب جي همت کي داد ڏيڻ کان رهي نہ ٿو سگهجي، جو اهو قرآن مجيد هاڻي حمائل سائيز تي فوٽو آفسيٽ ۾ بہ ڇپجي رهيو آهي، جو اميد تہ ٻن-ٽن مهينن اندر شايع ٿيندو ۽ سنڌيءَ ۾ اها پهرين حمائل شريف مترجم هوندي.

---

(١) مولانا مدني صاحب ١٩٧٩ع تي رحلت فرمائي آهي.

(۹) قرآن مجيد، مترجم مولوي عبدالغفور ڪڍڻ ڪراچي وارو

مولوي عبدالغفور صاحب، مولانا محمد صادق مرحوم ڪڍڻ وارن جو قريبي رشتيدار ۽ نياڻو هو. ڪيس ٻه حضرت استاد علامہ عبيدالله سنڌي (رح) جي صحبت جي سٺي ملي هئي. حضرت مولانا ڪان شاه ولي‌الله رح جي فلسفي جا ٻه ڪجھ ڪتاب پڙهيو. قرآن مجيد جي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جو ڪيس ڏاڍو شوق ۽ ذوق هوندو هو. سنڌ ماڊرن پبلشنگ هائوس جو سابق مالڪ ميان بشير احمد مرحوم، قرآن مجيد مترجم سنڌي‌ءَ ڪي عڪسي بلاڪن ۾ رنگين ڇپائڻ تي گهريو ۽ ان مقصد لاءِ ميان بشير احمد، مولوي عبدالغفور صاحب ڪڍڻ واري ڪي پاڻ وٽ پريس ۾ ان ڪم لاءِ رکيو. مولوي صاحب، بامحاوره ترجمو لکيو ۽ مختصر نوٽ به لکيا. ترجمو ڏاڍو سليس ۽ عام فهم آهي، هن ترجمي کي مولانا محمد مدني صاحب ۽ هن احقر راقم به نظر مان ڪڍيو. پهريان ٻه-اڍائي پارا مخدوم امير احمد صاحب ڏٺا هئا. هن قرآن مجيد جا رڳو پنج پارا شايع ٿيا ته بشير احمد صاحب گذاري ويو ۽ اهو ڪم اڌورو رهجي ويو. اهو سنڌي ترجمو مڪمل، بشير احمد صاحب مرحوم جي پٽ عبدالستار صاحب وٽ محفوظ آهي.

(۱۰) قرآن مجيد ترجمو قاضي عبدالرزاق صاحب ڇپايل شيخ غلام علي لاهور وارن جو.

قاضي عبدالرزاق صاحب مرحوم، هيءُ ٽيون ترجمو ڪيو ۽ مولانا اشرف علي ٿانوي‌ءَ جي اردو ترجمي کي سنڌي‌ءَ ۾ آندو آهي. حاشيه تي بيان‌القرآن تان مختصر نوٽ ورتل آهن، جن کي سنڌي ڪيو ويو آهي. قاضي صاحب مرحوم، مون کي ٻڌايو ته هن اهو ترجمو ۽ حواشي رڳو سٺن مهينن جي معمولي عرصي ۾ لکيا آهن. نون اردو ترجمن ۾ خدا پاڪ کي جمع سان تعبير ڪيو ويندو آهي ۽ سنڌي‌ءَ ۾ اڃا تائين توحيد ۽ ترجمن جي مذهبي ٻولي‌ءَ جو خيال رکي واحد جو صيغو استعمال ڪندا آهن. قاضي صاحب، اردو جي پيروي ڪري، هن ترجمي ۾ جمع استعمال ڪئي آهي. هيءُ ترجمو سفيد ڪاغذ تي، مڪتبه غلام علي لاهور وارن طرفان ڪيترن سالن کان شايع ٿي چڪو آهي. شيخ غلام علي وارن مون کان بہ بامحاوره ادبي رنگ ۾ قرآن مجيد جو سنڌي ترجمو لکائڻ شروع ڪيو، تفسيري نوٽ به ان سان گڏ هئا. ۱۶ پارن تائين ڪم پورو ڪيم، جو اڳتي تجارتي معاملو پورو ٿي نہ سگهيو ۽ مون کي ڪم روڪڻو پيو. اهي سورهن پارا اڃان تائين شيخ صاحب جن وٽ رکيل هوندا. مون کي پنهنجي محنت جو اڃان تائين افسوس آهي.

(۱۱) قرآن مجيد، مترجم سنڌي- مقبول عام سکر وارن جو ڇپايل

هن قرآن مجيد، مترجم سنڌي تي ترجمي ڪندڙ جو نالو نہ ڏنو ويو آهي، پر ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي تہ گهڻو ڪري شيخ عبدالعزيز واري قرآن مجيد جي ترجمي تان ڪاپي ڪئي ويئي آهي.

Gul Hayat Institute

(١٢) قرآن مجيد ۽ ان جو منظوم سنڌي ترجمو نورالقرآن.
مترجم مولانا احمد ملاح

هيءُ سنڌي ترجمو نئون آهي، ڪجهه ورهيه ٿيا، جو ڇپيو آهي. هن جو مترجم مولانا احمد ملاح آهي، جو سنڌ جو عظيم شاعر ۽ عالم هو. تازو هن فاني دنيا مان وڏي عمر لهي گذاري ويو. ترجمو قديم سنڌي نظم ۾ آهي. عبارت ۾ تمام رواني رکيل آهي. بيتن کي پڙهندي، ڀٽائي صاحب جي ٻوليءَ جي سڪ ٿني لهي. هيءُ ترجمو ٨٠٠ صفحن تي مشتمل $\frac{30x20}{8}$ ۾ عمدي ڪاغذ تي حقي آفسٽ پريس ۾ ڇپيو آهي، ۽ ڇپائيندڙ الحاج ارباب اله جڙيو خان، پوسٽ ڪلوئي ضلعو ٿرپارڪر آهي.

هن جي ڪتابت سنڌ جي مشهور خطاط مولوي مشتاق احمد جي پٽ عبدالرؤف صاحب ڪئي آهي. ٻه ڪالم رکيا ويا آهن، هر سٽ قرآن مجيد جي آڏو هڪ سٽ منظوم ترجمي جي اچي ويئي آهي، جو اهو پڻ مترجم مرحوم جو وڏو شاعرانه ڪمال آهي.

(١٣) تفسير هاشمي.

قرآن مجيد جي خالص ترجمن کان پوءِ سنڌي تفسيرن کي ڏسبو ته سڀني تفسيرن کان هي تفسير آڳاٽو آهي، جو سنه ١١٦٢ هه لکيو ويو، ۽ قديم سنڌي نظم ۾ آهي. هن جو هڪ پارو ٽيهين پاري جو تفسير ۽ ترجمو بمبئيءَ جي ڪريمي پريس مان ڊيمي سائيز تي ٥٠٣ صفحن ۾ ڦهليل ڇپجي چڪو آهي. هي تفسير ڪڏهن لکيو ويو ۽ ڇو لکيو ويو، ان جو جواب خود مترجم مخدوم محمد هاشم ٺٽوي هن طرح ڏئي رهيو آهي:

هاڻي سڻو مومناه هيئين ڪنن ساڻ — ته آگي صحي موڪليو سونهارو قرآن
مٿي پيغمبر پهجي جو سچو صحي سچاڻ — جو سهيون رسائي خبرون جن ۾ ناه گمان
وحي مڙئي واحد جو سندو نور نشان — جيڪي هئي لڳاته جي، سچو تن ايمان
پر پوئين سپاري ڏونه تهجي گهڻو احتياج آهه — سيڪو پڙهيس نماز ۾ سهڪائي سبان
سورون تنهجيون ۽ آيتون آهين مختصر پڻنا — نديو وڏو تهکي پڙهي ڪوڏ منجا
پر معنيٰ پروڙڻ تهجي، اهکي ابوجهن لاءِ — تڏهن سنڌي ڪيم سهکي ڪڍي عربيا
ڪئم شروع تهم سترهي تاريخا — ڪنا مهيني شعبان جي، مٿي ياد ڪجاه
تيئن اڪاره ساءِ ۽ ٻاهٺ هٺا وره گذرئا — ڪنا هجرت حضرت حبيب جي جو مير محمدشاه
نالو تفسير ”هاشمي“ رکئم تـه ڪـا — سانيم ستر ڪريين تون فضل پهجي ساڻ

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جهڙو جليل القدر محقق هن ترجمي کي پورو ڪري ها ته اهو ترجمو، سڀني ترجمن کان آڳاٽو ۽ مستند ليکيو وڃي ها، جيئن ساڳي صديءَ ۾ شاه ولي الله (رحه) محدث دهلوي، قرآن پاڪ جو فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جو پوين ترجمي ڪندڙن لاءِ مشعل راهه بڻيو.

Gul Hayat Institute

(١٤) ارشاد الصديقين لهداية المتقين معروف بتفسير كوثر شاهه مردان (ترجمو ۽ تفسير سنڌي)

اسان جي خيال ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي مذڪوره تفسير ۽ ترجمي کان پوءِ ٻين سيني تفسيرن کان اهو آڳاٽو تفسير آهي. جو ١٢٩٠ھ ۾ جڙي راس ٿيو ۽ مترجم مولانا محمد صديق حيدرآبادي آهي. هي ترجمو، حضرت پير حزب الله شاهه پاڳاري جي حڪم سان لکيو ويو. فاضل مترجم، هن سنڌي ترجمي ۽ تفسير جو، پاڻ سنڌي نظم ۾ تعارف ڪرائي رهيو آهي، جو هن طرح آهي:

سدائين حمد ڪر صاحب کي ساري، وساري ڪيم وه ڪه ويل واري
اٿي، ويٺي، سٺي تنهه جي ثنا ۾، خياتي وچ سچي گوهر گذاري
"اولي الالباب" اهڙن کي اتائين، "اني له" حرف کي ترتون نهاري
مڪائي رحمة للعالمين کي، پدم جنه جي پيا عاصي پناري
اچڻ جنه جي ڪري ظلمات ٿي نور، منجهل موڙهل ڪيا، سونهان سچاري
سندو تنهه آل ۽ اصحاب اڪمل، محبت تن سندي جيءَ کي جياري
ڪيو نازل ٻتمن قرآن قادر، اها جنه جي وڏو عالم اجاري
لکين مشرڪ مچي ٿي محب مونيا، ڪفر ۽ شرڪ ڪيائون ڪالي ڪناري
اڳوڻا علم ٿيا منسوخ مڙئي، حڪم احڪام ڪيائين تجديد تاري
سوين تفسير ٿيا عربي تنهين جا، پروڙڻ تن سندو اوکي اشاري
سوا علماء جي پيو ڪونه سمجهي، حقيقت حڪم جي چت سان چتاري
ٿئي آخر صدي تيرهن جي صادر، اهي علماء ويا سنڌ مان سڌاري
مدرسا محو ٿيا، اسڪول آباد، پکهارن جي وڏا موڳا منجهاري
جڏهن چوطرف ٿيو هي حال هيءُ هام، تڏهن ٿي سعي ڪيو ساجد ستاري
سچي سيد سخي سجاد صاحب، ڪيو اي حڪم دليون "دستار واري"
اسم "حزب الله" غالب ڪافرن تي، مدد مولا جي سان مردود ماري
تنه ڪئي تڪليف هن اضعف تي اهڙي، ته ڪر تصنيف ڪا سنڌي سڌاري
صفا ٻولي ۾ ٿئي تفسير سارو، عدون جا وجهي جو ڏيل ڌاري
پڙهڻ پاڙهڻ سندس سوکو ٿئي سڀ، محبن جون دليون ڏئي ٿاه ٺاري
اسان کي پڻ اميد آهي اهائي، ته ان جي عشق ۾ ساري جياري
وسيلي ان سگهوري جي اسان کي، چڙهائي چاڙهه، سڀ اوکا اکاري
۽ پڙهندڙ مان ڪن دل سان دعائون، قبولي مي سيئي ستار ساري
لکين احسان، آگي جا اسان تي، عطا عظمي ڪيائين ناقص نهاري

وسيلو واهرو آهي اسان جو، پٺي ان جي لکاسون لام لاري.
اسم تفسير جو سڄو صديقي، رکيو هن رهگذر واري وچاري.
الاهي سهو ۽ جيڪا خطا تي، عفو ڪج تون سڀئي صاحب سنياري.
عفو ڪم تو سندو آهي اصل ڪان، هتي هت تو سندو آسر آساري.
تمت تفسير ڪئي تاريخ ويهين، محرم ماه ۾ بيشڪ پلاري.
صدي ٻارهين نوي ٻي پڻ نهارج، اهو من سال ڏس لرتان نهاري. ١٢٩٠ھ
لاڏائو لوء سان ٿئي سان ڪلمي، سمر توحيد جو تاري تراري.
مٺي جيئري مديني يا مڪي ۾، ادب اخلاص سان واحد وهاري.
قبولج سڀ دعا عاصي جي آگاه، اجابت آسرو تنه جو اساري.

هن سنڌي تفسير ۽ ترجمي جي تصنيف اڳاني آهي، باقي ڇپائي سو ڏير سان ٿي آهي. اسان جي آڏو هن جو ليٿو وارو ڇاپو آهي، جو ١٣٢٧ھ ۽ ١٣٣٠ھ ۾ ٽن ضخيم حصن ۾ ڇپيو. هر ٻاڱو ۽ جلد ڏهن ڏهن پارن تي مشتمل آهي. اسان جي نظر مان هن ڇاپي جو پهريون جلد نہ گذريو آهي، باقي پويان ٻہ جلد هرهڪ ٻيو ۽ ٽيون هن طرح صفحن ۾ وراهيل آهن: جلد ٻيو صفحا ٨٦٤، طباعت جو سال ١٣٢٧ھ. جلد ٽيون صفحا ٨١١، طباعت جو سال ١٣٣٠ھ.

هن تفسير جو ڪاتب بختيارپور ضلعي دادو جو مشهور محقق عالم مولانا محمد عمر آهي، جنهن پنهنجي طرفان ٻہ هڪ نوٽ لکيو آهي، جو هيءُ آهي:

”هيءُ ٽيون حصو ڪتاب مستطاب ’تفسير ڪوثر شاهہ مردان‘ جو تاريخ پندرهين مهيني شعبان المعظم، ١٣٣٠ھ (تيرهن سؤ ٽيهہ) جي هٿان خاڪسار ذره بيمقدار شڪسته قلم ناقص رقم المفتاق المفتقر الي رحمة ربه الاڪبر ابو ابراهيم محمد عمر سنڌي بختيارپوري.“

مولانا محمد عمر بختيارپوريءَ جا ضلع لاڙڪاڻي ۾ ڪيترا معتقد هئا، جن ڏانهن گهڻو ڪري هر سال ويندو هو. اسان ٻہ ساڻس ملاقات ڪئي هئي. هو هڪ آزاد خيال محقق هو ۽ سنڌس خط موتين جي مالها معلوم ٿيندو هو.

مولانا محمد عمر بختيارپوري هن تفسير جي تقريظ سنڌي نظم ۾ لکي آهي. شعر جيتوڻيڪ ڪچو ڦڪو آهي، پر ان مان ڇپائيءَ جي سال تي روشني پوي ٿي ۽ اهو ٻہ، تہ ڪنهن جي خرچ سان ڇپيو ۽ ڪڏهن ڇپيو؟ ان ڪري اختصار ڪان ڪم وٺي ڪي خاص بيت نقل ڪيون ٿا. شعر جي شروع ۾ حضرت شاهہ مردان شاهہ پاڳاري جي تعريف ڪندي آخر ۾ لکي ٿو:

تنهن تي ان تفسير ڪي سرور ڇپايو سيکهہ سان
اعانت سان اللہ جي جو رهنماؤ راهبر
خرچ پنهنجي خاص سان، نيت ڪري خيرات جي

اجر ڪارڻ آخرت جي، جو سفر عقبيٰ جو سمر
ڀرو حصو پورو ٿيو، ترتان ڇپي تفسير جو،
معرفت سان ان مولوي جي، جو بزرگ ڀلو هو باوقر
عالم و فاضل ڀلارو حافظ حدود الله جو
عاقل عبداللطيف جو، موحوم مولف جو پسر
موليٰ مرهي تن مٿين ڪي، هي هن دنيا جي دار ڪان
موڙي مهارون موٽيا، راهي ٿيا راهِ حشر
پوء پيا باقي ٻه ڀاڱا تفسير جا تيار ٿيا
اذن سان الله جي ڇپجي ٿيا پڌر
تن جي ڇپجڻ ۾ ڪيو حاجي احمد حريري * اهتمام
حسبه لله تعاليٰ، اجر اخريٰ جي نظر
صاف سيرت، خوب خصلت، نيڪ نيت، نيڪ نام
ڪم ڪري الله ڪارڻ، محنت سنديس مشڪور تر
ساعي، مولف، مهتم ڪي آگو ڪري جنت عطا
غرفات ۾ جنات عدنِ، حلوا اساور سير و زر
پر محبن جي محابي، احسان آگو من ڪري
مسڪين محمد عمر سان جو عاجز آهي عاصي اپر
تاريخ طبع تفسير جي، تيره سو سنه ٽيهه پيا
حضرت سندي هجرت ڪنان، لنگهي ٿيا ها درگذر
ماهه رمضان جو مهينو، تاريخ اسعد تيرهين
عالم ۾ آيري پيو، هي سج هدايت جو پڌر
الله تعاليٰ عمر بخشي خضر جي خاوند خدام
ايڪ ڏي آسمان جيڏي راحمِ روزِ حشر
پير ڀاڳاري ڀلاري کي ۽ بخشي باري ڪٿس
توفيق ترقي دين جي پٺو ڏئيس آگو اجر
اولاد ان جو صالح ڪري توفيق ڏئي تن کي خدا.

هن ترجمي ۽ تفسير جي متن يعني قرآن شريف جي تصحيح حافظ گل محمد حيدرآبادي ڪئي، جيئن آخر ۾ لکيل آهي: صحيح كنند، حافظ گل محمد حيدرآباد سنڌ، باهتمام منشي احمدالدين لاهوري، مالڪ دبدبه حيدريه مشين پريس.

---

* پاٽولي.

Gul Hayat Institute

هي ترجمو ۽ تفسير، تازو بهترين ٽائيپ ۾ جناب محمد عثمان صاحب ڏيپلائيءَ جي ڪوشش ۽ تصحيح سان پنجن جلدن ۾ ڇپيو آهي، جنهن ۾ ڏيپلائي صاحب، اصلي ليٿو ڇاپي جي ٻولي ۽ صورت خطي کي سڌاري جديد صورت خطيءَ ۾ آندو آهي ۽ اڳوڻي قسم جي طرز تحرير مثلا "پوءِ آيو وٽ انهي جي" کي درست ڪري، موجوده محاوري "پوءِ انهيءَ وٽ آيو" ڪيو آهي ۽ ٻه هزار صفحا محنت ڪري پنهنجي هٿ سان لکيا اٿس، جنهن ڪري سنڌ ۾ افاديت وڌي ويل آهي.

(١٥) تفسير مفتاح رشدالله

راشدي خاندان جي پير جهنڊي واري شاخ کان اهو ڪهڙو دينذار ۽ علم وارو انسان هوندو جيڪو غير واقف هجي. روضي ڌڻي پير محمد راشد رحه، جيڪو رشد ۽ هدايت جو سنڌ ۾ سبق ڏنو ۽ مسلمانن کي حقيقي توحيد سان روشناس ڪرائي، شرڪ ۽ بدعت کان بچايو ۽ سنڌ فيض جي ڪرڻن سوئي، پرچوندي، امروٽ ۽ دينپور ۾ پهچي هزارن گمراهن کي دڳ لاتو، اهو سبق جيڪڏهن اڄ تائين ڪنهن جاري رکيو ته اهي آهن جهنڊائي بزرگ، جن مسلمانن جي ازلي دشمن، ترڪي خلافت کي تاراج ڪندڙ سامراجين کي وطن عزيز کان لوڏي ڪيڻ واري تحريڪ ۾ پڻ زوردار حصو ورتو. سنڌ ۾ ان تحريڪ جو روح روان حضرت مولانا محدث پير رشدالله شاه جهنڊي وارو هو، جنهن کي خلافت ڌڻيءَ جي لقب سان پڻ ياد ڪيو ويجي ٿو. هن بزرگ جي علم ۽ رشد جي جيتري به تعريف ڪجي سا ٿوري آهي. حديث ۾ طحاوي شريف جي رجال تي سنڌ عالمانه تصنيف ڪي وقت جي وڏن عالمن ۽ محدثن وڏي اهميت ڏني ۽ ديوبند هندستان مان اهو ڪتاب ڇپجي شايع ٿيو. پير صاحب رحه پنهنجي ڳوٺ ۾ هڪ عربي مدرسي جو پڻ بنياد رکيو، جنهن جي نظام ۽ تعليم جون واڳون مولانا عبيدالله سنڌي رحه جي حوالي ڪيون ويون. هن مدرسي جيڪا علمي خدمت ڪئي، ان جو اندازو اوهان هن مان لڳائي سگهندا ته هن وقت سنڌ ۾ جيڪي وڏا عالم ڳڻيا وڃن ٿا تن جي اڪثريت اها آهي، جيڪي انهيءَ مدرسي جا فيض يافته آهن.

پير صاحب هڪ وڏو ڪتاب خانو به ڪنو ڪيو، جيڪو حيدرآباد دکن، خدا بخش لائبريري (پاٽنا) سان ڪلهو ڪلهي ۾ هڻي لڳو. انهن سڀني ڪارنامن سان گڏ پير صاحب رحه جو هڪ وڏو علمي ڪارنامو قرآن پاڪ جي خدمت به آهي، جو پاڻ سنڌي ٻوليءَ ۾ قرآن پاڪ جو تفسير قاضي فتح محمد کان لکايائون، جنهن جو نالو آهي تفسير "مفتاح رشدالله". هي تفسير ٻه ڀيرا اشاعت هيٺ اچي چڪو آهي. هڪ ڀيرو بمبئيءَ ۾ ڇپيو، جو نهايت عمدو ڇاپو هو ۽ ٻيو ڇاپو پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ڪراچيءَ ۾ ڇپيو، جو ٽن جلدن ۾ آهي. هن تفسير جي آخر ۾ مولف طرفان هڪ نوٽ لکيو ويو آهي، جنهن مان تاليف جي سال جو پتو پوي ٿو، اهو نوٽ هي آهي:

"هزارين حمد، الله سائين جل شانه جا، جنهن پنهنجي توفيق ۽ مهربانيءَ سان هن ٻهرين سيپاري جو تفسير اڄ جمعي جي ڏينهن جمعي نماز ادا ڪرڻ کان پوءِ جمادي الاوليٰ مهيني جي ١٥ تاريخ سال تيرهن سؤ ڇهين ۾ پورو ڪرايو ۽ وري ٻہ توفيق همراهه ڪري ڏيندو، جنهن سان اڳتي تفسير شروع ڪندس.

هن نوٽ مان واضح آهي تہ تفسير جي تاليف جو ڪم، مولانا عبيدالله سنڌي رحہ جي مدرسي کان گهڻو اڳ شروع ڪيو ويو آهي، ڇو تہ مولانا صاحب ١٣٠٨هه ۾ دارالعلوم ديوبند مان فارغ ٿي سنڌ ۾ پهتا ۽ ست سال سانده امروٽ ضلعي سکر ۾ پڙهايائون، ان کان پوءِ جهنڊي ۾ قيام ڪيائون ۽ دارالرشاد مدرسو اوچ تي پهتو.

(١٦) تنوير الايمان في تفسير القرآن سنڌي ترجمو ۽ تفسير مولانا محمد عثمان بن حافظ محمد نورنگ زادو

هن تفسير ۽ ترجمي جي جيتري تعريف ڪجي سا ٿوري آهي. سنڌ ۾ جهالت ۽ بي علمي ڪري ڀڄڙين بدعتن ۽ شرڪ جي رسمن جو جيڪو رواج هو، انهن جي پاڙ پٽڻ ۾ هن تفسير وڏو ڪم ڏنو. مولانا محمد عثمان نورنگ زادو پنهنجي وقت جو هڪ وڏو عالم ۽ پرهيزگار انسان هو. ڪوروااهه تعلقي گوني جو رهاڪو هو، پر ڪراچي ۾ سالن جا سان "سنڌ مدرسة الاسلام" جو معلم الفقه ٿي رهيو. هي ترجمو ۽ تفسير ان عرصي ۾ لکيائين.

تفسير جي مقدمي ۾ مترجم ۽ مؤلف هن طرح رقم طراز آهي:

"ڪثير العصيان محمد عثمان بن قدوة الحفاظ مرحوم حافظ محمد نورنگ زادو... عرض ٿو ڪري تہ سڀڪنهن ڪلام جي عزت ۽ عظمت ۽ وڏائي انهن جي چوندڙ جي قدر آهر سڀني کي معلوم آهي تہ ڪلام الله پاڪ سڀني ڪلامن جو سردار ۽ بادشاهه آهي، ڇو تہ ان جو متڪلم پاڻ الله تعاليٰ جل جلاله آهي." اڳتي هلي لکي ٿو تہ: "مون کي اها پڪ آهي تہ مون جهڙي ناقص، ڪم فهم ۽ ڪم علم جي ڪهڙي جاءِ جو انهي ڪلام پاڪ جو تفسير ڪريان... پر معلوم هجي تہ هن وقت سڄي ملڪ ۾ خصوصاً سنڌ ۾ جناب معليٰ القاب، فياض زمان، هادي گمرهان حضرت پير سائين حاجي سيد رشدالله صاحب العلم (جهنڊي وارو) جهڙو نڪو ڪو آهي علام علم شريعت جو ۽ نڪو ڪو آهي غواص بحر حقيقت جو..... اشعار:

مومنن جي لاءِ آهي رحمت حق هر زمان
وارث دين نبيءَ، آهي پيارو بيگمان
علم ۾ علام جهڙس ڪونہ ڏسندين ڪو ٻيو
فيض حق جو بحر جاري آه تنهن وٽ بيڪران
شل سدا الله، تنهنجي نور سان، روشن ڪري
سنڌ ساري، بلڪ سارو ملڪ ۽ سارو جهان
وارث علم رسول الله، رشد الله آه
آيت الله آهه، نورالله، هادي گمرهان.

اڳتي هلي لکي ٿو ته ”هن تفسير جو پهريون پارو تيار ڪري حضرت مرشد کي ڏيکاريم ۽ عرض ڪيم ته هن کي اصلاح به ڏئو ۽ هن جو نالو به رکو ۽ دعا به ڪريو. پوءِ پاڻ وڏي مهرباني‍ءَ سان هن سڄي تفسير کي جاچي ڏٺائون ۽ ڪجهه اصلاح به ڪيائون ۽ سندس نالو ”تنوير الايمان في تفسير القرآن“ رکيائون“.

فاضل مترجم ۽ مؤلف هن ترجمي ۽ تفسير لکڻ مهل هيٺيان تفسير پنهنجي آڏو رکيا:

(١) تفسير بيضاوي (٢) تفسير ڪبير (٣) خازن (٤) معالم (٥) جمل (٦) مدارڪ (٧) تفسير ابن عباس (٨) جلالين (٩) تفسير عزيزي (١٠) حسيني (١١) بحر مواج (١٢) تفسير رؤفي (١٣) خلاصة التفاسير (١٤) تفسير ثنائي.

هن تفسير جو پهريون پارو، ليٿو ۾ وڏي سائيز تي مولوي عبداللطيف بن مولوي محمد صديق تاجر ڪتب جهونا مارڪيٽ ڪراچي پنهنجي مطبع حسني بمبئي مان ١٤- رجب سنه ١٣٢٨هه ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. هن پاري جو ڪاتب عبدالحڪيم پڌايو ويو آهي.

ٻيا پارا حاجي احمد، ريشم فروش (پاٽولي) فقير جو پڙ، حيدرآباد سنڌ پنهنجي خرچ سان ڇپايا. ان ڪان پوءِ به اهو تفسير وڏي سائيز تي، ٽيهن پارن ۾ ڇپجي هڪدم ختم ٿي ويو آهي ۽ اجا به پيو ڇپجي.

(١٧) ڪلام الله مترجم مرتضائي مع تفسير ضياء الايمان سنڌي

تفسير الايمان سنڌي جي مقبوليت کي ڏسي ان جي طرز ۽ سائيز تي اثناعشري شيعن طرفان اهو ترجمو ۽ تفسير سندن عقيدن موافق تيار ٿيو. هن جو سائيز به تنوير الايمان وانگر وڏو رکيو ويو. هن ترجمي ۽ تفسير جا جيتوڻيڪ پنهنجي نظر مان رڳو پهريان ٻه پارا گذريا آهن، پر جناب عبدالرسول صاحب مالڪ عباسي ڪتبخاني جهونا مارڪيٽ خبر ڪئي ته ”اهو سڄو تفسير ڇپيو هو جو محبان علي (عليه السلام) ۾ هٿون هٿ وڪامي ويو“.

هن سنڌي تفسير جو هن طرح تعارف ڪرايو ويو آهي ”الحمد لله ته هي ترجمو ڪلام الله شريف جو با محاوره سنڌي ۾، جنهن جي محبان اهل بيت کي مدت کان آرزو هئي، فوائد تفسيري مطابق، مذهب اهل بيت جي مولوي ميان محمد خان مرتضائي تيار ڪيو، باهتمام درمحمد جمالي، ڪاتب نعماني در مطبع جارج سٽيم لاهور طبع شد“.

Gul Hayat Institute

(١٨) تفسير احمدي سنڌي تاليف احمد بن ڪرم الله مخدوم نورنگ پوٽو.

هيءُ هڪ ننڍڙو تفسير آهي، جو فقط ٽيهين پاري يعني پاري عمّ“ جو تفسير ۽ ترجمو آهي ۽ ڊيمي سائيز جي ١٦٤ صفحن تي ڦهليل آهي. مترجم شروع ۾ حمد ۽ صلواة کان پوءِ لکي ٿو ته ”مون ابوجهه، اڻڄاڻ گنهگار جي دل ۾ هڪ ڏينهن اهو خيال اچي پيو ته جهان بي امان کي بقا نه آهي ۽ حياتي‍ءَ تي ڪو ڀروسو ناهي، تنهنڪري ڪو اهڙو ڪم ڪرڻ گهرجي جنهن سان دارين جو فائدو حاصل ٿئي. اڳتي هڪ دوست مشورو لکي موڪليو ته ”ڪو اهڙو

ڪتاب رواجي سولي سنڌيءَ ۾ ناهي تيار ڪر جو سنڌي خواندن ڏور پڙهن ڪي فائدو ڏيندڙ هجي، ۽ اهو ڪتاب تفسير شريف ڪلام الله جي پوئين پاري جو هجي "... الحمد لله، جو الله تعاليٰ جي فضل ۽ معاونت سان پورو ڪيم ۽ "تفسير احمدي" نالو رکيم".

تفسير جي ماده تاريخ بابت ان دؤر جي ڪن بزرگ عالمن سنڌي نظم ۾ ڪجهه لکيو آهي، ان جو ذڪر دلچسپي کان خالي نه آهي. انهن بزرگن مان هڪ آهي: 'مخدوم مولوي نور محمد صاحب نورنگ زاده سابق پيش امام ميمڻ گاڏي کاتو رامباغ'. سنديس تقريظ هيءَ آهي:

مومنو آن ڪي بشارت تو ڏيان	واه وريو آ اوهان جو خوش نصيب
احمدي تفسير جزء عمّ جي	تي مرتب آهه سنڌيءَ ۾ عجيب
مولوي احمد جزاه الله خيرا	جو اسان جو 'ابن اخ' آهي قريب
تنهن محقق ڪيو محقق هي ڪتاب	جهد سان آخر مؤلف ٿيو مصيب
"جاهدو فينا" سندو نعم البدل	ڏي انهيءَ ڪي شال الله المجيب
"نور" ڪي تاريخ هاتف هي چئي	احمدي تفسير فرقاني نجيب

۱۳۱۹ھ

مولانا محمد عثمان نورنگ زاده معلم الفقه "سنڌ مدرسة" پڻ تقريظ لکي آهي، جنهن جا ڪي خاص بيت نقل ڪجن ٿا:

خوش مبارڪ، خوش بشارت، خوش خبر	مومنن ڪي تو ڏيان سهڻي سليم
ٿيو اٿو تفسير سنڌيءَ ۾ ادا	جزو آخر عمّ فرقان عليم
منهنجي مخلص مفهنجي مشفق منهنجي ياءُ	مولوي احمد له اجر ڪريم
تنهن ڪي ڪيو تاليف ڏاڍي جهد سان	رَبّ قبلُ جَهْدهُ جهد عظيم

اڳتي هلي آخر ۾ هن طرح تاريخ ڪڍي ٿو:

قم و اڪتب انت تاريخ عجيب	احمدي تفسير قرآن قديم

۱۳۱۹ھ

مصنف پاڻ به ماده تاريخ ۾ ٻه بيت لکيا آهن، جي هي آهن:

بعد تفسير ڪلام پاڪ رب	سال هجري ۾ ڪيو دل کان طلب
غيب کان آواز هي آندم پدم	"احمدا" لک خوب خاصي با ادب

۱۳۱۹ھ

(۱۹) تفسير ۽ ترجمه ربع عم، تصنيف مولوي عبدالرحيم (رحـ) منگسي

هي ننڍڙو تفسير ننڍي سائيز جي ۱۴۶ صفحن تي مشتمل ليٿو ۾ ڇپيل آهي، جو مولوي عبدالرحيم موحوم معلم الفقه سنڌ مدرسة الاسلام جي زور قلم جو نتيجو آهي. آخر ۾ مولانا

عبدالڪريم درس، حافظ غلام الرسول قادري، حڪيم عبدالخالق وغيره جون، تفسير بابت تقريظون درج ٿيل آهن. جيئن ته تفسير جو سرورق غائب آهي، ان ڪري ڇپائيءَ جي سال جو ڪو پتو نٿو پوي.

(٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٣) درس قرآن شريف چار پاڱا، مترجم محمد حسن پٽو

هن تفسير جي چئني پاڱن ۾ نئين طرز تي عام ماڻهن جي افادي لاءِ جدا جدا سبق لکيا ويا آهن، جي ڪل هڪ سو سبق آهن ۽ انهن ۾ قرآن مجيد جي پهرئين پاري ”الم“ جو اڌ اچي وڃي ٿو. اهو سلسلو اصل ۾ سيرت ڪميٽي پٽي ضلع لاهور وارن اردو ۾ ڪيو هو، جنهن کي فقير محمد حسن پٽي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، عام مسلمانن ۾ خدا ڪارڻ مفت تقسيم ڪيو. اهو سلسلو افسوس جو اتي رڪجي ويو، نه ته ڏاڍو سولو ۽ عام فهم تفسير تيار ٿي وڃي ها. هن تفسير جي مقبوليت جو اندازو اوهان هن مان لڳائي سگهو ٿا ته سنه ١٩٥٤ع ۾ هندستان مان هڪ سنڌي هندو دوست، دهليءَ جي پاڪستاني هاءِ ڪمشنر جي معرفت، خاص خط لکي اهو تفسير اسان کان گهرائي ورتو هو ۽ ان ۾ قرآني مطالب کي جنهن سولائيءَ سان بيان ڪيو ويو آهي، تنهن جي بيحد تعريف لکي هئائين

(٢٤) ترجمة القرآن مع تفسير الفرقان (سنڌي تفسير) تصنيف مولانا محمد مدني

مولانا محمد مدني صاحب اهو درويش صفت عالم آهي، جو ڪيترن سالن کان سنڌي مسلمانن جي ديني ۽ ادبي خدمت ڪندو رهيو. سنڌ ۾ سموري تعليم مدينے منوره ۽ مڪه معظمه ۾ ٿي ۽ فراغت کان پوءِ سالن جا سال مسجدالحرام ۾ مدرس ٿي رهيو. قرآن پاڪ سان سندن شوق ۽ محبت ١٣ ورهين جي ڄمار کان وٺي شروع ٿي، جو آخر تائين قائم رهي. عربي ٻوليءَ سان گڏ، موصوف کي جيڪا هن ٻي ٻوليءَ سان پيار رهيو ته اها سنڌي آهي. اهو مٿيون تفسير مولانا مدنيءَ جي پهرين تصنيف آهي، جو ١٩٣١ع ۾ لکي ليٿوءَ ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو. اهو تفسير ٻهر ستاري لکي شايع ڪيو جو هٿون هٿ وڪامي ويو. مولانا موصوف جو اهو ڪمال چئجي، جو پنهنجي تفسير ۾ شاه ولي الله محدث دهلويءَ جي فلسفي ۽ حڪمت جي ڳهڻ مشڪل مسئلن کي آسان سنڌيءَ ۾ ادا ڪري ڇڏيو آهي.

(٢٥) ترجمه و تفسير سنڌي پارو ٢٦، ٻئي تصنيف ڪيل مولانا محمد صاحب مدني

هي ترجمو ۽ تفسير ٢٦ پاري جو، رائل سائيز جي ١٠٥ صفحن تي ڦهليل آهي، جيڪو شيام آفسٽ ليٿو ورڪس لميٽيڊ ڪراچيءَ ۾ ڇپيو. مولانا محمد صاحب جي، پاري ٽيهين جي تفسير کان پوءِ هيءَ ٻي تصنيف آهي، جنهن بابت پاڻ لکن ٿا: ”هن موجوده تفسير ۾ مون هي طريقو اختيار ڪيو آهي ته نقلي دليلن کي عقلي رنگ ۾ پيش ڪيو وڃي ته قرآن جي

سمجهڻ ۾ ڪنهن کي به اشڪال نه رهي ۽ اسان جي نئين روشني وارن پاڙن لاءِ دلچسپيءَ جو سبب ٿئي. هن غلام الله جي فضل ۽ ڪرم سان سڄي قرآن شريف جي تفسير جو مسودو مڪه معظمه (زاد ها الله شرفا و تعظيما) ۾ رهي ان طريق تي تيار ڪيو."

(٣٦ ۽ ٣٧) ترجمو ۽ تفسير سنڌي پارو ٢٧ ۽ ٢٨.
تصنيف مولانا محمد مدني

هنن ٻن پارن جو تفسير به الڳ الڳ ڇپايل آهي. ٢٨ پاري جو تفسير رايل سائيز جي ١٣٣ صفحن تي ڦهليل آهي. هي تفسير به شاهه ولي‌الله جي فلسفي موافق لکيو ويو آهي ۽ نقلي دليلن کي عقلي رنگ ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. ڇاپي جو سال ١٣٥٨هه آهي.

(٣٨) تفسير معلم‌القرآن، سنڌي تصنيف قاضي عبدالرزاق مرحوم

مولانا قاضي عبدالرزاق مرحوم انهن جهونن ادبي مان هو، جن جو لاڙو سنڌي مسلمانن جي مذهبي ۽ ادبي خدمت ڏانهن رهيو. قاضي صاحب سنڌ مدرسةالاسلام ڪراچيءَ ۾ پڙهيو ۽ اتي ئي عربيءَ جو استاد ٿي رهيو. اسلامي تعليم ڏانهن سندس لاڙو هن طرح ٿيو، جو حضرت استاد مولانا عبيدالله سنڌي رحه هجرت ڪان اڳ واري دؤر ۾ پير جهنڊي ڳوٺ کان ڪراچي آيل هو. مولانا صاحب خالقڏني هال ۾ ليڪچر فرمايو، جنهن قاضي صاحب جي دل تي اهو اثر ڪيو، جو سنڌ مدرسةالاسلام کي ڇڏي، پير جهنڊي ڳوٺ جهڙي ٻهراڙيءَ ۾ رهڻ لڳو. اتي هڪ پاسي عربي پڙهندڙ شاگردن کي انگريزي پڙهائيندو هو ته ٻئي پاسي پاڻ عربيءَ جي تعليم پرائيندو هو. قاضي صاحب ذهين ته هئو ئي هو، ٿوري عرصي ۾ عربي تعليم حاصل ڪري ورتائين. سنڌ مدرسه ۾ قاضي صاحب وٽان سوين شاگرد پڙهي نڪتا ۽ ان وچ ۾ قاضي صاحب روزاني "الوحيد" اخبار ۾ به ڪم ڪندو رهيو ۽ جڏهين ته مولانا محمد عثمان لورنگزاده جهڙو مفسر سندس استاد هو ۽ ٻئي پاسي وري پير جهنڊي ۾ مولانا عبيدالله جهڙي مفڪر اسلام ۽ مفسر قرآن جي خدمت کين نصيب ٿي، تنهن ڪري قرآن پاڪ سان سندس ڏاڍي محبت رهندي آئي. مٿيون ننڍڙو تفسير، جو فقط پاري عمّ جي ربع جو تفسير آهي، انهيءَ ئي جذبي هيٺ لکيائين ۽ ٽائيپ ۾ ١٠٤ ڪتابي سائيز جي صفحن تي ڇپجي شايع ٿيو.

(٣٩) تفسير فتح‌الرحمٰن (سورت فاتحه جو تفسير) تصنيف قاضي عبدالرزاق رحه

قاضي صاحب مرحوم جو هيءُ ٻيو تفسير آهي جو موجوده دور جي حالات جي تقاضا تي نئين رنگ ۾ ڪتابي سائيز جي ٢٣٠ صفحن تي ڦهليل سورت فاتحه (الحمد) جو تفسير آهي، جو لئين سنڌ پريس ڪراچيءَ مان ڇپجي، مدينه دارالاشاعت ڪراچي طرفان شايع ٿيو. اها دارالاشاعت به قاضي صاحب پاڻ بنائي هئي.

(٣٠) تمدن عرب تفسير سورت سبا مرتب: غلام مصطفيٰ قاسمي

هيءُ رائل سائيز تي جديد رنگ ۾ هڪ ننڍو تفسير آهي، جو قرآن مجيد جي سورت سبا جو تفسير آهي. هن ۾ مولانا استاد عبيد الله سنڌيءَ جي ”قرآني افادات“ کي گڏ ڪيو ويو آهي. پاڪستان کان اڳ ليٿوءَ ۾ ڇپجي چڪو آهي.

(٣١) الهام الرحمان تفسير پاره الم. مفسر مولانا عبيدالله سنڌي ترجمو مولانا دين محمد وفائي ۽ غلام مصطفيٰ قاسمي.

دنيا ۾ قرآن مجيد جا جيڪي وڏا ڄاڻو ۽ عالم ٿيا، جن تان تن مان اسان جو استاد مولانا عبيد الله سنڌي به هڪ هو. مرحوم جي سڄي ڄمار قرآن مجيد جي خدمت ۽ سمجهڻ ۾ گذري. دنيا جي وڏن عالمن کانئس قرآن پاڪ جو ترجمو ۽ تفسير پڙهيو جن مان لينن‌گراڊ روس جو وڏو عالم علامه موسيٰ جار الله به هڪ هو، جنهن مڪي مڪرمه ۾ مولانا سنڌي کان قرآن پڙهيو ۽ عربي ۾ نوٽ لکيا. ڪراچي ۾ مولانا سنڌيءَ جي يادگار ۾ هڪ ادارو بيت الحڪمت، مولانا محمد صادق کڏه وارن جي صدارت هيٺ قائم ٿيو. هن اداري جو پهريون ڪم هو اهو تفسير سنڌي ۽ ٻين زبانن ۾ شايع ڪرڻ. سنڌي لاءِ مولانا دين محمد وفائي ڪم شروع ڪري ڏنو. مولانا وفائي مرحوم اڃا اڌ پارو مس ترجمو ڪيو جو اسان کان هميشه لاءِ موڪلائي وڃي شهر خموشان ۾ پهتو. مولانا وفائي مرحوم کان پوءِ اهو ڪم مون هٿ ۾ ڪنيو. هڪ پارو تفسير جو تيار ٿي ويو ۽ اداره بيت الحڪمت طرفان ليٿو ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. هن تفسير جون ٿوري ئي وقت ۾ پنج سؤ کن ڪاپيون وڪامي ويون ته سنڌ جي قومي پريس الوحيد تي اوچتي اها آفت اچي ڪڙڪي جو سڄي سان گڏ ساوا به سڙي ويا. تفسير جون ڪاپيون اتي رکيل هيون سي به پريس سان گڏ سيل ٿي ويون ۽ اهو ڪم اڌورو رهجي ويو. هن تفسير جو ٻيو ڇاپو ماستر عبدالوارث صاحب سعيد آبادي طرفان ٽائيپ ۾ ڇپيو آهي.

اسان هاڻي اهو سلسلو وري شروع ڪيو آهي ۽ اڳتي ڪم چالو آهي. جي صحت سات ڏنو ۽ رب جي توفيق شامل حال رهي ته سنت سنڌيءَ جا ٻيا پارا به ڇپجي ويندا.

(٣٢) تفسير سورت محمد مترجم مولوي محمد يوسف ندوي

هيءُ تفسير اصل ۾ شيخ بشير احمد لڌيانوي، مولانا آستاد عبيدالله سنڌيءَ جي تفسيري افادات مان جمع ڪري اردو ۾ ڇاپيو هو، جو نهايت اعليٰ مضامين تي مشتمل آهي، جنهن کي وري مولوي محمد يوسف ندوي تعلقي هالن واري، ميان عبدالوارث سعيد آباديءَ جي حڪم سان سنڌي ۾ ترجمو ڪيو ۽ ليٿو ۾ ڇپيو. اهو ڇاپو هٿون هٿ ختم ٿي ويو، هاڻي ٻيهر ڇپجي رهيو آهي.

(٣٣) تفسير معارف القرآن تصنيف مولوي عبدالخالق ڪنڊياروي

هيءُ هڪ وڏو تفسير آهي، جنهن جا رڳو ٻه پارا ڇپيا ۽ ٻيو ڇپجي نه سگهيو. هن تفسير جو مصنف ابوالهاشم مولوي عبدالخالق ڪنڊياروي سنڌي آهي جو وڏو اديب ٿي گذريو آهي. هن بزرگ نئين رنگ، ڍنگ ۾ قرآن مجيد جو تفسير لکڻ شروع ڪيو ۽ پنج پارا پورا ڪيا. پهرئين پاري جو تفسير سال ١٩٤٤ع ۾ ڇپيو ۽ ٻئي پاري جو تفسير سال ١٩٤٨ع ۾ وقف ۽ مسجد سوسائٽي رجسٽرڊ حيدرآباد سنڌ جي اهتمام سان ڇپيو، هن جو سائيز ٢٠×٣٠/٨ آهي ۽ ٢٥٦ صفحن تي بلاڪن ۽ عمدي سنڌي ٽائيپ ۾ شايع ٿيو.

ٻئي پاري جي تفسير جي ديباچي ۾ وقف سوسائٽيءَ جو پريزيڊنٽ الحاج محمد صديق ميمڻ (رحه) هن طرح تفسير جو تعارف ڪرائي رهيو آهي:

"الحمد لله معارف القرآن جو پهريون سيپارو سال ١٩٤٤ع ۾ ڇپجي ويو. ليڪن مجبورين ڪري سيپاري ٻئي جي اشاعت جو ڪم هيترا سال رهجي ويو. تنهن کان سواءِ مرحوم مغفور مولوي عبدالخالق صاحب جي ناگهاني وفات سبب تاليف جو ڪم به ڍرو ٿي ويو. مولوي صاحب پنهنجي حياتيءَ ۾ ٥ سيپارا تيار ڪري ويو آهي جن مان هي ٻيو سيپارو ڇپايو ويو آهي."

(٣٤) تفسير سورت يوسف عليه السلام. تاليف مولانا عبدالله صاحب مرحوم، لغاري

مولانا عبدالله صاحب لغاري، سنڌ جو وڏو مفسر عالم هو، جنهن عمر عزيز جو گهڻو ڀاڱو قرآن پاڪ جي ڄاڻڻ ۾ خرچ ڪيو. حضرت استاد علامه عبيدالله سنڌي جي خاص شاگردن ۽ رفيقن مان هو. مڪي مڪرمه پهچي حضرت استاد مولانا عبيدالله سنڌي کان قرآن پاڪ جو ترجمو پڙهيائين ۽ سون صفحن تي مشتمل نوٽ ورتائين. سورت يوسف جو اهو تفسير به سندن تاليف آهي، جنهن ۾ نه رڳو پنهنجي استاد جي فڪر کي آندو اٿن، پر پنهنجي طرفان به گهڻيون تحقيقون لکيون اٿن. هيءُ تفسير فل اسڪيپ سائيز جي ٽن سون صفحن تي مشتمل آهي، جو خطي صورت ۾، مولانا لغاري جي شاگردن وٽ محفوظ آهي.

Gul Hayat Institute

(٣٥) تفسير حواميم تصنيف مولانا عبدالله صاحب (رحه) لغاري

هي به مٿئين تفسير جي رنگ ۽ ڍنگ تي لکيل وڏو تفسير آهي جنهن ۾ قرآن مجيد جي مشڪل سورتن حواميم جو تفسير پيش ڪيو ويو آهي. هيءُ تفسير ٢٠×٣٠/٤ جي وڏي سائيز تي اٽڪل روءِ ٻن سئو صفحن تي ٿهليل خوشخط، قلمي صورت ۾ حافظ حڪيم محمد يعقوب صاحب قادري، ڪراچي واري وٽ موجود هو.

هنن ترجمن ۽ تفسيرن کان سواءِ اسان کي معلوم آهي ته مولانا حڪيم فتح محمد مرحوم سيوهاڻي قرآن پاڪ جي ترجمي ۽ تفسير لکڻ جو ارادو ڪيو ۽ ان لاءِ هڪ تفسيري مقدمو به لکي ڇپرايائين، پر افسوس جو اجا تفسير تي پهتوئي ڪو نه ته اڳ ئي رب ڏانهن راهي ٿيو.
اهڙي طرح خيرپور جي اثنا عشري شيعه حضرات طرفان ١٩٩٠ع ۾ قرآن مجيد جي پهرئين پاري جو ترجمو ۽ تفسير ٽائيپ ۾ ڇپيو هو، اڳتي اهو سلسلو جاري رهيو يا نه، ان جي ڪا سڌ نه آهي.

انهيءَ کان سواءِ ڇيو وجي ٿو ته بزرگ مولانا حماد الله هاليجي وارن به قرآن مجيد جو سنڌي ۾ ترجمو ۽ ڪجهه تفسير لکيو هو، جو اڻ ڇپيل حالت ۾ غير مرتب موجود آهي ۽ ڪن سورتن جو مولانا عبدالله صاحب چانديي ويٺل ڳوٺ مُلا، تعلقه ڳڙهي ياسين به چڱو تفسير لکيو آهي جو قلمي صورت ۾ موجود آهي، اسان جي نظر مان پڻ گذريو آهي، پر اجان اشاعت هيٺ نه آيو آهي ان ڪري ايتري حقيقت تي اڪتفا ڪندي هن مقالي جي اوڙڪ آڻيون ٿا.

نوٽ: تازو، قرآن مجيد جو هڪ پيو مڪمل سنڌي ترجمو ٽائيپ ۾ ڇپيل نظر مان گذريو. ان جو مترجم خان بهادر گل حسن خان ٽالپر پينشنر ڊپٽي ڪليڪٽر آهي، تنهن کي ميان محمد جعفر رحمت الله خواجه ۽ ٻين ميمبرن انجمن جعفريه سيد پور ٻنوري جي پنهنجي خرچ سان فل اسڪيپ سائيز ۾ قرآن جي متن کان سواءِ ڇپايو سال ١٩١١ع.

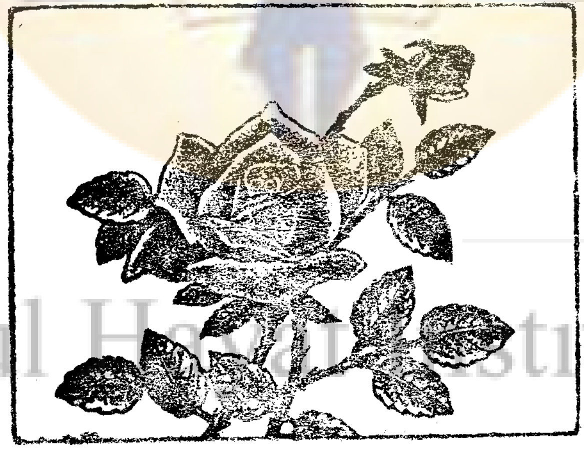

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سنڌ— عرب مورخن ۽ سياحن جي نظر ۾

سنڌ ۽ عرب جا لاڳاپا: سنڌ جي سرزمين ڪي قديم زماني ڪان عرب دنيا سان تعلقات رهيا آهن. مولانا ابوالجلال ندوي جي تحقيق آهي تہ قديم زماني ۾ سنڌ ۾ عربي قومون اچي آباد ٿيون هيون، ۽ سنڌ جا عرب دنيا سان تمام گهاٽا تعلقات هئا(۱). مولانا سيد سليمان ندوي لکيو آهي، تہ عرب واپاري هزارين ورهيہ اڳ هندستان جي ڪناري تائين ايندا هئا، ۽ هتان جي واپار ۽ پيداوار کي مصر ۽ شام ذريعي يورپ تائين پهچائيندا هئا؛ ۽ اتان جي سامان کي هندستان ۽ هندستان جي پروارن پيٽن، چين ۽ جپان تائين رسائيندا هئا(۲).

ڊاڪٽر موسيو ليبان تمدنِ عرب ۾ لکيو آهي، تہ عربن جا هندستان سان تعلقات تاريخي زماني جي ابتدا ڪان آهن. پر سيني واقعن مان ثابت ٿئي ٿو، تہ اسلام ڪان اڳ واري زماني ۾ اهي هندستان جا ئي ماڻهو هئا، جي پنهنجي ملڪ جي پيداوار کي عرب جي ساموندي ڪناري تائين آڻيندا هئا؛ ۽ نہ اهو تہ عرب واپاري انهن جي ڳولها ۾ هندستان ويندا هئا. جنهن وقت يمن جي بندرن ڪان هندستان ڏانهن جهاز وڃڻ لڳا، تہ اهو زمانو آنحضرت صلي الله عليه وسلم جي بعثت جي تمام ويجهو هو(۳). پڻ هنڌ لکيو اٿس، تہ هجري سن جي شروعات ڪان ئي عربن هندستان ۾ اچڻ شروع ڪيو هو. جهازن جون قطارون، عمان ۽ بحرين ڪان نڪري سنڌو نديءَ تائين پهچنديون هيون(۴).

سنڌ ۽ هند سان عربن جا تعلقات ٽن رستن سان هئا؛ جن مان هڪ بري، ۽ ٻہ بحري هئا. بري رستو ڪاروانن جي ذريعي سمرقند، دمشق ۽ بغداد وغيره (مشرق جي وڏن وڏن شهرن) ڪان ٿيندو، ايران ۽ ڪشمير لنگهي، سنڌ ۾ پهچندو هو. جيڪي واپاري بحري سفر پسند ڪندا هئا، اهي ايراني نارجي بندر سيران وغيره ڪان يا عربستان ڪان ٿي، ڳاڙهي سمنڊ جي بندرن

(۱) مضمون "موئن جو دڙو کي زبانين": شايع ٿيل ماهنامہ "روح ادب" ۽ "سنڌي مهرين" شايع ٿيل "ماهِ نو" نومبر ۱۹۵۶ع.
(۲) عرب و هند کے تعلقات، ص ٦ ۽ ۷.
(۳) تمدن عرب، ص ۵۸۹.
(۴) تمدنِ عرب، ص ۲٦۷

خاص طرح سان عدن کان روانا ٿيندا هئا(۱). اتان کي ٻيڙا آفريڪا ۽ حبش ويندا هئا؛ ۽ کي اتان سمنڊ جو ڪنارو وٺي حضرموت، عمان، بحرين ۽ عراق جي ڪنارن کي طيءِ ڪري، ايراني نار کان لنگهي يا ته بلوچستان جي بندرگاهه "تيز" ۾ لهي پوندا هئا يا وري اڳتي وڌي سنڌ جي بندرگاهه ديبل ڏانهن هليا ويندا هئا. پوءِ اڳتي وڌي گجرات ۽ ڪاٺياواڙ جي بندرگاهه ٺاڻه (بمبئي) ۽ کمبايت هليا ويندا هئا(۲).

عرب ۽ عربي زبان جي سنڌ سان گهاٽي تعلق جي ثابتي، هندن جي مذهبي ڪتابن مان به ملي ٿي. سوامي ديانند سرسوتي، ستيارٿ پرڪاش جي يارهين سملاس (پرو پهريون، اڌياءُ ۱۴۷) ۾ لکيو آهي ته "مها ڀارت ۾ جڏهن ڪورون لاک جو گهر ٺاهي، پانڊون کي ان ۾ ساڙي ڀسم ڪرڻ جو خيال ڪيو، ته ودرجيءَ يڌشتر کي عربي زبان ۾ ٻڌايو ۽ هن کي عربي زبان ۾ ان جو جواب ڏنو."(۳) جيڪڏهن اها ڳالهه صحيح آهي، ته پوءِ چئبو ته سنڌ ۽ هند جا عرب دنيا سان تمام قديم زماني کان تعلقات هئا.

سنڌ ۽ هند جي واپار ۽ پيداوار کي عربن جي نگاهه ۾ جيڪا اهميت حاصل هئي، ان جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو ته حضرت عمر رضہ هڪ عرب سياح کان پڇيو ته "هندستان بابت تنهنجي ڪهڙي راءِ آهي؟" ان تي هن ٿورن مختصر فقرن ۾ جواب ڏنو "سندس درياهه موتي آهن، سندس پهاڙ ياقوت آهن ۽ سندس وڻ عطر آهن."(۴)

موهن جي دڙي مان جيڪي شيون مليون آهن، اهڙيون عراق جي دڙن مان به هٿ آيون آهن، ان مان ثابت ٿئي ٿو ته سنڌ ۽ عرب دنيا جي وچ ۾ واپار هلندڙ هو. عرب طبعي حالتن مطابق تمام قديم زماني کان واپاري آهن. هو قديم زماني کان واپار سانگي سنڌ ۾ ايندا هئا. چوٿين صدي عيسويءَ ۾ ايران جي ساساني بادشاهن، عربن جي واپار کي روڪي ڇڏيو هو، پر ساسانين جي زور ٽٽڻ کان پوءِ عربن وري سندس واپاري تعلقات قائم ڪري ورتا؛ توڙي جو ايرانين، هندستاني راجائن کي مشيرائي عربن جي سلون سان هلندڙ واپار ۾ ساموندي ڦورن ذريعي رنڊڪون وجهرايون هيون.

اسلام کان پوءِ عرب طاقت ور ٿي ويا ۽ بنا خطري، سنڌ، هند ۽ چين سان واپار ڪرڻ لڳا. ان وقت ۾ به هندستاني راجائن، سنڌ ۽ هند جي بندرن، خاص طرح سنڌ جي ديبل، گجرات جي "ڀڙوچ" ۽ بمبئيءَ جي ٺاڻه ۾ عربن لاءِ خطرو پيدا ڪري ورتو هو. پر هو انهن

Gul Hayat Institute

---

(۱) تمدن عرب ص ۵۹۰.
(۲) عرب و هند کے تعلقات، ص ۶ ۽ ۷.
(۳) مولانا سيد سليمان ندوي به هيءَ ڳالهه پنهنجي ڪتاب عرب و هند کے تعلقات (ص ۱۱) ۾ آندي آهي. لکيو اٿس ته جيتوڻيڪ انهيءَ ڳالهه تي مشڪل سان يقين اچي ٿو؛ پر جيئن ته هڪ وڏي پنڊت ان کي مڃيو آهي، تنهنڪري مون کي به انڪار جي جرات ڪانهي.
(۴) الاخبار الطوال: ابو حنيفه دينوري (اردو ترجمه)، مرڪزي اردو بورڊ.

تڪليفن سان منهن ڏيئي بنا خطري واپار ڪندا رهيا. سنه ١٥ هه ۾، حضرت عمر جي زماني ۾ عمان جي گورنر عثمان ابي العاص، هڪ فوج ٺٽين بندرن ڏانهن موڪلي، خطرو دور ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ هندستاني راجائن، ٻاهرين ٻيڙن تي ١٠ سيڪڙو ڍل مڙهي. حضرت عمر ان تي اعتراض وٺڻ جي بدران، بصره ڏانهن ايندڙ هندستاني ٻيڙن تي ١٠ سيڪڙو ڍل وجهي ڇڏي.

حضرت عمر جي وفات کان پوءِ، عربن جي طاقت کي ڌڪ لڳو. جنهنڪري هندستاني ڌاڙيلن عربن جا ٻيڙا ڦرڻ شروع ڪري ڏنا. سنه ٧٠٥ع ۾ جڏهن وليد اموي خليفو ٿيو، تڏهن هن حجاج کي عراق، ايران، مڪران ۽ بلوچستان يعني حڪومت جي مشرقي حصي تي نائب مقرر ڪيو. هن هندستان جي ٻيٽن سان تعلقات اڃا به وڌيڪ مضبوط ڪيا. عرب واپاري ايندا ويندا رهيا؛ پر سنڌ ۽ هند جي اڪثر ڪنارن سان ساموندي ڌاڙيل انهن جهازن تي ڌاڙا هڻندا رهيا. سومنات ۽ ڪڇ ساموندي ڌاڙيلن جي سڀ کان وڏي پناهگاهه هئي(١). آخر انهن ڦورن جي ڦرين عربن کي سنڌ تي حملو ڪرايو ۽ ٩٢-٩٣ هه (٧١١ع) ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي. ان کان پوءِ سنڌ ۽ عرب جا تجارتي، علمي ۽ ثقافتي تعلقات هيڪاري وڌي ويا. نه فقط ايترو، پر ڪيترا عرب سنڌ ۾ رهي پيا ۽ سنڌي ٿي ويا؛ ۽ ڪيترا سنڌي عربستان ۾ وڃي رهيا، جن اتي علمي ۽ ادبي ميدان ۾ چڱو نالو ڪڍيو.

ملتان به پهريائين سنڌ جي حڪمران جي هٿ هيٺ هوندو هو، پر پوءِ ملتان جي حڪومت جدا قائم ٿي ويئي. سنه ٢٠٢هه (٩٠٢ع) ۾ قريش قبيلي جي شاخ بنوسامه مامون جي زماني کان معتصم جي دور تائين سنڌ جي شهر "سندان" جا حڪمران رهيا. پوءِ انهن ملتان تي قبضو ڪيو. ٣٨٧هه ۾ اسماعيلين هن خاندان جي حڪومت جو خاتمو آندو. عباسي خليفي القادر بالله (٣٨١-٤٢٢هه) جي ڏينهن ۾ ملتان تي دائود بن نصر قرمطي حڪمران هو. ٤٠١هه ۾ سلطان محمود غزنوي مٿس حملو ڪري سندس حڪومت ختم ڪئي(٢).

سنڌ ۾ عربن جي حڪومت:

سنڌ جي فتح کان پوءِ اٽڪل سوا مؤ ورهيه هي ملڪ دمشق ۽ پوءِ بغداد جي ماتحت رهيو. بنوآميه دؤر ۾ سنه ٩٦ هه (٧١٤ع) کان بنوآميه جي زوال تائين سنڌ تي ٩ گورنر رهيا. عباسي خليفي ابوالعباس سفاح (١٣٢-١٣٦هه) جي ڏينهن ۾ موسيٰ بن ڪعب تميمي پهريون گورنر ٿي آيو. ان کان پوءِ وقت بوقت مرڪزي حڪومت طرفان گورنر مقرر ٿي ايندا رهيا. ڪل ٢٩ گورنر ٿيا.

خليفي متوڪل جي ڏينهن ۾ عمر بن عبدالعزيز هباري سنڌ جو والي هو. هن خليفي جي نالي ماتر اطاعت قائم رکي، خود مختيار حڪومت قائم ڪئي ۽ هباري سلطنت جو بنياد وڌو.

---

(١) ڪتاب الهند: البيروني ص ١٠٢
(٢) تعليقات سعصومي، ص ٢٧٠

مرڪزي حڪومت جي ڪمزور ٿيڻ ڪان پوءِ سندس پٽ عبدالله بن عمر سنہ ٢٧٠ھ (٨٨٣ع) ۾ سنڌ جي حڪومت تي قبضو ڪيو. هن بانيءَ بدران منصوره کي گاديءَ جو هنڌ بنايو، جو پوءِ مستقل طرح سندس اولاد جي گاديءَ جو هنڌ رهيو.(١) آخر ٤٠١ھ (١٠١٠ع) کان پوءِ سنڌ جي سومرن سنڌن حڪومت جي پڇاڙي آندي.

عربن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ حڪومت جو نظام: عربن جو سنڌ ۾ مستقل حڪومتي نظام هو، ۽ فوجي ڇاوڻيون هيون. منصوره جي فوجي طاقت بابت مسعودي لکيو آهي:

”منصوره وارن جون ميدن- جيڪا سنڌ جي هڪ قوم آهي- سان لڙايون هلنديون اچن ٿيون. بادشاهه وٽ ٨٠ جنگي هاٿي آهن. قاعدو آهي، تہ جنگي هاٿيءَ سان ٥٠٠ پيادا هوندا آهن. انهن مان بہ هاٿي نهايت مشهور بهادر ۽ لڙاڪو آهن، جن مان هڪ جو نالو ’منصر قلس‘ ۽ ٻي جو ’حيدره‘ آهي.“(٢)

اسلامي تعليم: سنڌ ان زماني ۾ ممتاز عالم پيدا ڪيا، جن مختلف علمن -- حديث، تفسير، نحو، ادب، فقهہ ۽ شعر و شاعريءَ ۾ وڏو درجو حاصل ڪيو. منصوره علم ۽ فضل جو مرڪز هو. بشاري مقدسي لکيو آهي:

”مسلمانن ۾ گهڻو ڪري اهل حديث آهن. مون هتي قاضي ابومحمد منصوريءَ کي ڏٺو، جو دائودي هو ۽ پنهنجي مذهب جو امام هو. کيس حلقہءِ درس هو ۽ سندس تصنيفون آهن، جي تمام سٺيون آهن.... وڏن شهرن ۾ حنفي فقيهہ بہ آهن، پر هتي مالڪي ۽ حنبلي ڪونهن، ۽ نہ وري معتزلائي آهن. سنڌي ۽ صحيح مسلڪ تي آهن. منجهن نيڪي ۽ پاڪدامني آهي.“(٣)

سيد سليمان ندوي ان تي لکيو آهي:

”انهيءَ پراڻي زماني ۾ هتي اهل حديث جو هجڻ وڏي حيرت‌انگيز ڳالهہ آهي. دائودي فرقي مان مراد دائودي بوهرا نہ آهن، پر امام دائود جا پيرو مراد آهي، جي هڪ قسم جا اهل حديث ٿي هئا.“(٤)

نئين تهذيب: عربن ۽ سنڌين جي ميل جول سبب هڪ نئين تهذيب وجود ۾ آئي. عرب سياحن ۽ مؤرخن جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ ۾ رهندڙ عربن سنڌين جي تهذيب ۽ تمدن کي پنهنجو بنايو. ابن حوقل منصوره جي رهاڪن بابت لکيو آهي:

---

(١) بلاذري، ص ٢٤٥.

(٢) مروج الذهب، ج ١، ص ٣٧٨.

(٣) احسن التقاسيم ص ٤٨١.

(٤) عرب و هند کي تعلقات

”هتي مسلمانن ۽ هندن جو لباس هڪ ئي نموني جو آهي. وارن ڇڏڻ جو به هڪ ئي طريقو آهي. اهڙيءَ طرح ملتان وارن جو نمونو آهي. منصوره، ملتان ۽ ان جي پسگردائيءَ ۾ عربي ۽ سنڌي ڳالهائي وڃي ٿي.“(۱)

بشاري ،مقدسي منصوره جي رهاڪن لاءِ لکيو آهي:

”هتي جا رهاڪو لائق ۽ بامروت آهن. ڪين اسلام جي تازگي حاصل آهي. هتي عالم تمام گهڻا آهن، جن ۾ ذهانت ۽ ذڪاوت آهي، نيڪي ۽ خيرات ڪندا آهن.“(۲)

منصوره بابت ابن حوقل، مقدسي وغيره جو جيڪو بيان آهي(۳)، ان مان منصوره جي اخلاقي ۽ معاشي حالت هن طرح بيان ڪري سگهجي ٿي:

”هتي ڪيترين ئي منزلن وارا گهر آهن. بدڪاري ۽ شرابخوري ڪانهي. سرسبزي ۽ دولت آهي. واپار جي حالت به سٺي آهي. تڪلف نمايان آهي. حڪومت منصفانه آهي. بازار ۾ ڪابه عورت سينگاريل ڪانه ملندي ۽ نه ڪوبه ساڻس کليو ڳالهائي سگهندو. زندگي عيش ۽ مسرت، خوشدلي ۽ مروت جي آهي. جسم ۾ تندرستي آهي، پر شهر گندو آهي، گهر سوڙها آهن، هوا گرم ۽ خشڪ آهي، رنگ ڪڻڪ ونو ۽ ڪارو آهي.“

منصوره جي واپار بابت بشاري مقدسي لکي ٿو:

”هتي سمورا واپاري رهن ٿا. انهن جي زبان سنڌي ۽ عربي آهي“(۴)

عرب ۽ سنڌ جا تهذيبي ۽ تمدني تعلقات، سنڌي مائٽي ۽ اصل نسل

سادات، حضرت امام حسين رضه جي صاحبزادي امام زين‌العابدين جي نسل مان آهن. امام زين‌العابدين جي والده عرب نه هئي. ڪن مورخن ڪيس سنڌي سڏيو آهي(۵). اها تحقيق ابن قتيبه جي آهي. هن وڌيڪ لکيو آهي ته محمد بن علي زين‌العابدين جي ماءُ به سنڌي هئي. ٻيءَ هڪ معتبر روايت موجب علي‌الاصغر بن زين‌العابدين علي بن‌الامام حسين جي والده ماجده سنڌڻ هئي(۶). عراق جي ناميارى گورنر مهلب بن ابي صفراء جي زوجه سنڌڻ هئي، جنهن مان ڪيس مفضل ۽ عبدالملڪ ٻه پٽ ٿيا. آميه خاندان جي سپهه سالار ابن هبيره الفزاري جي ماءُ سنڌڻ هئي، جنهن جو نالو مائي ”يلي“ هو، جا نهايت خوبصورت عورت هئي. اهوئي رت جو

(۱) بحواله عرب و هند کے تعلقات، ص ۳۳۱.
(۲) احسن‌التقاسيم، ص ۴۸۱.
(۳) ابن حوقل، ص ۲۳۲ ۽ احسن‌التقاسيم، ص ۸۰۰.
(۴) بحواله عرب و هند کے تعلقات، ص ۳۴۸.
(۵) ايضاً، ص ۴.
(۶) ڏسو ڪتاب‌المعارف ابن قتيبه ۽ ابن خلڪان تذڪره علي بن حسين زين‌العابدين رضه.

لاڳاپو هو، جو جڏهن ابن هبيره کي خليفي منصور عباسيءَ مارايو: تڏهن سنڌ جي مشهور عربي شاعر ابو عطا سنڌس موت تي درد ڀريو مرثيو لکيو.

عباسي خلافت ۾ برمڪي خاندان کي وڏي عرصي تائين حڪومتن جي ڪمن ۾ وڏو دخل رهيو. هنن کي سنڌ ۽ ان جي ماڻهن سان خاص دلچسپي هئي. هنن سنڌ مان پنڊتن کي گهرائي، پنهنجي درٻارين ۾ جڳهه ڏني. سنڌ جي عالمن، ماهرن ۽ طبيبن کي گهرائي بغداد جي دارالترجمه ۽ شفاخانن ۾ مقرر ڪيو. مذهبن ۽ دوائن جي تحقيقات لاءِ سنڌ ۽ هند ڏانهن وفد موڪليا(۱). مولانا سيد سليمان ندوي انهيءَ دلچسپيءَ جي مدنظر ثابت ڪيو آهي ته برامڪه اسلام آڻڻ کان اڳ ٻُڌ ڌرم جا پوڄاري هئا ۽ سندن اصل تعلق هندستان سان هو ۽ نه ايران سان (۲) يعني هنن جا وڏا اصل ۾ سنڌ جا هئا ۽ ٻُڌ ڌرم جا پوڄاري هئا.

حنفي فقه جو باني حضرت امام ابو حنيفه غير عرب هو. ڪن محققن هن کي ايراني ڄاڻايو آهي ۽ ڪن کيس زط (جت) ڏيکاريو آهي. حقيقت هن طرح آهي ته قديم زماني ۾ ايران جي بادشاهه جو تسلط بلوچستان ۽ سنڌ جي ڪن حصن تي رهيو آهي، انهيءَ قبضي جي تعلق سان سنڌ جي ڪن جنگجو قبيلن جا فوجي دستا ايراني فوج ۾ داخل هئا. انهن قبيلن مان ٻن جو ذڪر عربن ڪيو آهي: جت (زط) ۽ ميد. اهي ٻئي سنڌ جون مشهور قومون هيون(۳). ان مان ثابت ٿئي ٿو ته حضرت امام ابو حنيفه جا وڏا اصل ۾ سنڌ جا هئا.

سنڌي، عرب ممالڪ ۾

عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ اچ وڃ شروع ٿي، انهيءَ ڪري ڪيترا ئي عرب لڏي اچي سنڌ ۾ رهيا. عرب سياحن جي بيانن مان معلوم ٿئي ٿو ته ديبل، ملتان ۽ منصوره ۾ سنڌيءَ سان گڏ عربي ٻولي به ڳالهائي ويندي هئي. ان کان سواءِ ڪيترا ئي سنڌي به عرب ملڪن ۾ وڃي پهتا.

سنڌي جڏهن عربستان پهتا، ته عربن انهن جي صلاحيتن ۽ لياقتن مان پورو پورو فائدو وٺڻ جي ڪوشش ڪئي. جيئن ته سنڌي ليکي چوکي ۽ حساب ڪتاب ۾ ڀڙ هوندا هئا: انهيءَ ڪري وڏا عرب واپاري حساب ڪتاب لاءِ سنڌي منشي ملازم رکندا هئا(۴). ڪيترن سنڌين عرب دنيا ۾ فوجي زندگي به اختيار ڪئي. انهن مان ابوالخصيب مرزوق بن ورقاء مشهور ٿي گذريو آهي: جو خليفي منصور جي عهد ۾ مشهور جرنيل هو: جنهن عباسي حڪومت لاءِ

---

(۱) ڪتاب الفهرست ص ۳۴۵.
(۲) ڏسو عرب و هند کے تعلقات، ص ۱۱۴ کان ۱۲۳.
(۳) ايضاً، ص ۳۹۴.
(۴) جاحظ جو قول آهي ته: "بصري ۾ اهڙو ڪوبه نه آهي، جنهن وٽ خزاني جي چارج ۾ سنڌي ملازم نه هجي." (ولهم للسنديني طبيعة في الصرف - لاتري بالبصره صرفيا الا صاحب کيسه سندي).

طبرستان فتح ڪيو. سنڌ جي سيابجه قبيلي جي ماڻهن کي خوشيءَ سان فوج ۾ ڀرتي ڪيو ويندو هو، ۽ ڪين جيل جي نظرداريءَ جو ڪم ۽ واپاري ٻيڙن جي سنڀال جو ڪم سپرد ڪيا ويندا هئا.

سنڌي نه فقط عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ، عرب دنيا ۾ لڏي وڃي ويٺا، پر اهڙا به حوالا ملن ٿا، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌي صحابه جي زماني ۾ يعني پهرينءَ صديءَ هجريءَ ۾ به سنڌ مان لڏي وڃي عراق ۾ آباد ٿيا. سنڌين جو هڪ قبيلو جت (الزط) پهرينءَ صديءَ هجريءَ ۾ لڏي وڃي بصره جي پرسان بطلاع ماڙيءَ ۾ ويٺو ۽ زراعت جو پيشو اختيار ڪيو(۱). پوءِ انهن کي انطاڪيه ڏانهن موڪليو ويو. هي ٻئي ماڻهو هئا، جن عراق ۽ شام ۾ مينهون آنديون(۲). اهي جت بهادر سپاهي به هئا ۽ منجهائن ڪي حاذق حڪيم به هئا. امام بخاري (المتوفي ۲۵٦هه) لکيو آهي ته: هڪ دفعي ام المومنين حضرت عائشه بيمار ٿي پيئي. سندس ڀائٽن هڪ جت طبيب کي علاج لاءِ گهرايو(۳).

ان کان سواءِ ڪيترا طبيب، دوا فروش، سڪي سال، بزاز، ٻورچي ۽ پيلوان به عرب دنيا ۾ وڃي آباد ٿيا. سيني دوا فروشن سان گهڻو ڪري سنڌي پائيوار هئا، جن کي ٻوٽين، پَسار ۽ بيمارين جي پوري واقفيت هئي. سنڌي ٻورچين جا به پلاءُ تمام مشهور ٿيا، هڪ ليموءَ ۽ ٻيو مهلبيه. مهلبيه پلاءُ، مهابي گورنرن جي نالي پنيان شايد سڏيو ويو. انهن گورنرن جي نوڪرن اهو پلاءُ دمشق ۽ بغداد ۾ مروج ڪيو هوندو.

سنڌي پيلوان ڇوڪرا پنهنجي چالاڪين ۽ اٽڪلن سان هاٿين جا عجيب ڪرتب ڏيکاريندا هئا. هڪ شاعر چيو آهي(۴):

هٰذا السندي لا اصل ولا طرف
يكلم الفيل تصعيد او تصويبا

سنڌي جُتيون: سنڌ جي جُتين جو عرب دنيا ۾ ڏاڍو قدر هوندو هو.

بشاريءَ جو قول آهي ته: "کنبايت جون جتيون، جي منصوره (سنڌ) کان عباسي حڪومت جي پايه تخت بغداد وينديون هيون، تن جو ڏاڍو قدر ٿيندو هو"(۵). امام احمد بن حنبل (المتوفي ۲۴۱هه) جو قول آهي ته: "سنڌ جون جتيون اهڙيون ته خوشنما ۽ ڦڙڪيدار ٿينديون هيون، جو سنجيده ماڻهو اهي پاڻ پسند نه ڪندا هئا، اهي فقط شهزادن جي پائڻ جي قابل سمجهيون وينديون هيون"(٦).

---

(۱) عرب و هند کے تعلقات، ص ۱۱.
(۲) عام راءِ، نومبر ۱۹۵۰ع ص ۸.
(۳) الادب المفرد، امام بخاري، باب بيع الخادم، ص ۳۵، مصر.
(۴) عام راءِ نومبر ۱۹۵۰ع، ص ۸.
(۵) احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، بشاري مقدسي، ص ۴۷۴-۴۸۲ (ليدن).
(٦) ڪتاب الورع، ص ۱۰۱، مطبع سادات مصر، بحواله عرب و هند کے تعلقات.

Gul Hayat Institute

سنڌي پنهنجي عربي دانيءَ جو فائدو ورتي، انهن جتين تي ڪنديءَ سان عربي شعر لکندا هئا. انهن مان هڪ شعر هي آهي(۱):

”جعلت ضدي له ارضا - فقلت طامن فوقها و ارضا

فقال ”لا“ قلتا: يا سيدي - صبر اعلي الحب و أن مظي.“

(مان پنهنجا ڳل هن جي اڳيان وڇايا ۽ چيم ته هنن جي مٿان پير گهماءِ. هن چيو ته نه، مون چيو ته ”ها، منهنجا سائين!“ هي محبت سببان ڪر، جيتوڻيڪ اها پراڻي ٿي ويئي آهي.)

جاحظ پنهنجي زماني جو ذڪر ڪندي لکيو آهي: ”بصره، بغداد، فارس، اهواز، بلڪ سڄيءَ دنيا ۾ سنڌي جتين جو چالامان تي ويو آهي.“

مشهور سياح، مؤرخ، جاگرافيدان ۽ ليکڪ

۱- جاحظ

جاحظ جو نالو عمر بن محبوب، ڪنيت ابو عثمان، لقب جاحظ ۽ وطن بصرو آهي. عربي زبان جو بي مثال انشاپرداز، صاحب طرز اديب، فلاسافر ۽ متڪلم هو. نهايت ذهين هو، تقرير ۽ تحرير ۾ تيز هو. مسعوديءَ جو بيان آهي ته اڳين ۽ پوين ۾ جاحظ جهڙو فصيح ۽ اديب نه گذريو آهي. ابو هفان جو چوڻ آهي ته ان کان وڌيڪ علم ۽ فن جو شائق مون ڪنهن کي نه ڏٺو ۽ نه ٻڌو. هو ننڍن وڏن ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف ۽ عباسي سلطنت ۾ ادبين ۽ انشا پردازن جو امام سمجهيو ويندو هو. ان جي مشهور ڪتابن مان البيان والتبيين، ڪتاب الحيوان، ڪتاب التاج ۽ ٻيا رسالا آهن، جي ڇپيل آهن ۽ جن ۾ فرضي مناظرا آهن. ابن خلدون ڪتاب البيان والتبيين متعلق لکيو آهي ته اسان جي درسگاهن جا استاد ان کي ادب جي فن جي چئن اهم ۽ امهات ڪتب مان شمار ڪن ٿا. بصري جي رهاڪو هجڻ جي ڪري هندستان سان سندس تعلقات هئا. سندس ڪتاب البيان والتبيين ۾ هندستان جي اصول بلاغت تي ڪجهه سٽون آهن ۽ رسالن مان هڪ ۾ هندستان جي ڪن خوبين ۽ خصوصيتن جو ذڪر آهي. هي ڪتاب مصر مان شايع ٿي چڪو آهي. فالج جي بيماريءَ ۾ ۲۵۵هه مطابق ۸۶۴ع ۾ وفات ڪيائين. انهيءَ لحاظ کان هي عربيءَ جو سڀ کان قديم مصنف آهي، جنهن پنهنجي تصنيف ۾ هندستان جو ذڪر ڪيو آهي.

۲- ابن خردازبه

سندس نالو عبيدالله، ڪنيت ابوالقاسم، پيءُ جو نالو عبدالله، ڏاڏي جو احمد ۽ پڙڏاڏي جو خردازبه هو. سندس اصلي وطن خراسان ۽ مسڪن بغداد هو. سندس پڙڏاڏو خردازبه مجوسي هو، پر برامڪه جي هٿ تي مسلمان ٿيو. ابن خردازبه عباسي خليفي معتمد جي ڏينهن ۾

(۱) ڪتاب اطرفاء، ابو اطيب الوشاء، بحواله عام راءِ، نومبر ۱۹۵۰ع، ص ۸.

تهال ۽ مخفي اطلاعات ڪاتي جو آفيسر هو ۽ ان جي خاص مصاحبن ۽ نديمن ۾ شمار ٿيندو هو. ڪيترائي ڪتاب لکيائين، پر سندس مشهور ۽ مطبوعه "المسالڪ والممالڪ" آهي، جو عربيءَ ۾ جاگرافيءَ جو پهريون ڪتاب آهي. نوڪريءَ جي لحاظ کان، جيئن ته هن جو ڪم ٻاهرين ملڪن سان هو، تنهن ڪري بغداد کان مختلف ملڪن جي مفاصلي ۽ آمدرفت بابت ڪتاب لکيائين. هن ۾ سنڌ ۽ هند جي بري ۽ بحري رستن جو تفصيل سان بيان ڪيو اٿس. ان کان سواءِ هتان جي ڪجهه تاريخي معلومات به ڏني اٿس. هو جيتوڻيڪ پاڻ سنڌ ۾ نه آيو، پر سندس معلومات، ڪاتي جي سرڪاري رپورٽن تي ٻڌل آهي، انهيءَ ڪري سندس اها ذاتي معلومات به هڪ سياح جي معلومات جي برابر آهي. ابن خردازبه هي ڪتاب ٽين صدي هجريءَ جي وچ ڌاري لکيو. سندس ولادت ۲۱۱هه (۸۲۶ع) ۽ وفات ۳۰۰هه (۹۱۲ع) جي قريب ٿي.

۳- سليمان تاجر

عرب سياحن مان هي پهريون سياح آهي، جنهن جو سفرنامو اسان تائين پهتو آهي. هو هڪ عرب واپاري هو، جيڪو عراق جي بندر کان چين، سنڌ ۽ هند ويندو هو. انهيءَ آمدرفت ۾ هن سنڌ ۽ هند جي سڄي سامونڊي ڪناري جو چڪر لڳايو. هن پنهنجو سفرنامو "سلسلة التواريخ" جي نالي سان سنه ۲۳۷هه (۸۵۱ع) ۾ لکيو. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته هو ٽين صدي هجريءَ ۾ ٿي گذريو. سندس ولادت ۽ وفات جون تاريخون ۽ وڌيڪ احوال ڪونه ٿو ملي. سندس سفرنامو پهريون ڀيرو فرينچ ترجمي سان ۱۸۴۵ع ۾ ڇپيو.

پنهنجي سفرنامي ۾ هن سچاڻ سياح ۽ سوداگر سنڌ ۽ هند جي تهذيب ۽ تمدن، سياست ۽ معاشرت، راجائن ۽ حڪمرانن بابت ڏٺل ۽ ٻڌل ڳالهيون لکيون آهن. ان سان گڏ سنڌ ۽ هند جي سماجي ۽ اقتصادي، معاشي ۽ معاشرتي حالتن جي پيش ڪري، سنڌ ۽ هند ڪيئي مثانهون مقام ڏنو اٿس. جيئن ته سندس معلومات ذاتي مشاهدي، محققانه پرک ۽ پروڙ جو نتيجو آهي، تنهن ڪري سندس احوال کي وڏي تاريخي اهميت آهي.

۴- ابو زيد حسن سيرافي

ايراني نار جي مشهور بندرگاهه "سيراف" جو رهاڪو هو: انهيءَ ڪري "سيرافي" سڏيو ويندو هو. عرب واپاري هو: ۽ سيراف، سنڌ ۽ هند جي وچ ۾ سامونڊي تجارتي سفر ڪندو هو. سليمان تاجر جو سفرنامو پڙهي، ان جو تڪملہ لکيائين. سياح مسعودي سنه ۳۰۰هه ۾ ساڻس "سيراف" ۾ مليو. سندس ڪتاب ۾ ۲۶۴هه جو سن ملي ٿو. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته هو ٽين صدي ۽ چوٿين صدي هجريءَ جي شروع جو هو. هن پنهنجي سفرنامي ۾ سنڌ ۽ هند جي ريتن رسمن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ راجائن جو ڪجهه احوال به ڏنو اٿس. ملتان جي مندر جو ذڪر به ڪيو اٿس، ته ٻڌ ڀڪشن جو احوال به آندو اٿس: مردن جي زيورن پائڻ جو بيان به

ڏنو اٿس ته ستي لڪڙي جو احوال ڏنو اٿس: اڪيلي ڪاٺ جو ذڪر به ڪيو اٿس. اهڙيءَ طرح رهڻي ڪهڻيءَ جون ڪيتريون ئي ڳالهيون بيان ڪيون اٿس.

۵- ابو دلف مسعر بن مهلهل ينبوعي

عرب سياح هو. هي پهريون سياح آهي، جو سنڌ ۽ هند ۾ خشڪيءَ جي رستي داخل ٿيو. هو بغداد کان ترڪستان آيو، ۽ اتان چين ويو. چين کان نڪري ترڪستان، ڪابل، تبت ۽ ڪشمير کان ٿيندو، ملتان ۽ سنڌ ۾ آيو. سنڌ مان ٿي ڏکڻ هندستان تائين پهتو. سندس زمانو ۳۳۱هه کان ۳۷۷هه تائين آهي. يعني هو چوٿين صديءَ هجريءَ ۾ ٿي گذريو. سندس سفرنامي جا ڪجهه خلاصا ابن نديم جي ڪتاب الفهرست، ياقوت حموي جي معجم البلدان ۽ قزويني جي آثار البلاد ۾ ڏنل آهن. سندس سفرنامو سليمان تاجر جي سفرنامي سان ۱۸۴۵ع ۾ برلن ۾ ڇپيو.

۶- بزرگ بن شهريار

جهازران هو، جيڪو پنهنجا جهاز عراق جي بندرگاهه کان سنڌ ۽ هند جي بندرگاهن تائين آڻيندو هو. ان کان پوءِ چين ۽ جپان تائين ويندو هو. ٽين صدي/چوٿين صدي هجريءَ جي اوائل ۾ ٿي گذريو آهي. هن "عجائب الهند" نالي ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ سنڌ ۽ هند بابت ڏنل ۽ ٻڌل واقعا لکيا اٿس. انهن مان قرآن شريف جي سنڌي ترجمي وارو واقعو وڏي اهميت رکي ٿو. سندس بيان آهي ته اتر سنڌ جي هڪ هندو راجا جي چوڻ تي منصوره جي هڪ عرب عالم، قرآن شريف جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو: ۽ اسلام جي تعليم بابت سنڌي زبان ۾ هڪ نظم لکيو. سندس ڪتاب ۱۸۸۶ع ۾ ليڊن ۾ ڇپيو. ان جو فرينچ ۽ انگريزي ترجمو به ڇپيو آهي.

۷- ابو حنيفه دينوري

ابوحنيفه بن دائود، همدان جي شهر "دينور" ۾ پيدا ٿيو، انهيءَ ڪري دينوري سڏيو ويو. علم جي تحصيل لاءِ اصفهان، عراق، شام، فلسطين ۽ حرمين شريفين تائين ويو. مؤرخ، لغت جي ماهر ۽ نحوي جي حيثيت سان وڏي شهرت حاصل ڪيائين. سن ۸۹۵ع ۾ وفات ڪيائين. مختلف علمن ۽ فنن تي ڪتاب لکيائين. تاريخ جي لحاظ کان سندس ڪتاب "اخبار الطوال" مشهور آهي، جنهن ۾ عرب جي قديم قومن، ايران جي بادشاهن ۽ عباسي خليفن جو احوال آهي. ٿورو سنڌ جو ذڪر به آيو آهي.

۸- بلاذري

ابوجعفر احمد بن يحيٰ بن جابر بن دائود بغداد ۾ پيدا ٿيو. المدائني ۽ ابن سعد جو شاگرد هو. عباسي خليفي متوڪل جو نديم هو. چون ٿا ته هن هڪ ٻوٽي "بلاذر" کاڌي

هئي، انهيءَ ڪري ڇريو ٿي پيو هو. ڪن مورخن انهيءَ واقعي کي سندس ڏاڏي جابر ڏانهن منسوب ڪيو آهي. "فتوح البلدان" نالي ڪتاب لکيائين، جنهن ۾ سنڌ بابت ڪجهه معلومات ملي ٿي. ان کان سواءِ ٻيا ڪتاب به لکيائين. سنه ۲۷۹هه (۸۹۲ع) ۾ وفات ڪيائين.

۹- ابن رسته

احمد بن عمر بن رسته، ڪنيت ابوعلي، سنڌ ۾ ڪونه آيو، پر سندس ڪتاب "الاعلاق النفسيه" ۾ سنڌ ۽ هند بابت معلومات ملي ٿي. اهو ڪتاب ۲۹۰هه (۹۰۲ع) ۾ لکيائين.

۱۰- ابن فقيهه

ابوبڪراحمد بن محمد بن اسحاق بن ابراهيم همداني، ڪنيت ابوعبدالله، ابن فقيهه جي نالي سان مشهور آهي. ٽين صدي هجريءَ جو جاگرافيدان ۽ انشا پرداز آهي. ابن نديم ۽ ياقوت حموي سندس ڪتابن جو ذڪر ڪيو آهي. سندس ٻن ڪتابن جا نالا اسان تائين پهتا آهن: هڪ "ڪتاب البلدان" ۽ ٻيو "ذڪر الشعراء المحدثين." ڪتاب البلدان خليفي معتضد (وفات ۲۷۹هه) جي وفات کان پوءِ لکيائين. ان ۾ سنڌ ۽ هند جي دريائن ۽ شهرن جو ذڪر آهي.

۱۱- يعقوبي

احمد بن ابي يعقوب بن جعفر بن وهب بن واضح الڪاتب جي جواني آرمينيا ۾ گذري. ان کان پوءِ خراسان ۾ دربار طاهريءَ سان وابسته ٿيو. عباسي سلطنت ۾ انشا جي آفيس جو آفيسر هو. سنڌ، هند ۽ ٻين ملڪن جو سير و سفر ڪيائين. آخر مصر هليو ويو، ۽ اتي سنه ۲۸۴هه يا ۲۸۷هه ۾ وفات ڪيائين. هي پهريون مورخ آهي، جنهن سڄي دنيا جي قومن جي تاريخ عربيءَ ۾ لکي آهي. ان سان گڏ ان ۾ مسلمانن جي فتوحات جو ذڪر به ڪيو اٿس. سندس ڪتاب ۾ مسلمانن جي انهن حملن جو ذڪر به آهي، جيڪي هنن سنڌ تي ڪيا. ڪتاب جو نالو "ڪتاب التاريخ" آهي. ۱۸۸۳ع ۾ هي ڪتاب ٻن جلدن ۾ ليڊن مان ڇپيو. هن ڪتاب ۾ انهن ڪتابن جو احوال به لکيو اٿس، جيڪي سنڌ ۽ هند جي عالمن جا لکيل هئا ۽ پوءِ عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا. ان ڪتاب کان سواءِ جاگرافي بابت به هڪ ڪتاب لکيائين، جنهن ۾ تاريخي مواد ملي ٿو.

۱۲- ابن نديم

ابوالفرج محمد بن ابي يعقوب اسحاق الوراق، بغداد جو ڪتب فروش هو. سندس ڪتابن جي دوڪان مان ابن اثير به فائدو پرايو. "الفهرست" سندس مشهور ڪتاب آهي، جيڪو سنه ۳۷۷هه (۹۸۷ع) ۾ لکيائين. ان ۾ ڪتابن ۽ انهن جي مصنفن جو تعارف آهي. ان سان گڏ ڪتاب ۾ سلطانن، حڪيمن ۽ طبيبن جو ذڪر به آهي. هن ۾ سنڌين جي لکيل ڪتابن جا نالا به آيا آهن. ۳۸۵هه (۹۹۵ع) کان پوءِ وفات ڪيائين.

Gul Hayat Institute

١٣- مسعودي

سندس نالو علي بن حسين بن علي هو، ۽ ڪنيت ابوالحسن هئي. سندس نسب جو سلسلو صحابيءَ رسول حضرت عبدالله بن مسعود سان ملي ٿو، انهيءَ ڪري مسعودي سڏيو ويو. بلند پايہ مورخ، جاگرافيدان ۽ سياح ٿي گذريو آهي. زندگيءَ جا ٢٥ سال سير و سياحت ۾ گذاريائين. هو بغداد ۾ ڄائو نپنو، ۽ تعليم لاءِ ايران ۽ مصر جو سفر ڪيائين. سير و سفر جو ڪيس ڏاڍو شوق هو. بغداد کان سياحت شروع ڪيائين، ۽ پوءِ عراق، شام، آرمينيا، روم، آفريڪا، سوڊان، حبش، چين، تبت، ايران، سلون، سنڌ ۽ هند گھميو.

سن ٣٠٠هه کان پوءِ ملتان پهتو. سن ٣٤٥هه ۾ فسطاط ويو ۽ اتي ٣٤٦هه (٩٥١ع) ۾ وفات ڪيائين. ٣٣٢هه ۾ سير و سياحت ختم ڪرڻ کان پوءِ پنهنجو مشهور ڪتاب "مروج الذهب و معاون الجواهر" لکيائين. هن ڪتاب ۾ حضرت آدم کان سندس وفات تائين تاريخي احوال آهي. ان جي مقدمي ۾ سڄي دنيا جي قومن جي مختصر مگر جامع تاريخ آهي، يعني سنڌ ۽ هند بہ ان ۾ اچي وڃي ٿي. هي ڪتاب نون جلدن ۾ فرينچ ترجمي سان ١٨٧٢ع ۾ ڇپيو. هن ڪتاب کان سواءِ بيا بہ ڪجهہ ڪتاب لکيائين، جن مان فقط "التنبيهہ والاشراف" موجود آهي.

١٤- اصطخري

ابو اسحاق ابراهيم بن محمد فارسي اصطخري، بغداد جو رهاڪو هو. تمام وڏو سياح هو. ايشيا جي ڪيترن ئي ملڪن جو سير و سفر ڪيائين. سن ٣٤٠هه (٩٥١ع) ۾ سنڌ ۽ هند ۾ آيو. هتي سندس ملاقات مشهور سياح ۽ جاگرافيدان ابن حوقل سان ٿي. جاگرافيءَ ۾ سندس بہ ڪتاب مشهور آهن. ڪتاب "الاقاليم" ۽ ڪتاب "مسالڪ الممالڪ". پهريون ڪتاب گوٿا ۾ ١٨٣٩ع ۾ ۽ ٻيو ڪتاب ليڊن ۾ ١٨٧٠ع ۾ ڇپيو. مسالڪ الممالڪ ۾ سنڌ جو احوال بہ ملي ٿو. سنڌ جي درياهہ جو ذڪر بہ ڪيو اٿس ۽ اروڙ جو احوال بہ آندو اٿس. دنيا جو نقشو بہ تيار ڪيائين، جنهن ۾ سنڌ بہ ڏيکاريل آهي.

١٥- ابن حوقل

بغداد جو واپاري هو. سن ٣٣١هه (٩٤٣ع) ۾ بغداد کان روانو ٿي يورپ، ايشيا ۽ آفريقا جا ڪيترائي ملڪ گھميو. سنڌ ۽ هند بہ گھميو. هي پهريون سياح ۽ جاگرافيدان آهي، جنهن سنڌ ۽ هند جي ڏيکھ ۽ ويکر پڌائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. **ان کان سواءِ سنڌ جو نقشو بہ تيار ڪيائين، جنهن ۾ سنڌ جا شهر ڏيکاريل آهن. هي سنڌ جو پهريون نقشو آهي.** سن ٣٥٨هه (٩٧٩ع) ۾ وفات ڪيائين.

١٦- بشاري مقدسي

شمس الدين محمد بن احمد بشاري، بيت المقدس جو رهاڪو هو. مراڪش کان تاشقند تائين اسلامي ملڪن جو وڏو سفر ڪيائين. سنڌ ۾ بہ آيو هو، پر اڳتي نہ وڌيو. ٢٢،٢٠ ورهين

اِبن حوقل جو تيار ڪيل سنڌ جو نقشو

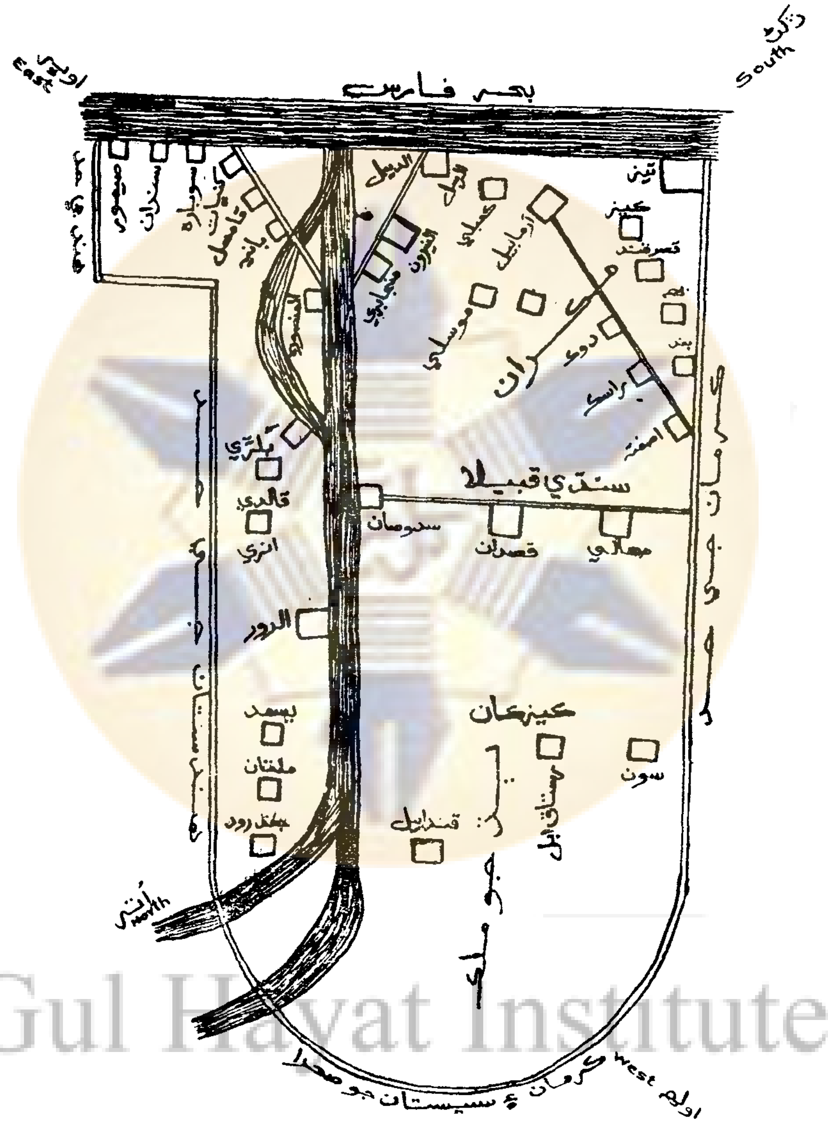

نوٽ:- هي نقشو ايليٽ کي، ائوڌ جي نوابن جي ڪتبخاني مان هٿ لڳو. سندس ڪتاب:
"History of India as told by its own Historians" (Vol: I, P-32, Year 1976)
۾ ڏنل آهي- اتان نقل ڪيو ويو آهي.

M.A. GHAFOOR SINDHI
8.2.1980

بشاري مقدسي جي ٻُڌايل احوال تي تيار ڪيل سنڌ جو نقشو.

نوٽ:- هي نقشو بشاري مقدسي جو پنهنجو تيار ڪيل نه آهي، پر سندس ٻُڌايل احوال جي آڌار تي تيار ٿيل آهي، ۽ هيٺين ڪتاب ۾ صفحي ۲٦۰ جي سامهون ڏنل آهي: "اسلامي دنيا دسويں صدی عيسوی ميں" - خورشيد احمد فارق - ندوة المصنفين، دهلي، ۱۹٦۲ع.

M.A. GHAFOOR SINDHI
8-2-80

جي سياحت ڪان پوءِ سنه ٣٧٥هه (٩٨٥ع) ۾ پنهنجا مشاهدات قلمبند ڪيائين ۽ ان ڪتاب جو نالو "احسن التقاسيم معرفة الاقاليم" رکيائين. هي سفرنامو پهريون پيرو ڊچ مستشرق ڊي غوئي ١٨٧٧ع ۾ ڇپايو. وري ٻيو پيرو سڌاري ١٩٠٦ع ۾ ليڊن مان شايع ڪيائين. ڪتاب ۾ مسلمان ملڪن جي معاشرتي ۽ معاشي حالتن، رسم ۽ رواج، جغرافيائي حالتن، زبانن ۽ انهن جي لهجن، ماڻهن جي شڪل ۽ صورت، مذهبن ۽ فرقن، هنرن ۽ فنن، پيداوار ۽ ميون، گلن ۽ ٻوٽن، وڻن ۽ سڪن، شهرن ۽ واپاري مَنڊين، درآمد ۽ برآمد، ويرانين ۽ آبادين، شاهراهن ۽ مفاصلن، پهاڙن ۽ دريائن تي تفصيل سان روشني وڌي وئي آهي. اهوئي سبب آهي، جو هن ڪتاب کي هڪ منفرد حيثيت حاصل آهي. آخري باب سنڌ بابت آهي، جو ١٤ صفحن تي مشتمل آهي. **ڪتاب جي خاص خصوصيت هيءَ آهي ته ان ۾ مسلمان ملڪن جو نقشو به آهي، جنهن ۾ سنڌ جو نقشو به ڏيکاريل آهي.**

مقدسي جي ولادت ٣٣٦هه (٩٤٧ع) جي لڳ ڀڳ ٿي ۽ چوٿين صدي هجريءَ جي آخري سالن ۾ وفات ڪيائين. سندس اباڻو ڏنڌو جايون جوڙڻ هو. پاڻ عالم ۽ فاضل هو. حنفي فقه جو پيرو هو ۽ سندس زندگي مذهبي رنگ ۾ رڱيل هئي.

١٧- البيروني

ابو ريحان محمد بن احمد، خوارزم جي هڪ ڳوٺ جو رهاڪو هو. تعليم حاصل ڪرڻ ڪان پوءِ هو جڏهن خوارزم ۾ پهتو ته ڏيک ويک ۾ ٻهراڙيءَ جو رهاڪو ٿي معلوم ٿيو، انهيءَ ڪري درٻاري کيس "بيروني" (ٻهراڙيءَ جو ماڻهو) سڏڻ لڳا. اهڙيءَ طرح "بيروني" مشهور ٿي ويو. پهريائين منصور دوم بن نوح (٩٩٧-٩٩٩ع) جي درٻار ۾ هو. پوءِ جرجاڻ ۾ شمس المعالي قابوس وٽ ويو. سنه ١٠٠٨ع ۾ خوارزم جي درٻار ۾ آيو. جڏهن ١٠١٧ع ۾ محمود غزنوي خوارزم فتح ڪيو، ته هو غزني هليو ويو. ان ڪان پوءِ هو سنڌ ۽ هند ۾ آيو ۽ ڪيترو وقت رهي، هتي جي علمن ۽ فنن جو اڀياس ڪيائين. ١٠٣٠ع ۾ سنڌ ۽ هند جي علمن بابت مشهور ڪتاب "ڪتاب الهند" لکيائين. ان ڪان سواءِ ٻيا به ڪيترائي ڪتاب لکيائين. سنه ٩٧٢ع ۾ ڄائو ۽ ١٠٤٨ع ۾ غزنيءَ ۾ وفات ڪيائين.

Gul Hayat Institute

١٨- قاضي صاعد اندلسي

صاعد بن احمد بن عبدالرحمان بن محمد بن صاعد، ڪنيت ابوالقاسم، قرطبه جو رهاڪو هو ۽ ابن حزم جو شاگرد هو. ڪجهه وقت (طليطله) اندلس جو قاضي به رهيو. ان وقت جو والي مامون يحيٰ هو. سنه ٤٦٢هه (١٠٧٠ع) ۾ وفات ڪيائين. "التعريف بطبقات الامم" سندس مشهور ڪتاب آهي؛ جنهن ۾ ان وقت جي متمدن قومن جي علمن ۽ فنن جو ذڪر آهي. هڪ باب سنڌ ۽ هند جي علمن ۽ فنن بابت به آهي. ڪتاب بيروت مان ١٩١٢ع ۾ ڇپيو.

١٩- قاضي رشيد بن زبير:

هو آل بويہ جي مشهور حڪمران ”ابو ڪاليجار“ جي دربار سان وابستہ رهيو. ان جي وفات کان پوءِ مصر جي فاطمي حڪمرانن وٽ هليو ويو. باقي زندگي اتي گذاريائين. اتي ڪتاب ”الذخائر“ لکيائين، جنهن ۾ مسلمان حڪمرانن جا ٻين ملڪن جي حڪمرانن سان تعلقات جو ذڪر آهي. ان سلسلي ۾ سنڌ ۽ هند جي حڪمرانن جو احوال بہ آيو آهي. هي ڪتاب ٤٦٢ھ جي لڳ ڀڳ لکيو ويو. ويجهڙائيءَ ۾ اهو ڪتاب ڊاڪٽر حميد الله ۽ ڊاڪٽر صلاح الدين ايڊٽ ڪري، ڪويت ۾ شايع ڪيو آهي.

٢٠- عبدالقاهر:

سندس ڪنيت ابو منصور هئي، ۽ بغداد جو رهاڪو هو. سندس ڪتاب ”الفرق بين الفرق“ ۾ مسلمانن جي فرقن جو ذڪر آهي. معتزلہ فرقي جو احوال بيان ڪندي، سنڌ ۽ هند جي سمني فرقي جو ذڪر بہ ڪيو اٿس.

٢١- مطهر بن طاهر مقدسي:

بيت المقدس جو عرب، عالم، فاضل ۽ فلسفي هو. چوٿين صدي هجريءَ جي وچ جو آهي. سندس ڪتاب ”البدء و التاريخ“ ۾ سنڌ ۽ هند جي مذهبن ۽ ٻين ڪن ڳالهين جو احوال آيو آهي.

٢٢- عبدالڪريم شهرستاني:

ابوالفتح محمد بن عبدالڪريم شهرستان جو رهاڪو، جيڪو خوارزم نيشاپور جي وچ تي هڪ ڳوٺ هو، اتي ئي ١٠٧٦ع ۾ ڄائو، ۽ اتي ئي سنہ ١١٥٣ع ۾ وفات ڪيائين. ”الملل و النهل“ سندس مشهور تصنيف آهي، جنهن ۾ اسلامي فرقن کان سواءِ يهودين، نصارن ۽ صائبين جي تاريخ بہ ڏنل آهي.

٢٣- شريف الادريسي:

ابو عبدالله بن محمد بن محمد بن عبدالله، عام طرح سان شريف الادريسي جي نالي سان مشهور آهي. آفريڪا جي شاهي خاندان ادريسي جو چشم و چراغ هو. سندس نسب جو سلسلو حضرت علي رضہ سان ملي ٿو. صقليہ جي هڪ شهر ۾ ٤٩٣ھ (١٠٩٩ع) ۾ ڄائو. قرطبہ ۾ تعليم حاصل ڪيائين. وڏو عالم، فاضل ۽ جاگرافيءَ جو ماهر هو. سندس نالو ٻڌي، صقليہ جي عيسائي حڪمران راجر دوم کيس پاڻ وٽ گهرايو. سندس وڏي عزت ڪيائين، ۽ کيس زمين جو هڪ مڪمل گرهہ تيار ڪرڻ لاءِ چيائين. ان لاءِ کيس گهربل چاندي ۽ ٻيون سهولتون ڏنائين. هن چاندي پگهاري، ان سان زمين جو هڪ عظيم الشان گرهہ ناهيو،

Gul Hayat Institute

جنهن ۾ سيني شهرن، پهاڙن، سمنڊن، دريائن، وادين، هيناهين ۽ مٿانهين جي تصوير بنايائين. ن جي تياريءَ جي سلسلي ۾ ڪيترن ئي ڪتابن تان مواد ورتائين. ان گرهه جو قطر اٽڪل ڇهه فوٽ ۽ وزن ساڍا پنج مڻ هو. هي دنيا جو پهريون اصطرلاب آهي. انهيءَ ڪاميابيءَ تي راجر ڪيس دل کولي انعام ڏنو. ان کان پوءِ هن صقليه ۾ رهائش اختيار ڪئي.

انهيءَ کان پوءِ راجر ڪيس هڪ مڪمل ۽ مفصل ڪتاب لکڻ لاءِ چيو. ان ڪم لاءِ هو جاگرافيدانن ۽ مصورن جي هڪ جماعت ساڻ ڪري، سڄي دنيا گهميو. دنيا جي سير و سياحت، مشاهدي ۽ مطالعي کان پوءِ "نزهة المشتاق" نالي ڪتاب لکيائين. ان ۾ سنڌ ۽ هند جو احوال به آيو آهي. ان جي سنڌ ۽ هند واري حصي کي ايڊٽ ڪري، ڊاڪٽر مقبول احمد پي. ايچ. ڊي. جي ڊگري حاصل ڪئي آهي. ان جي منڍ ۾ انگريزي ۾ مفصل مقدمو آهي. هي ڪتاب مسلم يونيورسٽي عليگڙهه طرفان شايع ٿيو آهي.

٢٤- ابن ابي اصيبعه:

احمد بن قاسم السعدي الخزرجي، ڪنيت ابوالعباس، لقب موفق الدين، دمشق جو رهاڪو هو. ١٢٠٣ع ۾ ڄائو، ۽ ١٢٧٠ع ۾ وفات ڪيائين. سندس ڏاڏي جو نالو "ابو اصيبعه" هو، انهيءَ ڪري "ابن ابي اصيبعه" سڏايائين. ماهر نباتات ابن البيطار اندلسي (وفات ١٢٤٨ع) جو شاگرد هو.

ابن اصيبعه مشهور حڪيم ۽ طبيب هو. سندس ڏاڏو سلطان صلاح الدين جو طبيب هو. هي پهريائين قاهره جي هڪ شفاخاني ۾ طبيب هو. پوءِ امير "صرخد" جو خاص طبيب ٿي، قاهره ۾ رهيو. ايوبي سلطنت ۾ مختلف عهدن تي فائز رهيو. "عيون الانباء في طبقات الاطباء" سندس مشهور تصنيف آهي. ان ۾ ڇهه سؤ مشهور حڪيمن جون سوانح عمريون آهن. ڪتاب جي ٻئي جلد ۾ سنڌ ۽ هند جي طبيبن ۽ سندن علاج جو ذڪر به ملي ٿو.

٢٥- ابن بطوطه:

محمد بن عبدالله بن ابراهيم بن عبدالله اللواطي الطنجي، ڪنيت ابو عبدالله، لقب شرف الدين، ابن بطوطه جي نالي سان مشهور آهي. ٧٠٣هه (١٣٠٤ع) ۾ طنج (مراڪش) ۾ پيدا ٿيو، ۽ ٧٧٩هه (١٣٧٧ع) ۾ وفات ڪيائين. مشهور سياح ٿي گذريو آهي. ڪيترن ئي ملڪن جو سير و سفر ڪيائين. سنڌ ۾ به آيو هو، ۽ سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن ۾ رهيو. ١٣٥٤ع ۾ موٽي مراڪش پهتو. پنهنجي سفر جو احوال هڪ عالم ابن جزي الڪلبي کان لکارايائين. ڪن عالمن جو خيال آهي، ته ابن بطوطه سفرنامو پاڻ لکيو، ابن جزي ان جو اختصار ڪيو. سفرنامي جو نالو "تحفة النظار في غرائب الامصار و عجائب الاسفار" آهي. سفرنامي ۾ سنڌ جو به تمام گهڻو احوال ملي ٿو. سنڌ جي شهرن، مشهور عالمن ۽ رهڻي ڪهڻي جو ذڪر هن ڪتاب ۾ ملي ٿو.

Gul Hayat Institute

٢٦- قلشقندي

شهاب الدين ابوالعباس احمد بن علي بن احمد بن عبدالله بن ابي عنده ٧٥٦هه (١٣٥٥ع) ۾ مصر جي ڳوٺ "قلشقند" ۾ ڄائو. سنه ٧٩١هه ۾ مصر جي ديوان انشا جو آفيسر مقرر ٿيو. ڪيترائي ڪتاب لکيائين. سندس ڪتاب "صبح الاعشي" جي پنجين جلد ۾ سنڌ ۽ هند جي تاريخ، جاگرافي، تهذيب ۽ تمدن جو ڪجهه قدر احوال ملي ٿو.

٢٧- ابوالفدا

اسماعيل الافضل علي بن المظفر محمود بن المنصور محمد بن تقي الدين عمر ال ايوب مان هو. سنه ١٢٧٣ع ۾ دمشق ۾ پيدا ٿيو. ١٣١٠ع ۾ مصر جي مملوڪ سلطان محمد بن قلائون ڪيس حمات جو گورنر مقرر ڪيو. ٻن سالن کان پوءِ اتي جو والي بڻايو. سنه ١٣٣١ع ۾ وفات ڪيائين. تصنيف "تقديم البلدان" جاگرافي جو ڪتاب آهي، جنهن ۾ سنڌ جو ذڪر به ملي ٿو.

ٻيا مؤرخ ۽ جاگرافيدان:

انهن کان سواءِ ٻين به ڪيترن ئي عالمن عربي زبان ۾ تاريخ ۽ جاگرافيءَ بابت ڪتاب لکيا آهن، جن ۾ سنڌ جو ٿورو احوال ملي ٿو، جهڙوڪ:

٢٨- قدامه بن جعفر (وفات ٩٠٠ع)

٢٩- صوفي دمشقي (وفات ١٣٢٦ع)، ڪتاب: عجائب البرو البحر

٣٠- زڪريا قزويني (وفات ١٢٨٣ع، ڪتاب: آثار البلاد

٣١- نويري، مصر جو رهاڪو (وفات ١٣٣١ع)، ڪتاب: نهايت الارب في فنون الادب

٣٢ شهاب الدين عمري (وفات ١٣٤٩ع)، ڪتاب: مسالڪ الابصار و ممالڪ الابصار.

عرب سياحن، مؤرخن جاگرافيدانن ۽ ليکڪن جي ڪتابن ۾ سنڌ جو احوال

مٿي ذڪر ڪيل عرب مؤرخن، سياحن، جاگرافيدانن ۽ ليکڪن جي ڪتابن ۾ سنڌ جي تاريخ، جاگرافي، تهذيب و تمدن، ٻولي ۽ رسم الخط وغيره بابت ڪيترو ئي احوال آيو آهي. ايڏي وڏي مواد جو احاطو مشڪل آهي، البت نموني طور ڪن عبارتن جا حصا ڏجن ٿا.

جاگرافي

(١) "جاگرافيءَ وارن دنيا کي ستن حصن ۾ ورهايو آهي. ٻهريون حصو هندستان آهي، جنهن جي سرحد اوپر ۾ سمنڊ جي ويجهو ۽ چين جي علائقي کان اولهه ۾ ديبل تائين آهي،

جيڪو عراق جي ويجهو ايراني نار تائين ۽ حجاز ۽ هندستان جي سرزمين سان متصل آهي."(١)

(٢) "هندستان جو سڀ کان نديو راجا به عربن جي بادشاهه جي برابر وسيع سلطنت جو مالڪ هوندو آهي."(٢)

(٣) "حضرت عبدالله بن عمرو رضه بن عاص جو بيان آهي، ته سنڌ ۽ هند جي وچ تي هڪ ڪنار نالي جڳهه آهي، جتي ٽامي جي هڪ ٿنڀي تي ٽامي جو هڪ بت بنيل آهي. جڏهن محرم جو مهنو ايندو آهي، ته اهو پنهنجون بازون ڦهلائي ۽ ڇهنب ڪولي ڇڏيندو آهي. انهيءَ ڪري ايترو پاڻي وهڻ لڳندو آهي، جو انهن جي آباديءَ ۽ ڊورن جي لاءِ ايندڙ سال تائين ڪافي ٿيندو آهي."(٣)

(٤) مدائنيءَ جو بيان آهي، ته عراق جي عملداري "هست"(٤) کان شروع ٿئي ٿي ۽ چين ۽ سنڌ ۽ هند تائين هلي وڃي ٿي. اهڙيءَ طرح ري، خراسان، ويلم، جيلان، جبال ۽ اصبهان وغيره به عراق جي تابع آهن. جيڪو شخص عراق جو والي ٿيندو آهي، اهوئي بصري ڪوفي، اهواز، فارس، ڪرمان، هند، سنڌ، سجتان، طبرستان ۽ جرجان جو به والي هوندو آهي. عراق ڊيگهه ۾ (٥) عانته کان بصري تائين ڦهليل آهي. بصري جي سرحد هواز ۽ هواز جي فارس ۽ فارس جي ڪرمان ڪرمان جي ڪابل ۽ ڪابل جي زرنج ۽ زرنج جي هندستان جي قريب آهي."(٦)

(٥) ابن خرداذ به لکي ٿو: "زمين جي چئن قسمن مان هڪ "اتونيا" آهي جنهن ۾ تاس، يمن، سنڌ، هند، چين ۽ اسقونيا وغيره ملڪ آباد آهن."(٧)

---

(١) تاريخ يعقوبي، ج ١، ص ٩٣، طبع، ليدن ١٨٨٣ع.

(٢) ڪتاب البيان، ص ١٦١

(٣) ايضاً، ص ١٦٢

(٤) فرات نديءَ جي ڪناري تي بغداد جي پسگردائيءَ ۾ انبار جي مٿان هڪ پررونق ۽ شاداب ۽ مردم خيز شهر هو. ان جي ڊگهائي ڦاڪ ٩٦ درجا آهي. ڪن جو چوڻ آهي، ته ان تي ان نالي چوڻ جو سبب هي آهي ته ان جو باني هيت بن سغدي هو. (معجم البلدان، ج ٨، ص ٨٩-٤٨٧)

(٥) هي عراق ۽ رقته جي وچ ۾ هڪ پيٽ هو. (معجم البلدان، ج، ص)

(٦) ڪتاب البيان، ص ١٦٢

(٧) المسالڪ و الممالڪ، ص ١٥٥

Gul Hayat Institute

(٦) بشاري مقدسي، سنڌ کي ڇهن حصن ۾ ورهايو آهي:
١- مڪران (موجوده بلوچستان ۽ مڪران)
٢- طوران (قلات)
٣- سنڌ
٤- ويهند (گنڌارا وارو علائقو)
٥- قنوج
٦- ملتان.(١)

هن مان معلوم ٿيندو، ته قديم زماني ۾ سنڌ جي حڪومت جون حدون پري پري تائين ڦهليل هيون.

(٧) بشاري مقدسي، سنڌ جي آبهوا بابت لکي ٿو:

"سنڌ عام طور گرم ملڪ آهي، پر هتي معتدل آبهوا وارا هنڌ به آهن جهڙوڪ: ويهند ۽ منصوره. هتي گرم ۽ سرد آبهوا وارا ميوا به ٿيندا آهن. ملڪ جو گهڻو ڏاکڻو حصو سمنڊ سان مليل آهي."(٢)

عرب ملڪن کان سنڌ جو مفاصلو

ابن خردازبه جي زماني ۾، واپارين جا جيڪي قافلا خراسان کان مڪران ۽ سنڌ وغيره ويندا هئا، انهن مان انهن جي مسافريءَ جي پهرين منزل "فهرج" هوندي هئي. انهيءَ نالي وارا ان زماني ۾ ٽي شهر هئا، پر هي شهر صوبي "ڪرمان" ۾ هو، جيڪو اتان جي ٻن شهرن "بم" ۽ "نرماسير" جي اوير ۽ باديہ ايران جي ڪناري تي هو. "سيرجان" کان اوير جي طرف مڪران وڃڻ واري سڙڪ، "بم" ۽ "نرماسير" کان ٿيندي، فهرج پهچندي هئي(٣).
ابن خردازبه فهرج کان مفاصلو هن طرح ٿو ٻڌائي: "فهرج کان مڪران(٤) جي علائقي طاهران(٥)

(١) ڏسو "اسلامي دنيا دسوين صدي عيسوي مين، خورشيد احمد فاروق، ندوة المصنفين دهلي، ١٩٦٢ع، ص ٢٦٠ ۽ ٢٦١
(٢) ايضاً، ص ٢٦١.
(٣) ڏسو جغرافيہ خلافت مشرقي، ص ٤٩٦، ٤٩٣، ٤٨١.
(٤) هي هڪ وسيع ملڪ آهي. اڳين زماني ۾ سنڌ جي ماتحت هو، انهيءَ ڪري عرب سياح ان کي سنڌ ۾ ليکيو آهي. ابن رستہ به لکيو آهي، ته سنڌ جي سرحد "تيز" (مڪران جي ڪاديءَ جو هنڌ) کان شروع ٿئي ٿي. (ڏسو الاعلاق النفيسہ، ص ٨٧) اصطخري وغيره ان جا حالات تفصيل سان لکيا آهن.
(٥) ندوي صاحب تاريخ سنڌ (ص ١٩٨) ۾ لکيو آهي، ته مڪران جي سرحد طاهران کان شروع ٿئي ٿي. "طوس" جو شهر، جو خراسان جو مشهور ۽ مردم خيز شهر آهي، طاهران ۽

جو مفاصلو ۳۰ ميل، پوءِ باسورنجان(۱) شهر خرون جو ۳۴ ميل، پوءِ ڳوٺ يحيٰ بن عمرو جو ۳۰ ميل، پوءِ هزاره جو ۳۰ ميل، پوءِ مدرڪا ۳۰ ميل، پوءِ بوساره جو ۲۷ ميل، درڪ باموية جو ۲۷ ميل، پوءِ تجين(۲) جو ۳۰ ميل، پوءِ تجين کان بلوچيون(۳) جي شاهراه جو ۳۰ ميل، پوءِ لوٽ جي پهاڙ جو ۱۸ ميل، پوءِ نخل جو ۲۷ ميل، پوءِ قلمان جو ۱۸ ميل، پوءِ سراءِ خلف جو ۱۲ ميل، پوءِ قنزپور(۴) جو ۹ ميل؛ پوءِ حليس جو، جيڪو قندا بيل(۵) جي رستي تي هڪ رڻ پٽ آهي ۶۰ ميل؛ پوءِ سراءِ داران جو ۳۰ ميل، پوءِ جيٺه جو ۳۰ ميل، پوءِ قصدار(۶) جو ۳۰ ميل، قصدار کان جور جو ۱۲۰ ميل، پوءِ اسروشان جو ۱۲۰ ميل، پوءِ شهر سليمان

نوقان سان گڏجي نهيو هو. ان جي ماتحت هڪ هزار کان وڌيڪ ڳوٺ هئا. ٽين خليفي حضرت عثمان رضه جي ڏينهن ۾ مسلمانن اهو شهر فتح ڪيو. چوٿينءَ صديءَ ۾ خراسان جي ربع نيشاپور ۾ بي درجي جو شهر هو. ٽين صديءَ هجريءَ ۾ طوس جي بن حصن ۾ نوقان وڏو هو، ۽ چوٿينءَ صديءَ ۾ طاهران ان کان بہ وڏي ويو هو. طاهران جو قلعو مشهور هو. ان جي عمارت عظيم الشان هئي ۽ تمام پري کان ڏسڻ ۾ ايندي هئي. اتي جي بازارين ۾ واپار جو تمام گهڻو مال هوندو هو. جامع مسجد تمام خوبصورت هئي. سنہ ۶۱۷هه (۱۲۲۰ع) ۾ انهيءَ سڄي علائقي کي طوس جي ٻنهي شهرن نوقان ۽ طاهران سوڌو، مغلن خوب لٽيو ۽ تباهه ڪيو. (ڏسو معجم البلدان ج ۶، ص ۱۷۰ ۽ جغرافيه خلافت مشرق، ص ۵۹۳ کان ۵۹۵).

(۱) ان کي مصنف "حزون" جو شهر ڏيکاريو آهي، ۽ حزون خراسان جو علائقو هو. (ڏسو معجم، ج ۲، ص ۴۲۶) خراسان ان ملڪ کي سڏيو ويندو هو، جنهن ۾ ايران جي اوڀر کان شروع ٿي، سنڌ ۽ هند جي سرحد تائين صوبا اچي ٿي ويا. يعني خراسان جي حدن ۾ اتر اوڀر ۾ ماوراءالنهر جا سڀ علائقا، ۽ ڏکڻ ۾ سجستان ۽ ڪوهستان اچي ٿي ويا. ان جي سرحد هندستان ڏانهن هندوڪش جبل تائين پهتي ٿي. ان بعد خراسان جون حدون ايڏيون وسيع نہ رهيون. (ڏسو جغرافيه خلافت مشرقي، ص ۵۸۲ ۽ ۵۸۳).

(۲) هي سڀ غير معروف هنڌن جا نالا آهن، جي واٽ تي هئا.

(۳) مڪران جي سرحد تي قفص ۽ بلوص نالي واريون ٻہ وحشي قومون آباد هيون.

(۴) مڪران جي گاديءَ جو هنڌ هو، ۽ ان هنڌ واقع هو، جتي هينئر "پنج گور" آهي. (ڏسو خلافت مشرقي، ص ۴۹۵).

(۵) هن شهر جو اصلي نالو "گندا پيل" هو، جنهن تي ڪنهن زماني ۾ پيلن جي حڪومت هئي. ڪنهن زماني ۾ سنڌ جي وڏن خوشحال ۽ آباد شهرن مان ليکيو ويندو هو؛ ۽ هتان خرمي جي تمام گهڻي برآمد ٿيندي هئي. (ڏسو تاريخ سنڌ: ندوي).

(۶) قصدار ۽ قزوار هڪ ئي شهر جا نالا آهن. هي طوران جي گاديءَ جو هنڌ رهي چڪو آهي. هڪ صحرا ۾ هو، ۽ ان جي وچ ۾ هڪ قلعو هو. (تاريخ سنڌ: ندوي).

Gul Hayat Institute

بن سميع جو ٨٤ ميل. شهر سليمان، خراسان کان سنڌ ۽ هندستان وڃڻ وارن جو بندرگاهه آهي. شهر سليمان کان منصوره جو مفاصلو ٢٤٠ ميل آهي. اهڙيءَ طرح جڻ مڪران جي ابتدائي سرحد کان منصوره جو مفاصلو ١٠٧٤ ميل آهي؛ ۽ هي رستو زط (جتن) جي ملڪ کان لنگهي ٿو. جت قوم جا ماڻهو ئي انهيءَ رستي ۾ امن امان جا محافظ آهن.

سجستان جي شهر رائج کان ملتان ٻن مهنن جو پنڌ آهي، ۽ ملتان کي خرج بيت الذهب (سونهري سرحد) چون ٿا؛ ڇاڪاڻ ته محمد بن قاسم هتي هڪ گهر ۾ ٤٠ بهارا سون لڌو هو. هڪ بهارو ٣٣٣ مڻ(١) جو ٿيندو هو. انهيءَ سون جي ذخيري جو وزن ٢٣٩٧٦٠٠ مثقالن جي برابر هو(٢).

جاحظ لکيو آهي: ”مڪران جي ڀرين علائقي کان سنڌ جي شهر منصوره جو مفاصلو ٣٥٨ فرسنگ؛ ۽ سجستان جي شهر ”زرنج“ کان ملتان ٻن مهنن جي پنڌ تي آهي(٣).

ابن رسته لکيو آهي: ”هندي سمنڊ ۽ ايراني سمنڊ مان هرهڪ جي حد، سمنڊ جي ماهرن مقرر ڪئي آهي. انهن جو بيان آهي، ته ايراني سمنڊ جي حد اوڀر ۾ ”دجله عورا“(٤) کان ٿئي ٿي، ۽ مڪران جي ”تيز“(٥) وٽ ختم ٿئي ٿي. اتان ئي سنڌ جي سرحد شروع ٿئي ٿي.“(٦)

سنڌو درياءُ

سنڌو ندي بابت ابن رسته لکيو آهي: ”سنڌو درياءُ ”شقنان“ جي ڀاڙن مان نڪري سمنڊ ۾ پوندو آهي. منصوره جو درياءُ اهوئي آهي.“(٧)

ابن خردازبه ڄاڻايو آهي: ”سنڌو درياءَ جو مخرج ”شقنان“ جو هڪ ڀاڙ آهي ۽ هي جيحون درياءَ جي هڪ شاخ آهي. هندستان جا ڪي علائقا هن ڏانهن منسوب آهن. هي منصوره وٽان لنگهي ٿو ۽ پنهنجي پرتي ڪنڌڙ هندستاني دريائن سميت سمنڊ ۾ وڃي پوي ٿو.“(٨)

سنڌو ندي ڪيلاس (ڪيلاش) پربت مان نڪري، سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي آهي. شايد ”شقنان“ ڪيلاس جي بگڙيل صورت آهي. سنڌو ندي بابت مسعودي لکيو آهي: ”سنڌو درياءُ، سنڌ جي مٿين حصن مان قنوج، ڪشمير قنڌار ۽ طافن جي چشمن مان نڪري ٿو“.

---

(١) ان زماني جو مڻ اسان جي مڻ کان تمام ننڍو هوندو هو.
(٢) المسالڪ والممالڪ، ص ٥٥-٥٦.
(٣) ڪتاب البيان، ص ١٦٢
(٤) دجله درياءَ جي بصري کان لنگهڻ واري حصي کي سڏيندا هئا (ڏسو معجم البلدان، ج ٤، ص ٣٩).
(٥) تيز، مڪران جي ڪاديءَ جو هنڌ هو. ان زماني ۾ مڪران سنڌ جي ماتحت هو.
(٦) الاعلاق النفيسه: ابن رسته، ص ٨٧.
(٧) الاعلاق النفيسه، ص ٨٩
(٨) المسالڪ والممالڪ، ص ١٧٣-١٧٤

Gul Hayat Institute

ابن رسته وڌيڪ لکيو آهي: ”ملتان اهو شهر آهي، جتان سنڌو درياءَ جدا ٿئي ٿو. هي درياءَ دجله وانگر آهي، ۽ ان کان وڏو آهي.“(١)

سنڌ ۾ واپار

حسن بن عمرو جو بيان آهي، ته هن منصوره ۾ ڪشمير (پنجاب) جي ماڻهن کي ڏٺو، جيڪي اتان درياهه مهراڻ ۾ (ٻيڙين ۾ سوار ٿي) قسط (هندي) جون ڳنڍڙيون ڪٺي منصوره اچن ٿا. ڪشمير ۽ منصوره جي وچ ۾ خشڪيءَ جو رستو ٧٠ ڏينهن جو آهي. درياهه سنڌ آبڪلانيءَ جي ڏينهن ۾ دجله ۽ فرات وانگر تيزيءَ سان وهندو آهي. انهيءَ مون کي چيو ته ڪشمير جا ماڻهو ڳنڍڙين ۾ قسط هندي رکندا آهن ۽ هر ڳنڍڙيءَ ۾ ست سؤ يا اٺ سؤ مڻ(٢) قسط ايندي آهي. ڳنڍڙيءَ تي چمڙو ۽ چمڙي تي روغن ڪار (تارڪول) لڳائيندا آهن، جنهنڪري ان ۾ پاڻي وغيره وجي نه سگهندو آهي. ان کان پوءِ ڳنڍڙين کي هڪ ٻئي سان چڱيءَ طرح ٻڌي ڇڏيندا آهن. ان کان پوءِ ان تي ويهي، سنڌو درياهه ۾ تري ٤٠ ڏينهن ۾ منصوره جي بندرگاهه تي پهچندا آهن، ۽ قسط ۾ پاڻيءَ جو قطرو به نه ويندو آهي(٣).

ابن خردازبه المسالڪ والممالڪ ۾، عربي، فارسي، رومي، فرنگي، اندلسي ۽ روسي زبانون ڳالهائيندڙ يهودي واپارين جي ذڪر ۾ لکيو آهي، ته ”هو بحر قلزم کان بحر مشرق ۾ سوار ٿي حجاز ۽ جدي کان ٿيندا، پوءِ سنڌ، هند ۽ چين ويندا هئا(٤). اڳتي هلي لکيو اٿس: ”دجله نديءَ ۾ جهازن تي سوار ٿي ابله(٥) ويندا آهن ۽ ابله کان عمان، پوءِ سنڌ، هند ۽ چين روانا ٿي ويندا آهن. هي سڀ ملڪ هڪ ٻئي جي ويجهو ۽ مليل آهن.“(٦) اڳتي هلي لکيو اٿس: ”ڪرمان(٧) کان پوءِ سنڌ، پوءِ هند ۽ پوءِ چين پهچن ٿا.“(٨)

---

(١) الاعلاق النفسيه، ص ١٣٦

(٢) مڻ اڳين زماني ۾ هڪ ننڍو وزن هو.

(٣) عجائب‌الهند، ص ١٢٣.

(٤) ص، ١٥٣.

(٥) عربن جي عراق تي قبضي کان اڳ ايرانين جي زماني ۾ هندستان يا سنڌ لاءِ ايراني نار جو سڀ کان وڏو ۽ مشهور بندرگاهه هو، جو بصري جي ويجهو هو. ابله مان هندستان جي تجارتي آمدرفت ايڏي گهڻي ٿيندي هئي، جو عرب ان کي سنڌ جو ٽي ٽڪرو سڏيندا هئا. چين ۽ سنڌ کان اچڻ وارا جهاز هتي ٽي ترسندا هئا ۽ هتان ٽي روانا ٿيندا هئا. (عرب و هند، ص ٥٠).

(٦) المسالڪ والممالڪ، ص ١٥٣-١٥٤.

(٧) مشهور ۽ آباد صوبو، جنهن ۾ ڪيترائي شهر ۽ ڳوٺ هئا. هي فارس ۽ مڪران، سجستان ۽ خراسان جي وچ ۾ واقع آهي. عرب سياح سنڌ ۽ هند جي آمدرفت جي سلسلي ۾ مڪران وغيره وانگر هن جو به نالو وٺن ٿا. (ص ٢٤١).

(٨) المسالڪ والممالڪ، ص ١٥٥.

Gul Hayat Institute

(۱) ”هيءُ ملڪ تجارت جو اهم مرڪز آهي. هتي سون، جڙي ٻوٽيون، دوائون، مصري، چانور گهڻي تعداد ۾ ٿين ٿا. عجائبات بہ تمام گهڻا آهن. شيون سستيون ۽ گهڻيون آهن. ڪتل ۽ چونهارا بہ گهڻي تعداد ۾ ٿين ٿا. عدل، انصاف ۽ سياسي شعور آهي. هتي اهڙيون شيون ٿهن ٿيون، جيڪي ٻي هنڌ ڪونہ ٿيون ٿهن. بازارين ۾ قسمين قسمين سامان وڪامي ٿو. واپاري وڏو نفعو ڪمائين ٿا. سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ (منصوره) اهم ۽ بلند مرتبہ شهر آهي. ان ڪان سواءِ ٻيا بہ عمدا شهر ۽ اهم مرڪز آهن. ماڻهو ايماندار، ديانتدار ۽ امن ۽ عافيت سان زندگي گذاريندڙ آهن. ڏاڪڻو حصو سمنڊ سان مليل ٿو. هڪ درياءُ ان جي وچان لنگهي ٿو. ملڪ جي وڏي ايراضي مِيداني آهي. پوڪ گهڻو ڪري برسات تي ٿئي ٿي.“(۱)

(۲) ”هندي سمنڊ چين جي سمنڊ جهڙو نہ آهي، ڇاڪاڻ جو هندي سمنڊ ۾ موتي ۽ عنبر ٿيندو آهي. ان جي پهاڙن ۾ جواهرن ۽ سون جون ڪانيون آهن. اتي جي چوپاين جي وات ۾ عاج هوندو آهي. ان جي زمين ۾ آبنوس، بقم، بيد، عود، ڪافور، جوزبوار (جاءِ ڦل)، لونگ، صندل ۽ ٻيون پاڪيزيون ۽ خوشبودار ٻوٽيون هونديون آهن. پکين ۾ طوطي جهڙا خوش‌الحان ۽ مور جهڙا خوشنما پکي هوندا آهن. انهيءَ سرزمين ۾ زباد (هڪ جانور جو خوشبودار پگهر)، مشڪ وارو هرڻ ۽ اهڙي قسم جون ٻيون گهڻيون ئي شيون هونديون آهن، جن جو شمار ڪري نٿو سگهجي.“(۲)

(۳) ”قديم زماني ۾ سنڌي دينار بہ برآمد ڪيا ويندا هئا ۽ هڪ دينار ٽن يا ان ڪان وڌيڪ دينارن ۾ وڪيو ويندو هو(۳). انهن وٽان مصر جو زمرد بہ سُنڊين ۾ جڙيل ايندو هو، جي ڊبن ۾ بند ٿيل هونديون هيون. ”بُسد“ يعني مرجان ۽ جيجو (پٿر جو قسم) جنهن ڪي ڏنج چوندا آهن، پڻ برآمد ٿيندا هئا، پر هينئر ماڻهن ان ڪي ترڪ ڪري ڇڏيو آهي.“(۴)

(۴) ”هتان (قمار، شايد راس ڪماري) شلاهط مان عنبر مليو: سندان مان ڪارا مرچ؛ شلاهط جي جنوب ۾ بکر ۽ جاوا مان، جو قبلي جي طرف چين جي ويجهو قصور نالي شهر وٽ آهي، لونگ، صندل، ڪافور ۽ جائفل مليا؛ سنڌ جي پسگردائيءَ مان بيد ۽ بانس؛ لنڪبالوس مان نرم ۽ باريڪ پردا، خراسان جي طرف ڪان نيزا؛ عمان مان هيرا ۽ ياقوت لنڪا مان مليا. اهڙيءَ طرح گينڊا، مور، طوطا، سنڌي ڪڪڙيون ۽ ٻين قسمن ۽ نمونن جا عطر ۽ خوشبويون اچن ٿيون.“(۵)

---

(۱) بشاري مقدسي: احسن‌التقاسيم، ص ۴۷۸.
(۲) الڪتاب‌الثاني...، ص ۱۳۷، ۱۳۸.
(۳) يعني سنڌي سڪي جو ملهہ ٻين ڪان وڌيڪ هو.
(۴) الڪتاب‌الثاني...، ص ۱۴۷.
(۵) ڪتاب‌البيان، ص ۱۶۲.

(۵) ”ملڪ سنڌ ۽ هند کي الله تعاليٰ اها خصوصيت بخشي آهي، جو اتي طرح طرح جون خوشبويون ۽ جواهر جهڙوڪ ياقوت، الماس وغيره، قيمتي پٿر، گينڊا، هاٿي، مور، عود، عنبر، لونگ، سنبل، خونجان(۱) ۽ چيني ناريل، توتيو، هريڙ، ٻڪر، بيد، ساڳ جي ڪاٺي، ڪارا مرچ ۽ ٻيون ڪيتريون عجيب و غريب شيون پيدا ٿين ٿيون.“(۲)

(۶) ”سنڌ جي ٻهاڙي زمين ۾ بيد ۽ بانس ٿئي ٿو ۽ هيناهين علائقي ۾ ڦوڪ ٿئي ٿي.“(۳)

(۷) ”هندستاني (سنڌ ۽ هند) راجا قداور هاٿي پالڻ جا ڏاڍا شوقين آهن. وڏيون وڏيون قيمتون ۽ ڪيترو سارو سون ڏئي خريد ڪندا آهن. سڀ کان اوچي قد جو هاٿي نَوَ گز ٿيندو آهي. البت اغباب(۴) جا هاٿي ۱۰-۱۱ هٿ ٿيندا آهن.“(۵)

عمارت سازي: مسعودي لکيو آهي:

”(هند ۽ سنڌ ۾) زر ۽ جواهر سان مرصع محل تعمير ڪيا ويا، جن ۾ افلاڪ، ٻارهن برجن ۽ ستارن جون تصويرون بنايون ويون.“(۶)

سرسبزي: سنڌ جي سرسبزي بابت مسعودي لکيو آهي:

”هتي ڪثين کيت آهن. وڻ ۽ آباديون هڪ ٻئي سان ڳتيون پيئون آهن.“(۷)

سنڌ جا شهر

منصوره: بشاري مقدسي جو بيان آهي:

”سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ۽ مرڪزي شهر آهي. ٻکيڙ ۾ دمشق جيڏو آهي. عمارتون ڪاٺيءَ ۽ مٽيءَ جون آهن، پر جامع مسجد پٿر ۽ سرن جي آهي ۽ تمام وڏي عمارت آهي. عمان جي جامع مسجد وانگر ان جا ٿنڀا ساڳ جا آهن. شهر جا چار دروازا آهن: ساموندي در، طوران در(۸)، سندان در ۽ ملتان در. سنڌو نديءَ جي هڪ شاخ شهر کي گهيرو ڪيون بيٺي آهي. شهر جا رهاڪو سليقي وارا، مروت وارا، ذهين، هوشيار، سخي، اخلاق وارا، نرم دل ۽ اسلام جا پابند آهن. علم جو فيض عام آهي. واپار ۽ ڪاروبار نفعي وارو آهي.

(۱) هي فارسي لفظ آهي ۽ پان جي ٻاڙ کي چوندا آهن. يعني پان به هندستان جي خاص پيداوار آهي.
(۲) ڪتاب البيان، ص ۲۵۱.
(۳) المسالڪ والممالڪ، ص ۷۱.
(۴) ان مان مراد آهي، سلون جو جهنگل.
(۵) المسالڪ والممالڪ، ص ۶۶-۶۷.
(۶) مروج الذهب، ج ۱، ص ۱۵۱.
(۷) مروج الذهب، ص ۳۷۸.
(۸) موجوده رياست گجرات جو قديم تجارتي بندرگاهه.

Gul Hayat Institute

مختلف آب و هوا جا ميوا ملن ٿا. سيارو سخت نہ ٿو ٿئي، پر مينهن ڏاڍو پوي ٿو. هي شهر ڪيترين عجيب غريب خصوصيتن جو مالڪ آهي. ﭘليون مينهون آهن. عمدو ڪپڙو ۽ ڪمبائتي نوڪ جون جتيون ٺاهيون وڃن ٿيون. ماڻهو سنڌو درياءَ جو پاڻي پيئن ٿا. جامع مسجد وچ تي آهي. رسم و رواج عراق سان ملن جلن ٿا، پر گرمي سخت ٿئي ٿي. مڇر بہ ڏاڍا آهن."(۱)

ديبل: بشاري مقدسي لکي ٿو:

"سامونڊي ڪناري تي واقع آهي. ان جي چوڌاري لڳ ڀڳ سؤ ڳوٺ آهن، جن جي آبادي گهڻو ڪري هندو آهن. سمنڊ جون لهرون شهر جي فصيل سان اچي ٽيو ٽڪرائجن. سمورا رهاڪو واپاري آهن. سنڌي ۽ عربي ڳالهائي وڃي ٿي. سنڌ جو بندرگاهہ آهي. حڪومت کي ان مان تمام گهڻي آمدني ٿئي ٿي. ان جي لڳ مهراڻ سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿو. شهر جا ماڻهو سليقي وارا ۽ خوش پوش آهن."(۲)

تور، ماپ ۽ سڪا

بشاري مقدسي جي بيان موجب: سنڌ جو مڻ (رطل) مڪي جي مڻ جي برابر يعني ۾ سؤ ست درهم (اٽڪل ساڍا تيره آنا) هوندو هو.(۳) ڪڪ مڻ واري ماپي کي "مطل" چيو ويندو هو، جنهن ۾ ماپنڌڙ ان اٽڪل سوا ڏهہ سير ٿيندو هو.(۴)

سنڌ جي درهم کي ابن حوقل "قنداريات" سڏيو آهي. (۵) بشاري مقدسي ان کي قاهريات ڪوٺيو آهي. سندس بيان آهي تہ هر قاهري درهم جي قيمت پنجن معياري(۶) درهمن جي برابر آهي. قاهريہ درهمن کان سواءِ طاطرا(۷) درهم بہ رائج آهن. هڪ طاطرا درهم ۱ سجو ۲ ڀاڱي ۳ معياري درهمن جي برابر آهي. ملتان جا درهم فاطمي (مصري) درهمن جي

---

(۱) احسن التقاسيم، ص ۴۷۹.

(۲) ايضاً

(۳) اسلامي دنيا ڏسوين صدي عيسوي مين، ص: ۲۷

(۴) ايضاً

(۵) المسالڪ و الممالڪ، ص ۲۸۸.

(۶) معياري درهم ۷، ڀاڱي ۱۰ مثقال. هڪ مثقال برابر آهي: لڳ ڀڳ چار ماسا.

(۷) هي غالباً قنوج جي گريجارا- پر تيهارا راجائن جو سڪو هو. ابن رستہ لکي ٿو، تہ هن ملڪ ۾ عرب پنهنجو سامان سون ۽ طاطري درهمن عوض وڪڻن ٿا. انهن درهمن تي قنوج جي سلطان جي تصوير آهي؛ ۽ هر درهم هڪ مثقال (اٽڪل ساڍا چار ماسا) جيترو آهي.

(الاعلاق النفسيہ، ص ۱۳۵)

طرز جا آهن. هتي غزني جا ڦهري درهم بہ هلن ٿا: جيڪي يمن جي قروض (۱) سان ملن ٿا. (۲)

تلوارون

سنڌ جي تلوارن بابت جاحظ لکيو آهي:

"انهن جون تلوارون نهايت عمديون هونديون آهن ۽ انهن کي تلوارن جي راند جي ڏاڍي مهارت هوندي آهي." (۳)

بزرگ بن شهريار تلوارن جو ذڪر هن طرح ٿو ڪري:-

"انهن جون تلوارون نهايت سڌيون ۽ بلڪل ڪڙيون هونديون آهن. هڪ دفعي ٻن ڌرين جي پاڻ ۾ جنگ ٿي، ۽ هڪ ٻيءَ کي شڪست ڏني. انهيءَ وقت مفتوح جماعت کي چيو ويو، ته اسان انهيءَ شرط تي سوني ويندا سين، جڏهن اوهان وار ۽ تلوارون، اسانجي وارن ۽ تلوارن جي اڳيان سرنگون ڪندا، ان ڪانپوءِ مغلوب جماعت ائين ڪيو. الهيءَ جماعت ۾ اها رسم اڄا تائين هلي اچي ٿي." (۴)

تلوارون بہ هتي ئي ٺهنديون هيون. مسعودي لکيو آهي:

"ان جي (سنڌ ۽ هند جي هڪ برهمڻ راجا) زماني ۾ ماڻهن ڪاٺين مان لوهہ ڪڍيو. انهيءَ زماني ۾ تلوارون، خنجر ۽ لڙائيءَ جا ٻيا قسمين قسمين سامان ايجاد ڪيا." (۵)

برهمڻ

ابو زيد حسن سيرافي لکيو آهي تہ: "هندستان (هند ۽ سنڌ) جي عالمن کي برهمڻ چون ٿا".(٦) برهمڻ لاءِ چيو ويندو آهي، تہ هو حڪومت جو ڪاروبار سنڀاليندا هئا. عربن جي ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ برهمڻ جي نالي سان هڪ وڏو راجا بہ هو. مسعودي لکيو آهي:

"برهمڻ جي باري ۾ اختلاف آهي. ڪن ماڻهن جي آڏو هو آدم ۽ هندستان ۾ خدا جو اوتار، ۽ ڪن ماڻهن جي آڏو جيئن اسان بيان ڪيو آهي، هو هڪ بادشاه هو، ۽ هي قول مشهور آهي."(۷)

---

(۱) "قرض" جو جمع. يمين جو هڪ سڪو، جيڪو ٻن پيسن جي برابر هو.
(۲) اسلامي دنيا دسوين صدي عيسوي مين، ص ۲۷۱.
(۳) فخرالسودان، ص ۸۰
(۴) عجائب الهند، ص ۱۴۸-۱۴۹
(۵) مروج الذهب، ج ۱، ص ۱۵۱
(٦) الڪتاب الثاني، ص ۱۲۷.
(۷) مروج الذهب، ج ۱، ص ۱۵۷.

Gul Hayat Institute

يعقوبي لکيو آهي: ”اهل علم جو بيان آهي، تہ پهريون هندستاني راجا، جنهن کي سڀ مڃين ٿا، برهمڻ هو.“(۱)

سيد سليمان ندوي انهيءَ بيان کي ”هند ۽ سنڌ جي افسانہ نما“ تاريخ سڏيو آهي. هو چوي ٿو، تہ ”هين ذريعن مان ان جي تصديق نٿي ٿئي تہ هندستان جو پهريون راجا کو برهمڻ هو. ان کان سواءِ اهو بہ ڪنهن بہ طرح ثابت ٿي چڪو آهي، تہ برهمڻ جو منڍ کان ڪم هو پڙهڻ، پڙهائڻ: ۽ نہ حڪومت ڪرڻ. حڪومت کتري ذات وارن جي هٿ ۾ هئي.(۲) البت ڏنڊ ڪتائن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ سنڌ ۾ برهمڻ ۽ کترين جي وچ ۾ ڇڪتاڻ هلي هئي، ۽ ڇچ کان گهڻو اڳ سنڌ تي ڪجهہ وقت برهمڻ حڪومت ڪئي هئي. ان کان پوءِ سنڌ ۾ گهڻو وقت برهمڻ ۽ کترين جي ڇڪتاڻ رهي. ياڻنجي ٿو، تہ ڇچ جو حرفت هلائي حڪومت هٿ ڪرڻ بہ ان سلسلي جي ڪڙي هئي.

سڌانت: مسعودي جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو تہ ان برهمڻ راجا جي ڏينهن ۾ رعيت خوشحال هئي: هنر، فن ۽ عمارت‌سازي ۾ ترقي ٿي: ۽ نجوم ۽ حسابن جي علم ۾ بہ وڌو واڌارو آيو. حڪيمن ۽ فيلسوفن کي کنو ڪيائين، جن ”سنڌ هند“ نالي ڪتاب تيار ڪيو، جنهن جي معنيٰ آهي: زمانن جو زمانو(۳). وڌيڪ لکيو اٿس:

”انهيءَ ڪتاب (سنڌ ۽ هند)(۴) جي روشنيءَ ۾ ڪي ٻيا ڪتاب مثلاً ارجهد(۵) ۽ مجسطي(۶) وغيره لکيا ويا. ارجهد جي روشنيءَ ۾ ارڪند(۷) ۽ مجسطيءَ جي روشنيءَ ۾

---

(۱) تاريخ ابن واضع ج ۲، ص ۱۰۵.
(۲) عرب و هند کے تعلقات، ص ۱۲۷.
(۳) مروج‌الذهب، ج ۱، ص ۱۵۰-۱۵۱.
(۴) يعقوبي (ج ۲، ص ۱۰۵) بہ ڄاڻايو آهي، تہ ”اهو ڪتاب انهيءَ برهمڻ راجا جي ڏينهن ۾ تيار ٿيو“. ان ڪتاب جو سچو نالو ”برهمسپت سڌانت“ آهي. يحيٰ بن خالد برمڪيءَ سنڌ مان پنڊت گهرائي اهو ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ڪرايو. اهو ترجمو ۱۵۴هہ (۷۷۰ع) ۾ ٿيو (طبقات الامم: قاضي صاعد اندلسي، ص ۴۹) جنهن سنڌي پنڊت جي ذريعي سڌانت جو عربي ۾ ترجمو ٿيو، ان جا بغداد ۾ بہ شاگرد ٿيا، ابراهيم فزاري ۽ يعقوب بن طارق، انهن ٻنهي سڌانت جو ٻنهنجي ٻنهنجي نموني ترجمو ۽ تشريح ڪئي.
(۵) يعقوبي بہ ائين ڄاڻايو آهي، پر ”ارجهبر“ ڄاڻايو اٿس (ج ۲، ص ۹۲). ان جو صحيح نالو ”آريہ ڀٽ“ آهي. (عرب و هند کي تعلقات، ص ۱۳۷).
(۶) هي يوناني حڪيم بطليموس جو ڪتاب آهي.
(۷) اصل نالو ”کنڊا کنڊيڪ“ آهي (عرب و هند کي تعلقات، ص ۱۰۷).

بطليموس جو ڪتاب مرتب ڪيو ويو. پوءِ انهن جي مدد سان جنتريون بڻايون ويون ۽ ماڻهن اهي نوَ حرف(١) ايجاد ڪيا، جي هندي حساب جو احاطو ڪن ٿا. انهيءَ راجا سڀ کان پهريائين سج جي اوج(٢) تي بحث ڪيو ۽ بيان ڪيو ته هو هر برج ۾ ٣ هزار سال رهي ٿو، ۽ پنهنجي فلڪ کي ٣٦ هزارن سالن ۾ طئي ڪري ٿو."

باهبود: مسعودي جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو، ته ان برهمڻ راجا کي قتل ڪيو ويو، ۽ ان جي تخت تي سندس پٽ باهبود کي ويهاريو ويو. وڌيڪ لکيو اٿس:

"باهبود پنهنجي پيءُ جي نقش قدم تي هليو. ماڻهن جي حالتن تي پوري نظر رکندو هو، ۽ انهن سان سهڻو سلوڪ روا رکندو هو. هن به عاليشان عمارتون ٺهرايون؛ حڪيمن کي اڳتي وڌايائين ۽ انهن جا مرتبا ۽ درجا بلند ڪيائين. ان جي حڪومت جي مدت سؤ سال هئي(٣).

چوپڙ راند: ان جي زماني ۾ "چوپڙ"(٤) جي راند ايجاد ڪئي وئي. هيءَ راند روزگار حاصل ڪرڻ جو هڪ مثال آهي، جيڪو نه حڪمت ۽ تدبير سان هن دنيا ۾ حاصل

---

(١) يعقوبي (ج ٣، ص ٩٣) به ائين ئي لکيو آهي، پر انگن جي وڌيڪ وضاحت نه ڪئي اٿس.

(٢) علم هيئت جي اصطلاح ۾ سڀ کان مٿاهين نقطءِ بلندي جو نالو آهي. هي اصل ۾ لفظ "اوج" آهي، جنهن مان سنڌي لفظ "اوچو" جڙيو آهي. ڪن جي راءِ آهي، ته هي لفظ اصل ۾ پارسي "اوڪ" يا "اوگ" آهي (مفاتيح العلوم: خوارزمي، ص ٢٢) پر پارسيءَ ۾ به سنڌي مان ويو ٿي پائنجي.

(٣) مروج الذهب، ج ١، ص ١٥٧.

(٤) يعقوبي (ص ١٠٠) وري لکي ٿو ته راجا هشران جي ڏينهن ۾ چوپڙ راند ايجاد ٿي، لکيو اٿس:

"هند ۽ سند تي لاڳيتو موت ۽ هلاڪت جي ڪيفيت طاري ٿيندي رهي؛ پر جڏهن هشران جي حڪومت جو زمانو آيو، تڏهن هن اهڙن ماڻهن کي گهرايو، جيڪي سندن وڏن جي دين کي زنده رکي سگهن. اهو پڌي ونس "قفلان" نالي هڪ شخص آيو، جو وڏو هوشيار ۽ قابل هو. هن چيو ته "انسان حيوان جو ئي جزو آهي؛ حيوان "نامي" جو جزو آهي ۽ "نامي" چئن عنصرن: باهه، مٽي، هوا ۽ پاڻيءَ جو مرڪب آهي ۽ ان جا ٽي قسم آهن: ١- نباتات، جنهن ۾ "آلاڻ" جي صلاحيت آهي؛ ٢- ٻيو قسم سمنڊ جي سپ ۽ ان جهڙيون شيون آهن، جن ۾ آلاڻ ۽ حس پئي آهن؛ ٣- ٽيون قسم اهي وحشي جانور آهن، جن ۾ آلاڻ، حس ۽ حرڪت ٽنهي قسمن جون صلاحيتون هونديون آهن ۽ اهي حيوان ايتري قدر حقير ۽ گهٽ درجي جا آهن، جو الله تعاليٰ انهن جي تدبير ۽ انتظام (ڏسو حاشيه صفحو ١٩٥)

ٿئي ٿو، ۽ نه صنعت ۽ حرفت سان. هي به بيان ڪيو ويندو آهي، ته سڀ کان پهريائين ”اردشير بن بابڪ“ هيءَ راند ايجاد ڪئي. هن دنيا وارن سان، دنيا جي انقلاب ۽ نيرنگيءَ جو نقشو ڏيکاريو، ۽ مهينن جي تعداد مطابق ان جا ٻارهن برج ۽ مهيني جي ڏينهن جي تعداد مطابق ٽيهه مهرون بنايون ۽ ٻه پڙا بنايا. (جڻ هيءَ راند) تقدير ۽ انقلاب روزگار جو مثال آهي. جڏهن انسان اها ڪيڏي ٿو، ته قضا ۽ قدر جي اعانت سان ان جي ذريعي پنهنجي مراد حاصل ڪري ٿو؛ ۽ ماهر ۽ هوشيار ماڻهوءَ کي به اها شيءِ حاصل نه ٿي ٿئي، جا معمولي ماڻهو حاصل ڪري ٿو، بشرطيڪ قضا ۽ قدر انهيءَ (معمولي ماڻهوءَ) جو ساٿ ڏئي(۱)“.

کان بالاتر آهي؛ انهن جي تدبير ۽ انتظام فلڪ جي ذمي آهي.“ بادشاهه چيو: ”تو جيڪي ڪجهه چيو، ان جو نمونو ڏيکار ۽ ان جو دليل به ڏي.“ انهيءَ تي هن ”نرد“ (چوپڙ) ايجاد ڪئي ۽ ٻڌايائين ته ماڻهن جو اُن تي اتفاق آهي ته زماني جو دؤر انهن تي هڪ سال يعني ۱۲ مهينا يعني ۱۲ برج آهن. جيئن ته هر مهينو ٽيهن ڏينهن جو ٿيندو آهي، انهيءَ ڪري هر برج جا ۳۰ درجا آهن. جيئن ته ڏينهن ست ٿيندا آهن، انهيءَ ڪري ست ستارا ”سياره“ سڏبا آهن. پوءِ هن ان جو مثال ڏنو. سال جو مثال ڏيندي هڪ صحن (جو نقشو) بنايائين ۽ ان ۾ ۲۴ خانا رات ڏينهن جي ڪلاڪن جي لحاظ کان بنايائين ۽ اهي خانا انهن ۱۲ خانن جي هر ڪنڊ ۾ بنايل هئا، جي سال جي ۱۲ مهنن ۽ برجن جي مثالن ۾ بنايا ويا هئا. ۳۰ ڏينهن ۽ ان جي برجن جي مثالن ۾ ۳۰ ستارا بنايا ويا ۽ ڏينهن جي لحاظ کان ٻه ٻڙا بنايا ويا. هر ٻڙي کي ڇهه پاسا هئا، انهيءَ ڪري جو هي ئي اهڙو مڪمل عدد آهي، جنهن جو اڌ، ٽيون حصو ۽ ڇهون حصو ٿي سگهي ٿو. هر ٻڙي ۾ جڏهن هو مٿي کان هيٺ ايندو هو ته ست نقطا نظر ايندا هئا. ڇهن جي هينان هڪ، پنجن جي هينان ٻه ۽ ٽئن جي هينان ٽي. هي ستن سيارن ۽ ڏينهن جو مثال هو. ستن سيارن مان چنڊ، زحل، مشتري، مريخ، عطارد ۽ زهره مراد آهي. پوءِ ان کي آزمائڻ لاءِ ٻن ماڻهن جي اڳيو رکيائين ۽ هرهڪ شخص کي هڪ هڪ ٻڙو ڏنائين ۽ چيائين ته جنهن شخص کي مون مٿين ستن نقطن وارو ٻڙو ڏنو آهي، اهو پنهنجي ساٿيءَ کان شروعات جي لحاظ کان وڏيڪ آهي؛ انهيءَ ڪري ٻئي نگ گڏ ٿي ويا. هي ڄڻ مثال بيان ڪيائين ۽ ٻنهي نگن مان جيڪي ڪجهه ظاهر ٿيو ٿئي، ان جي چوڌاري ستارا گردش ڪندا هئا. هي انهيءَ نصيب ۽ قسمت جو مثال هو، جنهن کي فلڪ جي حرڪت کان عاجز ڪندي آهي ۽ هي انهيءَ بدقسمتيءَ ۽ محروميءَ جو به مثال هو، جنهن کي فلڪ جي گردش جي لحاظ کان هوشيار ۽ صاحبِ تدبير ماڻهو به دوچار ٿيندو آهي. جڏهن ئي ڳالهيون بادشاهه جي آڏو آيون ته هن انهن کي قبول ڪيو ۽ سڄي ملڪ ۾ ان جو رواج پئجي ويو ۽ سڀني هندستانين جا معاملات ستن سيارن جي تدبير ۽ انتظام مطابق ٿيڻ لڳا.“

(۱) مروج الذهب، ص ۱۵۸.

Gul Hayat Institute

زامان جي حڪومت: باهبود ڪان پوءِ "زامان" سلطنت جي تخت تي ويٺو ۽ اٽڪل ۱۵۰ سال حڪومت ڪيائين. زامان جا مختلف واقعات آهن. فارس ۽ چين جي بادشاهن سان سندس لڙايون رهيون.

فور جي حڪومت: ان ڪان پوءِ فور(۱) بادشاهه ٿيو. ان جي ۽ سڪندر جي وچ ۾ لڙائي لڳي، جنهن ۾ هو قتل ٿي ويو. ان جي سلطنت جو زمانو ۱۴۰ سال رهيو.

وبشيلم جي حڪومت: ان ڪان پوءِ "وبشيلم" جي حڪومت آئي، انهيءَ "ڪليلہ(۲) دمنہ" تيار ڪرائي، جنهن جو ابن مقفع عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ سهل بن هارون مامون لاءِ "ثعلہ وعضرہ" جي نالي سان ان جي جواب ۾ هڪ ڪتاب لکيو، جنهن ۾ ڪليلہ دمنہ جي بابن ۽ ان جي مثالن جو مقابلو ڪيو ويو. هي ڪتاب حسن ترتيب ۾ ڪليلہ دمنہ ڪان بهتر آهي. ان جي حڪومت ۱۱۰ سال رهي. ان باري ۾ بيانات مختلف آهن.

بلهيت جي حڪومت(*): ان ڪان پوءِ "بلهيت" بادشاهه ٿيو، جنهن جي زماني ۾ شطرنج جي ايجاد ٿي. بزد ڪيڏڻ وارن جي نظريي جي مخالفت ڪئي ويئي، ڪوشش ۽ تدبير ڪرڻ

---

(۱) يونانين جي بيان موجب ان راجا جو نالو پورس هو ۽ سندس ماتحت موجوده جهلم، گجرات ۽ شاهه پور جا ضلعا هئا. هي واقعو اٽڪل ٽي سؤ سال ق. م. جو چيو وڃي ٿو. "فور" کي شڪست ڏيڻ جو واقعو يعقوبيءَ (ص ۹۷) اچا بہ تفصيل سان بيان ڪيو آهي.

(۲) يعقوبيءَ (ص ۹۸) لکيو آهي تہ ان جو مصنف بيد (ويد) يا پنڊت هو. علامہ سيد سليمان ندويءَ (عرب و هند ص ۱۶۸) ان کي وبشيلم ۽ گجرات جو راجا ثابت ڪيو آهي. يعقوبيءَ وبشيلم کي هندستان جو راجا تہ چاڻايو آهي، پر پورس ڪان پوءِ وبشيلم کي نہ پر "ڪهين" کي سڄي هندستان جو راجا چاڻائي ٿو. لکي ٿو، "هندستان جو هڪ راجا ڪهين نالي هو. هي وڏو ذهين، حڪيم ۽ اديب هو. سڪندر فور ڪان پوءِ ان کي سڄي هندستان جو بادشاهه بنايو ويو. ڪهين غور ۽ فڪر ڪان ڪم وٺندو هو. سڀ ڪان پهريائين هن ئي توهم کي ظاهر ڪيو ۽ ٻڌايو تہ طبيعت ۾ جنهن شيءِ جو وهم پيدا ٿي ويندو آهي، انهيءَ ڏانهن هو سچ پچ مائل ٿي ويندو آهي. جنهن شيءِ بابت وهم هجي، تہ اها نفع بخش ٿيندي، تہ اها نفع بخش ثابت ٿئي ٿي ۽ جيڪڏهن نقصانڪار هجڻ جو خيال ٿي وڃي، تہ اها نقصانڪار ٿئي ٿي. ڪهين، "بيش" (هڪ قسم جو ٻوٽو ٿيندو هو) ڪائيندو هو، جو قاتل زهر هو، پر ڪيس اهو وهم هو تہ ان جي دل تي برف جا ٽڪرا آهن، جن کي اهي ٻوٽا ايستائين نقصان پهچائي نہ سگهندا، جيستائين سندس رطوبت سڙي نہ وڃي. هو نهايت ذهين ۽ ذڪي هو. سندس حافظو تمام تيز هو.

(*) يعقوبيءَ بہ بلهيت جي ڏينهن ۾ شطرنج جي ايجاد ڏيکاري آهي، پر احوال تفصيل سان ڏنو اٿس. لکي ٿو: "جڏهن بلهيت جو راڄ ٿيو تہ ان وقت اهو ئي مذهب (چوهڙ وارو)

وارن جي ڪاميابي ۽ جاهلن جي نامرادي ڏيکاري ويئي. ان جو هڪ خاص حساب بڻايو ويو ۽ ان تي هڪ ڪتاب لکيو ويو، جو "جنڪا جا طريقا" جي نالي سان مشهور ٿيو. هن پنهنجي حڪيمن ۽ فيلسوفن سان انهيءَ راند ۾ حصو ورتو، ۽ ان کي ناطق ۽ غير ناطق حيوانن جي

سڄيءَ سلطنت تي ڇانيل هو. هو وڏي سوچ ويچار ۽ عقل ۽ دانش وارو ماڻهو هو. انهيءَ ڪري هن ملڪ جي دين کي سخت ناپسند ڪيو ۽ ماڻهن کان ڇپايائين ته ڪو اهڙو ماڻهو آهي، جو برهمڻن جي دين تي هلندو هجي. ان جي ڇوڙ تي ڪيس هڪ صاحب فراست ۽ ديندار ماڻهوءَ جو ڏس ڏنو ويو. بلهيت کين گهرايو. هو جڏهن آيو ته هن جي وڏي عزت ڪئي ويئي ۽ ان جو درجو وڌايو ويو. ساٿس مذهب جو ذڪر ڪيو ويو، جيڪو سندس مملڪت ۾ ڦهليل هو. هن چيو ته، اي بادشاهه! مان هڪ دليل قائم ڪيان ٿو، جنهن سان هوشيار جي فضيلت ۽ مجبور جي ڪوتاهيءَ جو مقام واضح ٿي ويندو. ان کي ٻن ماڻهن جي وچ ۾ هڪ تصوير طور پيش ڪريان ٿو..." اهڙيءَ طرح هن شطرنج ايجاد ڪئي، جنهن کي فارسيءَ ۾ 'هشت رنج' چيو وڃي ٿو. هشت جي معنيٰ اٺ ۽ رنج جي معنيٰ ڪنارو آهي. ان جا ٨×٨=٦٤ خانا ۽ ٣٢ مهرون بڻايائين، جي ٻن رنگن ۾ ورهايل هيون. هر رنگ جون سورهن مهرون هيون. پوءِ انهن سورهن مهرن کي ڇهن شڪلين ۾ ورهايائين. هڪ شڪل بادشاهه جي، هڪ وزير جي، هڪ ٻن هاٿين جي، هڪ ٻن رٿن جي، هڪ ٻن گهوڙن جي ۽ هڪ ٻن پيادن جي. ان مان ڇوٿون جو حساب نڪري ٿو، جو بهترين حسابن مان آهي، ڇاڪاڻ جو جيڪڏهن ٦٤ کي ٻن حصن ۾ ورهائجي، ته ان جو اڌ ٣٢ ٿيندو، جو سڀني مهرن جو تعداد آهي؛ ۽ ٣٢ جو اڌ ڪبو، ته ١٦ ٿيندو، جو هر هڪ مهر جو تعداد آهي؛ ١٦ جو اڌ ڪبو، ته ٨ ٿيندو، جو پيدل جو تعداد آهي؛ اٺن جو اڌ ڪبو ته ٤ ٿيندو، جو ٻنهي انگن جي رخن (رٿن) ۽ گهوڙن جو تعداد آهي؛ ۽ چئن جو اڌ ڪبو ته ٻه ٿيندو؛ اهڙيءَ طرح سڄو تعداد جوڙن ۾ ورهائجي ويندو. ان ورهاست کان پوءِ فقط هڪ عدد باقي رهجي ويندو، جو سڀ کي اڪيءَ ۾ ورهائي ٿو، ۽ هو پاڻ نه ڪو عدد آهي ۽ نه شمار ۾ اچي ٿو، نه زوج آهي، نه نرد آهي، بلڪ فرد جو پهريون عدد ٣ آهي." هن مان معلوم ٿيندو، ته ايران وارن هن راند کي "هشت رنج" ڪوٺيو. پر حقيقت ۾ اهو ڊاڪٽر آرنلڊ (سواء السبيل في معرفة المولد و الذخيل) جي لکئي موجب ان جو اصل هندستاني نالو چترنگ آهي، يعني چئن عنصرن وارو. برٽش انسائيڪلوپيڊيا (ج ٦، ص ١٠٠) موجب: هن راند جو ذڪر رامائڻ وغيره ۾ به آهي. ايرانين کان سواءِ رومين، مصرين، بابلين ۽ ٻين قديم قومن به ان جي ملڪيت جي دعويٰ ڪئي آهي، پر تحقيق وارن هندستان جي حق ۾ ئي فيصلو ڏنو آهي؛ ڇاڪاڻ جو شطرنج ۾ اڄ به ٻه نشانيون اهڙيون آهن، جي سواءِ هندستان جي ٻي هنڌ نه ملنديون، يعني رخ (رٿ) ۽ هاٿي. عربن پنهنجي تلفظ موجب اهڙو نالو ڏنو، جو اڄ سڄيءَ دنيا ۾ اهو ئي نالو مشهور آهي.

Gul Hayat Institute

شڪلين تي بنايو. انهن جا درجا ۽ مرتبا قائم ڪيا. بادشاهه جو مثال منتظم رئيس جي آهي. اهڙيءَ طرح ٻين خانن جا به مثال آهن. انهيءَ ڪري هن اجسام علويه يعني ستن سيارن، ٻارهن برجن ۽ اجسام سماويه جا مثال ڏنا آهن، ۽ ان جو هر خانو جدا جدا ستارن جي لاءِ آهي؛ ۽ انهيءَ نقشي کي مملڪت لاءِ ضابطو ٺهرايو آهي. شطرنج جي راند ۾ هندستانين وٽ وڏا وڏا راز آهن، جن کي هو حساب جي تصنيف جي ڪم ۾ آڻيندا آهن. بلهيت جي حڪومت ۸۰ سال ۽ ڪن نسخن جي اعتبار سان ۱۳۰ سال رهي.

ڪورش جي حڪومت: ان ڪان پوءِ ڪورش(*) راجا ٿيو ۽ ان زماني جي مصلحت مطابق پنهنجي زماني جي ماڻهن کي تحمل ۽ برداشت جي مناسبت سان مذهب ۾ ترميم ۽ اصلاح ڪئي، ۽ پنهنجي وڏن جي مذهب کي ترڪ ڪيائين.

سندباد حڪيم: انهيءَ جي زماني ۾ سندباد حڪيم گذريو آهي، جنهن جي ڪتاب ۾ ستن وزيرن، هڪ استاد، هڪ ڇوڪري ۽ هڪ راڻيءَ جو قصو آهي. ان جو ترجمو ٿي چڪو آهي.

انهيءَ راجا جي ڪتبخاني ۾ بيمارين ۽ علاج جي سڃاڻپ لاءِ هڪ ڪتاب تيار ڪيو ويو، جنهن ۾ جڙي ٻوٽين جون تصويرون بنايون ويون. ان جي حڪومت ۱۲۰ سالن تائين رهي. ان جي موت ڪان پوءِ هندن ۾ ان جي راءِ جي باري ۾ اختلاف ٿي پيو ۽ مختلف جماعتن ۽ گروهن ۾ ورهائجي ويا، ۽ هر علائقي جو حاڪم پنهنجي جاءِ تي خودمختيار ٿي ويو. سنڌ،

(*) يعقوبي (ص ۳) جي لکڻي موجب بلهت ڪان پوءِ ان جي "حوسسي" تخت تي ويٺي. ان جو ذڪر ڪندي لکيو اٿس:

"ان تي ڪنهن ٻي ملڪ جي ماڻهوءَ حملو ڪيو. جوسٽس ڏاڍي سمجهدار ۽ هوشيار عورت هئي، ڪيس چار ٻار هئا. انهن مان هڪ کي مقابلي لاءِ موڪليائين. حملي ڪندڙ ان کي قتل ڪري ڇڏيو. ان ملڪ جي ماڻهن کي اهو واقعو ڏاڍو گران گذريو ۽ راڻيءَ کي ان جو اطلاع ڏيڻ ۾ هٻڪڻ لڳا. انهيءَ ڪري هو "قضلان" نالي حڪيم وٽ ويا، جو سياڻو ۽ سمجهدار هو: اهو واقعو ڪيس ٻڌايائون. هن ڪين چيو، ته مون کي ٽن ڏينهن جي مهلت ڏيو. پوءِ اڪيلائيءَ ۾ سوچڻ لڳو. پوءِ هڪ شاگرد کي چيائين، ته هڪ ڪي ڏکڻ ۽ اڇي ۽ ڪاري ٻن جدا جدا رنگن واري هڪ ڪاٺي مون کي گهرائي ڏيو. هن ڏکڻ ۽ اهڙي ڪاٺي آڻي ڏني. ان ڪان پوءِ هن شطرنج جو نقشو بنايو، ۽ ڏکڻ کي ان ۾ گهوڙڻ جو حڪم ڏنائين. چيلي کي چيائين، ته هڪ چمڙو ڪٺي اچ. جڏهن هو ڪٺي آيو، ته حڪم ڏنائين ته ان ۾ ٦٤ خانا بنايو. جڏهن خانا بنجي ويا، تڏهن ان کي هڪ پاسي ٻيهاري، ان جي اڳيان پيترو بدلي، ان کي چڱيءَ طرح ٻيهاريائين ۽ ان کي پوريءَ طرح درست ڪيائين. پوءِ شاگرد کي چيائين، ته راڻيءَ کي هي راند ڪيڏي ڏيکاريو."

قنوج ۽ ڪشمير تي جدا جدا خود مختيار راجائون تي ويا، ۽ مهانگر تي به هڪ راجا ”بلهرا“ قابض ٿي ويو. هي پهريون راجا هو جنهن جو نالو بهلرا پيو. ان ڪانپوءِ جيڪو به ان علائقي جو راجا ٿيندو هو، ان جو اهوئي لقب هوندو هو. اسان جي زماني يعني ٣٣٢ھ تائين اهوئي دستور آهي.“

برهمڻ جي حڪومت: اهڙيءَ طرح برهمڻ جي حڪومت ختم ٿي. مسعوديءَ جو چوڻ آهي، ته انهن جي حڪومت ٣٦٦ سال رهي. پنهنجي وقت جو ذڪر ڪندي لکي ٿو، اسان جي زماني ۾ انهن جي اولاد ”براهمڻ“ جي نالي سان مشهور آهي ۽ هندو انهن کي عزت ۽ توقير جي نظر سان ڏسندا آهن. هي پنهنجي طبقي جا اعليٰ ۽ اشراف ماڻهو آهن. هي جانورن جو گوشت نه کائيندا آهن. هن قوم جي مردن ۽ عورتن جي ڳچين ۾ تلوار جي حمائل وانگر ڦڪي رنگ جا ڌاڳا پيل هوندا آهن، جنهن جي ڪري هو هندن جي ٻيءَ قوم کان ممتاز سمجهيا ويندا آهن.“

برهمڻ جي زماني ۾ علم ۽ حڪمت جي ترقي:- اڳي جيڪي بيان اچي چڪا آهن، انهن مان معلوم ٿيندو ته برهمڻ جي زماني ۾ علم حڪمت چڱي ترقي ڪئي هئي. ان باري ۾ مسعودي ٻئي هنڌ لکي ٿو:

قديم زماني ۾ برهمڻ جي سلطنت جي زماني ۾ سيانن حڪيمن ۽ مفڪرن جو ”بيت الذهب“ ۾ اجتماع ٿيو. هنن چيو، ته اسان کي گڏجي غور ڪرڻ گهرجي ته هن دنيا جي حقيقت ۽ ان جو راز ڇا آهي؟ اسان ڪٿان آيا آهيون ۽ ڪيڏانهن وڃڻو آهي. اسان کي عدم مان وجود ۾ آڻڻ جي ڪا حڪمت ۽ مصلحت به آهي يا نه. ڇا اسان جي جسمن کي بنائڻ ۽ پيدا ڪرڻ واري جو اسان جي پيدائش ۾ ڪو مفاد وابسته آهي يا ڇا اسان کي هن دنيا مان معدوم ڪرڻ سان هو پنهنجي ڪنهن نقصان کي دور ڪرڻ گهري ٿو؟ ڇا اسان وانگر هن جون به ڪي ضرورتون آهن، ۽ هو به اسان جيان نقصان کي دور ڪرڻ گهري ٿو، ڇا اسان وانگر هن جون به ڪي ضرورتون آهن، ۽ هو به اسان وانگر نقصان سهي ٿو، يا انهن سڀني شين کان هو بلڪل مستغني ۽ پاڪ آهي. پوءِ آخر هو ڇو اسان کي وجود بخشڻ ڪانپوءِ ماري ڇڏي ٿو؟

پهرين حڪيم ۽ فلسفيءَ ان جو اهو جواب ڏنو، ”ڇا اوهان اهڙو شخص ڏٺو آهي، جنهن موجود ۽ غيرموجود سڀني شين جو صحيح صحيح ادراڪ ڪيو هجي، ۽ اهو مقصد ۾ ڪامياب ٿي مطمئن به ٿي ويو هجي.“ ٻئي جواب ڏنو: جيڪڏهن ڪنهن جي عقل ۽ فهم ۾ باري تعاليٰ جي حڪمت اچي وڃي، ته ان مان ان جي حڪمت ۾ نقص ۽ فتور لازمي طرح

اچي ويندو. حقيقت اها آهي، ته غرض ۽ غايت جو اندازو نٿو ڪري سگهجي. اسان جي تقصير ۽ ڪوتاهي صحيح ادارڪ ۾ مانع آهي." ٽين حڪيم چيو: "انهن شين جي علم سان ڀريان، جي اسان کان پري آهن، اسان لاءِ پنهنجي نفسن جي حقيقت کان آگاهه ٿيڻ ضروري آهي، ڇاڪاڻ جو هو اسان سيني کان وڌيڪ ويجهو آهي. اسان ٻئي هڪ ٻي لاءِ وڌيڪ مستحق آهيون." چوٿين حڪيم چيو: "۽ اها ڪيتري قدر غلط ڳالهه ٿيندي، جو ڪو ماڻهو اهڙيءَ جڳهه تي پهچي وڃي، جتان ان کي پنهنجي نفس جي معرفت جي ضرورت پيش اچي." پنجين حڪيم چيو: "انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو، ته عالمن ۽ حڪمت جي ماهرن سان رستو ۽ تعلق قائم ڪرڻ ضروري آهي." ڇهين حڪيم چيو: "جنهن ماڻهو کي نفس جي سعادت محبوب آهي، ان کي ان طرف کان غافل رهڻ نه گهرجي. خاص طرح انهيءَ ڪري، جو هن دنيا ۾ هميشه رهڻ محال آهي ۽ هتان ڪوچ ڪرڻ يقيني آهي." ستين فلسفيءَ جواب ڏنو: "توهان جيڪي چئي رهيا آهيو، اهو منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي. البت ايترو ڄاڻان ٿو ته، دنيا ۾ مجبور بڻائي آندو ويو آهيان، حيران ۽ پريشان زندگي گذاري رهيو آهيان، ۽ زبردستيءَ انهيءَ حالت ۾ دنيا مان ڪڍيو ويندس، جو ان کي ڇڏڻ مون کي انتهائي ناگوار لڳندو."

اڳيان ۽ پويان هندستاني انهن ستن ئي حڪيمن ۽ پنڊتن جي راين ۽ افڪارن جي باري ۾ مختلف الخيال ٿي ويا آهن. پر انهن سيني انهن جي پيرويءَ ۽ انهن جي طريقي کي اختيار ڪرڻ گهريو. انهيءَ ڪري انهن جي مذهب ۽ راين جي باري ۾ مختلف جماعتون پيدا ٿي ويئون، جن جو تعداد ٧٠ آهي."

ستن حڪيمن جي مٿين بيانن مان معلوم ٿئي ٿو، ته اها هڪ قسم جي مجلس مذاڪره هئي. ان مان اهو به ظاهر آهي، ته هند ۽ سنڌ جا حڪيم نهايت قابل ۽ فلسفي هئا.

سڪندر جڏهن هندستان مان ٿي يونان ويو، تڏهن هتان ڪيترا حڪيم ۽ فلسفي به وٺي ويو مسعوديءَ سڪندر جو حملو هندستان جي راجا "فور" سان ڏيکاريو آهي، جنهن جو صحيح نالو "پورس" هو. ان ڪانسواءِ "فور" کي برهمڻ راجائن مان ڄاڻايو اٿس، تنهنڪري سڪندر جيڪي حڪيم هندستان مان وٺي ويو، اهي برهمڻ جي دور جا سمجهڻ گهرجن. ساڳي ئي عرب مصنف مسعوديءَ لکيو آهي ته جڏهن سڪندر مري ويو، تڏهن ان جي لاش جي پرسان حڪيمن ۽ فيلسوفن جو وڏو گروهه گڏ ٿي ويو. سڀ کان وڏي سياڻي حڪيم چيو، ته هر شخص کي هن موقعي تي اهڙي ڳالهه چوڻ گهرجي، جيڪا خاص ماڻهن لاءِ تعزيت، تسلي ۽ عام ماڻهن لاءِ پند ۽ موعظت جو باعث بنجي. اهو چئي هو اٿي بيٺو ۽ تابوت تي هٿ رکي چيائين: قيدين کي قيد ڪرڻ وارو اڄ پاڻ قيد آهي. اڳتي هلي مسعوديءَ لکيو آهي: "ارڙهين حڪيم، جو هندستان جي مشهور حڪيمن مان هو، چيو ته "اي انسانو! اهو شخص، جنهن جي غيظ ۽ غضب جو نالو موت هو: ان کي اڄ پنهنجي موت

تي توکي چوڻ ڪاوڙ آئي...“ چوويهين حڪيم، جو هندستان جي زاهدن ۽ فلسفين مان هو، چيو ته ”دنيا جو آخري نتيجو اهو آهي، انهيءَ ڪري دنيا کان علحدگي شروعات کان ئي بهتر آهي.“

هن مان پاڻ وڌيڪ ثابت ٿئي ٿو، ته هندستان ۾ ان زماني ۾ وڏا قابل فيلسوف هئا. هن مان اهو به معلوم ٿئي ٿو، ته دنيا جي فنائي انهن کي ذهن نشين هئي ۽ دنيا کان علحدگي ۾ هنن پنهنجي بهتري ٿي سمجهي.

زارج: يعقوبيءَ جو بيان آهي: ته برهمڻ کان پوءِ هندستان ۾ هڪ ڏگهي عرصي تائين سلطنت جو نظام درهم برهم ۽ متفرق حڪومتن ۾ اهڙي طرح ورهايل رهيو، جو هر جماعت هڪ جدا مملڪت ۽ سلطنت تي قابض رهي؛ تان جو جڏهن ٻيا بادشاهه مٿن حملو ڪرڻ لڳا، تڏهن کين خوف ٿيو ته (انهيءَ نفاق جي ڪري) منجهن ڪمزوري پيدا ٿي ويندي. سندن حڪمت ۽ بصيرت مشهور هئي، ۽ دانائيءَ ۽ تدبير ۾ هو ٻين حڪومتن جي مقابلي ۾ وڌيڪ فائق هئا. انهيءَ ڪري هڪ شخص کي بادشاهه بنائڻ ۾ متفق ٿي ويا، ۽ زارج کي پنهنجو راجا بنايائون. هو وڏي جاهه، عظمت ۽ وڏي مرتبي وارو بادشاهه هو، انهيءَ ڪري سندس حڪومت ۽ اقتدار تمام وڌي ويو، ۽ بابل ۽ ان کان به اڳتي بني اسرائيل جي بادشاهن ڏانهن وڌيو. هن سليمان بن دائود جي وفات کان ٢٠ سال پوءِ ”بنو اسرائيل“ تي حملو ڪيو. ان وقت انهن جو بادشاهه رجعم بن سليمان هو. بنو اسرائيل الله تعاليٰ جي درگاهه ۾ آهه و زاري ڪئي، ته الله تعاليٰ ”زارج“ ۽ ان جي لشڪر تي موت طاري ڪري ڇڏيو ۽ هو پنهنجي وطن واپس موٽي آيو.(١)

جوڳي ۽ ڀڪشو

ابو زيد حسن سيرافي لکيو آهي:

”هندستان ۾ ڪجهه ماڻهو بيابانن، جهنگلن ۽ پهاڙن جو سير ڪندا وتندا آهن، ۽ ماڻهن مان تمام گهٽ ملندا آهن. هي گاهه ۽ جهنگلي ميوو ڪڏهن ڪڏهن کائي وٺندا آهن. عضوي تناسل ۾ لوهه جي هڪ زنجير انهيءَ ڪري وجهندا آهن، ته جيئن عورتن ڏانهن وڃي نه سگهن. انهن مان ڪي بلڪل اگهاڙا رهندا آهن. منجهانئن ڪي سج ڏانهن منهن ڪري بلڪل اگهاڙا بيٺا هوندا آهن. انهن جي جسم تي چيتي جي هڪ مختصر کل پيئي هوندي آهي. هڪ ماڻهوءَ کي مون پاڻ ڏٺو، ته سج ڏانهن منهن ڪيو بلڪل اگهاڙو بيٺو آهي. ١٦ سالن کان پوءِ وري موٽي آيس، ته ان کي انهيءَ ئي حالت ۾ ڏٺم. مون کي سخت عجب لڳو، ته سج جي تهت تي سندس اکيون ڇو نه ڳري ويئون.“(٢)

(١) تاريخ يعقوبي، ج ١، ص ٩٦.
(٢) سلسلة التواريخ، ص ٥١.

ٻئي هنڌ ڄاڻايو اٿس:

”هتي هڪ جماعت ”بيڪرجيين“(١) جي نالي سان مشهور آهي، جيڪا اگهاڙي رهندي آهي. انهن جا وار ايڏا وڏا هوندا آهن، جو جسم ۽ شرمگاهه کي ڍڪيو بيٺا هوندا آهن. ننهن وڏا ۽ نيزن وانگر تيز هوندا اٿن. البت ڪي پنهنجو پاڻ ننئي ڪري پوندا آهن. هي ماڻهو سير ۽ سياحت ڪندا آهن. انهن مان هر شخص جي ڳچيءَ ۾ مالها هوندي آهي، جنهن ۾ انساني کوپري (٢) لٽڪندي رهندي آهي. جڏهن کين ڏاڍي بک لڳندي آهي، تڏهن ڪنهن هندستانيءَ جي در تي هليا ويندا آهن. هو ان کي بابرڪت سمجهي هڪدم رڌل چانور آڻي ان کي ڏيندو آهي، جنهن کي هو کوپريءَ ۾ وجهي کائيندا آهن.“(٣)

بزرگ بن شهريار فقيرن ۽ جوڳين جا قسم ڄاڻائيندي لکي ٿو:

”انهن جا ڪجهه قسم هي آهن: هڪ قسم کي ”بيڪور(٤)“ چون ٿا، جي اصل ۾ لنڪا جا رهاڪو آهن. هي مسلمانن سان ڏاڍي محبت ڪن ٿا ۽ انهن سان ڏاڍو ميلان رکن ٿا. هي گرميءَ جي مند ۾ بلڪل اگهاڙي بدن ۽ اگهاڙين پيرين رهن ٿا. ڪڏهن ڪڏهن ڪو ساڌو، فقط چٽن آڳرين جي لنگوٽي هڪ ڏوريءَ ۾ لڳائي، چيلهه ۾ ٻڌي ڇڏي ٿو. سياري ۾ هي ماڻهو گاهه جا ڏڏا ويڙهيندا آهن: ۽ ڪي مختلف رنگن جي ننڍين ننڍين (٥) ٺڪرين مان سبيل هڪ لنڪي ٻڌندا آهن. جسم تي مردن جي سڙيل هڏن جي رک ملبندا آهن. مٿي جا وار لهرائيندا آهن ۽ ڏاڙهيءَ ۽ مڇن جا وار پٽيندا آهن. پر بغل ۽ زيرناف جا وار نه ڪوڙيندا آهن. ڪيترا ماڻهو ننهن ڪٽائيندا آهن (يعني ڪيترا نه به ڪٽائيندا هوندا)؛ ۽ هرهڪ جي ڳچيءَ ۾ مثل انسان جي هڪ کوپري هوندي آهي، جنهن ۾ عبرت ۽ خاڪساريءَ طور کائيندا آهن.“(٦)

عقيدا ۽ فرقا

سنڌ ۽ هند ۾ ڪيترائي ڌرم ۽ فرقا هئا. ابن خرداذبه لکيو آهي:

هندستان ۾ ٤٢ قسمن جا مذهب آهن. ڪي خدا ۽ رسول ٻنهي کي مڃين ٿا، ڪي خدا کي ته مڃين ٿا، پر رسولن جا انڪار ڪن ٿا. ڪي وري نه خدا جا قائل آهن ۽ نه

---

(١) ان مان مراد ڀڪشو يعني ٻڌ جا فقير آهي.
(٢) انهن کي کوپريءَ جو هڏو هوندو هو، جيئن هينئر فقيرن کي ڪشتو هوندو آهي.
(٣) الڪتاب الثاني. ص ١٢٧-١٢٨.
(٤) هن مان مراد به ٻڌ ڀڪشو آهي. ابو زيد حسن ۽ طاهر مقدسيءَ انهن کي بيڪرجبين ۽ بيڪرنتين سڏيو آهي.
(٥) اڄ تائين مسلمان فقير به چتين جي گودڙي يا ڪو بيو لٽو ٺاهيندا آهن.
(٦) عجائب الهند.

رسولن جا. انهن جو خيال آهي، تہ جهاڙ ڦوڪ ۽ منترن جي ذريعي مرادون حاصل ڪري سگهجن ٿيون. بيماريءَ ۾ جهاڙ ڦوڪ سان علاج ڪرائيندا آهن ۽ ان جو پاڻي بہ پياريندا آهن. اوهام ۽ تخيلات تي سندن عقيدو آهي ۽ هو سمجهن ٿا تہ ان مان ڪين نفعو ۽ نقصان پهچي ٿو. هو اهڙيون اهڙيون خيالي شيون ظاهر ڪن ٿا، جن ڪي عقل ڏسي حيران ٿي وڃي ٿو. هو برسات ۽ ٿڌ جي روڪي ڇڏڻ جا مدعي آهن.“(١)

جيتوڻيڪ جدا جدا ڌرم ۽ فرقا هئا، پر سڀئي بت پوڄيندا هئا ۽ جوڻ جا قائل هئا. البتہ بتن جون شڪليون جدا جدا هونديون هيون. ٻڌ ڌرم جو باني گوتم ٻڌ بت پرستيءَ جو مخالف هو، پر ان جي مرڻ کان پوءِ ٻڌ ڌرم وارن ان جا بت ٺاهي، پنهنجي مندرن ۾ رکيا. جتي جتي ٻڌ ڌرم پهتو، اتي جي ٻڌ جي مندرن ۾ ٻڌ جا بت بہ رکيا ويا. اهوئي سبب آهي، جو اڄ دنيا ۾ گهٽي ۾ گهٽا بت گوتم ٻڌ جا ملن ٿا.

جيئن تہ چين ۾ ٻڌ ڌرم سنڌ ۽ هند مان پهتو، انهيءَ ڪري چيني ماڻهو ڌرمي تعليم پرائڻ لاءِ سنڌ ۽ هند جا سفر ڪندا هئا. هو هتان ٻڌ جا بت ۽ رک بہ کڻي ويندا هئا. انهيءَ حقيقت جي بنياد تي ابو زيد حسن سيرافي لکيو آهي:

”چين وارن وٽ علم ڪونهي. انهن جي دين جو اصل بنياد بہ هندستان تي ئي آهي. هو سمجهندا آهن تہ هندستان وارن ئي سندن لاءِ بت بنايا ۽ اهي ئي حقيقت ۾ دين وارا آهن. ٻنهي ملڪن جا ماڻهو تناسخ (جوڻ) جا قائل ۽ جزئيات دين ۾ هڪ ٻئي کان مختلف آهن. طبيب ۽ فلسفي هندستان ۾ گهڻا آهن.“(٢)

ابو زيد حسن سيرافي ٻئي هنڌ لکيو آهي:

”چين جي بادشاهہ، عرب جي قبيلي قريش جي هڪ ماڻهوءَ کي پنهنجي دربار ۾ دنيا جي وڏن وڏن ۽ ذڪر لائق شهنشاهن متعلق گفتگو ڪندي چيو تہ چوٿين نمبر ۾ ترڪن کان پوءِ هاٿين وارو يعني هندستاني بادشاهہ آهي ۽ اسان ان کي حڪمت ۽ دانائيءَ جو راجا سمجهندا آهيون: ڇاڪاڻ جو سنڌ ۽ هند جي سرزمين حڪمت ۽ دانش جو مرڪز ۽ منبع آهي.“(٣)

”سڀ هندستاني ۽ چيني راجا تناسخ جا قائل آهن ۽ اهو انهن جو دين آهي.“(٤)

طب، نجوم ۽ حساب: سنڌ جا عالم ۽ پنڊت انهن علمن ۾ پڙ هئا. ان بابت ڪيترن ئي عالمن ۽ سياحن جا بيان ملن ٿا. جاحظ لکيو آهي:

---

(١) المسالڪ والممالڪ، ابن خردازبہ، ص ٧١-٧٢.
(٢) سلسلةالتواريخ، ص ٥٦-٥٧.
(٣) الڪتاب‌الثاني من سلسلةالتواريخ، از ابو زيد حسن سيرافي، ص ٧٩.
(٤) ايضاً، ص ١١٥.

Gul Hayat Instute

”هندستان جي رهاڪن کي اسان نجوم (جوتش) ۽ حساب ۾ تمام اڳتي ڏٺو آهي.“(١)
ٻئي هنڌ لکي ٿو:
”نجوم جي حساب جا اصلي موجد اهي ئي آهن.“(٢)
ٽين صديءَ جي ٻئي سياح ۽ تاجر ابو زيد سيرافيءَ لکيو آهي:
”چين وارا علم نجوم مان ضرور واقف آهن، پر هندستان ۾ هي علم وڌيڪ آهي.“(٣)
ٽين صديءَ جي آخر جي ٻئي جاگرافيدان ابن فقيه همدانيءَ لکيو آهي:
”هندستان ۾ طبيبن، پنڊتن (فلسفين) ۽ نجومين جي گهڻائي آهي(٤).“
ٻئي هنڌ لکيو اٿس:
”هندستانين کي سحر ۽ شعبده ۾ به درڪ آهي.“(٥)
فال جو رواج به هندستان ۾ هو. بزرگ بن شهريار لکي ٿو:
”مون کي اهڙي شخص بيان ڪيو، جنهن هندستان ۾ ڪيترن ماڻهن کي شگون ۽ فال وجهندي ڏٺو هو.“(٦)
ابو زيد حسن سيرافي لکي ٿو:
”هندستان جي عابدن ۽ عالمن کي برهمڻ سڏيندا آهن. هتي جا شاعر درباري هوندا آهن. نجومي، فلاسفر، ڪاهن، فالن وجهڻ وارا، شعبده باز، جادوگر، طلسمات ۽ تخيلات ۾ اظهار ڪمال ۽ طرح طرح جون ايجادون ڏيکارڻ وارا عام طرح هندستان ۾ هر جڳهه ۽ قنوج ۾ خاص طرح آهن، جيڪو گجرات صوبي جو هڪ مشهور ۽ وڏو شهر آهي.“(٧)
هندستانين جي هيئت بابت يعقوبي (ص ٩٥) جو بيان هن طرح آهي:
”اهلِ هند جو بيان آهي ته الله تعاليٰ ستارن کي حمل(٨) جي پهرين دقيقي مان پيدا ڪيو آهي ۽ اهو ئي دنيا جو پهريون ڏينهن آهي. پوءِ ستارن کي ان هنڌ تان اڳ چنبي ڪان به گهٽ وقت ۾ هلايو ۽ هر ستاري لاءِ هڪ متعين ۽ معلوم رفتار مقرر ڪئي. ايتريقدر جو هو سپ سنڌ هند جي چند ڏينهن کي پورو ڪري، انهيءَ مقام تي پهچي وڃن ٿا، جنهن ۾ پيدا ڪيا ويا هئا ۽ پنهنجي پهرينءَ هيئت مطابق ٿي وڃن ٿا. ان ڪان پوءِ الله تعاليٰ جو چاهي ٿو، اهو فيصلو ڪرائي ٿو.“

---

(١) فخرالسودان علي‌البيضان، از جاحظ، ص ٨٠.
(٢) ايضاً، ص ٨١.
(٣) سلسلة‌التواريخ، ص ٥٧.
(٤) ڪتاب‌البيان، ص ١٦١.
(٥) ايضاً.
(٦) عجائب‌الهند، ص ١٢٣.
(٧) الڪتاب‌الثاني، ابو زيد حسن سيرافي، ص ١٢٨.
(٨) پهرين آسماني برج جو نالو آهي.

Gul Hayat Institute

طب ۽ علاج بابت جاحظ جو بيان آهي:

”طب ۾ به انهن (سنڌين) جو درجو اعليٰ آهي. انهن جي طب جا خاص اسرار آهن ۽ سنگين بيمارين جون انهن وٽ خاص دوائون آهن.“(۱)

”زهر جي اثر ۽ درد ۾ انهن جي جهاڙ ڦوڪ مان فائدو ٿيندو آهي.“(۲)

”انهن جي منترن مان زهر جو اثر ختم ٿي ويندو آهي.“(۳)

ابو زيد حسن سيرافي لکيو آهي:

”نجومين، فلاسافرن، ڪاهنن ۽ ڪانون وغيره ڪان شگون وٺڻ، جادوگري، شعبده بازي طلسمات ۽ تخيلات ۾ اظهار ڪمال ۽ طرح طرح جون ايجادون ڏيکارڻ وارا عام طرح هندستان ۾ هر هنڌ ۽ قنوج ۾ خاص طرح ساڻ ٿين ٿا، جو صوبي ڪجرات جو مشهور ۽ وڏو شهر آهي.“(۴)

ادب ۽ شاعري: هن ڏس ۾ به عرب عالمن ۽ سياحن جا بيان ملن ٿا. جاحظ لکيو آهي:

”انهن جي شاعريءَ ۽ تقريرن جو ڪافي ذخيرو آهي. انهن وٽ طبي فلسفي ۽ ادب جا فن آهن. ان وٽان ئي ڪتاب ڪليله دمنه(۵) حاصل ڪيو ويو هو.“(۶)

يعقوبي لکيو آهي:

”هندستان جو هڪ راجا وابشيلم هو، جنهن جي زماني ۾ ڪتاب ڪليله دمنه لکيو ويو. ان جو مصنف هڪ دانشمند پنڊت بيدپا هو. هن ان ۾ اهڙيون تمثيلون بيان ڪيون آهن، جنهن مان عقلمند ماڻهو عبرت ۽ نصيحت، فهم ۽ فراست، تهذيب ۽ شائستگي حاصل ڪري سگهن ٿا.“(۷)

شاعرن بابت ابوزيد سيرافي جو بيان آهي:

”هتان (هند ۽ سنڌ) جا شاعر درباري ٿيندا آهن.“(۸)

صورتخطيءَ بابت جاحظ جو بيان آهي:

”انهن جو هڪ خاص خط آهي، جيڪو لغت جي سڀني حرفن ۾ جامع آهي. ان کان سواءِ (بيا به) مختلف قسمن جا خط آهن.“(۹)

---

(۱) ۽ (۲) فخرالسودان علي البيضان، ص ۸۰.

(۳) ايضاً، ص ۸۱.

(۴) ڪتاب الثاني ابو زيد حسن سيرافي، ص ۱۲۷.

(۵) هي مشهور ڪتاب هڪ پنڊت راجا وابشيلم لاءِ سنسڪرت ۾ لکيو هو. ان جو پهريائين فارسيءَ ۽ پوءِ عربيءَ ۾ ترجمو ٿيو. اصل ۾ ان ڪتاب جو نالو ”پنچ تنتر“ آهي، جنهن ۾ آکاڻين ذريعي حڪمت ۽ هدايت جون ڳالهيون سيکاريون ويون آهن.

(۶) فخرالسودان، ص ۸۱.

(۷) تاريخ يعقوبي، ج ۱، ص ۹۸

(۸) ڪتاب الثاني ابو زيد حسن سيرافي، ص ۱۲۷

(۹) فخرالسودان، ص ۸۰

Gul Hayat Institute

شاعريءَ کان سواءِ بلاغت جي فن کان بہ سنڌ جا عالم باخبر هئا. ان سلسلي ۾ هڪ عرب عالم عمر بن بحر بن محبوب، ابو عثمان جاحظ چاڻايو آهي:

"معمر ابوالاشعث جو بيان آهي، تہ "پلا" کي جڏهن يحيٰ بن خالد بر مکيءَ پين ويدن ۽ پنڊتن: منڪ (ماڻڪ)، بازيگر، قلبر قل ۽ سندباز سان بغداد گهرايو هو، تڏهن مون کانئس پڇيو، تہ هندستان (سنڌ) وارن جي آڏو بلاغت جو ڇا مفهوم آهي؟ "پلي" جواب ڏنو، تہ انهيءَ موضوع تي لکيل هڪ رسالو مون وٽ موجود آهي... اهو رسالو ڪٿي مان مترجم سان مليس. ان ۾ لکيل هو تہ بلاغت جو پهريون شرط اهو آهي، تہ ان جا سمورا اوزار ۽ وسيلا موجود هجن. ان جو تفصيل هيءَ آهي: خطيب ۽ مقرر جي دل مضبوط ۽ قوي هجي؛ ان جي عضون ۽ جوارح ۾ سڪون هجي؛ اکيون ڀوتجنديون نہ هجنس؛ سندس لفظ چيده ۽ چونڊيل هجن، قوم جي سردار سان عوامي انداز جي ۽ بادشاهن جي اڳيان بازاري طرز جي گفتگو نہ ڪري: ان ۾ اها خوبي هجي جو هرقسم جي ماڻهن سان انهن جي حال جي موافق گفتگو ڪري سگهندڙ هجي؛ ۽ لفظن ۽ معنيٰ ۾ تمام گهڻي دقت آفريني، نڪتہ سنجي ۽ تراش خراش کان ڪم نہ وٺندو هجي؛ ۽ اهي خصوصيتون سواءِ ڪنهن حڪيم ۽ دانا (پنڊت) ۽ باخبر فلسفي جي صحبت جي پيدا ٿي نہ ٿيون سگهن."(١)

موسيقي: هن فن ۾ بہ سنڌ ۽ هند جي ماڻهن کي ڪمال حاصل هو. جاحظ جو بيان آهي:

"انهن (سنڌين) جي موسيقي دلڪش آهي. انهن جو هڪ ساز آهي، جنهن جو نالو "ڪنڪلہ" آهي. جو ڪدوءَ تي هڪ تار رکي تاڻي وڄائيندا آهن؛ جيڪو اڪيلو ستار جي تارن ۽ جهانجهن جو ڪم ڏيندو آهي. انهن وٽ مختلف قسمن جا ناچ رائج آهن"(٢).

هن ساز مان مراد سنڌي "يڪ-تارو" آهي.

سنڌين جون خصوصيتون: سنڌ جي رهاڪن بابت جاحظ لکيو آهي: "انهن ۾ جيڪي خوبيون ۽ خصوصيتون آهن، اهي چينين ۾ ڪونهن. هنن ۾ اصابت راءِ ۽ بهادري بہ آهي. خلال ڪرڻ، ڏندڻ هڻڻ، اوڪٿو ويهڻ (ڪانپ ڪيڏي ويهڻ)، خضاب لڳائڻ وغيره انهن جون وڻندڙ عادتون آهن. خوبصورتي، نمڪيني، خوش قامتي ۽ خوشخوئي وغيره سان بہ هو آراستہ آهن. انهن خوبين ۾ انهن جي عورتن کي بہ مثال طور پيش ڪيو ويندو آهي... ماڻهن جو بيان آهي، تہ حبشين جي خوبي آهي: انهن جو حسن خلق ۽ خوش گلوئي؛ پر اهي شيون اوهان کي سنڌ جي ٻانهين ۽ عورتن ۾ بہ ملنديون"(٣).

---

(١) ڪتاب البيان و التبيين، از عمر بن بحر بن محبوب: ابوعثمان جاحظ، طبع مصر، ص ٤٣.
(٢) فخر السودان، ص ٨٠
(٣) فخر السودان، ص ٨١.

Gul Hayat Institute

"سيرافي" لکيو آهي:

"سنڌ ۽ هند جا ماڻهو روزانو نيرن کان اڳ پهريائين سنان ڪندا آهن؛ پوءِ کائيندا آهن... هو ڏندڻ هڻندا آهن. ڪو به شخص ڏندڻ ۽ غسل کان سواءِ کاڌو نہ کائيندو آهي"(١).

ابن فقيه لکيو آهي:

"هتي هڪ گروهہ اهڙو بہ آهي، جي گڏجي کائڻ کي عيب سمجهندا آهن ۽ هرهڪ جدا جدا کائيندو آهي. انهن ماڻهن جو هڪ گروهہ، جو سؤ ماڻهن تي مشتمل هو، جڏهن "سيراف" آيو، ۽ هڪ وڏي تاجر سندن دعوت ڪئي، تڏهن هر شخص لاءِ جدا جدا ٿالهي مهيا ڪرڻي پيئي جيئن هو اڪيلا کائي سگهن.

اتان جي اميرن لاءِ روزانو دسترخوان ۽ ناريل جي کل جي ٿالهيءَ جهڙو ٿانوُ ناهيو ويندو آهي(٢). جڏهن کاڌو ايندو آهي، تہ انهي ٿانو ۾ کائيندا آهن. کاڌي کان فارغ ٿـي، اهو دسترخوان ۽ کل واري ٿالهي ۽ بچيل کاڌو پاڻيءَ ۾ اڇلائي ڇڏيندا آهن، ۽ ٻي ڏينهن وري لئين ٿالهي بنائي ويندي آهي."

"هندستان جا ماڻهو ڏندڻ غسل کانسواءِ کاڌو نہ کائيندا آهن(٣). ۽ چين جي ماڻهن ۾ اهو قاعدو نہ آهي"(٤).

"هندستان (سنڌ) جي سرزمين معتدل، پاڻي منو ۽ آبهوا خوشگوار آهي. فصل ٻين ملڪن ۽ شهرن جي مقابلي ۾ (حوادث زماني کان) ڪيترائي دفعا وڌيڪ محفوظ رهندو آهي"(٥).

بزرگ بن شهريار لکيو آهي:

"مون سان ناخدائن جي سردار ۽ بحري معاملن جي واقف ۽ آزمودگار عبدالله محمد بن باشاد سيرافيءَ بيان ڪيو تہ هندستان جي شهر قنوج ۾ ڪي ماڻهو سوپاري ٻنهي چپن سان دبائي پچندا آهن"(٦).

بشاري مقدسي لکيو آهي:

" هن ملڪ ۾ وڏن وارن رکڻ جو رواج آهي. ماڻهو ڪڙتا پائين ٿا، ڪن ٿوپائين ٿا،

(١) سلسلة التواريخ، ص ٥٦.

(٢) هينئر ان کي پاتل چيو ويندو آهي ۽ ڦاروَن جي پنن مان ناهي ويندي آهي.

(٣) الڪتاب الثاني ص ١٤٦، ١٤٧.

(٤) ڪتاب البيان، ابن فقيه همداني، ص ١٦١

(٥) ڪتاب البيان، ص ٣٢٤.

(٦) عجائب الهند، بزرگ بن شهريار، ١٢٣.

Gul Hayat Institute

جيئن هندن ۾ رواج آهي. واپارين ۽ عالمن کان سواءِ سڀ ماڻهو گهٽ ڪري گوڏ پائين ٿا"(۱).

ٻئي هنڌ لکي ٿو:

"ماڻهو صالح ۽ سڌي رستي تي آهن. سندن عقيدا درست آهن؛ ۽ سندن مذهبي ڪردار وٽندڙ آهي. دين ۾ ڪترپڻي ۽ مبالغي کان محفوظ آهن. مذهبي، سياسي ۽ ٻي قسم جا جهڳڙا ۽ فتنا به ڪونهن"(۲).

سنڌين جي پوشاڪ ۽ زيورن پائڻ بابت آيو آهي:

۱- هندستان وارا به لونگيون استعمال ڪندا آهن ۽ مرد عورت سڀ سون ۽ جواهرن جا ڪنگڻ ۽ زيور پائيندا آهن"(۳).

۲- "هندستان جو راجا پنهنجي ڪنن ۾ اهڙا سون جا والا پائيندو آهي، جي ڏاڍن قيمتي جواهرن ۽ موتين سان جڙيل هوندا آهن؛ ۽ ڳچيءَ ۾ تمام قيمتي مالها پائيندا آهن، جنهن ۾ عمدا موتي ۽ ڳاڙها ڦڪا جواهر هوندا آهن. اهي ئي موتي جواهر سندن دولت ۽ خزانو آهي. اهي زيور فوج جا سپهه سالار ۽ آفيسر به پائيندا آهن"(۴).

هن مان معلوم ٿيندو، ته هندستان جا راجائون زيور پائيندا هئا. ابن فقيهه همدانيءَ لکيو آهي، ته هندستان جا سڀ راڄائون زيور پائيندا هئا(۵). عورتن جي زيورن لاءِ ابوفقيهه لکيو آهي، ته عورتون ڪنن ۾ واليون ۽ هٿن ۾ سونا ڪنگڻ پائين ٿيون (۶).

سنڌي صراف ۽ منشي: جاحظ لکيو آهي:

هندستانين لاءِ فخر جو باعث اهو آهي، ته صراف ۽ پيسي جو ڏنڌو ڪرڻ وارا پنهنجون ٿيلهون ۽ خزانا فقط سنڌين ۽ ان جي اولاد جي ئي حوالي ڪندا آهن. انهيءَ ڪري هو سنڌين کي سڀ کان وڏيڪ صراف جي ڪم ۾ ماهر، قابل اطمينان ۽ ايماندار سمجهن ٿا. روم ۽ خراسان وارن کي ڪو به پنهنجي خزاني جون ڪنجيون نه ڏيندو آهي. ماڻهو برڪت لاءِ به سنڌين کي خزانچي بنائيندا آهن، جاڪاڻ جو بصري ۽ "برڀارات" جي بند وارن

(۱) احسن التقاسيم، ص ۴۸۲.

(۲) ايضاً ص ۴۸۱.

(۳) سلسلة التواريخ، ص ۵۹.

(۴) الڪتاب الثاني، ص ۴۵-۱۴۶.

(۵) ڪتاب البيان، ص ۱۶۱.

(۶) ايضاً

Gul Hayat Institute

جڏهن ڏٺو ته فرج ابو روح سنڌيءَ پنهنجي آقا لاءِ وڏي دولت ۽ ملڪيت پيدا ڪئي، تڏهن هر شخص سنڌي خريد ڪرڻ جي خواهش ڪرڻ لڳو"(١).

سنڌي بورچي: جاحظ بي هنڌ لکيو آهي:

"هتان جي ماڻهن جي اها وصف آهي، ته سنڌي غلامن کان وڌيڪ رڌڻ پچائڻ وارا نه ملندا. انهن کي فطري طور کائڻ پچائڻ جو ذوق هوندو آهي"(٢).

ڪارو ڪاري: معلوم ٿئي ٿو، ته ڪارو ڪاريءَ کي مارڻ جي رسم به سنڌ ۾ قديم زماني کان موجود آهي.

سليمان تاجر لکيو آهي:

"هند ۽ چين وارا جڏهن شادي وهانءُ ڪندا آهن، تڏهن پهريائين سلام دعا شروع ڪندا آهن، پوءِ سوکڙيون پاکڙيون موڪليندا آهن؛ ۽ پوءِ طبل ۽ جهانجهه وڄائي شاديءَ جو اعلان ڪندا آهن. جيترقدر به ٿي سگهندو اٿن، مال ۽ دولت ڏيندا آهن. جڏهن ڪو ماڻهو ڪنهن عورت کي وٺي اچي ۽ بدڪاري ڪري، ته بدڪاري ڪرڻ واري عورت ۽ مرد ٻئي قتل ڪرڻ سڄي ملڪ ۾ ضروري سمجهيو ويندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ زبردستيءَ عورت سان زنا ڪئي، ته اڪيلو مرد قتل ڪيو ويندو؛ پر جيڪڏهن عورت جي رضامنديءَ سان بدڪاري ڪيائين، ته مرد ۽ عورت ٻئي قتل ڪيا ويندا آهن."(٣)

فوج: هند ۽ سنڌ جي راجا جي فوج بابت عربي ڪتابن ۾ حوالا ملن ٿا. آيو آهي:

"هندستاني راجا جي فوجن جو تعداد وڌيڪ آهي؛ پر اهي پگهاردار نه آهن. بلڪ ضرورت وقت جڏهن راجا انهن کي جنگ لاءِ گهرائيندو آهي، تڏهن ايندا آهن ۽ پنهنجو خرچ ڪندا آهن. بادشاهه تي ان جي ذميداري نه هوندي آهي."(٤)

هندستاني فوج بابت مٿيون بيان سليمان تاجر جو آهي. ابن فقيهه همداني، جو ٽينءَ صديءَ هجريءَ جي آخر جو جاگرافيدان آهي، به ائين ئي لکي ٿو. لکيو اٿس: "بادشاهه فوج کي پگهار نه ڏيندو آهي. پر لڙائيءَ لاءِ جڏهن به گهرائيندو آهي، ته ماڻهو پاڻ هليا ايندا آهن"(٥).

ڏوهه ثابت ڪرڻ ۽ سزا: سليمان تاجر جو بيان آهي: "هندستان ۾ جڏهن ڪو شخص، ٻي شخص تي اها دعويٰ ڪندو آهي، جنهن ۾ ملزم جي سزا قتل لائق هجي، ته الزام لڳائڻ واري کي چيو ويندو آهي، ته ڇا تون ڏوهاريءَ کان باهه ڪٽارائيندين؟ جيڪڏهن هو هاڪار ڪندو آهي، ته ڏڪ لوهه باهه ۾ وڌو ويندو آهي؛ جڏهن اهو باهه ۾ تپي سرخ ٿي ويندو آهي،

(١) رساله فخرالسودان، ص ٨٠-٨١. (٢) ايضا.
(٣) سلسلةالتواريخ، از سليمان تاجر، ص ٥٣.
(٤) سلسلة التواريخ، ص ٥٨.
(٥) ڪتاب البيان، ص ١٦١.

تڏهن ملزم جو هٿ کولي، ان جي ترريءَ تي هڪ خاص جي وڻ جا ست پن (۱) رکي، انهن تي اهو تتل لوهه رکيو ويندو آهي. ملزم اهو کڻي اڳتي پوئتي هلندو آهي ۽ پوءِ لوهه کي اڇلي ڇڏيندو آهي. ان کان پوءِ چمڙي جو هڪ ٿيلهو آندو ويندو آهي، پوءِ بادشاهي مهر سان ان کي بند ڪيو ويندو آهي. ٽن ڏينهن کان پوءِ ڪيس ساريون ڏيئي، ڇيو ويندو آهي ته هن مان چانور ڪڍ. جيڪڏهن ان ڪم جي ڪري، سندس هٿ تي ڪو اثر نه ٿيو ته هو ڪامياب ۽ سچو سمجهيو ويندو آهي ۽ ان کي قتل ڪرڻ جي بدران، مدعيءَ تي هڪ مڻ سون ڏنڊ رکيو ويندو آهي، جيڪو بادشاهه وٺندو آهي. ڪڏهن ان جي بدران لوهه يا ٽامي جي ٿانوَ ۾ پاڻي ايڏو ٽهڪايو ويندو آهي، جو ڪوبه شخص ان جي پرسان وڃڻ جي جرات ڪري نه سگهندو آهي، پوءِ ان ۾ لوهه جي هڪ منڊي وجهي ملزم کي چيو ويندو آهي ته ان کي ڪڍ. مون پاڻ اهڙن ماڻهن کي ڏٺو آهي، جن (انهيءَ گرم پاڻيءَ ۾ منڊي ڪڍڻ لاءِ) پنهنجو هٿ وڌو ۽ صحيح ۽ سالم نڪري آيو. پوءِ مدعيءَ تي مڻ سون ڏنڊ رکيو ويو(۲)."

هن قسم جو ڏوهه باس اڄ تائين سنڌ جي پيلن ۾ موجود آهي. هڪ معتبر ماڻهوءَ ٻڌايو ته "مون پاڻ ڏٺو ته هڪ پيل کي چوريءَ جو قسم ڪڍائڻ لاءِ سندس هٿ تي ست پن رکي، انهن جي مٿان بنا ڳن جي تتل ڪهاڙو رکيو ويو، ان کان پوءِ هو ڪجهه قدم اڳتي پوئتي ويو ۽ پوءِ ڪهاڙو اڇلايائين. سندس هٿ کي ڪجهه ڪونه ٿيو ۽ ڪيس سچو ٺهرايو ويو.

سليمان تاجر وڌيڪ لکيو آهي:

"هند، سنڌ ۽ چين ۾ گهٽ يا وڌ هر قسم جي چوريءَ جي سزا قتل آهي. ان جو طريقو هي آهي: جڏهن چور هڪ پيسو يا ان کان وڌيڪ چوري ڪندو آهي ته هڪ ڊگهي ڪاٺيءَ جي ڇهنب نوڪدار ڪئي ويندي آهي ۽ ان تي چور کي ويهاريو ويندو آهي. اها ڪاٺي هيٺان داخل ٿي، نڙيءَ کان نڪري ايندي آهي."(۳)

پاڻيجي ٿو ته انهيءَ تاريخي حقيقت سبب سنڌي چوڻي "... ڪاٺي تي" وجود ۾ آئي.

سزا ۽ ڏنڊ بابت ساڳي ئي سياح لکيو آهي:

"جڏهن ڪنهن کي قيد ڪندا آهن يا ڏنڊ وجهندا آهن ته ستن ڏينهن تائين ان کي کاڌو پيتو نه ڏيندا آهن ۽ اهي ست ئي ڏينهن ان سان گڏ رهندا آهن."(۴)

ڏوهه ۽ سزا بابت بزرگ بن شهريار لکيو آهي:

"هندستانين وٽ چوري تمام وڏو ڏوهه آهي. جيڪڏهن ڪو ادنيٰ درجي جو يا نادار

---

(۱) ان مان پان جا پن مراد آهي.
(۲) سلسلةالتواريخ، از سليمان تاجر، مرتب رينو، ۱۸۴۵ع، ص ۴۹.
(۳) سلسلةالتواريخ، ص ۵۴.
(۴) ايضاً، ص ۵٦.

Gul Hayat Institute

چوري ڪندو آهي ته راجا ان کي قتل ڪرائي ڇڏيندو آهي. جيڪڏهن مالدار چوري ڪندو آهي ته راجا مال ضبط ڪندو آهي يا ان تي وڏو ڏنڊ رکندو آهي. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن ڪو شخص چوري ڪيل مال واقفيت کان پوءِ خريد ڪندو آهي ته ان تي به گهورو ڏنڊ رکيو ويندو آهي. چوريءَ جي سزا انهن وٽ قتل آهي. جيڪڏهن ڪو مسلمان اتي انهيءَ ڏوهه جو ارتڪاب ڪندو آهي ته ان جو معاملو مسلمانن جي هنرمند(۱) وٽ پيش ڪيو ويندو آهي، جيئن اسلامي قانون موجب ان تي ڪارروائي ٿئي وڃي. هنرمند جي اها ئي حيثيت هوندي آهي، جيڪا اسلامي ملڪن ۾ قاضيءَ جي آهي. هنرمند فقط مسلمان ئي ٿيندا آهن."(۲)

ان مان معلوم ٿئي ٿو ته هندو راجائون مسلمان رهواسين لاءِ قاضي رکندا هئا، جيڪي اسلامي شريعت موجب فيصلا ڪندا هئا.

ماخذ

۱- عرب و هند کے تعلقات: مولانا سيد سليمان ندوي، هندوستاني ايڪاڊمي، الهآباد، سنه ۱۹۳۰ع.

۲- هندوستان عربون کي نظر ۾: مولانا مسعود علي ندوي، دارالمصنفين اعظم ڳڙهه، جلد اول و دوم. جلد اول شايع شده ۱۹۶۰ع ۽ جلد دوم ۱۹۶۲ع.

۳- تاريخ سنڌ: مولانا ابو ظفر ندوي.

۴- جنت‌السنڌ: مولائي شيدائي.

۵- عربي ادبيات مين پاک و هند کا حصه: ڊاڪٽر زبيد احمد: اداره ثقافت اسلاميه، سنه ۱۹۷۳ع.

۶- اسلامي دنيا دسوين صدي عيسوي مين: خورشيد احمد فارق، ندوةالمصنفين دهلي، ۱۹۶۲ع.

۷- مؤرخين اسلام: ڊاڪٽر غلام جيلاني برق، مڪتبه جديد لاهور، ۱۹۷۷ع.

۸- جغرافيه خلافت مشرق: جي. لي. اسٽرينج، اردو ترجمه محمد جميل‌الرحمان، جامعه عثمانيه حيدرآباد، ۱۹۳۰ع.

۹- الفهرست: محمد بن اسحاق نديم، اردو ترجمه: محمد اسحاق ڀٽي، نگران: مولانا محمد حنيف ندوي، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، ۱۹۶۹ع.

---

(۱) عربن "هنرمن" لفظ لکيو آهي، جيڪو اصل ۾ پارسي لفظ "هنرمند" جي بگڙيل صورت آهي.

(۲) عجائب‌الهند.

۱۰- الاخبار الطوال: ابو حنيفه الدينوري، اردو ترجمو: پروفيسر محمد منور، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، ۱۹۶۶ع.
۱۱- الاعلان بالتوبيخ: شمس‌الدين، محمد بن عبدالرحمان السخاوي، اردو ترجمو: ڊاڪٽر سيد محمد يوسف، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، ۱۹۶۸ع.
۱۲- فقهائي هند جلد اول: محمد اسحاق ڀٽي، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، ۱۹۷۴ع.
۱۳- هندوستان مين عربون کي حکومتين: قاضي اطهر مبارڪپوري، مڪتبه عارفين ڪراچي.
۱۴- عربون کي جهاز راني: مولانا سيد سليمان ندوي، اسلامڪ ريسرچ ائسوسيئيشن بمبئي.
۱۵- عرب و هند، عهد رسالت مين: قاضي اطهر مبارڪپوري.
۱۶- عرب و هند، عهد بنو اميه مين: قاضي اطهر مبارڪپوري.
۱۷- عرب و هند، عهد بنو عباس مين: قاضي اطهر مبارڪپوري.

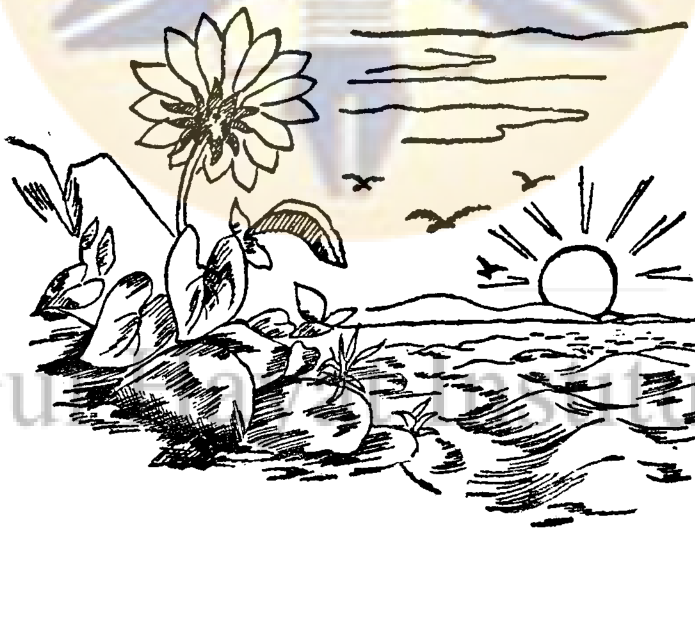

قريشي حامد علي خانائي

فن خطاطيءَ جي مختصر تاريخ

قديم زماني ۾ خطاطي ۽ خوشنويسي هڪ وڏو ڪمالِ فن ڪري سمجهيو ويندو هو. ان جا اصول ۽ قائدا-قانون مقرر ۽ مرتب ٿيل هئا. ٻين علمن ۽ فنن وانگر هن جي تحصيل کان سواءِ تعليم کي نامڪمل ۽ ناقص سمجهيو ويندو هو. بادشاهه، امراءَ ۽ دولتمند ماڻهو پنهنجي اولاد کي خاص طرح هن فن جي تعليم ڏيندا هئا. بادشاهن جي درٻارن ۾ خطاطن ۽ خوشنويسن جي ڏاڍي قدرشناسي ۽ سرپرستي ڪئي ويندي هئي، ۽ انهن کي شاهي درٻارن جي زيب ۽ زينت ڪري سمجهيو ويندو هو. انهن واسطي شاهي خزاني مان ماهيانا وظيفا مقرر ٿيل هوندا هئا. ڪيترن ئي نامور استادن ۽ مشهور خطاطن جا تحرير ڪيل ڪتاب ۽ ڪتبا وڏيءَ قيمت تي وڪامندا هئا.

خطاطيءَ جي فن جي ايجاد متعلق ڪو به مستند تاريخي احوال ڪونه ٿو ملي، ۽ هن جي تاريخ تي اڃان تائين زماني جو ڪافي رَڄُ ۽ لَٽُ چڙهيل نظر اچي ٿو. انهيءَ حالت جي باوجود ايترو معلوم ٿئي ٿو ته هن فن جا جيڪي به نشان ۽ اهڃاڻ مليا آهن، سي گهڻي قدر عرب عالمن ۽ سياحن جي احوالن ۽ تذڪرن مان دستياب ٿيا آهن. دراصل ”خط“ انسان جي هٿن، دل جي امنگن ۽ جذبن جو ترجمان آهي. انساني تمدن جي تاريخ صاف ٻڌائي ٿي ته خطاطي اڪثر علمن جي محافظ ۽ ڪيترن ئي فنن جي بند ٿيل خزانن جي ڪنجي آهي. خطاطي خود هڪ علم به آهي، ۽ هڪ مستقل فن پڻ. انسان جي دل ڪڏهن به جذبن، امنگن ۽ خيالن کان خالي نه رهي آهي ۽ هر زماني ۾ هُن پنهنجي خيالن ۽ جذبن جو اظهار ڪنهن نه ڪنهن نموني ۽ صورت ۾ ڪيو آهي. جڏهن انسان پنهنجي انفرادي زندگي ”سير ۽ شڪار“ واري دور مان گذاري، زراعت ۽ تمدني زندگيءَ ڏانهن قدم وڌايو ۽ ڪيس اجتماعي زندگيءَ جو تصور سامهون آيو، تڏهن پنهنجن خيالن کي محفوظ ڪرڻ لاءِ ڪيس هڪ اهڙي شيءِ يعني ”خط“ جي ايجاد ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيو. اهائي تمدني زندگيءَ جي سڀ کان پهرين ضرورت هئي ۽ انهيءَ طرح سان دنيا ۾ ”خط“ ايجاد ٿيو.

اوائل ۾ جڏهن انسان اسم، فعل ۽ جملي کان واقف نه ٿيو هو، ته ان وقت هو پنهنجن خيالن، احساسن ۽ جذبن جي اظهار ڪرڻ لاءِ تصويرون ڪيڏي ان تي عمل ڪندو هو.

Gul Hayat Institute

مثال طور 'دشمني' ۽ 'عداوت' جي جذبي کي ظاهر ڪرڻ لاءِ هو "نانگ" جي شڪل ڪڍندو هو، 'محبت' ۽ 'پيار' کي ظاهر ڪرڻ واسطي وري هو "ڪبوتر" جي صورت ٺاهيندو هو. پر جڏهن 'جنگ' يا 'لڙائي' جي واقعي کي ظاهر ڪرڻو هوندو هوس ته "شينهن" ۽ "چيتي" جي تصوير ڪڍي پنهنجي خيالن جي تسڪين ڪندو هو(١). انهيءَ قسم جون تصويرون پٿرن ۽ مٽيءَ جي تختين تي ڪڍيون وينديون هيون. ان کان پوءِ وري اهو دور آيو، جنهن ۾ انهيءَ قسم جون تصويرون ذاتن جي پليٽن تي نقش ٿيڻ لڳيون. انهيءَ نموني جون تصويرون مصر، چين، برصغير هند و پاڪ ۽ بابل جي پهاڙن ۽ ڪندرن مان آثار قديم جي ماهرن کي هٿ آيون آهن. انهن تختين کي قديم زماني جي خطاطيءَ جا نمونا ۽ ماخذ سمجهيو وڃي ٿو. انهيءَ قسم جي "تصويري خط" جو نالو ماهرن "هيروغلفي خط" ڏنو آهي. دنيا ۾ جيترا به جدا جدا حروف تهجي آهن، سي سڀئي گهڻي قدر انهيءَ تصويري خط مان نڪتا آهن. "هيروغلفي خط"(٢). پنج هزار ورهيه قبل مسيح، مصر، شام، عراق ۽ چين ۾ رائج هو.

"هيروغلفي خط" کان پوءِ مذهبي عالمن خاص مذهبي طبقي لاءِ هڪ خاص قسم جو ٻيو "خط" ايجاد ڪيو، جنهن کي ماهرن "هيروطيقي خط"(٣) ڪري سڏيو. "هيروطيقي خط" جو نمونو هيءُ آهي:

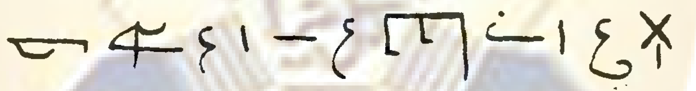

---

(١) هن دور ۾ سنڌ جي ڪيترن مصورن شاهه لطيف رحه جي رسالي جي ڪيترن بيتن جون تصويرون ڪڍيون آهن. ليڪن پنج-ڇهه هزار ورهيه اڳ ۾ به خيالن جي اظهار لاءِ تصويرن کان ڪم ورتو ويندو هو. ان وقت شاعري مصوريءَ ۾ ڪئي ويندي هئي. خطاطي، 'شاعري ۽ مصوري' جي ميلاپ جو ذريعو آهي.

(٢) هيروغلفي خط کي دنيا جي خطن جو ماخذ ڪري سمجهيو وڃي ٿو. مصر، بابل ۽ عراق هيروغلفي خط جي ابتدا ۾ نمايان حصو ورتو آهي. هن خط جا دنيا ۾ خاص ٽي مرڪز هئا: مصر، عراق ۽ چين. مصري هيروغلفي خط ساڄي کان کاٻي طرف لکيو ويندو هو. تصوير نويسي يعني Pictography هيروغلفي خط جي ابتدائي صورت آهي. خيال نويسي يعني Ideography جنهن ۾ تصوير اندر شاعرانه انداز سمايل هجي. صورت نويسي يعني Hicrography جنهن ۾ انسان کي آوازن لاءِ نشان مقرر ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيو. هيءَ آخري ۽ ترقي پذير صورت آهي ۽ هن ۾ هر آواز لاءِ مناسب ۽ مشابهت رکندڙ آوازن واريءَ صورت کان جڏهن ڪٽن واقف ٿيا، تڏهن ان جي صورت ٺاهي ويئي. دراصل اهائي منزل آهي جا اڳتي هلي حرفن جي صورت ۾ ظاهر ٿي.

(٣) هن قسم جي خط لکڻ جي اجازت صرف مذهبي ڪتابن لاءِ مخصوص هئي ۽ عوام الناس کي ان لاءِ منع ٿيل هئي. ان قسم جي خط سکڻ ۽ لکڻ کي عوام لاءِ گناهه سمجهيو ويندو هو. قديم زماني ۾ هيءُ خط مذهبي ڪتابن کان سواءِ مندرن جي پٿرين يا گنبذن يا مقبرن جي اڪيرڻ ۾ ايندو هو.

Gul Hayat Institute

ان زماني جي ماهرن عام ماڻهن جي لاءِ هڪ ٻيو خط ايجاد ڪيو هو، جنهن کي ”ديموطيقي خط“ ڪري چوندا هئا(١). هن خط جو نمونو هيءُ آهي:

انهيءَ دور ۾ جڏهن ”هيروغلفي“، ”هيروطيقي“ ۽ ”ديموطيقي“ خط مصر ۾ رائج هئا ۽ انهن کي ڪافي عروج ۽ ڪمال حاصل هو، ان ساڳئي دور ۾ فينقيون وارن پنهنجي لاءِ هڪ نئون ”خط“ ايجاد ڪيو. ماهرن جو چوڻ آهي ته هيءُ خط، مٿين خطن جي ڀيٽ ۾ زياده آسان ۽ مفيد هو. هن خط ۾ حروفِ تهجيءَ جو گهڻو استعمال هو. فينقي واپاري پنهنجو حساب ڪتاب انهيءَ خط ۾ رکندا هئا. هن کي ”فنيقہ خط“ ڪري چوندا هئا. فنيقہ، شام ۽ فلسطين جي ويجهو آهي. هتان جا ماڻهو واپاري هئا، جن کي فينقي ڪري چوندا آهن. هيءُ خط ٥٠٠ سال ق. م. رواج ۾ هو.

تقريباً انهيءَ ساڳئي زماني ۾ قبطين، يونانين ۽ يهودين به پنهنجي لاءِ الڳ الڳ خط لکڻ ۽ پڙهڻ لاءِ ايجاد ڪيا هئا ۽ اڳتي هلي انهن خطن مان پوءِ ٻيا ڪيترائي خط وجود ۾ آيا: مثلا ”آرامي خط“ مان ”نبطي خط“ ۽ ”پالميري خط“ وجود ۾ آيو. اٽڪل ٢١٢٦ ق. م. ڌاري ٻيو به هڪ خط ايجاد ٿيو، جنهن کي ”حميري خط“ ڪري سڏيو وڃي ٿو. هن خط جا حرف جدا جدا ٿيندا آهن. ”حميري خط“ لوهہ جي ڪلين سان مناسبت رکي ٿو. هيءُ خط يمن ۾ رائج هو ۽ اتان پوءِ عرب جي ٻين ملڪن ۾ ڦهلجي ويو. ”بنو حمہ“ کان ”حيره“ (ڪوفہ) وارن ۽ ”حيره“ وارن کان ”قريشن“ ۽ ”طائف“ وارن اهو خط حاصل ڪيو. مؤرخن ۽ ماهرن جو چوڻ آهي ته اسلام جي اچڻ وقت عرب ۾ ”حميري خط“ يا ”انباري خط“ رواج ۾ هو، جنهن کي مڪي وارن ”حيره“ وارن کان سکيو هو. غالباً بعد ۾ انهيءَ کي ”ڪوفي خط“ جي نالي سان سڏيو ويو.

”ڪوفي خط“ چوٿين صدي عيسويءَ ۾ ايجاد ٿيو. تاريخ ۾ اچي ٿو ته ”حرب بن اميہ“ ڪوفي مان انهيءَ خط جي باقاعدي تعليم وٺي آيو هو. عرب جا ماڻهو ان وقت تائين خطاطيءَ جي فن مان واقف ڪونہ هئا. اسلام ۾ جنگِ بدر جو مشهور واقعو آهي، جنهن ۾ ڪيترائي جنگي قيدي اهڙا هئا، جي خطاطيءَ جي فن جي ڄاڻ رکندا هئا. حضرت رسول ڪريم صلعم جن انهن جنگي قيدين تي اهو ڪم رکيو هو ته هو عربن کي خطاطيءَ جي سکيا ڏين.

---

(١) ’هيراطيقي‘ ۽ ’ديموطيقي‘ خط جي لکڻ ۾ ڏاڍي تڪليف ٿيندي هئي. ان ڪري شڪستہ خط جي نموني ۾ هڪ خط ايجاد ڪري ’هيراطيقيءَ‘ سان ملائي لکندا هئا. ان کي ”ڪرسيني خط“ چوندا هئا. هن ۾ ڪجهہ ليڪون ۽ تصويرون هيون. مصر ۾ سؤ سال ق. م. رواج ۾ هو.

Gul Hayat Institute

تاريخ جي مطالعي مان اها ڳالهه به ظاهر ٿئي ٿي ته اسلام کان اڳ ۾ عرب ۾ لکڻ پڙهڻ جو رواج بلڪل گهٽ هو. عرب جي سرزمين ۾ جڏهن اسلام جي روشن شمع پنهنجي تجلي ڏيکاري ۽ هر طرف کان روشني ڦهلجي ويئي، تڏهن عربن پڻ علم ۾ وڏي دلچسپي ورتي. اسلام جي شروع ۾ مڪي ۾ صرف سترهن ماڻهو هئا، جي "ڪتابت" جي فن مان واقف هئا. اسلام عربن ۾ علم حاصل ڪرڻ سان گڏوگڏ ڪتابت جي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ شوق پيدا ڪيو. رسول اڪرم صلي الله عليه و سلم جن پنهنجي پاڪ حياتيءَ ۾ ٿي مسلمانن کي تعليم، علم ۽ ڪتابت سکڻ تي تمام گهڻو زور ڏنو، جنهن جا ڏاڍا سٺا نتيجا نڪتا. تاريخ اسلام ۾ اچي ٿو ته عرب جو مشهور شاعر لبيد رضه، اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي سڄي حياتي قرآن پاڪ جي ڪتابت لاءِ وقف ڪري ڇڏي. حضرت عبدالله بن مسعود رضه چار دفعا قرآن پاڪ جي ڪتابت ڪئي هئي. هڪ دفعو حضرت نبي ڪريم صلعم جن جي زندگيءَ ۾، ٻيو پيرو مڪمل قرآن شريف بترتيب شانِ نزول لکيائين. ٽيون ۽ چوٿون دفعو حضرت ابوبڪر رضه ۽ حضرت عثمان رضه جي دور خلافت ۾ قرآن مجيد جي ڪتابت ڪئي هئائين.

اسلام جي انهيءَ اوائلي دور ۾ قرآن شريف به انهيءَ "ڪوفي خط" ۾ لکيو ويو. حضرت ابوبڪر رضه ۽ حضرت عثمان رضه جيڪي قرآن پاڪ جا نسخا قلمبند ڪرايا هئا، سي اڪثر ان "ڪوفي خط" ۾ هئا. "ڪوفي خط" جا حرف، پنهنجي حسن ۽ نفاست سان گڏ نقطن ۽ اعرابن کان خالي هئا. عربي، عربن جي مادري زبان هئي، تنهن ڪري هو ان کي نقطن ۽ اعرابن کان سواءِ صحيح نموني ۾ پڙهي ۽ سمجهي سگهندا هئا. خلافت راشده جي زماني ۾ عرب جا ڪيترا عالم ڪتابت جي فن کان چڱيءَ طرح واقف هئا ۽ ڪيترائي اصحابي خوشنويس پڻ هئا. حضرت علي ڪرم الله وجه ته انهيءَ فن جو امام ڪري مڃيو وڃي ٿو. سندن تعليم ۽ تحسين "خط" جي سلسلي ۾ تمام گهڻيون هدايتون مروي آهن. "خط" جي سلسلي ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي ڳالهيون مثلا مس ۾ سوف وجهڻ جو طريقو، قلم جي بناوت ۽ هن فن جا ٻيا ڪي بنيادي اصول حضرت علي رضه جي طرف منسوب ڪيا وڃن ٿا. جڏهن عجمي قومون اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيون، ته حرفن ۽ اعرابن جي آچارڻ ۾ غلطيون ٿيڻ لڳيون. حضرت علي رضه جي خلافت ۾ سندس هڪ شاگرد ابوالاسود دوئلي (المتوفي ٦٨٨ع)(١) ساڳيءَ شڪل وارا جدا جدا مخرج رکندڙ حرفن جي آچارن ۾ فرق ڏيکارڻ لاءِ نقطا ايجاد ڪيا(٢). جهڙوڪ: ب. ت. ث، ج. خ، د. ذ، ر. ز، س. ش، ص. ض، ط. ظ، ع. غ (٣).

---

(١) ڪن عالمن جو قول ته حرفن جي نقطن ايجاد ڪرڻ جو سهرو يحيا بن حمير جي سر تي آهي. ڪن جو خيال آهي ته ابوالاسود دوئلي نه، بلڪ نصر بن عاصم الليثي آهي. حضرت عبدالله بن عمر رضه ۽ حضرت امام حسين عليه السلام انهيءَ فن ۾ مهارت رکندڙ هئا. مروان بن حڪم حضرت عبدالله بن عمر رضه کان خطاطيءَ جي فن جي تعليم ورتي هئي.

(٢) ابن نديم، "ڪتاب الفهرست"، ص ٦.

(٣) ايضاً.

بنوآميہ جي اوائلي دور تائين اهو طريقو رائج هو، پر اهي نقطا سپ پاڻ ۾ هم شڪل هوندا هئا. انهن نقطن جي وچ ۾ فرق ظاهر ڪرڻ لاءِ جدا جدا نقطن ۾ مختلف قسمن جا رنگ پريا ويندا هئا. ليڪن اهو طريقو به ايترو موثر ثابت نہ ٿيو. حضرت معاويہ (سنہ ٤١ھ کان ٥٩ھ) جي دور ۾ "قطبہ" نالي هڪ ڪاتب آبِ زر سان سموري قرآن پاڪ جو نسخو تيار ڪيو. قطبہ "ڪوفي خط" چئن نمونن جو ايجاد ڪيو هو.

عبدالملڪ بن مروان (سنہ ٦٥ھ کان ٨٦ھ) جي زماني ۾ حجاج بن يوسف ثقفيءَ حرفن جي وچ ۾ فرق معلوم ڪرڻ واسطي نقطا قائم ڪيا، ۽ حرفن جي حرڪات ۽ سڪنات جي صحت واسطي اعرابن جون علامتون ايجاد ڪيون(١). اهڙيءَ طرح سان اڳتي هلي مخرجن جي وڏيڪ صحت لاءِ فنِ تجريد ۽ فنِ قرات ايجاد ٿيو. انهيءَ تبديليءَ سان گڏ "ڪوفي خط" جي ظاهري شڪل ۾ ڪافي تبديلي آئي. ٽئين صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين ان جي تصحيح ۾ نمايان اضافو ٿيندو رهيو ۽ ان خط جا اڪابر ڪاتب پيدا ٿيندا رهيا، جن انهيءَ فن ۾ نيون نيون جدتون آنديون. علامہ ابن نديم انهيءَ فن متعلق تفصيل سان روشني وڌي آهي. انهيءَ ڦيرگهير جي باوجود، هن خط ۾ ڪابہ ٽئين بنيادي تبديلي ڪانہ آئي(٢)، باقي اهو نئون ايجاد ڪيل خط باقاعدي "ڪوفي خط" سڏجڻ لڳو.

بنوآميہ جي دور ۾ فنِ خطاطيءَ ۾ سڀ کان وڌيڪ شهرت خالد بن الهياج حاصل ڪئي. هيءُ وليد بن عبدالملڪ (سنہ ٨٦ھ کان ٩٦ھ) جو معاصر هو، ۽ حضرت عمر بن عبدالعزيز (سنہ ٩٩ھ کان ١٠١ھ) جي دور تائين زندہ هو. هن مديني پاڪ ۾ مسجد نبويءَ تي "سورة الشمس" سون جي پاڻيءَ سان لکي هئي، جا ڪنهن زماني تائين قائم رهي. هن حضرت عمر بن عبدالعزيز جي حڪم تي هڪ قرآن شريف جو نسخو تيار ڪيو هو، جو نهايت حيرت ۾ وجهندڙ هو.

تابعين مان حضرت خواجہ حسن بصري رضہ خطاطيءَ جي فن ۾ وڏي مهارت رکندو هو. مشهور صوفي بزرگ مالڪ بن دينار پنهنجي دور جو نامور خطاط هو. هو پئسن تي قرآن پاڪ جي ڪتابت ڪري ڏيندو هو ۽ اُن تي ئي سندس گذر سفر هو. بنوآميہ جي آخري دور ۾ مروان الحمار بن محمدؐ (سنہ ١٢٧ کان ١٣٢ھ) جو ميرمنشي عبدالحميد بن يحرا بن سعيد (المتوفي سنہ ١٣٢ھ) "ڪوفي خط" جو بينظير خوشنويس ٿي گذريو آهي. پري پري کان ماڻهو اچي سندس ڪتابت ڏسندا هئا. انهن خطاطن کان سواءِ آموي دور ۾ پيا بہ ڪيترائي خطاط ۽ خوشنويس ٿي گذريا آهن، جن مان سام بن لوي بن غالب ۽ ابويحيٰ وڏا اعليٰ درجي جا نامور ۽ قابل ذڪر خطاط هئا. انهيءَ ۾ ڪوبہ شڪ ناهي تہ بنوآميہ دور ۾ "ڪوفي خط" ڪي ترقي

---

(١) ابن خلڪان، ج اول، ص ٢٢١.

(٢) ابن نديم "ڪتاب الفهرست"، ص ١٢-١١١.

ڪرڻ جو ڪافي موقعو مليو، ليڪن تاريخي لحاظ ڪان هن فن حقيقي ترقي ۽ معراج عباسين جي دور ۾ حاصل ڪيو(۱).

---

(۱) قبطي خط: مصر ۾ ڪجهه ماڻهن مسيحي دين اختيار ڪيو، جن کي قبطي ڪري چوندا آهن. انهن هڪ خط ايجاد ڪيو، جنهن کي "قبطي خط" سڏيو ويندو آهي. هنن ۲۵ حرف يونانين ڪان ۽ ۷ حرف "ديموطيقي خط" ڪان وٺي، سڀ ملائي ۳۲ حرفن مان حرف تهجي ايجاد ڪيو. هن خط جي شڪل انگريزي حرفن جي صورت واري آهي.

آرامي خط: آرامي قوم اتر فرات ۽ دجلا درياهه جي آسپاس رهندي هئي. هنن "فنيقون خط" مان پنهنجي قوم لاءِ هڪ خط ايجاد ڪيو. هيءُ خط انطاڪيه ڪان مڪي ۽ مصر ڪان وچ ايران تائين رائج هو. هن خط جو نمونو هيءُ آهي:

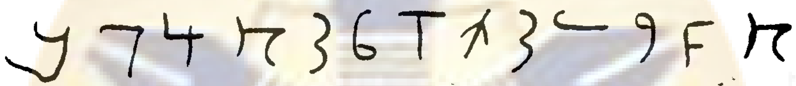

پهلوي يا قديم ايراني خط: هيءُ ايران جو قديم ميخي خط هو، جو مصر ۽ عراق ڪان ايرانين حاصل ڪيو هو. هيءُ خط هندوستان جي "هندي خط" جي هم شڪل هو. قبطين جي خط مان ڇهين صدي عيسويءَ ۾ "يوناني خط" ايجاد ڪيو ويو. "يوناني خط"، قبطي، سيرياڪ خط جي "ارمني خط" سان ملندڙ جُلندڙ خط هو. يونانين سان رومين جا خاص تعلقات هئا، ۽ انهيءَ ميلاپ جي اثر هيٺ "لاطيني خط" وجود ۾ آيو. يورپ جي اڪثر ملڪن جهڙوڪ: جرمني، فرانس، هالينڊ، پرتگال، انگلستان ۽ اٽليءَ وغيره ۾ هيءُ خط رائج ٿيو.

عبراني خط: يهودين پنهنجي لاءِ "فينقي خط" جي مدد سان هيءُ خط ايجاد ڪيو. حضرت موسيٰ عليه السلام جو لکيل توريت انهيءَ قديم "عبرالي خط" ۾ تحرير ٿيل هو. هيءُ خط اڄڪلهه متروڪ ٿي چڪو آهي. جديد "عبراني خط" پهرين صدي ق. م. ۾ ايجاد ٿيو ۽ "فينقي خط" جي هم شڪل هو.

نبطي خط: هيءُ خط حضرت ابراهيم عليه السلام جي قبيلي "نبط" ڏانهن منسوب آهي، جيڪو فلسطين ۽ سينا ۾ آباد ٿيل نبط قوم ۾ رائج هو. هيءَ قوم ٻي صدي عيسويءَ ۾ رومين ڪان تنگ ٿي، عرب ۾ اچي آباد ٿي ۽ حجاز جي آتر ۾ اچي رهي. هيءُ بدوين ۽ صحرا نشينين جو خط هو. هيءُ خط "پالميري خط" جي هم شڪل هو.

پالميري خط: هيءُ خط "آرامي خط" مان ايجاد ڪيو ويو. پالميرا مصر ۾ هڪ علائقو آهي. "پالميرا خط" شهري متمدن قومن ۾ رائج هو. هن خط جا ڪتبا لنڊن ۾ آڪسفورڊ جي عجائبخاني ۾ محفوظ آهن. هن خط مان "سيرياڪ خط" ايجاد ٿيو، جو سترڪ جي عيسائين ۾ رواج ۾ هو ۽ اٺين صدي عيسويءَ ۾ فنا ٿي ويو.

Gul Hayat Institute

عباسي دور ۾ حڪومت جي باني ابوالعباس سفاح (سنہ ۱۳۲ھ کان ۱۳۶ھ) جي دور ۾ ضحاڪ بن عجلان (المتوفي ۱۵۴ھ) مشهور خوشنويس ۽ ڪاتب ٿي گذريو آهي. هن "قطبہ" جي ايجاد ڪيل خط جي ڪيترن ئي خامين ۽ اوڻاين کي دور ڪيو. ليڪن جنهن "ڪوفي خط" کي ترقيءَ جي معراج تي پهچايو، اهو اسحاق بن حماد (المتوفي ۲۱۰ھ) هو. اسحاق "ڪوفي خط" مان اٽڪل هڪ درجن عربي خط ايجاد ڪيا هئا ۽ اهي سڀئي نمونا خفي ۽ جلي يا اوسط قلم سان لکيا ويندا هئا. اسحاق بن حماد نہ صرف نامور خوشنويس هو، بلڪ انهيءَ فن ۾ اجتهاد جو درجو پڻ رکندو هو.

خليفو هارون رشيد عباسي (سنہ ۱۷۰ھ کان ۱۹۳ھ) پنهنجن اڳين جاءِ نشينن وانگر خطاطيءَ جي فن جو وڏو سرپرست هو. خشام بصري ۽ مهدي ڪوفي سندس دور جا مشهور خطاط هئا. هي ٻئي قرآن پاڪ جي ڪتابت ڪندا هئا. مامون رشيد (سنہ ۱۹۸ھ کان ۲۱۸ھ) پڻ پنهنجي پيءُ وانگر هن فن جو وڏو سرپرست ۽ قدردان هو. هن جي دور ۾ خطاطيءَ جي فن وڏو عروج حاصل ڪيو. مامون رشيد جو درٻاري محرر، جو ابراهيم شجريءَ جو شاگرد هو، فن خطاطيءَ جو اعليٰ اُستاد هو. هيءُ پهريون شخص هو، جنهن انهيءَ فن جا اصول، قاعدا ۽ قانون مرتب ڪيا(۱). مامون رشيد جو اُستاد امام ڪسائي (المتوفي ۱۸۲ھ) نحو، ادب، قرات ۽ علم خط جو امام هو. هن خطاطيءَ جي فن ۾ ڪافي سڌارا عمل ۾ آندا. سندس اصلاح ڪيل خط ان زماني ۾ ڪافي مقبول رهيو. خاص طرح ڪوفي وارن ان کي ڏاڍو پسند ڪيو(۲). مامون رشيد جو وزيراعظم ذوالرياستين هڪ مخصوص قسم جو خط ايجاد ڪيو هو، جنهن کي "قلم الرياستي" ڪري چوندا آهن(۳).

خليفي مقتدر باالله (سنہ ۲۹۵ھ کان ۳۲۰ھ) جي زماني ۾ ابو علي بن محمد بن علي بن حسن بن مقلہ بيضاوي(۴) پيدا ٿيو، جو تاريخ ۾ "ابن مقلہ" جي نالي سان مشهور آهي.

---

(۱) شبلي نعماني، "المامون"، ص ۱۹۵. (۲) صحيفہ خوشنويسان، ص ۲۵ کان ۲۷. (۳) ايضاً.

(۴) ابن مقلہ مشهور خطاط الاحوال (المحرا) جو شاگرد هو. ۲۱- شوال ۲۷۲ھ ۾ بغداد ۾ ڄائو هو ۽ پنهنجي سموري تعليم بغداد ۾ ئي حاصل ڪيائين. پاڻ وڏو جيّد عالم ۽ ڪمالات جو صاحب هو. علم فقہ، تفسير، ادبيات، شعر، خوشنويسي ۽ انشا پردازيءَ ۾ پنهنجو مَٽُ پاڻ هو. هن پنهنجي علمي استعداد ۽ ڪمال جي باعث دربار خلافت تائين رسائي حاصل ڪئي ۽ خليفي مقتدر باالله عباسيءَ جو وزير ٿيو. هي عباسي خلافت جي انحطاط جو دور هو. درٻاري سازشن ۽ جوڙ توڙ جو زمانو هو. انهن حالتن جي اثر هيٺ ابن مقلہ کي وزارت جو قلمدان ڇڏڻو پيو. سنہ ۳۱۶ھ ۾ کيس وري ٻيهر وزير بنايو ويو، مگر جلد ئي کيس معزول ڪري قيد ڪيو ويو. جڏهن ته خليفي الراضي عباسيءَ سندس ساڄو هٿ وڍائي ڇڏيو هو. مگر ابن مقلہ پنهنجي کاٻي هٿ سان لکڻ جي مشق شروع ڪئي، ۽ ان ۾ بہ ساڳي مهارت حاصل ڪيائين. آخر ۾ خليفي الراضيءَ ابن مقلہ کي سنہ ۳۲۸ھ ۾ قتل ڪرائي ڇڏيو.

Gul Hayat Institute

هو خليفي مقتدر بالله جو وزير هو ۽ خطاطيءَ جي فن ۾ امام ۽ مجتهد جو درجو رکندو هو.
هن کي خطاطيءَ جي فن ۾ اهو مقام حاصل هو، جيڪو فلسفي ۾ ارسطوءَ کي ۽ تعليم ۾ افلاطون کي حاصل آهي. ابن مقلہ خطاطيءَ جي فن ۾ وڏو انقلاب آندو ۽ ڪيترين ئي نيون تبديليون ڪيون، جن جا اثر اڄ تائين ظاهر آهن. هيءُ پهريون شخص آهي، جنهن "عربي خط" جا نوان قاعدا ۽ قانون مقرر ڪيا. هن "ڪوفي خط" ۾ تبديلي آڻي، هڪ نئون خط ايجاد ڪيو، جو پنهنجي خوبصورتي ۽ نفاست ۾ ضرب‌المثل هو(۱). هن حرفن جي تحرير ۾ قلم جي قط کي ناپ جي اڪائي ٺهرايو. قلم جي حساب سان هن سڀ کان اول "الف" جي نسبت قائم ڪئي. ۱:۶ جي نسبت کي "فاصلہ" چيو ويندو آهي. بعد جي خطاطن ۱:۶ جي نسبت بجاءِ ۱:۷ ۽ ۱:۸ جي نسبت مقرر ڪئي. هن آن نئين ايجاد ڪيل خط جو نالو "بديع و محقق" رکيو. انهيءَ خط مان وري "خطِ ثلث و ريحان" ايجاد ڪيو ويو(۲). "خط بديع و محقق" اڳتي هلي "خط نسخ"(۳) جي صورت اختيار ڪئي. "خط نسخ" ڏاڍو سهڻو ۽ دلڪش هو ۽ پنهنجي سيني اڳين خطن کان وڌيڪ بهتر ۽ ناسخ هو، ان ڪري هن خط کي "خط نسخ" ڪري سڏيو ويو.

"خط نسخ" ڪتابن جي عام تحريرن ۾، ۽ "ثلث"(۴) و "ريحان" وري ڪتبن جي سرخين جي لکڻ جي واسطي استعمال ۾ اچڻ لڳو. انهن سيني خطن مان "خط نسخ" کي تمام گهڻي مقبوليت حاصل ٿي. هيءُ خط قرآن پاڪ جي لکڻ واسطي ڪم اچڻ لڳو ۽ ان لاءِ ئي مخصوص رهيو، ڇاڪاڻ ته هيءُ خط "ڪوفي خط" جي مقابلي ۾ وڌيڪ سادو، سولو ۽ واضح آهي.

---

(۱) الفخري، ص ۲۴۴.
(۲) پيدائش خط و خطاطان، ص ۹۲.
(۳) "خط نسخ" جو مشهور نالو "خطِ عربي" آهي. سنہ ۳۱۰ھ ۾ "نبطي خط" جي مدد سان ابن مقلہ ايجاد ڪيو هو. هن کي "نسخ" ان ڪري چوندا آهن، جو هن کان پوءِ اڳيان سڀ خط "ناسخ" آهن. هن خط مان ريحان، رقاع، توقيع، ثلث ۽ طغرا ايجاد ڪيا ويا. "قل هوالله احد الله الصمد" هن خط جو نمونو آهي. (مولانا غلام محمد "هفت قلم"، "تذڪره خوشنويسان"، ص ۳۲).
(۴) ثلث: "خط جلي" کي "ثلث" ۽ "خط خفي" کي "نسخ" ڪري چوندا آهن. هن کي "ثلث" ان ڪري چوندا آهن، جو قديم "حيره" ۽ "ڪوفي خط" کان پوءِ هيءُ ٽئين قسم جو خط آهي. قديم زماني ۾ جو به ڪاتب جڏهن هيءُ خط سکي پڙ ٿيندو هو ته گويا هن فنِ خطاطيءَ جو اڌ حاصل ڪيو.
خط توقيع: "خط جلي" کي توقيع چوندا آهن. هن جي معنيٰ آهي ته اهو خط، جو شاهي فرمانن لکڻ لاءِ ڪم اچي. هن خط جو موجد ابراهيم شجري آهي. (خط و خطاطي، ص ۳۴)
رقاع: هيءُ خط رقعن تي لکيو ويندو هو ۽ "خط محقق" وري پيمائش لاءِ ڪتب آندو ويندو هو.
ريحان: هيءُ تفريحي قسم جو خط هو. هن جو رواج هاڻي ختم ٿي چڪو آهي. هيءُ خط سهڻو ۽ دلڪش هو ۽ نزاڪت ۾ ريحان جهڙو هو. (صحيفہ خوشنويسان، ص ۳۲ ۽ ۳۳)

Gul Hayat Institute

ڪن روايتن ۾ اچي ٿو ته ابن مقله عربي ابجد جي قديم ترتيب کي بدلائي، موجوده ترتيب کي رواج ۾ آندو، جاڪاڻ ته ڦيرگهير وڌيڪ آسان ۽ مفيد آهي(۱).

ابن مقله هن فن ۾ پنهنجا ڪيترائي شاگرد پيدا ڪيا، جن مان عبدالله بن اسد بن علي القاري ۽ محمد بن السماني خاص طور تي مشهور آهن. ابن مقله کان پوءِ سندس شاگرد علي بن هلال البغدادي، جو تاريخ ۾ "ابن بواب" (المتوفي سنه ۴۲۳هه) جي نالي سان مشهور آهي، پنهنجي زماني جو نامور خطاط ٿي گذريو آهي. هن ابن مقله جي ايجاد ڪيل خطن کي زور وٺايو. غالباً ان سموري دور ۾ "خطِ نسخ" رائج رهيو(۲). هن جي باري ۾ مشهور خطاط ابو عبدالله جعفر بغداديءَ جو قول آهي ته ابن بواب قرآن پاڪ جو هڪ ورق ٽن مهينن ۾ لکي پورو ڪندو هو(۳).

ابن بواب جو شاگرد محمد بن عبدالملڪ هن فن ۾ وڏو ڪمال رکندو هو. ڪانئس ڪيترن خطاطيءَ جي فن ۾ سکيا حاصل ڪئي هئي. انهن مان مشهور خطاط ۽ محدث خاتون زينب بنت احمد الابريه الدينوريه وڏو بلند مقام رکندي هئي، ۽ ياقوت بن عبدالله ملڪي موصليءَ جي معاصر هئي. ياقوت بن عبدالله الحمري پڻ وڏو خطاط ۽ خوشنويس ٿي گذريو آهي. سندس شاگردن جو حلقو تمام وسيع هو. سندس وڏن شاگردن مان ياقوت بن عبدالله الرومي المستعصمي (المتوفي سنه ۶۹۱هه) اسلامي تاريخ ۾ نامور ڪاتب ٿي گذريو آهي. هن ابن البواب جي فن کي ڪمال تي رسايو. ياقوت مستعصميءَ جي هٿ جا لکيل ڪتاب ۽ قرآن پاڪ جا نسخا اج به دنيا جي وڏن ڪتبخانن ۾ موجود آهن(۴). ياقوت مستعصميءَ جا هيٺيان ڇهه مشهور شاگرد ٿي گذريا آهن:

۱. ارغوان بن عبدالله ڪاملي.
۲. يوسف مشهدي.
۳. نصرالله طبيب ملقب به صدر عراقي.
۴. شيخ زاده احمد سهروردي.
۵. مبارڪ شاهه بن قطب تبريزي.
۶. سيد حيدرعلي جلي نويس.

انهن خطاطن جي ذريعي فنِ خطاطي ايران ۾ وڏي ترقي ڪئي. انهن ڇهن ماهر خطاطن کي سندن خدمتن جي عيوض "استادانِ شش گانه" جي نالي سان تاريخ ۾ ياد ڪيو ويندو آهي.

ابن مقله جي ايجاد ڪيل خطن کان اٽڪل ٻارهن سال پوءِ يعني سنه ۳۲۲هه ۾ ايران ۾ "خط تعليق" ايجاد ٿيو. انهيءَ خط جو موجد ۽ معلم حسن فارسي(۵) چيو وڃي ٿو. هن خط جو نمونو هيءُ آهي:

---

(۱) عبدالقيوم- "تدريس نسخ"، ص ۸. (۲) ابن خلڪان، ج ۲، ص ۳۱.
(۳) صحيفه خوشنويسان، ص ۲۸. (۴) سياره ڊائجسٽ "قرآن نمبر"، ج ۳، ص ۴۰۶.
(۵) حسن بن حسين علي فارسي، حسن فارسي عرف عام عمادالدوله ديلميءَ جو همعصر هو. چوٿين صدي هجريءَ ۾ انتقال ڪيائين. (پيدائش خط و خطاطان، ص ۱۵۶).

Gul Hayat Institute

تبولى الصاكين والذين

ملا ڪاتب چلپيءَ ڇهن خطن جو ذڪر ڪيو آهي. اهي ڇهه خط هيءُ آهن: ثلث، نسخ، تعليق، ريحان، محقق و بديع ۽ وقاع(١). انهن خطن جو اسان اڳ ۾ ذڪر ڪري آيا آهيون. عباسين جي دور ۾ صاحب معجم الادباء ۽ ياقوت بن عبدالله رومي مستعصمي، جنهن جو احوال اسان مٿي ڪري آيا آهيون، "خط نسخ" ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس هٿ جي لکيل ڪتابن جا صفحا سون جي اگهه تي وڪامندا هئا. عباسي خليفي مستعصم بالله جو درباري خوشنويس هو. انهيءَ زماني ۾ پيا به ڪيترائي خوشنويس پيدا ٿيا، جن جو ذڪر "ڪشف الظنون" واري صاحب ڪيو آهي(٢). خط جي ترقي ۽ ان جي متعلق خطاطن هن فن جي ڪتابت جا اصول ۽ قاعدا قانون مرتب ڪيا ۽ ان جي مزيد ترقي ۽ تحقيق لاءِ وڏا وڏا ڪتاب تصنيف ڪيا. قلم تراشي، روشنائي سازي، ڪاغذ ۽ ڪتابت وغيره جون ترڪيبون ناهيون. اهڙيءَ طرح سان خطاطيءَ هڪ مستقل فن جي حيثيت حاصل ڪئي. ابن نديم، طاش ڪبريٰ زاده ۽ ملا ڪاتب چلپيءَ ان جو بيان ڪيو آهي.

"خط تعليق"، جنهن جو موجد حسن فارسي هو، شاهي فرمانن ۽ مراسلات ۾ گهڻو استعمال ٿيندو هو. "تعليق" جي معنيٰ آهي لٽڪائڻ. جيئن ته هن خط جو هرهڪ حرف ٻئي حرف سان ملايو ويندو آهي. ان ڪري هن کي "تعليق" چيو ويندو آهي. هيءُ خط 'رقاع ۽ توقيع' مان ٺاهيو ويو آهي. مصر ۽ ترڪيءَ ۾ انهيءَ خط کي "ديواني" چيو ويندو آهي. هيءُ خط "شڪسته" سان تمام گهڻو ملي ٿو(٣).

عباسين وانگر اندلس ۾ به مسلمانن فنِ خطاطيءَ ۾ ڪافي دلچسپي ورتي. الحمرا جا ڪتبا ان ڳالهه جي شاهدي ٿا ڀرين. انهيءَ زماني ۾ اندلس ۾ به ٻنهي "خطِ ڪوفي" ۽ "خط نسخ" جو استعمال ٿيندو هو. جيئن ته اندلس جي مسلمانن هڪ خاص قسم جو خط ايجاد ڪيو هو، جنهن کي "اندلسي يا قرطبي" خط ڪري چوندا هئا.

مصر ۾ فاطمي خليفن ۽ مملوڪ حاڪمن خطاطيءَ جي فن کي تمام گهڻو زور وٺايو ۽ هن فن جي ڏاڍي سرپرستي ڪئي. قاهره ۽ فسطاط ۾ انهيءَ فن جا وڏا اهم مرڪز قائم هئا. ڪيترا فاطمي خليفا خود به وڏا خوشنويس ۽ ڪاتب هئا. مملوڪن جي دور ۾ به گهڻا ناليرا خطاط پيدا ٿيا، جن مان شيخ شمس الدين بن علي الزفتاوي، احمد العلقشدي، صبح الاعشر شيخ

(١) ڪشف الظنون، ج اول، ص ۴٦٦.

(٢) ڪشف الظنون، ج اول، ص ۴٦٦.

(٣) صحيفه خوشنويسان، ص ٣٧.

Gul Hayat Institute

زين الدين بن شعبان بن دائود الاماري وڏا خوشنويس ۽ خطاط ٿي گذريا آهن. شيخ زين الدين ڀهريون عالم آهي، جنهن خطاطن لاءِ تعليمي نصاب مرتب ڪيو ۽ تحصيل ڪرڻ کان پوءِ سند ڏيڻ جو رواج وڌو(١).

ستين صديءَ جي وچ ڌاري مٿيان بيان ڪيل سمورا خط مروج هئا، خاص طرح "خطِ نسخ" زياده استعمال ۾ هو. عربي ۽ فارسيءَ جا قديم ڪتاب اڪثر ڪري انهيءَ خط ۾ لکيل ملن ٿا. ستين صديءَ ۾ "خطِ نسخ" ۽ تعليق کي ملائي، هڪ نئون خط مروج ڪيو ويو، جو "خطِ نسخ" کان وڌيڪ خوبصورت ۽ دلڪش هو. انهيءَ نئين خط جو موجد "خواجه مير علي تبريزي" هو(٢). قاضي نورالله شوستري "مجالس المومنين" ۾ سندس تعريف ۾ مولانا سلطان علي مشهديءَ جو هڪ قصيدو ڏنو آهي:

نسخ و تعليق گر خفي و جلي است،
واضع الاصل خواجه علي است،
وضع فرمود اوز ذهن: دقيق،
از خطِ نسخ و از خطِ تعليق.

جيئن ته اهو خط اوائل ۾ "نسخ و تعليق" ڪري سڏيو ويندو هو، پر گهڻي استعمال ۾ اچڻ سبب "نستعليق" جي نالي سان سڏجڻ ۾ آيو(٣). پر علامه ابوالفضل جي بيان مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته اهو "خط نستعليق" ان کان گهڻو وقت اڳ ۾ رائج هو(٤). انهيءَ بيان مان اهو صاف طرح سان واضح ٿئي ٿو ته هيءُ خط خواجه صاحب کان اڳ ۾ ئي ايجاد ٿي چڪو هو. هن صرف ان ۾ حسن ۽ نفاست پيدا ڪئي ۽ ان جا قائدا ۽ قانون مرتب ڪيا(٥).

---

(١) عبدالقيوم، "تدريس نسخ"، ص ٩١.

(٢) ڪن عالمن جو رايو آهي ته "خط نستعليق" ٺائين صدي هجريءَ ۾ ايجاد ٿيو ۽ خواجه مير علي تبريزي ان جو موجد هو. "خط نستعليق" جي باري ۾ چون ٿا ته مير علي تبريزيءَ الله تعاليٰ کان دعا گهري هئي ته "يا الله! مون ضعيف جي ذريعي ڪو اهڙو خط دنيا ۾ ايجاد ٿئي، جو پنهنجي حسن ۽ خوبيءَ ۾ لاجواب هجي." الله جي دربار ۾ سندس اها دعا مقبول ٿي ۽ هڪ رات خواب ۾ ڏٺائين ته حضرت علي ڪرم الله وجهه فرمائين ٿا ته بدڪ ۽ مرغابيءَ جي ڳچي، پَرَ ۽ اکيون ته ڏس ته ڪهڙيون نه گولائيءَ ۾ خوشنما آهن. انهيءَ تي چڱيءَ طرح سان غور ڪري، هڪ نئون خط ايجاد ڪر. انهيءَ اشاري تي خواجه مير عليءَ هڪ نئون خط ايجاد ڪيو. هيءُ خط "نسخ" ۽ "تعليق" مان ٺاهيو ويو. نسخ ۽ تعليق جو لفظ پاڻ ۾ ملي "نستعليق" ٿي پيو. (عبدالقيوم - "تدريس نسخ"، ص ١٩)

(٣) مولانا غلام محمد "هفت قلم" - "تذڪره خوشنويسان"، ص ٤٣.

(٤) علامه ابوالفضل - "آئين اڪبري"، ج اول، ص ٧٥.

(٥) ايضاً.

خواجه مير عليءَ جي شاگردن مان مولانا جعفر تبريزي ۽ مولانا اظهر وڏا باڪمال خطاط ٿي گذريا آهن. انهيءَ کان سواءِ هن دور جا ٻيا به ڪي مشهور خطاط ٿي گذريا آهن، جهڙوڪ: مولانا محمد، مولانا باري هروي ۽ مولانا مشهدي. مولانا مشهدي، مولانا اظهر جو شاگرد هو ۽ سلطان حسين مرزا جو خاص درباري هو. مولانا مشهدي سيني ۾ يگانهءِ روزگار خوشنويس هو. سندس شاگردن مان سلطان محمد خندان، سلطان محمد نور، مولانا علاءُالدين هروي، مولانا زين‌الدين، مولانا عبيدي نيشاپوري ۽ محمد قاسم شادي شاه، ماهر استاد ۽ بلند پايه خوشنويس ۽ ڪاتب ٿي گذريا آهن. انهن کان پوءِ مولانا مير علي هروي(١) هن فن جو امام ٿي گذريو آهي. اهي سڀ مٿيان بيان ڪيل خوشنويس ايراني هئا(٢).

"خط نستعليق" جي ايجاد ٿيڻ کان پوءِ اٽڪل ٻه صديون بعد يعني سنه ١١٠٠ هه ۾ "خط نستعليق" ۽ "خط تعليق" کي ملائي "خط شڪسته" وجود ۾ آندو ويو، ان کي "ديواني خط" به چوندا آهن. هن خط جو موجد 'مرتضيٰ قلي خان شاملو' آهي. پر "صحيفه خوشنويسان" جي مصنف جو قول آهي ته هن خط جي ايجاد ڪرڻ جو سهرو "مرزا احمد حسن" ۽ "مرزا حيات علي خان" جي سر تي آهي(٣). انهيءَ ساڳئي زماني ۾ "خط شڪسته" سان هڪ مايل جليل خط ايجاد ٿيو، جنهن جو باني "شفيعا هراتي" هو، جنهن کي "خط شفيعه" ڪري چوندا آهن. انهيءَ خط کي زور وٺائڻ ۾ ڪفايت خان ۽ روايت خان جو به وڏو هٿ هو(٤).

خطاطيءَ جي فن ۾ ترڪيءَ جي سلطانن پڻ تمام گهڻو نمايان ڪم ڪيو آهي. سلطان سليمان ثاني ۽ مراد ثاني خود اعليٰ درجي جا خطاط هئا. ايرانين وانگر "خط نستعليق" جي نموني تي ترڪيءَ وارن به خط ايجاد ڪيا هئا. هڪ "خطِ طغرٰ" ۽ ٻيو "خطِ همايوني". هي ٻئي خط شاهي فرمانن جي تحرير ڪرڻ ۾ استعمال ٿيا ويندا هئا. خلافت عثمانيه جي آخري دؤر ۾ هن فن وڏو عروج حاصل ڪيو هو. سنه ١٣٢٦ هه ۾ باقاعدي هن فن جو درسگاهه قائم ڪيو ويو، جنهن ۾ فنِ خطاطيءَ جي تعليم ڏني ويندي هئي. ترڪيءَ ۾ به ڪافي خوشنويس ۽ ڪاتب پيدا ٿيا آهن، جن مان حافظ عثمان بن علي عثمان زاوي، مصطفيٰ راقم، محمد مونس افندي زاده ۽ رشيده خانم وغيره قابل ذڪر آهن.

برصغير هند و پاڪ ۾ خطاطي:-

برصغير هند و پاڪ ۾ جڏهن مسلمان فاتح جي حيثيت سان آيا، تڏهن پنهنجي فنن ۽ علمن سان گڏوگڏ خطاطيءَ جي فن کي به پاڻ سان گڏ آندائون. مسلمانن ۾ فنِ خطاطيءَ جي ترقيءَ جو هڪ وڏو سبب اهو به آهي، جو اسلام ۾ تصوير ڪشي ۽ مصوريءَ جي منع ٿيل

---

(١) مولانا مير علي، مشهور خطاط مولانا زين‌الدين نيشاپوريءَ جو شاگرد هو.
(٢) آئين اڪبري، ج اول، ص ٧٥.
(٣) شيخ ممتاز حسين جونپوري - "خط و خطاطي"، ص ٣٨.
(٤) عبدالمجيد سالڪ - "مسلم ثقافت هندوستان ۾"، ص ٣٩٧.

آهي، انهيءَ ڪري مسلمانن ڪمانگري (نقاشي) ۽ خطاطيءَ ۾ وڏي ترقي ۽ ڪمال حاصل ڪيو. اهڙيءَ طرح مسلمانن هن فن ۾ مختلف نمونن جون نزاڪتون ۽ لطافتون پيدا ڪيون، جن ڪي ڏسندي اڄ به اسان جون اکيون روشن ٿيو وڃن.

برصغير هند و پاڪ ۾ خطاطيءَ جي فن وڏو عروج حاصل ڪيو هو. دهليءَ جا سلطان خطاطيءَ جي فن کي تمام گهڻي قدر جي نگاهه سان ڏسندا هئا ۽ خوشنويسن ۽ ڪاتبن جي حوصلي افزائي ڪندا هئا. سلطان التمش جو ننڍو پٽ ناصرالدين محمود (المتوفي ٦٦٤هه) فن خطاطيءَ جو وڏو ماهر هو. قرآن پاڪ جا نسخا لکندو هو. "طبقات" وارو صاحب لکي ٿو ته سلطان ناصرالدين محمود هڪ سال اندر قرآن پاڪ لکي پورو ڪندو هو. مشهور سياح ابن بطوطه جو چوڻ آهي ته قاضي ڪمال‌الدين کيس سلطان ناصرالدين مرحوم جو هٿ لکيل قرآن پاڪ جو نسخو ڏيکاريو هو(١).

مغلن جي دور ۾ پڻ فنن جيان، خوشنويسي ۽ خطاطيءَ جي تمام گهڻي حوصلي افزائي ڪئي ويئي. مغلن جي دربار ۾ هن فن جي ڄاڻن جي وڏي قدرداني ڪئي ويندي هئي. بادشاهه پنهنجن شهزادن ۽ شهزادين کي ٻيءَ تعليم سان گڏ هن فن جي به تعليم ڏياريندا هئا(٢).

ظهيرالدين بابر (سنه ١٥٢٦ کان ١٥٥٣ع) بلند پايي جو خطاط هو. هُن هڪ نئون خط ايجاد ڪيو هو، جنهن کي "خطِ بابري" ڪري چوندا آهن. اڪبر جي دور (سنه ١٥٥٦ کان ١٦٠٥ع) ۾ مصوري ۽ نقاشيءَ سان گڏ خطاطيءَ به تمام گهڻو زور ورتو. خواجه عبدالصمد شيرين، عبدالرحيم خان خانان، راجا ٽوڊرمل، مرزا عزيز ڪوڪلتاش، چغتائي، زين خان ڪوڪلتاش، ابوالفضل، فيضي ۽ حسن بن احمد چشتي وڏو ڪمال رکندڙ هئا. خواجه عبدالصمد "خطِ خفي" ۾ خشخاص جي داڻي تي "قُل هُوَالله" شريف لکي ويندو هو.

عبدالرحيم خان خانان هڪ بلند پايي جو شاعر ۽ انشاء پرداز هئڻ سان گڏ خوشنويسيءَ ۾ به ڪماليت رکندو هو. زين خان ڪوڪلتاش (المتوفي ١٠١٠هه) اڪبري فوج جو سپهه سالار هو. هو خطاطي ۽ مصوريءَ ۾ مجتهد جي حيثيت رکندو هو. شهزادي سليم سان سندس صاحبزادي منسوب هئي. حسن بن احمد چشتي، اڪبري دور جو نامور خوشنويس هو. فتح پور سيڪريءَ جي بلند دروازي جي محراب تي سندس شاهڪار عربي عبارت نقش ٿيل آهي(٣). اڪبر جي زماني ۾ اٺن قسمن جا خط رواج ۾ هئا. اڪبر بادشاهه پاڻ "خطِ نستعليق" کي سڀ کان وڌيڪ پسند ڪندو هو(٤).

---

(١) صحيفه خوشنويسان- ص ٩٤.
(٢) علامه ابوالفضل- "آئين اڪبري"، ج اول، ص ٧٦.
(٣) پيدائش خط و خطاطان، ص ١٥٦.
(٤) پروفيسر سعيد احمد رفيق- "مسلمانن جو نظامِ تعليم"، ص ٢٩٢.

جهانگير (سنه ١٦٠٥ کان ١٦٦٨ع) به فن خطاطيءَ ۾ وڏي دلچسپي رکندو هو. سندس پياري ملڪه نورجهان شاعره ۽ اعليٰ درجي جي خوشنويس هئي. "خطِ نستعليق" ۾ وڏي مهارت رکندڙ هئي. جهانگير جو پٽ شهزادو پرويز "خطِ نسخ" ڏاڍو سهڻو لکندو هو. مولانا غلام محمد "هفت قلم" دهلويءَ جي قول موجب ته شهزادو فن خطاطيءَ جو وڏو ماهر هو. شهزادي ١٠٣٥هه ۾ برهانپور ۾ انتقال ڪيو.

شهزادو خسرو (المتوفي ١٦٦٣ع) "خط نسخ" ۽ "خط نستعليق" جو ماهر هو. هن دکن ۾ انتقال ڪيو.

شاهجهان پنهنجي پيءُ جهانگير وانگر خوشنويسيءَ جي فن ۾ وڏو شوق رکندو هو. خوشنويسن جي هڪ وڏي جماعت سندس دربار جي زيب ۽ زينت هئي. عبدالباقي ياقوت رقم، عبدالحق، حافظ عبدالله، آقا عبدالرشيد ديلمي، ملا محمد باقر، حافظ محمد حسين لاهوري ۽ شيخ عبدالواسع انهيءَ دور جا مشهور خطاط هئا. شاهجهان بادشاهه خود به "خط نستعليق" ۽ "خط شڪسته" نهايت ئي نفاست سان لکندو هو.

عبدالباقي ياقوت رقم جو اصل نالو عبدالله هو، مگر پاڻ عبدالباقيءَ جي نالي سان مشهور ٿيو. شاهجهان جي دور ۾ ايران کان هندوستان آيو هو. "خط نسخ" جو وڏو ماهر هو. عمر جي آخري حصي ۾ وري پنهنجي ملڪ ايران هليو ويو.

عبدالحق، شاهجهاني دور جو نامور خطاط ۽ طغرا نويس هو. "خط نسخ" ۽ "خط نستعليق" تي هڪ جهڙو عبور حاصل هوس. تاج محل آگري ۾ طغرا نويسيءَ جا ڪتبا سندس شاهڪار آهن. شاهجهان کيس "امانت خان" جو خطاب ڏنو هو.

آقا عبدالرشيد ديلمي "خط نستعليق" جو استاد هو. شاهجهان کيس شهزادي دارا شڪوه جو استاد مقرر ڪيو هو. آقا عبدالرشيد کي خطاطيءَ جي فن جو امام ڪري سمجهيو ويندو آهي. "خط نستعليق" ۾ سموري هندستان ۾ جهڙس ڪو ڪونه هو. سنه ١٠٨٨هه ۾ وفات ڪيائين (١).

دارا شڪوه (المتوفي ١٦٥٩ع) پنهنجي دور جو وڏو مصنف، شاعر ۽ خطاط ٿي گذريو آهي. "خط نسخ" ۽ "خط نستعليق" ٻنهي ۾ ڪمال رکندو هو. شاهجهان جو ٻيو نمبر پٽ شهزادو شجاع پڻ "خط نستعليق" ۾ وڏي ڪماليت رکندو هو. شاهجهان جي وڏي ۽ لاڏلي ڌيءُ شهزادي جهان آرا بيگم (المتوفي ١٠٩٢هه) هن فن ۾ وڏو ڪمال رکندي هئي.

اورنگزيب (سنه ١٦٥٨ع کان ١٧٠٧ع) "خط نسخ" ۽ "خط نستعليق" جو ڪامل خوشنويس هو. "مراة عالم" ۾ آهي ته هن حاجي قاسم، فتح الله شيرازيءَ جي شاگرد کان "خط نسخ" ۾ تعليم حاصل ڪئي هئي. قرآن پاڪ جا نسخا پنهنجن هٿن سان لکندو هو.

---

(١) تذڪره خوشنويسان، ص ٩٥.

اورنگزيب جي دور ۾ به ڪيترائي نامور خطاط ٿي گذريا آهن. راجا ڪنول ڪشن، محبوب راءِ، محمّد صادق، محمّد زاهد ۽ حاجي محمّد اسماعيل، اورنگزيب جي عهد جا مشهور خوشنويس ٿي گذريا آهن.

اورنگزيب جي وفات کان پوءِ مغل سلطنت جي زوال جو دور شروع ٿيو، ليڪن انهيءَ دور ۾ به وڏا ڪاتب ۽ خوشنويس ٿي گذريا آهن. ابومحمّد اسماعيل، محمّد شاهه جي دور جو سٺو خوشنويس هو. اڪبر شاهه ثانيءَ جي زماني ۾ مير زين الدين مشهور خطاط ٿي گذريو آهي. "خط نستعليق" ۽ طغرا نويسيءَ ۾ وڏو ملڪو هوس. سنه ۱۲۲۸هه ۾ دهليءَ ۾ وفات ڪيائين. مير امام علي پنهنجي وقت جو نامور طبيب ۽ اعليٰ درجي جو خوشنويس هو. هيءُ بهادر شاهه ظفر جي دربار جو خطاط هو.

دهليءَ جي دربار جي بربادي‌ءَ کان پوءِ لکنوءَ جي دربار رونق ورتي ۽ ڪيترائي خوشنويس پيدا ٿيا. جيئن ته اسان شروع ۾ لکيو آهي ته ان قديم زماني ۾ خوشخطي لازمي تعليم جو حصو سمجهيو ويندو هو، ۽ هرڪو ان ۾ گهري دلچسپي وٺندو هو. برصغير ۾ مسلمانن جي دور ۾ هندن پڻ ساڳئي نموني ۾ تعليم ۽ هن فن جي پرائڻ ۾ حصو ورتو. وقت جي حڪومتن ۾ خاص طور مالي ۽ ديواني معاملن لاءِ هندوئي نوڪريءَ ۾ هوندا هئا. هنن لاءِ انشاء ۽ خوشخطي ضروري هئي. انهيءَ سلسلي ۾ هندن مان ڪيترائي خوشنويس خاص طرح سان "خط نستعليق" ۽ "خط شڪسته" ۾ بلند پايي جا ٿي گذريا آهن. مولوي غلام محمّد خوشنويس اهڙن ڪيترن ئي هندو ڪاتبن جو ذڪر ڪيو آهي(۱).

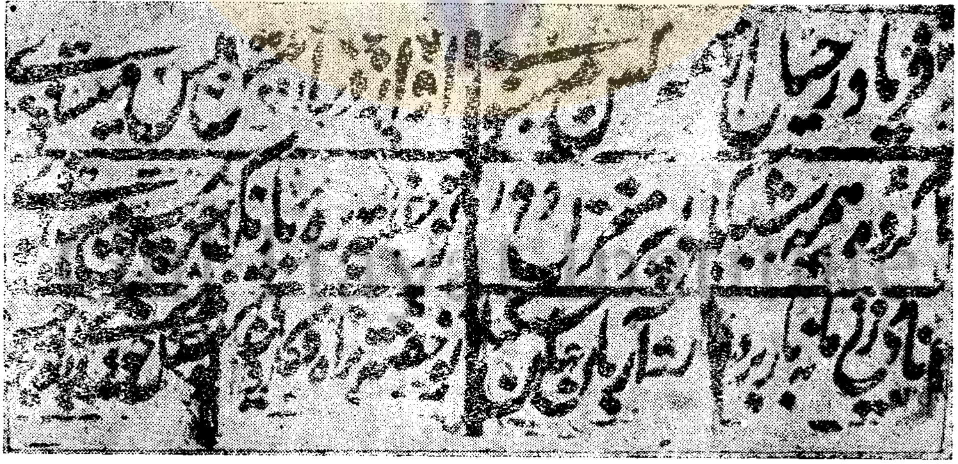

(۱) تذڪره خوشنويسان، ص ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۱۹ ۽ ۱۲۲. آثار صناديد، ص ۲۲۵.

جمال ميراڻي

منڇر جا پکي

(قسط ۱)

سنڌ جي سدا ملوڪ ۽ ايشيا ۾ مڙني کان موچاري، مٺي پاڻيءَ جي قدرتي ڍنڍ "منڇر" ۾ هونءَ ته پاڻيءَ جا پکي دائمي موجود رهن ٿا، پر سندس سونهن ۽ سوڀيا جي هاڪ پئي، ۽ منجهس پنهنجي کاڌ خوراڪ جو مالا مال پنڊار ڏسي، لکن جي تعداد ۾ مُنڌائيتا پکي به سياري ۾ مانوڻ جي مند ۾، "سائبيريا" کان سفر ڪري، اچي منڇر کي پنهنجو ماڳ بڻائيندا آهن. سندن تڙڳڻ ۽ ترڻ، پَر ساهڻ ۽ اڏامڻ ۽ اجهي ۽ آرام لاءِ منڇر کي ڏٿيءَ هر نعمت سان نوازيو آهي. ڪُمُّ ۽ ڪُوٽيون، پهڻ ۽ پٽريون، سڄي ۽ گاهه، لوڙهه ۽ ٻيهَه، پٻڻ ۽ ڏوڏا ڪاڌي نه کُٽن ـــ اجهي ۽ لِڪ لاءِ ڏير، پن ۽ ڪَل جا ايڏا ته ڪڪر آهن جو هنن ۾ لڪين پکي ليڪن ته ڪنهن کي ڪل ئي نه پوي ته ڪاڏي ويا!

جيڪي ڏيهي ۽ پرڏيهي پکي، ملڪان ڏور اچي هن مانُي پاڻيءَ جي ماڳ ۾ ٻارهين مهيني جو ميلو مچائيندا آهن ۽ خوشيون ملهائي پاڻ ۾ ڪير ڪنڌ تي رهندا آهن، تن ۾ ننڍا ۽ وڏا جيڪي سچاتا وڃن ٿا ۽ مڪاني ماڻهن متن نالا به ڏنا آهن، سي هن ريت آهن:

(۱) هنجُ

پکين جو پڳدار، سهڻن کان سهڻو. هنڌين ماڳين حسن جي هاڪ پئي پڌ جيس. سياري ۾ ايندو ته "سائبيريا" کان آهي، پر سيارو سنڌ کان پري رهي ئي ڪونه. منڇر ۾ ايندو آهي، پر ٿورائيءَ ۾. هي موتي چڱيندڙ مڙني جو مهندار پکي، جڏهن منڇر ۾ اچي ته رڳو ڪرڪ واري يا سنهيون پهٽيون کائي مند گهاري. رنگ جو اڇو به ٿئي، هلڪو ۽ هوائي ڪارو به ٿئي ۽ جي محبت جي مهميز آيل هجيس ته ميرانجهڙو به ٿئي. ماڻهو شوق سان ڌاريندا به اٿس ۽ صفا ساهه ۾ سانيڻ جهڙو ٿئي. شاهه لطيف ۽ ٻين شاعرن کان به رهيو ڪونه ٿيو ۽ سندس سيرت ۽ صورت جي واکاڻ اجهو هن ريت ڪري ڇڏيائون:

ماڻهو سڀ نه سهڻا، پکي سڀ نه هنج،
ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه، اچي بوءِ بهار جي.

پاڻيءَ ۾ ترندو به آهي ۽ پيٽن تي مٿي ڪري واريءَ تي ويهي به گهڙيون گهاريندو آهي. ڪچ ۾ پوڻ جي عادت ڪانه اٿس، تنهنڪري پنهنجي ولر سان ڪنهن راهي هنڌ تي ويهي پيو گهمندو ڦرندو. مارين کي وس لڳي وجهه ڪونه ڏئي، پر موت ترپئي ڪونه. ٻٽ ۾ ٻدڪ کان ٻيڻو ٿئي. ڪجي ڪاز وانگر ڊگهي ۽ وريل. گوشت گهڻو لذيذ ٿئيس.

(٢) ڏِيرڪي، ڏيرڪُ

سنداٽو پڪي آهي. آتر هير لڳي ۽ ٿڌ وري ته روس مان رمي اچي منڇر ۾ منهن وجهندو. نَرُ سونهن ۾ پنهنجو مٽ پاڻ ٿئي. پنج پَري ڪاري، وڏيون نيريون. ڪچي نيري ساواڻ تي مائل، چهنب سائي پتپتالي جيئن ٻدڪ جي ٿئي، چو ته هيءَ به ٻدڪ جي ٻڻ مان آهي. آره ناسي، ڪچيءَ ۾ اڇي ڳاني، باقي بدن چٽڪمرو ۽ رنگ اهڙا ته تيز جو ڏسڻ سان اکين مان پاڻي نڪري اچي. ڪچي ڏاڍي ملوڪ ۽ ڀوري ٿئي. پڇ مان مٿان هيٺا منهڙا چلڪنا ڪارا کنڀ ڪنڊيدار اڀريل هوندا اٿس، جن جي سونهن ڏسڻ وٽان ٿئي. ڏاڍو طاقت وارو پکي آهي. اڏامڻ ۾ به سيني کان اڳرو. پڙڪو به هوبهو باز وارو. اڏام اهڙو زوم سان اٿس، جو زُوزات تي ماري سڃاڻس ته اهو نيرڳ تو اڏامي. جي مارين جي جار ۾ ڦاسي ته اهڙو ساتو هٽي جو ڄارن ۾ ڏاڪوڙا وجهيو ڇڏي. ترڻ ۾ به تيز، ڪو پاسوٺي ڪونه وٺيس.

مادي ويچاري سونهن ۾ نڳيل ٿئي. هن سان به ڊيل واري پر اڪيائي ٿيل آهي. ۾ هن جو وَر لچي ٿپي ڪونه، تنهنڪري سرتين ساهيڙين ۾ لچي ٿيڻو ڪونه پويس. وَرُ ۽ وني وتن کير ڪنڊ ٿيو پنهنجي توهه تڳندا ۽ سنڌ ديس جي منڙي ماڳ منڇر کي ڊليئون دعائون ڪندا.

هن جي گوشت ۾ گهڻو ساءُ ٿئي، تنهنڪري هرڪو چاهي کائيس. سهڻو آهي، تنهنڪري ماڻهو ڏاريندا به اٿس. پاڻيءَ ۾ سنهيون پٽريون ۽ گاهه ڪائي پر گهر ۾ ڏاريل نيرڳن کي ماڻهو ساريون پاڻيءَ ۾ پسائي کارائين.

هتان جو اونهارو هن جي سهپ کان به ٻاهر آهي، تنهنڪري واهوندا وريا ته "جوڳي نه ڪنهن جا ميت."

(٣) رَتَنبو

ٻُڻ ٻدڪ جو، پر آهي راڄن جو راڻو. ڪچيءَ جو رنگ چلڪيدار ۽ ڇهچ ڳاڙهو، چُهنب ميندي‌ءَ رتائين، آره ۽ پيٽ ڪارو، پنج-پَري اڇي، چوٽيون ڪاريون، پنا هلڪا ڳاڙها. ٻيهڪ ۾ هنجن جون پيو سڪون لاهيندو، پر ٻٽ ۾ هنجن کان خاصو هلڪو. جهڙو سهڻو تهڙو سؤڪو. ٻٽ ۾ ڳرو آهي، تنهن ڪري پري جو پنڌ هٽي منڇر تائين پهچڻ ۾ مڙيئي دير ٿئيس ۽ ايندو به ٿورائيءَ ۾ آهي. منڇر جا ماڻهو ڏاڍي تاڙ ۾ هوندا اٿس. جي ور چڙهي وين ته هٿندس لاڙي چانورن سان کڏ ڪُني ۾. سٽپ ايترو ڇڏيندو جو "ڏوئي ڊڪڻ گيهه".

Gul Hayat Institute

پنهن جو ڪاج واري، پهٽيون ۽ گاهه ۽ پاڻ ڪاج پين جو. پرديسي آهي، پر راڄ چڱو مڙس. هيل تائين سنڌ ۾ اچي ڪڏهن به ڏيهه ڪونه لڇايو اٿس.

(۴) ڌَوراندو

لـڳ ڀڳ رتبي جهڙو ٿئي، پر رتبي ڪان ٻت ۾ گهٽو هلڪو. مٿان رنگ ڀورو ناسي، پيٽ اڇو، ڳچي ڳاڙهي ڊگهي سهٽي ۽ پير ٻدڪ جي پيرن جهڙا. چهنب ٻدڪ جي چهنبن ڪان ٿوري ننڍي، هلڪي ناسي. ويچارو موڳو آهي، تنهن ڪري ايترو پاڻ وٺائي ڪونه سگهي ۽ ڪو ڏاريس به ڪونه، ڇو تہ دل ڪمزور اٿس، سو بنديخاني جي ڀؤ ڪان اٿندي ئي دل ڌڙڪيو پويس. منڇر، اصل ديس ڪونهيس. آهي هي به پرديسي، سنڌ جي پيار جو ٻڌيو.

(۵) ڀُرُڏِيءُ

ٻدڪ جي ذات وارو پرڏيهي پکي آهي. رنگ به مادي ٻدڪ سان ميل ڪائيندڙ، پر ڪارانجهڙو. بدن جو هلڪو ۽ نازڪ. ڪوسيءَ ۽ ٿڌيءَ جي سهپ صفا گهٽ. گوشت ۾ ٻدڪ جي گوشت جهڙو ساءُ. ڪاڏي جا شوقين ڏٺيو ڪٽنس.

(٦) رُونَهارَو

پَرَ هلڪا ڪارا، پيٽ اڇو ۽ ٻت ڪارانجهڙو. چهنب سنهي ٻدڪ جهڙي ۽ ڳچي ٻہ ڏاڍي سهٽي ۽ ڊگهي. مٿي تي چوٽي ٿئيس، پر آهي مسڪين ۽ مولائي. سدائين ويڳاڻو ۽ وائڙو، پرڏيهي پکيڙو. منڇر ۾ اچڻ کان پوءِ، پوٽتي جي اون کهٽي. گوشت ڪافي لذيذ اٿس. ڪائي گاهه ۽ ڏوڏا، سنهڙا ڪوڏ (ڪانگزو). سنڌ سان روح ريڌل اٿس ۽ هر سال اچيو پريت پاڙيس.

(۷) ٻ ڳِوُشَ

ٻُڻ بنياد ٻدڪ جو، پر ٻدڪ ڪان ڊيگهه ۾ چار آڱر ڊگهو. ڳچي به ڊگهي، تنهن ڪري ڪونجي ٿي ڊِڳوش. ڳچيءَ تي چوڏاري ڪارا ۽ اڇا پٽا ٿينس. پيٽ اڇو، پَرَ ڪارسرا، مٿو به ڪارسرو. چهنب نيري، ڳاڙهيءَ جي رنگ جهڙي. پڇ سنهو ڊگهو. نيرڳيءَ جهڙوئي سگهو ۽ دلير، پر سونهن ۾ گهٽو سرس ٿئي. هن ڪي به ڏاريندا آهن. جهٽ هيريو ميريو وڃي. نہ مڇي کائي. نہ مٿي ۽ نہ جيت جٽيو. هن جو به گذر گاهه تي. ڏارجڻ ڪان پوءِ اٽي جو چاڻ به کائي. وٽنس نہ وٽنس پر ”بک بجڙو ٺول دانا ديوانا ڪري.“ پرڏيهي منداٺتو پکي، پر نہ مندگسائي ۽ نہ پاڻ مياري ڪرائي.

(۸) قاراهنُو

پرڏيهي پکي آهي. مند تي اچي ۽ مند تي وڃي. نہ ٻين پکيڙن جو سگر ۽ سات ڇڏي، نہ سنڌ ڪان ڪو ڀيرو ئي ڀڃي. ڊڳوش جيڏو ئي ٿئي. ڳچي ڳاڙهسري مٿي سوڏي،

ارهه اڇو ميرانجهڙو، پُٺي ڳاڙهسري ۽ ڇهنب نيراڻ تي مائل، ڏڳوش جي ڇهنب جيتري. سڏجي هيءُ به بدڪ جي ذات وارو، پر پري کان پڌرو. گوشت هن جو به بدڪ جي گوشت جي پيٽ ۾ اڇي ۽ اگهه به اوترو ئي ڪري. مادي ڦاراهي کي 'ڀُمُڙ' چون، ڇو ته ويچاري رنگ ۾ ڳَرِي ۽ گدلي آهي. مٿو ڪارسرو، پنج پرين جي مٿان وارا پنج-ڇهه پر ڳاڙها، باقي بدن هلڪو ڪارسرو، ڪي ڪي بدن تي ڳاڙها ٽِڪا به ٿينس.

(٩) لَنگهو

ڪِڇي مٿي سوڏي نيرڳيءَ ڪهاڻ نيراڻ تي مائل موڳي ۽ ارهه ۽ پيٽ ڳاڙهسرو. مٿو ٽلهو ۽ ڇهنب جيتوڻيڪ بدڪ جهڙي، پر پتري وڏي ۽ پيٻولي ۽ رنگ ۾ ڪارسري. رات جو جڏهن پيا پڪي ماٺ ۾ هوندا ته هي رکي رکي پيو راڳ ڳائيندو ۽ اهڙي ريت سڄاڻي پوندو. آڏاڻ ويل به ڦاٿل دُهل وانگر ڦڙ ڦڙ ڪري اڏامندو. اصل وطن ته سائبيريا ئي اٿس، پر بارهين مهيني جڏهن منڇر ۾ منداٺو ميلو لڳي ته هيءُ به سنگت ساڻ سان گڏ، دهلين دمامين ڳيچ ڳائيندو لُڏيو اچي لهي-۽ سنڌ سان پراڻو نينهن نڀائي.

(١٠) جَهالِي

ڦاراهي جي ذات مان آهي. رنگ سڄو ئي هلڪو ميٺاڻون. بت ۾ لنگهي کان ٿورڙي هلڪو. سونهن ۾ ڦاراهي کان به رتيون گهٽ. گذر گاهه تي ۽ آسرو الله تي.

(١١) ڪَرڙو

نالي ۾ ته ڪرڙو، پر ويچارو آهي ڏاڍو هيٺو ۽ هلڪو. مارين جي مار ۾ گهٽو ايندو آهي. تار پاڻيءَ کي گهٽو ڪري ويجهو ڪونه وڃي، هر وقت پيو تانگهي ڏي تاڻيندو. وارن جا ولر گهٽو ڪري ڪنڌيءَ تي سڪيءَ تي به وڃيو ويهن ۽ گاهه ۽ پوک کائن: منڇر جي مارين کي پيو نه ملڻو ته سانجهيءَ ٽاڻي اچي ڪنڌيءَ پر تانگهي ۾ نِنڊا ونجهر اڏيندا ۽ ڪرڙي سان ڪيس ڪندا.

هن جو نر به سونهن ۾ ڏڳوش جي نر مان وڃيو ڪلهو هڻي. بدن ۾ عام بدڪ کان گهٽو هلڪو ٿئي، ۽ هيانءَ جو ڪونرو آهي. ماريءَ جي هٿن تائين ڦهڪندي يا پلن ڦهرن ۾ دل به ٽٽيو پويس. سنڌ هن جو به ڏيهه ڪونه آهي ۽ نڪي منڇر مدامي ماڳ. هن لاءِ مشهور آهي ته هي سياري جي منڌ ۾ منڇر ۾ اچڻ کان پوءِ به-چار پيرا وطن ڦيرو ڪري موٽي ايندو آهي.

(١٢) ڇيهه.

ڪرڙي کان بت ۾ سوچاري. رنگ هاڪو ڳاڙهسرو. ڇهنب ڪاريسري، پير بدڪ جي پيرن جهڙا. ڇڳي ئي سهٽي ٿئي. نر ۽ ماد ٻئي هڪجهڙا ٿين، تنهنڪري جيسين لڳنهي يا آري تي ويٺل نه ڏسجين تيسين جنس جو پتو ئي ڪونه پوي. جهٽ هيري ويندي

Gul Hayat Institute

اهي، تنهنڪري منڇر جا ماڻهو ڏاريندا به اٿس. گوشت بدن جي ٻڻ جي پکين مان گهڻن کان ئي لذيذ ٿئي. ڏيهي پکي آهي. لڳي ويامي هتي ئي، سنڌ ۾. ٻچا چاليهي گذرڻ کان پوءِ جولاءِ آگسٽ ڏاري ڪندي آهي. آنن جو رنگ اڇو ٿئي ۽ تعداد ۾ اٺ ڏهه آنا لاهيندي آهي، اڪيرو ڏير يا ٻن جي ڪڙن ۾ ڏاڍيءَ لڪ ۾ ٺاهيندي آهي.

(١٣) آڙي.

منڇر جو منڌائتو مهمان آهي. سياري جي منڌ ۾ سات ساڻ ڪري، ولرن جا ولر ايندو آهي، ۽ جيئن ئي اونهارو اچڻ جي ڪندو، تيئن ئي هي واپس ورڻ جا سانباها ڪندو ۽ ڏسندي ڏسندي اکين کان اوجهل ٿي ويندو. رنگ جو ڇهڇ ڪارو، مٿي تي اڇو ڪير جهڙو موڙ، قد بت ۾ ڪانوءَ کان سوايو، چنبا ڪانو جهڙا پر آڱرين تي ٻاسن کان چمڙو وڌيل لڙڪيل جيئن جهالر هجي. ٽنگون ننڍيون، پر لڳندو جهڙو ڏري گهٽ ڪانو. سنڌ جا ماڻهو شوق سان کائيندا اٿس ۽ ايندو به ٻين پکين کان سوايو آهي. پاڻيءَ ۾ ڪيتري دير ٽٻي هڻي ويندو آهي. جيڪڏهن بندوق وغيره جو ڏڪ منڌائتو نه لڳس ۽ رڳو زخمي ٿيو ته وٺ ڏاڍو ڏکيو ڏئي. وري جي وڻبس ته ڏاڍو ويڙهو به آهي. پل ۾ ڪنهن ٽڪڙو هٿ وڌس ته ڇهنب جي چاٽ ضرور چکائيندس. ٿلهو متارو ۽ چؤڪو آهي، پر ماه ۾ ٿوري چٽ اٿس، تنهنڪري رڌڻ مهل مسالن جي چٽي سرس وجهڻي پوندي آهي. ريتي ۽ گاهه کائيندو آهي. اڏامندو آهي ته گهڻ پند پاڻيءَ ۾ پير لڙڪائي هلندو ۽ پوءِ وڃي مٿي چڙهندو. سارو وقت پيو پاڻيءَ ۾ تري ۽ ترڳي. سڪيءَ تي وڃي ويهڻ جي عادت ڪانه اٿس. مري جئي پاڻيءَ ساڻ.

(١٤) ڪوڏو يا ڪهنگ.

ڏيهي پکي آهي ۽ آرهڙ ۽ سياري منڇر ۾ ئي رهندو اچي. ڏاڍو سياڻو ۽ چالاڪ پکي آهي. هن جا ٻچا ماڻهو ڏاڍي چاهه سان ڏاريندا آهن ۽ هيرڻ کان پوءِ گهر پاتي ٿيو وڃي. چوڪيداريءَ جو اهڙو ته خبردار آهي، جو ڪڙهه جو ڪهرو ڪتو به هن جي پيٽ ۾ ڪجهه ناهي. خود ڪتا به هن کان ڪؤ کائيندا آهن. ڏينهن يا رات جو ڪو اوپرو ماڻهو گهر ۾ آيو ته دانهون ڪري پويان پئجي ويندس ۽ ڪڙه يا در ٽپائي ٻچڙ ڇڏيندس. جيڪڏهن لٺ ٻانو نه هڻجيس ته هٿين خالي ماڻهوءَ کي ته جيڪر ڦٽي ڇڏي. ننڍن ٻارن لاءِ ته صفا پويون ڏينهن. رنگ صفا ساڻو نيراڻ تي مائل. ڇهنب ڪڪڙ جهڙي پر ڳاڙهي، مٿي تي آڙيءَ جهڙو پر ڳاڙهو موڙ اٿين جيئن ڪنهن هندو وينگس کي تلڪ لڳل هجي. ٽنگون ڪڪڙ کان ڊگهيون ڳاڙهيون، شڪل شباهت آڙيءَ جهڙي، بت هلڪي مادي ڪڪڙ جهڙو. دانهن مور جهڙي ۽ وت ليي ئي ڪنان پر ڏيا ۽ ڏهڪاءُ شينهن جهڙو. جي گهر ۾ ڪوڏو هوندو ته آيو ويو،

Gul Hayat Institute

آسي پاسي کان به ڪنگهي لنگهندو. پاڻيءَ ۾ گهڻو تہ تڙ ڳيدو اهي. ڏير ۽ ٻن جي ڪڪرن (وڏن جهڳٽن) ۾ پنهنجو ديرو جمايو وينو هوندو آهي ۽ گهڻو اڏامڻ سان بہ عشق ڪونہ اٿس. هونءَ تہ گاهہ، ڏير ۽ ٻن جو چوپو ڪڍي پيو ڪائيندو آهي، پر ڏارڻ ڪان پوءِ ماني ٽڪر ۽ چانور چيڙ بہ ڪائي. هلندو بہ وڏي لاڏ ڪوڏ سان آهي. دڙڪي دهمان تي گهر ڀاتين سان ڪاوڙ بہ ڪندو آهي ۽ ڪنيڙيون ڊاري، ڪنڌ لاڙي وتندو پري پري آڪڙ سان هلندو ۽ تيسين ڪارروائي جاري رکندو جيسين ڪو منٿ ميڙ ڪريس تہ "ڪوڏو پٽ هاٿي ڪاوڙ ڇڏ"، "توکي ڇا کپي؟"، "ڪنهن سان ڪاوڙيو آهين؟" وغيره وغيره يا رشوت طور ڪا ڪاڌي پيتي جي شيءِ نہ ڏينس. ڪنهن اک ڏيکاري هونديس تہ اُن سان وير بہ رکندو ۽ سون ۾ سچائندس. مالڪ پورو رخ نہ ڏنس تہ وري رسامو بہ ڪري. سال ۾ ٻہ ٽُور ڪندو آهي. ۽ ساوڻيءَ جي مند لڳي جي اٿن. آنا اڪثر چار لاهي ۽ آنن جو رنگ تتر جي آنن جهڙو چٽڪمرو ٿيس.

(١٥) ٽهڙ.

گوڙُو چوزي جهڙو ڪتل، پنهنجي ٻچ سان خاص دشمني، چونڪ پيا ڏينس تہ ٻچ پنهنجو پٽيندو، ۽ گهڻو ڪري هميشه ٻچ تري هوندس. ڏاڙهيءَ جو ٻچي تہ ٻڌوسين پر هي ٻچ جو ٻچي ٿئي، رنگ هلڪو پورو ناسي ٿئي. جتي هوندو تہ پاڻيءَ ۾ هُل، ٽپندو ۽ ڦٽ ڦٽ ڪري اڏامندو ۽ اڏامڻ مهل پير پاڻيءَ ۾ گيسڙائيندو ويندو. ويچاري جو وت صفا ڪونهي ۽ وري ڏسڻ جو بہ ڪوجهو سو ڪو نهاريس ئي ڪونہ. ماري ڪونہ ماريس، ڪو پنهنجي موت مري تہ ڀي ڳالهہ. ايندو تہ پاهران آهي، پر اڙئي تڙئي هر مند ۾ پيو ڏيندن ڏورن ۽ ڍبن ڍانڊن ۾ ڏسبو آهي. لڙي پاڻيءَ ۽ وهندڙ پاڻيءَ جي ويجهو ڪونہ وڃي ڇو تہ سندس ٽپڻ جي شغل ۾ خلل پوڻ جو امڪان آهي.

(١٦) ڏيڏهوڙي

ٽيٽيهر جهڙي ڪمزور، ٽنگون ٽيٽيهر کان ٿوريون ننڍيون. پاڻيءَ ۾ ترِي، پر گهڻو ڪري وڃيو ٻيڻ جي پاپوڙن جو پاسو وٺي، جيئن خطري وقت بروقت لڪي سگهي. ٽنگون ڏ گهيون پيليون، چهنب ننڍڙي سنهڙي پيلي، رنگ ڳوڙهو خاڪي، جيت جڻيا ۽ گاهہ کائي گذر ڪري. منڇر جا ماڇو پوڙ بہ ڪندا اٿس، پر جڏهين پيو هڪي نہ ملين ۽ رڪاٽو ٻنهہ تپائين. منڇر جو مڪاني پکي آهي ۽ منڇر سان ٽڏيءَ ڪوسيءَ ۾ نينهن نڀائيندو اچي.

(١٧) ڪيٽڪاڻي

لڳ ڀڳ آڙيءَ جهڙي ٿئي پر قد ۽ بُت ۾ آڙيءَ جي اڌ جيتري بہ نہ، ۽ رنگ صفا ڪارو ناسي. متي تي ڪهنگ جهڙو ڳاڙهو تلڪ، هينان ٻچ جو رنگ ڳاڙهو بہ ٿئيس ۽ اڇو بہ.

آڏامڻ ۾ بنھ جڏي، جي کو رولشي کوڏيو ماري ڦري اڇيس تہ وتندي ڪڪرن ۽ گاھ ۾ لڪندي. آڏامندي تہ آڙيءَ وانگر پاڻيءَ ۾ پير گيسڙائي پر پري کونہ آڏامي وڃي. پڙڪي کائي وري ڪريو پوي. ملڪي آهي، منڇر ماڳ اٿس.

(١٨) ٽيٽو

”مارشل ٽيٽو“ ناهي، پر ڪمزور پکيڙو آهي. سنڌ اباڻو ڏيھہ اٿس ۽ ڄائو نپنو ۽ ساماڻو بہ هتيئي آهي. غريب سياءُ جو آهي، نہ ڏئي نہ ڏکوئي. جهيڙي ۽ جنگ جي موران مخالف. هن جون ڪيتريون ئي ذاتيون آهن، پر سڀئي هلڪا ۽ هيٺا. وڏي ۾ وڏا ٽيٽيھر کان ٿورا وڏا ٿين. انهن جو پيٽ اڇو، ڇهنب ڊگهي ڳاڙهي، ٽنگون فوٽ کن ڊگهيون سنهيون. پٺي ۽ ڪنب ڪارا ۽ مٿو بہ ڪارو ۽ ڳچي اڇي. جيڪي انهن کان ٿورا هلڪا ٿين، انهن جي پٺي خاڪي، مٿو ڪن جو ڪارو تہ ڪن جو اڇو ۽ ڳچي بہ اڇي، ٽنگون ڳاڙهيون ۽ ڇهنب بہ ڳاڙهي. ننڍا ڳيري جيڏا بہ ٿين ۽ صفا ننڍا جهرڪيءَ جيڏا بہ. انهن جو رنگ مٿان خاڪي، پيٽ اڇو، ڇهنب انچ سوا ڊگهي ۽ ٽنگون بہ سنهيون، قدبت کان گهٽيون ڊگهيون. بيٺي بيٺي پنهنجو بار بہ ڪٽي کونہ سگهن ۽ وتن پاڻ کي اڳتي پوئتي لوڏا ڏياريندا. ڪاچ گهڻو ڪري ننيڙي مڇي. ٽانگهي جيتري ۾ پير پچندن وتندا ڇهنب پاڻيءَ ۾ اندر وجهيو مڇي ڳوليندا ۽ جهٽ ۾ اچي ويندين تہ ڪيڏي ڪندس مٿي ۽ پوءِ لوڏو ڏئي ماري کائي ويندس. ڪي تہ وري وڏي بيٺل پاڻيءَ ۾ ٻوڙبين پيڙين وانگر ترندا مڇي ڦاسائيندا وتندا. سمهندا تہ هڪ ٽنگ مٿي ڪري منڍي پرن ۾ لڪائي. ڏاڍو خوش نصيب پکي آهي. پياسا راھ پنڌ هن کي ڏسندا تہ ساھ پڇي ويندن ۽ سمجهندا تہ پاڻيءَ کي پهتا آهن. وڏن ٽيٽن جو ماڻهو بندوق سان شڪار بہ ڪندا آهن. باقي ڄاريءَ سان ڦاسڻ جو وجھہ کونہ ڏين. ڇو تہ هنن جو آڏامڻ پنهنجي نموني جو آهي. نڪ سامهان کونہ آڏامن، پڙڪي ڏيڻ کان پوءِ جيڏانهن وڻين تاڏي وڃن. منڇر کان علاوه درياءَ سنڌ جي ڪنارن ۽ ٻين پاڻيءَ وارن هنڌن تي بہ هوندا آهن، ۽ هوندا بہ ولرن جا ولر آهن ۽ آڏامندا بہ ولر ڪري آهن، ولر هر ذات جو جدا ٿئي. [باقي آئينده]

ڪئپٽن ڊاڪٽر زمان شيخ
ملٽري هاسپيٽل گجرانوالا

سنڌ ۾ طب — صدين جي آئيني ۾

(قسط — ۱)

سنڌ، جنهن ۾ مڪلي، موهن جو دڙو،
سنڌ، جنهن ۾ ڪوٽ ڏيجي ۽ رَني،
سنڌ، جنهن جو پاڻي آ آبِ حيات،
سنڌ، جنهن جي سون جهڙي آ مٽي.

هت رهن ٿا صاحبِ علم و هنر،
سرزمين سا سنڌ جي آهي پلي،
دل چوي ٿي گيت ڳائيندو رهان،
سنڌ لالو روح ۾ ويو آ رچي.

ڪنهن به قوم جي ماضيءَ جون شاندار روايتون ڪنهن ظاهري پيماني سان نه ماپي سگهبيون آهن، پر ان جا آثار، پنهنجن ۽ پين جا مشاهدا ۽ کوجنائون ان جو جيئرو جاڳندو ثبوت هونديون آهن. انهيءَ روشنيءَ ۾ اچو ته اسين سونهاري سنڌ جي وساريل تاريخ — طبي تاريخ جو ورق اٿلايون:

ڪيتري نه ڀاڳ واري آهي سنڌ جي زمين، جنهن جي پاڪ خاڪ هر دؤر ۾ اهي ته علمي ۽ طبي ماڻڪ ۽ موتي پيدا ڪندي رهي آهي، جنهن جي لازوال چمڪ دنيا کي هميشه روشني ڏيندي رهي آهي. مٺي مهراڻ جي ماٿري پنهنجي قديم تهذيب ۽ تمدن سبب ان روشن مناري جيان آهي، جنهن جي روشني تاريخ جي تاريڪ صفحن کي روشن ڪري دنيا جي اڳيان پيش ڪري ٿي. جيتوڻيڪ سرزمين سنڌ جا ڪيترائي ڳائڻ جهڙا ڳڻ دنيا جي نظرن کان لڪيل رهيا، پر هن علائقي جا رهاڪو شروع کان وٺي ويندي اڄ تائين، جنهن علم ۽ هنر جي اڻ مٽ مايا جا مالڪ رهيا آهن، ان جو اڄ تائين ڪنهن به پورو ڪاٿو نه

ڪيو آهي. جيتوڻيڪ انهن جون ڪوششون ۽ ڪاميابيون انهيءَ قابل هيون، جو ڪين جيءَ ۾ جايون ڏنيون وڃن ها. جڳهن ڪان وٺي ڪتب خانن، مختلف هنر سکڻ ۽ طب جو جيڪو ذوق ۽ فن ۽ سنڌ ۾ هو، ان جو مثال دنيا جي ڪنهن ٻئي حصي ۾ غالباً گهٽ هو. اڄ ڪلهه زماني جا طور طريقا بدلجي ويا آهن. جن علمن جي حاصلات ڪي اسان وٽ علم جو معيار ۽ ڪمال ڄاتو ويندو هو، تن جي قدر ۽ قيمت خير ڪا رهي آهي. انهيءَ هوندي به بجا طور تي اسان ڪي فخر آهي ته دنيا جا مختلف هنر ۽ فن، جن ۾ طبي فن به شامل آهي، جا اڳواڻ اسان ئي هئاسين. اڄ اسان جا ڪتب خانا برباد ٿي چڪا آهن، پر اڄ به ڪو شخص سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ نڪري پوي ته ڪيس اڻ ڄاتل هنڌن تان اڻ لڀ ڪتابن جا ڪيئي ذخيرا ملي ويندا. اهڙا شخص به واقعي آهن، جن پنهنجن وڏن جي علمي دولت کي بي درديءَ سان لٽي ڇڏيو ۽ املهه جواهرن کي ڪوڏين جي مُٺ تي وڪڻي ڇڏيو، پر ساڳي وقت اهڙا ماڻهو به آهن، جي پنهنجن ڪتابن ڏيڪارڻ تي به ڏاڍو ڏکيو راضي ٿيندا ته متان ڪا شيءِ هٿ لائڻ سان ضايع ٿي وڃي. اهو پنهنجيءَ جاءِ تي صحيح آهي ته انهيءَ مان اسان سنڌين جي علمي توجه جو ثبوت ملي ٿو ۽ خبر پوي ٿي ته ڪتابن کي سنڌ ۾ هميشه ڪان هڪ نهايت قيمتي دولت ڄاتو ويو آهي. پر انهيءَ مان اهو عظيم نقصان پڻ پهتو آهي ته علم ۽ هنر جو خزانو اسان جي وڏن جي سينن، ڪتب خانن ۽ مخصوص شاگردن تائين محدود رهيو.

اصل موضوع شروع ڪرڻ ڪان اڳ، انهيءَ ڳالهه جي وضاحت ضروري آهي ته سنڌ جون حدون ايتريون مختصر هرگز نه هيون، جيتريون اڄ اسين ڏسون ٿا. جنهن زماني ۾ طب هتي پنهنجي اوائلي دور ۾ هئي، ان زماني ۾ سنڌ جون حدون ڪافي وسيع ۽ پکڙيل هيون. هاڻي سوال ٿو اٿي ته آخر اهي حدون ڪيتريون پکڙيل هيون؟ ان جو جواب اسان کي هيٺين چئن طريقن سان ملي سگهي ٿو:

١- تاريخي مشاهدا ۽ ثبوت
٢- آثار قديمه جا ڪنڊرات
٣- قديم نقشا ۽
٤- ناميارن محققن ۽ مورخن جي ڪيل تحقيق.

(١) تاريخي مشاهدا ۽ ثبوت

سنڌ پرڳڻو جهڙو آهي پاڻ قديم، تهڙو ئي آهي سنڌس نالو قديم. سنڌو ماٿريءَ ۾ تهذيب جي ابتدا ١٧ ڪان ٢٥ هزار ورهين اڳ جي چئي وڃي ٿي، جا دنيا جي قديم ترين تهذيبن مان هڪ آهي ۽ تاريخ جي زماني ڪان گهڻي اڳڀائي آهي. آرين جي رگويد جهڙي جهوني پستڪ ۾ به اهو نالو ڄاڻايل آهي. ان ۾ ڪيترن هنڌن تي "سپت سنڌوءَ" جو بيان ٿيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ست درياءَ. (البيرونيءَ پنهنجي ڪتاب 'ڪتاب الهند' جي

Gul Hayat Institute

باب ۲۴ ۾ سپت سنڌو واري ملڪ کي ۷ ديپن ۾ ڏيکاريو آهي: ۱- جنب ديپ ۲- شاڪ ديپ ۳- ڪش ديپ ۴- ڪرونچ ديپ ۵- شالمل ديپ ۶- گومين ديپ ۷- پشڪر ديپ). فارس جي 'زند اوستا' ۾ وري 'هپت هندو' لکيل آهي. اهل فارس سنڌ کي هند جي نالي سان سڏيو آهي، ڇو ته پراڻي ايراني ٻولي ۽ سنسڪرت ۾ 'س' ۽ 'ھ' پاڻ ۾ متجن ٿا. انهيءَ هپت هندو ديس جي رهاڪن کي 'هندو' لقب مليو. رگويد واري زماني ۾ آڳاٽا آريا لوڪ سنڌو پرتي ڪنڌڙ شاخن جا ڪنارا پاڻيءَ جي سهوليت جي ڪري والاري ويٺا هئا. ان ڪري آڳاٽن ايرانين انهيءَ 'هپت هندو' جي سمورن هنڌن جي رهاڪن کي گڏي سڏيو ته 'سنڌو'، پر اچار ڦيرائي رکيائون 'هندو'. انهيءَ ريت هندو لفظ جي معنيٰ ٿي سنڌو نديءَ جي ڪناري تي رهندڙ. قديم ايراني لوڪ سنڌو ماٿر ڪان پري ويا ٿي ڪين، تنهن ڪري جيڪو ملڪ ڏٺائون ته آريا لوڪ والاري ويٺا آهن، تنهن ڪري سڏيائون هندستان (هند + آستان) مطلب ته هندستان لفظ جي اصلي معنيٰ هئي سنڌو نديءَ وارو ملڪ.

سنڌ جي تاريخ جو ٻيو مکيه ارتقائي موڙ تڏهن آيو، جڏهن قديم ايرانين وٽان قديم يونانين کي هندستان جي سُڌِ پيئي. سڪندر اعظم سان گڏ جيڪي مؤرخ هتي آيا، تن به سنڌو ماٿريءَ ۾ رهندڙن کي سڏيو ته سنڌو (هندو)، پر اچار ڦيرائي رکيائون 'اِندو' ۽ اندوئي (Indoi). سنڌو نديءَ کي سڏيائون اندوس (Indos) ۽ سڄي ملڪ کي سڏيائون انڊيڪا (Indica) ۽ انڊيڪوس. پوءِ لاطني ٻولي ڳالهائيندڙن 'اندوس' جو اچار ڦيرائي ڪيو 'اندس' (Indus) ۽ ملڪ کي سڏيائون 'انڊيا' (India).

ڇنبو ته اهائي اسان جي سنڌ آهي، جنهن ۾ سڀيتا جو سج انهيءَ آڳاٽي سمي ۾ اڀريو هو، جڏهن دنيا جون ڪيتريون ئي قومون غفلت جي ننڊ ستل هيون. جڏهن سجاڳ ٿيون، ته به ڪيترو وقت سنڌ جي ململ سان انگ ڍڪينديون رهيون. خود سڄي ڀارت ۾ پکڙيائين سنڌو ماٿري هئي، جنهن رگ ويد واري قديم زماني ۾ ئي پنهنجي اعليٰ درجي جي سڀيتا جي ڪري اهڙو ته نالو ڪڍيو، جو پوءِ سڄي هندو جاتي ۽ سمورو هندستان سندس نالي پويان سڏجڻ ۾ آيا.

مٿين سموري تفصيل ڏيڻ جو مقصد هيءُ آهي ته هند ۽ سنڌ جي پاڻ ۾ لاڳاپي جي خبر پوي ۽ ساڳي وقت اها ڳالهه علم ۾ اچي ته سنڌ لفظ مان ئي هند لفظ نڪتو آهي، نه ته اڳ سڄي علائقي کي سنڌ سڏيو ويندو هو. باب پنجين ۾ سشرت سنگهتا جو تفصيل پڙهڻ مهل اها ڳالهه ڌيان ۾ رکڻ گهرجي.

ڪن عالمن سنڌ جي قديم جاگرافيءَ کي مذهبي بنيادن تي معلوم ڪرڻ جي سعي ڪئي آهي. مثلاً شمس‌الدين قريشيءَ پنهنجي ڪتاب 'آئينهٔ قديم سنڌ' ۾ حضرت آدم جي پٽ شعيب جو ٻيو نالو سنڌ ڄاڻايو آهي ۽ انهيءَ بنياد تي سنڌ جي قديم جاگرافيائي حدن کي اجا به وڌائي پيش ڪيو اٿس. پر انهيءَ عالم ۽ ٻين ڪيترن ئي ٻين جهڙوڪ: پروفيسر مانڪ پٽاوالا،

ڪاڪي ڀيرومل ۽ مير علي شير قانع جي پيش ڪيل مذهبي دليلن کي رد ڪجي، ته به مٿي ذڪر ڪيل مضبوط تاريخي ۽ ارتقائي حقيقتن کي رد يا نظرانداز نه ٿو ڪري سگهجي.

(٢) آثار قديم جا ڪلڊرات

آرين جي اچڻ کان اڳ، سنڌو درياءَ جي ڪپ تي هڪ چمڪندڙ تهذيب قائم هئي، جا هماليہ کان عربي سمنڊ تائين ڦهليل هئي. موهن جو دڙو، هڙپہ، نوابشاهہ ۾ چنهو جو دڙو، لاڙڪاڻي کان ڇهہ ميل اولهہ ۾ جهڪر، دادوءَ جي ڏکڻ ۾ علي مراد، ٺٽي-ڪراچي هاءِ وي تي گجو، سنڌو نديءَ جي ڪناري تي ڪنڊين پرسان ڪافر ڪوٽ، ٽيڪسلا پرسان سراءِ ڪالا، بهاولپور جي پرسان تازو ڪوٽيل گمنام دڙو، جهالران ضلعي ۾ 'نال' نالي ڪنڊر وغيره وغيره سڀ کوٽي لڌا ويا آهن، جن ۾ پراڻي ڦٽل تهذيب جا نشان مليا آهن. اهي سڀ ظاهر ڪن ٿا ته سنڌو ماٿر جي تهذيب پاڪستان جي سموري حصي تي ڦهليل هئي ۽ هندستان جا ڪافي حصا پڻ ان ۾ شامل هئا. مٿين سمورن ڪنڊرن جي وچ ۾ ڪافي مفاصلو آهي، پر لڌل شيون تقريباً هڪ جهڙيون آهن. خبر پئي ته اهو سمورو علائقو هڪ ئي تهذيب ۽ تمدن واريءَ قوم جو وطن هو، جنهن جو معيار وري نهايت اعليٰ هو. اها قديم ۽ اعليٰ تهذيب 'سنڌوءَ' جي تهذيب آهي. هاڻي هتي سوال ٿو پيدا ٿئي ته ٿي سگهي ٿو ته اها ٻي ڪا تهذيب هجي، جنهن کان موهن جي دڙي وارا متاثر ٿيا هجن، يعني اها تهذيب سنڌ کان ڌارين هجي ان جي وضاحت ائين ٿيءِ وڃي ٿي ته قديم زماني کان وٺي لفظ 'سنڌو' ۽ پيو وڌ ۾ وڌ ڪٿي لفظ 'هندو' مشهور هو، جو به لفظ 'سنڌ' مان ئي نڪتو آهي، جيئن اڳ ۾ ذڪر ٿي چڪو آهي. ٻي دليل اها آهي ته دراوڙي جيڪا قديم موهن جي دڙي جي اصل رهاڪن جي ٻولي هئي، ان جا جهجها لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ اڄ تائين موجود آهن، جيئن باب نمبر ٽئين ۾ ذڪر ٿيندو. ثابت ٿيو ته اها قديم تهذيب سنڌ جي تهذيب هئي، جنهن جون حدون ايڏيون وسيع ۽ عريض هيون.

(٣) قديم نقشا

دنيا جي مختلف خطن جي نقشن بنائڻ کي 'ڪارٽو گرافي' چئجي ٿو، جا جاگرافيءَ جي هڪ شاخ آهي. سنڌ جي قديم نقشن مان پڻ ان جي حدن جي خبر پوي ٿي. سڪندر مقدونيءَ جي فتح جي وقت سنڌ جو پهريون باقاعده نقشو تيار ٿيو. ان جو خاڪو بطليموس ١٥٠ع ڌاري پيش ڪيو. انهيءَ جا خد و خال اڄ به موجود آهن. عربن جي دورِ حڪومت ۾ به سنڌ جا مختلف نقشا تيار ٿيا. پهريون نقشو ڪونرڊ جي جلد ٽين (ڪتاب: مئپ عريبڪ) جي پليٽ نمبر ٣٧ تي آهي. هن ۾ سنڌ جا مختلف شهر ڏيکاريل آهن، مثلاً ديبل، گهارو، ڪراچي، نيرون ڪوٽ (حيدرآباد)، سدوستان (سيوهڻ)، منجابري (سيوهڻ کان الهندي طرف)، منصوره (برهمڻ آباد) ۽ ڪالري وغيره. اهڙيءَ طرح ڪونرڊ جو ٻيو نقشو تيار ٿيو. ڪونرڊ جي ٽين نقشي ۾ ابوزيد

بلخيءَ جي ڪتاب ’اشڪال البلاد‘ ۽ ابو اسحاق ’اصطخري‘ جي ڪتاب ’المسالڪ و الممالڪ‘ کان مدد ورتل آهي. ٩٥١ع ۾ اصطخري سنڌ ۾ به آيو هو ۽ مشهور سياح ابن حوقل سان هت ملاقات ٿيس. هتي اسان ابراهيم بن محمد فارسي اصطخريءَ جي ڪتاب ’المسالڪ و الممالڪ‘ ۾ سنڌ جي باري ۾ آيل نقشي جو مختصر احوال ڏئي رهيا آهيون. اهو نقشو ٽين-چوٿين صدي هجريءَ جو آهي، جو ته پاڻ ان عرصي ۾ گذريو آهي. هن نقشي ۾ سنڌونديءَ جو وهڪرو ڏيکاريل آهي. آتر ۾ اروڙ، وچ ۾ هڪ لوپ جي شڪل ۾ منصوره ۽ ڇوڙ وٽ ديبل ڄاڻايل آهي. ديبل جي الهندي ۾ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا شهر سوپاره، سنڌڙي ۽ ڪائرو لکيل آهن. هاڻوڪي ’الهندي‘ بلوچستان جا شهر قندابيل، مسيح ۽ باديه ڏيکاريل آهن. هن ۾ ۽ ڪن ٻين عرب نقشن ۾ نيرون ڪوٽ کي ’البيرون‘ لکيو ويو آهي. اوڀر ۾ بحر فارس (هاڻوڪو عربي سمنڊ) ۽ اولهه ۾ ڪرمان سجستان (سيستان) جا پَٽَ ۽ ديهون آهن. ڏکڻ ۾ مڪران جو پٽ ۽ قفص (قيچ) آهي ۽ ان جي پٺي پاسي بحر فارس آهي. قامهل کان مڪران، بدهه ۽ ان جي آسپاس وارو علائقو ملتان سميت سڀ سنڌ جا شهر آهن. سنڌ جي نهرن جي عنوان سان اصطخري لکي ٿو ته سنڌ جو هڪ درياءُ آهي، جنهن کي مهراڻ سڏيو وڃي ٿو. السند روز ملتان کان ٽن منزلن تي آهي، اهو به وڏو درياءُ آهي ۽ مهراڻ ۾ وڃي پئي ٿو. مڪران جو گهڻو ڀاڱو خشڪ آهي، اتي نهرون تمام گهٽ آهن. منصوره ۽ مڪران جي وچ تي مهراڻ دريا مان وادين کي پاڻي ملي ٿو. اتي سنڌين جي هڪ قوم زط (جت) رهي ٿي. (انهن جو احوال عربن سان تعلقات جي سلسلي ۾ باب ڇهين ۾ ايندو). انهن کي اهو پاڻي ويجهو آهي. باقي جي پاڻيءَ کان پري آهن، تن جي رهڻي ڪهڻي ’ڪردن‘ وانگر آهي.

سنڌ جو هڪ ٻيو قديم نقشو ڪتاب ”ڪافي“ مصنف طالب المولي جي ١٩٦٢ع واري اشاعت ۾ سرجان مارشل ۽ رگويد جي حوالي سان ڏنل آهي. الرجال السند و الهند ۾ ڏنل عبارت هن کي صحيح ثابت ڪري ٿي ۽ برمڪين جي وقت جي طبيبن جي لسٽ (جيڪا باب ٧ ۾ ڏنل آهي سا سچي سنڌ جي ثابت ٿئي ٿي. (ڏسندا شڪل: الف)

(۴) ناميارن محققن ۽ مؤرخن جي ڪيل تحقيق

١- مولائي شيدائي، سنڌ جو مشهور مؤرخ پنهنجي ڪتاب ’جنت السنڌ‘ ۾ لکي ٿو ته سنه ١٨٤٣ع تائين سنڌ هڪ ذار ملڪ هو. قديم زماني ۾ ان جون حدون اتر ۾ درياءِ جهلم ۽ ڪشمير جا ڪجهه هيٺيان ضلعا، اتر ۾ درياءِ هيلمند ان جي حدبندي ڪندو هو. ڏکڻ الهندي ۾ مڪران ۽ نور منشور تائين، ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ، ڏکڻ اڀرندي ۾ راجپوتانا ۽ جيسلمير جو ريگستان- جيڪي هاڻوڪو سڄو پاڪستان ۽ هندستان جا ڪجهه حصا.

٢- علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، سنڌ جو ناميارو عالم، پنهنجي مضمون ’سنڌ تي تحقيق جا مسئلا‘ ۾ لکي ٿو ته سنڌ جي اڳوڻي نقشي جي خيال کان ته ان جون حدون وسيع هيون.

Gul Hayat Institute

ملتان جي عالمن کي سنڌي سڏيو ويو آهي ۽ ملتان سالها سال تائين سنڌ جو تختگاهه ٿي رهيو آهي. ساڳيءَ طرح اتر ۾ ان جون حدون ڪابل تائين پهتل هيون.

٣- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي - اردو لغت ۾ سنڌ لفظ جي معنيٰ ۾ لکي ٿو ته درياءَ سنڌ جي نسبت سان هن درياءَ جي واديءَ جو خاص خطو: پهرين اسلامي عربي مملڪت (بنو اميه ۽ بنو عباس) جي زماني جو صوبو 'السند'، جيڪو مڪران، بلوچستان، ڪڇ، هاڻوڪي سنڌ ۽ ملتان جي علائقن تي ٻڌل هو. سومرن جي دور ۾ (١١ ڪان اڌ چوڏهين صدي تائين) ۽ سمن جي وقت (١٣٥٠-١٥٢٠ع) ۾ موجوده خط سنڌ، اترندو ڪڇ، بهاولپور، ديره جات ۽ سبيءَ جا ڪجهه علائقا ان ۾ شامل هئا. ڪلهوڙن ۽ ٽالپور دؤر (اٽڪل ١٧٠٠-١٨٤٣ع) ۾ موجوده سنڌ جو علائقو، ڪڇ جو اترندو علائقو، بهاولپور جو سبزل ڪوٽ وارو حصو ۽ ديره جات (ضلعو ديرو غازي خان، خصوصاً ڏاکڻون حصو) شامل رهيا.

٤- پروفيسر محبوب علي چنا پنهنجي مضمون 'سنڌ جا قديم تخت گاهه' ۾ خيال ظاهر ڪري ٿو ته عربن جي فتح کان اڳ سنڌ جي حد تمام وسيع هئي. راءِ گهراڻي جي هندو راجائن جي دؤر ۾ سنڌ جون اوير واريون حدون ڪشمير ۽ قنوج تائين پکڙيل هيون. الهنديون حدون مڪران ۽ سيستان تائين محيط هيون. اتر طرف قندار هو ۽ سليمان جبل ڪرَ ساهيو بيٺو هو ۽ ڏکڻ طرف گجرات ۽ سورت بندر جون حدون به سنڌ ۾ سمايل هيون. هن وسيع سنڌ جو تختگاهه 'الور' هو. ابو حوقل (مکيه مسلم جاگرافي دان - ٩٧٦ع) جي لکت موجب منصوره ۽ ملتان جي اڪثر حصن ۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليون ڳالهايون وينديون هيون.

٥- غلام محمد گرامي صاحب پنهنجي تاريخي مضمون 'ڪتاب ۽ سنڌ' ۾ لکي ٿو ته سنڌ جون حدون اڳ ڪشمير، افغانستان، بلوچستان، ڪڇ، گجرات ۽ جيسلمير سميت هيون.

٦- مظهرالدين ميمڻ پنهنجي هڪ مضمون '١٤- آگسٽ' ۾ تجزيو پيش ڪري ٿو ته آرين سنڌو ماتريءَ جي هاڻوڪي سڄي پاڪستان واري علائقي کي سپت سنڌو (ستن دريائن جي سرزمين سنڌ) سڏيو ۽ اوير پاسي جي باقي ملڪ کي ڀارت ورش سڏيو.

مٿين سموري تفصيل ڏيڻ جو مقصد صرف هي آهي ته اهو ظاهر ڪيو وڃي ته سنڌ قديم وقت ۾ ايڏي وسيع ۽ عريض هئي ۽ ان سموري ايراضيءَ جي طبي ترقي دراصل سنڌ جي ئي ترقي هئي، نه ڪنهن ٻئي ملڪ جي. اسان جي بدنصيبي اها آهي جو اسان قديم سنڌ جي حدن جو تحفظ نه ڪري سگهيا آهيون، نه ته دنيا اڄڪلهه اسان جي طب جي سامهون اسان جوئي نالو وٺي جهڪي ها.

سنڌ ۽ طب

هڪ عظيم مفڪر جو قول آهي ته زندگي هڪ اهڙو ڪتاب آهي، جنهن جو پهريون ۽ آخري ورق قائل آهي، يعني نه آغاز جو علم آهي ۽ نه انجام جي سُڌ -- پر وچ واري حصي کي

تندرست رکڻ لاءِ سنڌ جا طبيب صدين کان سرگرم عمل آهن. سنڌ قديم زماني کان وٺي ئي طب جو مخزن هئي. اسان کي هتان جي نامور طبيبن جي نالي کي ماڻ ڏيڻ کپي، جن هڪ باقاعده ترتيب ڏنل طريقہ علاج کي جنم ڏنو ۽ ان کي وڌايو ويجهايو. يوناني طب جو طرقي يافته سرشته علاج هتي رائج هو، جنهن ۾ آيورويدڪ جنهن جو بنياد گهڻو اڳ پئجي چڪو هو، شامل هئي. چين وانگر هتي هتان جي ئي جڙي ٻوٽين سان ڪامياب علاج ڪيو ويندو هو، جو ته قدرت جو اهو اصول آهي ته هر ملڪ جون ضرورتون ان ملڪ جي سرزمين مان ئي پوريون ٿين ٿيون. علاج سستو هو. اڄڪلهه جي جديد طب به انهن قديم حڪيمن ۽ ان قديم طريقہ علاج کي عزت ۽ توقير ڏيڻ تي مجبور آهي، جن باقاعده طب جي شروعات ڪئي. اهو دراصل طبي پس منظر هو، جنهن تي ماڊرن ميڊيڪل سائنس جا نقش اڀرڻ شروع ٿيا. اها حماقت ۽ ناداني ٿيندي، جي اسان قديم طريقہ علاج جي فائدن کان انڪار ڪريون، جو ته انهن سيني گڏجي جديد طب جي لاءِ راهه هموار ڪئي آهي. اڄڪلهه جي طب انهيءَ پار جيان آهي، جنهن وقت جي پيٽ ۾ انهن قديم ويدن جي بدولت ئي جنم ورتو. اهي صرف انهيءَ لاءِ رد نٿا ڪري سگهجن ته اهي جهونا ٿي ويا آهن، ان لاءِ بيڪار آهن. جيئن ته اينڊڙ بابن منجهان ظاهر ٿيندو، نه رڳو بيمارين، انهن جي سڃاڻپ، علاج توڙي جراحت جا طريقا هتي هئا، پر اسان وٽ صحت جا اصول، صفائيءَ جي اهميت ۽ صحت جي خيال کان شهري رٿابنديءَ جا پڻ اعليٰ نمونا هئا. سنڌ اندر طب جي فن کي ڏاڍي ترقي هئي ۽ اسان جا طبيب ان ڏس ۾ گهڻو برک هئا. هتان جي ويدن ۽ سنياسن جڙين ٻوٽين ۽ سندن استعمال ۽ خاصيتن ڄاڻڻ ۾ چڱي مهارت حاصل ڪئي هئي. مرڪب ۽ مفرد دوائن ۾ سندن مٽ ڪو ورلي هو. ڪشتا اول هتان جي ماڻهن ماريا. افسوس جو تاريخي ذخيرن جي برباد ٿي وڃڻ سبب ۽ ڪجهه پنهنجن جي ئي بي پرواهيءَ سبب انهن جا نالا ۽ نوعيت اسان جي معلومات لاءِ محفوظ نه رهي سگهيا آهن، پر جيڪي به تاريخي اشارا ملن ٿا، تن مان حيرت انگيز معلومات حاصل ٿئي ٿي.

قديم طب واري ڏسَ جو خيال اهي ته انهن دوائن جو مزاج هتي جي مزاج سان ملي ٿو ۽ اهي ايڏيون گرم به نه آهن. گرم مان هنن جي مراد اهڙي طاقتور دوا آهي جا سڄي بدن جي ڪم ڪرڻ جي ڍنگ (افعال الابدان) کي ڏاهي ڇڏي. اهو دعوو ڪافي حد تائين صحيح نظر اچي ٿو. ماڊرن طب به ان ۾ يقين رکي ٿي ته وٽامن ۽ معدنيات، گورين ۽ ڪيپسولن جي صورت ۾ کائڻ بجاءِ قدرتي ۽ اصلي صورت ۾ ورتا وڃن، جيئن ته ميوو، اناج ۽ ڀاڄيون وغيره. مطلب ته اهي ئي شيون، جي اڳ جا ويد علاج مهل اهم ڄاڻيندا هئا. اهي پرهيزي کاڌي تي به گهڻو زور ڏيندا هئا، جنهن جي اهميت جديد طب به مڃي آهي، ۽ کاڌي جي ذريعي صحت، دماغي ۽ جنسي قوت وڌائڻ لاءِ هزارين ڪتاب ڇپجي رهيا آهن

Gul Hayat Institute

اڳين وقت ۾ سڄي سنڌ ۾ ۽ هاڻي به ڪن ٻهراڙين ۾ ويم جو ڪم دايون ڪنديون آهن ۽ هڏن سنڌن جو ڪم ڪنير ڪندا آهن. اها ڳالهه شايد ڪجهه اڻنگي لڳي، پر اهي پنهنجي ڪم ۾ ڪيڏي نه بهترين مهارت رکندا هئا. هن مضمون کي پڙهندڙن مان، جن جو تعلق سنڌ جي ٻهراڙين سان آهي، ڪين چڱيءَ طرح پروڙ هوندي ته اڳ سنڌ ۾ ڪا به هڏن ۽ سنڌن جي اسپتال ڪانه هئي، پر تڏهن به ڪهڙي به قسم جو هڏو ڀڄي پئي يا سنڌ لهي پئي ته اهي ڪنير ئي هئا، جي ان کي بهترين نموني ۾ ٺيڪ ڪندا هئا. ان سلسلي ۾ ٻه ڳالهيون سوچ جهڙيون آهن: هڪ ته جي اهي ڪنير چڱو پڙهيل لکيل هجن ها ۽ پنهنجي ان فن کي باقاعده ڪنهن ڪتابي صورت ۾ لکن ها ۽ ٻيو ته اڄڪلهه جا ڪي نام نهاد ڪنير ان فن کي بدنام نه ڪن ها ته اهي ئي ڳوٺاڻا ڪنير هڏن ۽ سنڌن جي علاج لاءِ دنيا جي اڳواڻي ڪن ها. فصد کولڻ، ڏنڀ ڏيڻ ۽ جوئرن جو استعمال صدين کان سنڌ ۾ عام آهي، جن مان گهڻن طريقن کي اڄڪلهه سائنسي پذيرائي حاصل ٿي وئي آهي ۽ ٿوري گهڻي بدليل شڪل ۾ اهي اڄ به رائج آهن. ڦٽن ڦرڙين ۽ چمڙيءَ جي ٻين بيمارين، سنڌن جي سوڄ ۽ سور وغيره جا مريض وري گرم ۽ معدنيات مليل چشمن ۾ وهنجي شفاياب ٿيندا هئا، جن کي پوءِ مذهبي رسمون ڏنيون ويون ۽ ميلا لڳڻ به شروع ٿيا. اهڙا چشما آهن: ڪيرٿر جي اتر-اڀرندي واري ڪنڊ تي لاڪيءَ وارا چشما، منگهو پير، جهمپير ۽ لڪيءَ جي ڏارڻ وارا چشما. بشاري مقدسي عرب عالم ۹۸۰ع ڌاري اهڙن چشمن جي باري ۾ لکيو ۽ انهن کي ساراهيو. رحيمداد خان مولائي شيدائي پڻ 'جنت السنڌ' ۾ انهن جي نيڪي ڪئي آهي.

افسوس جو اسان پنهنجن انهن شاندار ۽ صدين پراڻين طبي رسمن ۽ روايتن کي وساري انهيءَ ڪاوش ۾ لڳا پيا آهيون ته اسان مغربي طب جا پير به ڇهي سگهون. اسان جو اهو مطلب نه آهي ته ڪو اسان انهيءَ طريقهءِ علاج جا مخالف يا انڪاري آهيون. هونءَ به سنڌ هر تهذيب وانگر هر طريقهءِ علاج کي هتي پناهه ڏني آهي ۽ ان کي وڌايو ويجهايو آهي، پوءِ اها آيورويدڪ هجي، يوناني هجي، ڪروموپيٿي هجي، ايلوپيٿي هجي، هوميوپيٿي هجي يا اڪيوپنڪچر چيني طريقهءِ علاج. اسان انهن جا فائدا به پنهنجي سنڌ جي سڀاجهڙن رهاڪن لاءِ ڪم آڻڻ لاءِ آتا آهيون ۽ هتان جي ويدن هر قسم جي طريقهءِ علاج کي پنهنجو سمجهي ڪم آندو آهي.

ماضيءَ ۾ ماڻهو سٺي صحت ماڻيندا هئا، سواءِ وچڙندڙ مرضن جي. ان جو سبب شايد سٺو ۽ بنا ملاوٽ جو کاڌو، صاف ۽ تازي هوا، وڏا گهر، اڻ ڳڻتيل زندگي، صاف ماحول، ورزش جي ڪثرت ۽ دماغي ڳڻتين جي ٿورائي هئي. دوائون ديسي ۽ طاقتور هيون. ماڻهو ميلن جا ميل سفر ڪري سگهندا هئا. بيماري سهڻ جي طاقت گهڻي هئي. عام ماڻهوءَ جو کاڌو سادو ۽ طاقتور هو ۽ اهي ڪافي گيهه، مکڻ ۽ کير هضم ڪري سگهندا هئا. ملاوٽ جي لاءِ

تہ ٻوڇي بہ نہ سگهبو هو. زندہ رهڻ جي قيمت ٿوري هئي ۽ سنو ڪاٽو جهجهو هو. جابلو علائقي جا ماڻهو ڪجهہ وڌيڪ ئي صحتمند هئا. انهن وٽ مليريا جو نالو نشان ڪونہ هو. ماڻهو تقويت ڏيندڙ ڏڌ ۽ لسي پيئندا هئا، جا هنن اڄڪلهہ چانهن جي اعزاز ۾ پيئڻ ڇڏي ڏني آهي.

هتي جي آبهوا جو بہ هتي جي بيمارين سان گهڻو تعلق آهي. هوئنئن تہ سنڌ جي آبهوا معتدل ۽ وچولي آهي، جيڪا ڏهن ان کي ملڪ جي ٻين حصن سان ڀيٽجي. سمنڊ جي ڀر واري حصن ۾ موسم جي سختي اڃا بہ گهٽ آهي. گرميءَ جو درجو ٩٠-١٠٠ ڊگريون فهرانائٽ جي وچ ۾ رهي ٿو، باقي اندرونِ سنڌ موسم جي سختي نسبتاً وڌيڪ آهي. هتي گرمين ۾ درجو ١١٥-١٠٠ جي وچ ۾ رهي ٿو. اونهاري ۾ ڇمڙين ۽ هاضمي جون بيماريون رهن ٿيون ۽ سياري ۾ وري نمونيا، مليريا، سرسام ۽ ارڙيءَ جون بيماريون عام آهن، ڇو تہ هتي جا رهاڪو جيڏا مهمان نواز ۽ اخلاق ۾ اوچا آهن، اهڙا وري پيسن جي معاملي ۾ غريب آهن. ڪين سيءَ ۾ پهرڻ لاءِ چڱو لٽو نہ آهي، ان ڪري ڦڦڙن جا مرض ڪجهہ وڌيڪ آهن. شهرين ڪي وري گهٽيل آباديءَ جي ڪري سلهہ، زڪام، کنگهہ ۽ ڪلُيون پوڻ جون بيماريون وڌيڪ آهن.

١٩٣٥ع ۾ پور ڪميشن، جيڪا سڄي هندستان جي صحت واري حالت تي غور ڪرڻ لاءِ ويٺي هئي، تنهن پنهنجي رپورٽ ۾ لکيو تہ ٨٠ في سيڪڙو بيماريون سستي ۽ مقامي علاج سان ئي ٺيڪ ٿيو وڃن، ڏهہ في سيڪڙو مريضن کي اسپتال جي گهرج پوي ٿي ۽ باقي ڏهہ في سيڪڙي کي خصوصي علاج جي. ڏٺو وڃي تہ ١٩٣٥ع کان اڳ جا انگ اکر اڃا بہ وڌيڪ اطمينان جوڳا هئا.

سائينم، سدائين ڪرين مٿي سنڌ سُڪار،
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين.

(باقي آئينده)

قسط پهرينءَ لاءِ ورتل حوالا

١- 'عرب و هند ڪي تعلقات'، از: سيد سلمان ندوي.
٢- 'سنڌ'، نئين زندگي، جون-جولاءِ ١٩٧٠ع.
٣- 'جنت السنڌ'، از: رحيم داد خان مولائي شيدائي.
٤- 'سنڌ تي تحقيق جا مسئلا'، از: علامه غلام مصطفيٰ قاسمي. مهراڻ جنوري-جون ١٩٧٣ع.
٥- 'سنڌي-اردو لغت'، مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان، شايع ڪندڙ سنڌ يونيورسٽي ١٩٥٩ع.
٦- 'سنڌ جا قديم تخت گاهہ'، از: پروفيسر محبوب علي چنا. نئين زندگي، جون-جولاءِ ١٩٧٠ع.

٧- 'شارٽ انسائيڪلوپيڊيا آف پاڪستان'.
٨- 'ڪتاب ۽ سنڌ' از: غلام محمد گرامي. مهراڻ جنوري-جون ١٩٧٣ع.
٩- 'موهن جو دڙو' از: محمد صلاح عقيلي. نئين زندگي، سپٽمبر ١٩٥١ع.
١٠- 'الرحيم' مولانا عبيدالله سنڌي نمبر، آگسٽ ١٩٧١ع.
١١- 'المسالڪ والممالڪ' از: ابو اسحاق 'اصطخري'.
١٢- انسائيڪلوپيڊيا برٽانيڪا (هندستاني لفظ جي هيٺان 'فٽ نوٽ').
١٣- امپيريئل گزيٽيئر آف انڊيا، واليوم-١.
١٤- 'آئينهٔ قديم سنڌ' از: شمس‌الدين قريشي.
١٥- 'سنڌ جي وادي جي تهذيب'، نئين زندگي، مارچ ١٩٥٥ع.
١٦- '١٤- آگسٽ' از: مظهرالدين ميمڻ. نئين زندگي، آگسٽ ١٩٦٨ع.
١٧- 'سنڌ جا قديم نقشا' از: الحاج الله بخش عقيلي. نئين زندگي، اپريل ١٩٥٥ع.
١٨- 'مهراڻ جي ماٿريءَ جا قديم نقشا' از: الله بخش عقيلي. نئين زندگي، ڊسمبر ١٩٥٨ع.

Gul Hayat Institute

امير علي چانڊيو

ڪهاڻي ۽ اُن جا ترڪيبي جزا

ڪهاڻي' ادب جو وسيع موضوع آهي ۽ اُن جا ڪيترائي قسم آهن: Romance، Anecdote، Ballad، Epic ۽ Novel سڀ ڪهاڻيءَ جون مختلف صورتون آهن. پر ڪهاڻي مان هتي اسان جي مراد، 'مختصر ڪهاڻي' (Short Story) آهي، جنهن کي اسان عام طرح 'افسانو' يا 'ڪهاڻي' چوندا آهيون. 'ڪهاڻي' دراصل داستان ۽ لوڪ-ڪهاڻي (Folk-Lore) جي ترقي يافته صورت آهي. اهي داستان ايترا ئي پراڻا آهن، جيتري پراڻي انساني تهذيب جي ڪهاڻي آهي. داستانن ۾ انسانن جي بهادريءَ جون ڳالهيون، جنن ڀوتن، ڏائڻين، ديون ۽ پرين جا قصا هوندا هئا. جڏهن تحرير يا لکت اڃا وجود ۾ ڪانه آئي هئي، ته ان وقت داستان نظم يا شعر جي صورت ۾ چيا ويندا هئا ۽ ماڻهن جا ڪي خاص گروهه انهن کي ڳائي ٻڌائيندا هئا. اهڙي قسم جا منظوم داستان ۱۴ صدي عيسويءَ تائين يا ان کان بعد به نظم جي صورت ۾ ئي بيان ڪيا ويندا هئا. اهڙن داستانن مان چاسر (Chaucer) جو "Troilus and Criseyde" منظوم داستان جي هڪ مڪمل صورت آهي. هن داستان ۾ آهي سڀ خوبيون اچي وڃن ٿيون، جيڪي هڪ ناول يا ڪهاڻيءَ لاءِ ضروري آهن. البت فرق صرف ايترو آهي ته ناول يا ڪهاڻي نثر ۾ ٿيندي آهي، ليڪن هيءُ داستان نظم ۾ آهي. داستان نظم ۾ اِن ڪري چيا ويندا هئا جو اُن وقت تحرير جو رواج گهٽ هو. ان جي مقابلي ۾ نظم ياد ڪرڻ ۾ آسان هو. اِن کان سواءِ نظم جي مقبوليت به تمام گهڻي هئي، جنهنڪري چاسر کان پوءِ به ڪيترن ئي شاعرن منظوم ڪهاڻيون لکيون، پر اڳتي هلي اسڪاٽ (Scott) اها ڳالهه محسوس ڪئي ته داستان يا ڪهاڻيءَ کي نثر جي جامي پهرائڻ جا سڀ موقعا موجود آهن ۽ نظم جي بجاءِ نثر، ڪهاڻيءَ لاءِ زيادهه موزون آهي؛ ڇاڪاڻ جو ناول ۽ ڪهاڻي بيان ڪرڻ کان علاوه، ان کي سينگاري ۽ سنواري پُر تاثير پڻ ڪري سگهجي ٿو.

'ڪهاڻي' جي اوسر بيان ڪرڻ کان پهريائين ناول جي شروعات جو ذڪر ڪرڻ تمام ضروري آهي. ڇاڪاڻ ته اسان جي موجوده 'ڪهاڻي' ناول جي ڪُک مان ڄائي آهي، تنهنڪري 'ڪهاڻي' جي فني لوازمات کي بيان ڪرڻ لاءِ ناول جو ذڪر ناگزير ٿيو پوي. ڪهاڻي يا Prose narrative ۾ وقت جي حالتن، جذبن ۽ لاڙن جو تجزيو، ماڻهن ۽ ماحول

(Environment) جي ڪشمڪش، مرد ۽ عوت تي ان جو اثر، عمل ۽ رد-عمل: مطلب ته سڀ ڳالهيون اچي وڃن ٿيون. ان ۾ ليکڪ ماضي، حال ۽ مستقبل جي تصوير ڪشي ڪري ٿو.

ناول کان بعد ڪهاڻيءَ جي ارتقائي صورت موجوده 'افسانو' ئي آهي. ڪجهه وقت اڳ ڪهاڻيءَ جي روزافزون ترقيءَ کي ڏسي، مغرب جي نقادن اندازو لڳايو هو ته ڪهاڻي جلد ئي ناول کي ادب جي ميدان مان تڏي ٻاهر ڪيدي ڇڏيندي، پر ائين ڪونه ٿيو. 'ڪهاڻي' جي ترقيءَ سان گڏوگڏ ناول به مقبول ٿيندو رهيو. ناول- درحقيقت پنهنجي مڪمل صورت سان تقريباً ١٨ صدي عيسويءَ جي شروعات ۾ منظرعام تي آيو. ناول جي شروعات سڀ کان اول Samual Richardson ڪئي. سندس ڪتاب Pamela ادب جي ميدان ۾ پهريون ناول ڪري ليکيو وڃي ٿو. جيتوڻيڪ Pamela ۾ ڪي فني نقص پڻ هئا ته به ناول جو هڪ Form ضرور هو. ان کان پوءِ جلد ئي فيلڊنگ Fielding هڪ ناول Joseph Andrews لکي، ناول جي رهيل فني تقاضائن کي پورو ڪري ڇڏيو. آن کان پوءِ هڪبئي پٺيان ڪيئي ناول ميدان تي آيا. Johnson Samuel جو Rasselas، شارلٽ برونٽي (Charlotte Bronte) جو Jane Eyre ۽ Jane Austen جو Pride and Prejudice لکي، ناول نگاريءَ ۾ نوان تجربا آندا ۽ ناول ۾ ڊائلاگ استعمال ڪرڻ جو رواج وڌو.

١٩ صديءَ ۾ ناول، پنهنجي ڪامل صورت تي پهچي چڪو هو. انگلنڊ مان Charles Dickens جو Pickwick papers ۽ Tale of two cities، Hardy جو Return of the Native ۽ روس مان ٽالسٽاءِ War and peace لکي ناول کي معراج ترقي تي پهچائي ڇڏيو. ان کان علاوه گورڪي Gorky ۽ Meredith به ان ڏس ۾ چڱا تجربا ڪيا.

ٻئي طرف هنري ۽ مشيني (Machanism and Industrialism) انقلاب معاشري کي پنهنجي لپيٽ ۾ آندو. مشيني ۽ هنري انقلاب جي اثرات معاشري، تهذيب ۽ ثقافت ۾ ڪافي تبديليون آڻي ڇڏيون. مفاصلو گهٽجي ويو ۽ ماڻهن جو مصروفيتون ڏينهون ڏينهن وڌنديون پئي ويون. وڌندڙ آدمشماري جي ڪري روزگار جو موقعا گهٽبا پئي ويا. ماڻهن ۾ بيقراري ۽ بيچيني جي ڪيفيت روزبروز وڌندي پئي ويئي. ماڻهن جو توجه زراعت تان هٽي، صنعت ڏانهن مرڪوز ٿيڻ لڳو. جنهنڪري مهانگائي ڏينهون ڏينهن وڌڻ لڳي. ماڻهن کي روزگار حاصل ڪرڻ لاءِ سخت محنت ڪرڻي ٿي پئي. سير ۽ تفريح لاءِ وقت جي ڪمي جي ڪري، ماڻهو ڪيئي جلدن تي مشتمل ۽ هزارها صفحن وارا ضخيم ڪتاب پڙهڻ کان ڪيائڻ لڳا، جنهنڪري ناول نگاريءَ جي صنف کي ڪافي ڌڪ لڳو. ١٨-صديءَ جي آخر ۾ ئي ناول پڙهڻ جو شوق گهٽجڻ شروع ٿيو، جنهنڪري ناشرن ۽ پبلشرن جي ڏنڌي کي ڪافي ڇيهو رسيو ۽ ناولن ڇپائڻ جو چاهه به گهٽجڻ لڳو. ان ڳالهه کي سڀ کان اول اسٽيونسن (Stevenson) محسوس ڪيو ۽ پبلشرن کي به ان ڳالهه کان آگاهه ڪيائين. اهڙيءَ طرح پاڻ به ننڍن ننڍن ناولن لکڻ جي ابتدا ڪيائين. ان کان پوءِ

Gul Hayat Institute

ادبي حلقن ۾ نئين ناولن لکڻ جو رواج عام ٿي ويو. اِن صورتحال جو فائدو وٺندي؛ هڪ آمريڪي اديب ايڊگر ايلن پو (Edger Allen poe) "مختصر ڪهاڻي" لکڻ جي شروعات ڪئي. 'مختصر ڪهاڻي' (Short story) پنهنجي اختصار، جاذبيت ۽ جامعيّت جي ڪري عوام ۾ ڏاڍو مقبول ٿي ۽ ڪهاڻين جا ڪتاب هٿون هٿ کپي ويا. مختصر ڪهاڻيءَ جي ڍانچي ۾ گهٽ ڪري ناولن وارو لطف ۽ سموريون خوبيون شامل هيون. وڏي ڳالهه اها ته مختصر ڪهاڻي پڙهڻ لاءِ ٿورو وقت صرف ڪرڻو ٿي پيو. ماڻهو ان کي هڪ ئي نشست ۾ ختم ڪري ڇڏيندا هئا. اهڙيءَ طرح ڪهاڻي ادب جي هڪ مڪمل ۽ مقبول صنف جي حيثيت سان ميدان تي اڀري آئي. هن وقت عورتن توڙي مردن ۾ ڪهاڻي يڪسان طور مقبول آهي. ڪهاڻيءَ ۾ معاشرت، سياست، اقتصادي مسئلا، نفسيات، فلسفو، ٻيون معاشرتي الجهنون ۽ بيماريون بخوبيءَ چٽيون ڪري پيش ڪري سگهجن ٿيون. ڪهاڻيءَ ۾ هڪ طرف ڊرامي وارا ڊائلاگ آهن ته ٻئي طرف ناول وارو پرتاثير انداز پڻ آهي. انهن مڙني خوبين ۽ خصوصيتن جي باوجود ناول ۽ ڪهاڻيءَ ۾ بنيادي فرق آهي. جيڪڏهن اسان ڪنهن ناول جو ويهي اختصار ڪريون ته به ان اختصار کي، ڪهاڻي نٿو چئي سگهجي. ناول ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون ڳالهيون آهن، جيڪي ڪهاڻيءَ جي دائري ۾ نٿيون سمائجي سگهجن. بهرحال هيءُ موقعو ڪهاڻي ۽ ناول درميان فرق بيان ڪرڻ جو نه آهي. ان ڪري اسين پنهنجي مول مقصد ڏانهن موٽون ٿا. ڪهاڻيءَ جو اهم ترين ترڪيبي جزو پلاٽ (Plot) آهي. اسين هيٺ ان تي مختصراً ڪجهه بحث ڪريون ٿا.

(۱) پلاٽ يا سٽاءُ Plot: ليکڪ طرفان واقعات جي ڪيل چونڊ ۽ ڏنل ترتيب جو نالو پلاٽ يا سٽاءُ آهي. ڪن نقادن جو چوڻ آهي ته پلاٽ (Plot) واقعات جي وچور (Chronological order) جو نالو آهي. پلاٽ درحقيقت ڪنهن پرتاثير واقعي جي بيانيه (Narrative) کي سڏجي ٿو. بيانيه يا Narrative مان مراد رڳو تسلسل نه آهي، پر ان جو اطلاق پلاٽ جي پوري جزن تي ٿئي ٿو. پلاٽ ڪردارن (Characters) جي عمل ۽ ردِ عمل جي بيان جو نالو آهي، جنهن کي ڪهاڻيڪار وقت ۽ جڳهه جي مناسبت سان Chronological order يا انداز ۾ پيش ڪري ٿو.

پلاٽ جي وڌيڪ وضاحت لاءِ هتي پلاٽ ۽ نيوز اسٽوري (News story) جو تقابل ڪرڻ بي‌سود نه ٿيندو. پلاٽ جي جوڙجڪ مخروطِ مستقيم (Upward pyramid) جي نموني ٿئي ٿي. نيوز اسٽوري (News story) ۽ ڪهاڻي (Short story) جي وچ ۾ اهو فرق آهي ته مؤخرالذڪر جي جوڙجڪ مخروطِ معکوس (Inverted pyramid) وانگر آهي.

مخروطِ مستقيم   مخروطِ معکوس

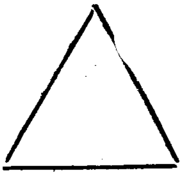

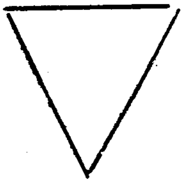

اخباري استوري ۾ ڪلائيميڪس (Climex) جي بجاءِ Lead ٿئي ٿي ۽ 'ڪهاڻي' ۾ Lead جي جاءِ تي منظرنگاري ٿئي ٿي. اخباري اسٽوري (News story) ۽ پلاٽ ۾ فرق جي وڌيڪ وضاحت لاءِ ٻه مثال پيش ڪجن ٿا، جن ۾ هڪڙو مثال ادبي ڪهاڻيءَ جو آهي ته ٻيو اخباري اسٽوريءَ جو. مثال طور غلام رباني جي ڪهاڻي "ٻن ٻوڙين پاتال ۾" کي جاچيون ٿا. غلام رباني پنهنجي ڪهاڻيءَ جي شروعات هن ريت ڪري ٿو:

"انهيءَ ڏينهن مان خيرل جي دڪان تي ويٺو هوس ته هُو وري اچي لانگهائو ٿيو. ڪيس ڏسي آلائجي ڇو مون کي سدائين پٽائيءَ جو هيءُ بيت دل تي تري ايندو آهي.

ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو، مٿو اگهاڙو،
منهنجو ڪڇاڙو، پينر هن پنيور ۾."

اگهاڙا پير ۽ پنيون، جن تي ڪمپ جا چاپڙ چڙهيل، گوڏن تائين ڪاري ڪپڙي جي گوڏ، جنهن جو هيٺيون حصو ڪانڊيرن ۽ ڪرڙن ۾ رهڙجي جهالر ٿي ويو هو! پٺيءَ تي تاڪائين صدري اوڍيل، جنهن مان ٻه هسليءَ جو هڏو ۽ ڪلهي جي ڦٽي پٺي اگهاڙي ٿي! مٿي تي ڪپڙي جي ميري ٽوپي جا اڪثر ملان پائيندا آهن، جا تيل ۽ مٽي جي سَرُ سببان، ڪنهن جهوني مسجد جي ڪاري لڳل گنبذ جيان لڳندي هئي.

ٻاجهريءَ جي پاچاٽي پوک جيان ڪٽل ڪنين واري ڏاڙهي! ذرا ڏيئي ويل اکيون، جن ۾ گول گول تارا ائين پئي لڳا، جيئن اونداهي کوٺيءَ ۾ ڪي ڏيئا ٽمڪندا هجن! جن جي پيلي ڀلي زرد جوت مان غربت ۽ اداسائيءَ جون جهلڪيون پيون اچن! مون ڪيس ڏسي خيرل کان پڇو "چاچا! هي ڪير آهي؟"

ڪهاڻيڪار ڪردار جي هڪ عجيب و غريب تصوير چٽي ٿو، جنهنڪري پڙهندڙن ۾ ان ڪردار جي سموري سرگذشت کي پڙهڻ لاءِ اشتياق ۽ بيچيني پيدا ٿئي ٿي. پڙهندڙ حقيقت معلوم ڪرڻ لاءِ آهستي آهستي سموري ڪهاڻي پڙهي وڃي ٿو. ڪهاڻيڪار جو طاقتور قلم ان ماڻ نڪتل منظرنگاري قاريءَ کي مجبور ڪري ٿي ته هو ساري ڪهاڻي پڙهي، حقيقت

Gul Hayat Institute

معلوم ڪري. پر جيئن قاري اڳتي پڙهندو ويو ٿو، تيئن سندس بي اطمينانيءَ ۾ اضافو ٿيندو ويو ٿو ۽ هو حقيقت جي ڳولا ۾ پوري ڪهاڻي پڙهي ختم ڪري ٿو. جڏهن ڪهاڻي پوري ٿئي ٿي، تڏهن ئي پڙهندڙ اصل ڳالهه جي تهہ تائين پهچي ٿو. ڪهاڻيڪار باقي ڪهاڻي خيرل جي واتان بيان ڪرائي ٿو. مان هت ڪهاڻيءَ جي باقي رهيل حصن جو اختصار ڪريان ٿو ته جيئن پڙهندڙ ڪهاڻيءَ جو اختتام سمجهي سگهن.

ان چرئي شخص جو نالو 'سدورو' آهي. هو ڪڇي جي هڪ ڳوٺ ۾ رهندڙ آهي. ان ڳوٺ جا سڀ ماڻهو ڏاڍا ڪمائيندڙ آهن. هڪ ڏينهن صبح جو سوير وڏيرو ڪين بيگار تي گهرائي ٿو. پر ڳوٺ وارن جي ڪا وڏيري سان اڻبڻت هئي، ان ڪري هو وڏيري جي سڏ تي نه ٿا وڃن. هو پنهنجي مرضيءَ سان ڪمائي کائيندا هئا ۽ ڪنهن جي به غرض ڪين ڪندا هئا. وڏيري قائم خان سان سندن اڻبڻت جو سبب هيءُ هو ته هن کان ڪجهه وقت اڳ ۾ ڪي ڪانڪو اچي ڳوٺ وارن جون مينهون چورائي وڃن ٿا. مينهن جي چوري ٿيڻ جي دانهن هو وڏيري قائم خان وٽ کڻي وڃن ٿا، پر وڏيرو قائم خان رهندو هنن کي دٻائي ٿو، ڇو ته ڪانڪو وڏيري جا پنهنجا ماڻهو هئا. ان ناانصافيءَ جي ڪري هو پوليس ۾ فرياد ڪن ٿا. جنهن تان وڏيرو مٿن سخت ناراض ٿئي ٿو. ڪجهه وقت ڪان پوءِ وڏيرو اليڪشن ۾ بيهي ٿو ۽ ڳوٺ وارن کي زالن سميت ووٽن ڏيڻ لاءِ ماڻهو موڪلي ٿو. پر ڳوٺاڻا ان جي پرواهه ئي ڪونه ٿا ڪن. اتفاق سان وڏيرو اليڪشن ۾ ڪامياب ٿي ويو ٿو. ان ڪان پوءِ هڪ پن ڏينهن اندر ست مسلح ڌاڙيل، 'سدوري' جي گهر ڪي ڌاڙو هڻي، سندس ڍانڍ ٻڪر سڀ کڻي وڃن ٿا. 'سدوري' جو وات بڌي ڪيس مارڪٽ پڻ ڪن ٿا. پر ويندي ويندي هو هڪ ٻي حرڪت به ڪن ٿا، جيڪا سدوري جي چرئي ٿيڻ جو سبب ٿئي ٿي. اچو ته ان حرڪت جو ذڪر ڪهاڻيڪار جي پنهنجي لفظن ۾ پڙهون:

"آبا! پوءِ...... پوءِ انجن ستن ئي همراهن ...... سدوري جي گهرواريءَ سان ......".

"آبا سدوري جي گهرواريءَ کي ان وقت نائون مهينو هو. ويچاري ٽن ڏينهن بعد مري ويئي. ان ڏينهن لاڪون سدوري جي ڪل ڦري ويئي آهي، گهر ته اڳيئي اجڙي ويو هوس، باقي نيائي ٻچيس اها ڪلهي تي کنيو وتي، ڇرين وانگر ٽٻيءَ ٽڏيءَ جهنگ جهر هلندو."

خيرل اها ڳالهه ڪري مس پوري ڪئي ته 'سدورو' اچي لنگهيو. ڪيس ڏسي منهنجي واتان بي اختيار نڪري ويو:

"پن پوڙين پاتال ۾، پاهڻ تارين تون".

هاڻي اچو ته نيوز اسٽوريءَ جو جائزو وٺون:

"ڪالهه ڪڇي جي هڪ ڳوٺ ۾ چورن ڏينهن ڏٺي جو هڪ پاڳئي جي گهرواريءَ سان دست درازي ڪئي. سائي زخمن جو تاب نه سهي سگهي ۽ ان ڪان پوءِ گذاري ويئي.

Gul Hayat Institute

> ان ڪان علاوه ڌاڙيل ڏاند ۽ ٻيو سامان به پاڻ سان ساڻ ڪڻي ويا. ان واقعي ڪان پوءِ گهر جو مالڪ دماغي توازن وڃائي ويٺو آهي. دراصل واقعو هيئن آهي ته ڪجهه سال اڳ ان ڳوٺ جي رهاڪن جي وڏيري قائم خان سان اڻبڻت هئي، جنهنڪري وڏيرو کين ڌمڪيون ڏيندو رهندو هو. پر هي ويچارا ڪڙمي ماڻهو، نه ڪنهن جي ٻن ۾ نه ٽن ۾، سو هنن ان ڳالهه جو ڪو به نوٽيس نه ورتو. ڪجهه وقت ڪان پوءِ ستن ئي ڌاڙيلن مسلح ٿي 'سدوري' جي گهر تي چڙهائي ڪئي. [ياد رکڻ گهرجي ته هيءُ واقعو وڏيري قائم خان جي اليڪشن ۾ ڪامياب ٿيڻ ڪان پوءِ پيش آيو آهي]. گهر جي مالڪن ساڻن مقابلو ڪيو، پر ڌاڙيل سندس پير ۽ وات ٻڌي سامان ڍوئڻ لڳا. سامان کڻڻ ڪان پوءِ ستن ئي ڌاڙيلن 'سدوري' جي گهرواريءَ سان زوري هٿاپائي پڻ ڪئي. سدوري جي گهرواري، جيڪا بيمار ڇني وڃي ٿي، فوتڻ کي نائون مهينو پيٽ پڻ هو فوتڻ هوس جي زخمن جو تاب نه سهي سگهي ۽ ٽڏي تي ئي مري وئي، سندس ٻار به ضايع ٿي ويو. جڏهن 'سدوري' کي هوش آيو ۽ پنهنجي گهرواريءَ جي اِها حالت ڏسي، وري به بيهوش ٿي ويو ۽ ان ڪان پوءِ ڪڏهن به سندس هوش سلامت نه ٿيو آهي. سندس چوڻ آهي ته چورن ويندي مهل چيو هو ته "وڏيري کي ووٽ نه ڏيڻ جو اهو اٿو نتيجو. حد جي ٿاڻي ۾ فرياد داخل ڪيو ويو آهي ۽ پوليس سرگرميءَ سان جانچ ڪري رهي آهي."

پهريون مثال ادبي اسٽوريءَ جو آهي، جنهن جي ڊيولپمينٽ مخروطِ مستقيم جي طرز تي شروع ٿي اختتام تي پهچي ٿي ۽ ٻيو مثال نيوز اسٽوريءَ جو آهي، جنهن جي ڊيولپمينٽ مخروطِ معڪوس جي صورت وانگر ٿئي ٿي. نيوز اسٽوري جي ڊيولپمينٽ ۾ پنج ڊبليو (W) يعني what، where، when، why ۽ who اچي وڃن ٿا. پر ڪهاڻيءَ جي پلاٽ جي جوڙجڪ ۾ صرف ٽي ڊبليو يعني what، why ۽ who ڪم اچن ٿا. نيوز اسٽوري جيئن ته اتفاقيه قاري (Casual reader) لاءِ هوندي آهي، اِن ڪري ڪير به بس ۾، ريل ۾، هوٽل ۾ يا وات ويندي، صرف Lead کي پڙهي نتيجي (Conclusion) تي پهچي سگهي ٿو: جيئن ته ڪهاڻي، نيوز اسٽوريءَ جي ڀيٽ ۾ زيادهه طويل ٿيندي آهي ۽ ڪهاڻي Information ڪان علاوه تفريح (Entertainment) جو باعث پڻ آهي، ان ڪري ان کي پڙهڻ لاءِ قاريءَ جي باقاعده آمادگي ضروري آهي. انهي لاءِ 'مختصر ڪهاڻي' ۾ افتتاحيه (Lead) جي بجاءِ منظر نگاري يا پيشڪش هوندي آهي، جنهن جي ذريعي مصنف قاريءَ جي ذهن کي سموري ڪهاڻي پڙهڻ لاءِ آماده ڪندو آهي. پيشڪش جي ذريعي ليکڪ هڪ قسم جي Suspense پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، ته جيئن قاري حقيقت معلوم ڪرڻ جي هورا ڪورا ۾ پوري تخليق پڙهي وڃي. اِن مان اِهو بخوبيءَ واضح ٿي چڪو هوندو ته ڪهاڻيءَ جي پلاٽ ۾ ڇو تجسس (Suspense) پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي؟

Gul Hayat Institute

هاڻي اچو تہ پلاٽ جي ٻين اهم جزن جو جائزو وٺون: پلاٽ جي تڪميل لاءِ دراصل ٽي جزا اهم آهن، جن سان پهريون Rising action آهي. هن جي مدد سان ڪهاڻيڪار قاريءَ جي ذهن ۾ تجسس پيدا ڪري، سندس جذبات کي جنجهوڙي ٿو. جذبات کي بيدار ڪري، ڪيس ڪهاڻيءَ ۾ گم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. جيئن جيئن ڪهاڻي اڳتي وڌندي هلي ٿي ۽ ترقي ڪندي هلي ٿي، تيئن تيئن رائيزنگ ايڪشن Rising action ۾ پڻ زور پيدا ٿيندو وڃي ٿو. رائيزنگ ايڪشن (Risinig action) جي انتها تي پهچڻ شرط ڪهاڻيڪار قاريءَ جي ذهني بيقراري ۽ پيدا ٿيل تجسس (Suspense) کي گهٽائڻ لاءِ پلاٽ کي هڪ اهم موڙ ڏي موڙي ٿو، جتان قاريءَ جو ذهن ڪهاڻيڪار جي مقصد ڏانهن متوجہ ٿئي ٿو ۽ ان سان گڏ ڪو اهم واقعو جنم وٺي ٿو. اهڙي نقطي کي ڪلائيمڪس (Climex) چئبو آهي. اهڙي هنڌ پهچڻ کان پوءِ قاريءَ کي يا تہ ماضيءَ جي واقعات يا واقعي جي پس منظر (Background) کان آگاهہ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، جنهن کي ٽيڪنيڪل ٻوليءَ ۾ Flash back سڏيون ٿا. اهڙيءَ طرح قاري اِن جي قابل ٿي وڃي ٿو تہ اڳتي جيڪي ڪجهہ نتيجو نڪرندو، ان لاءِ ٻہ ڪا اڳڪٿي ڪري سگهي. قاريءَ جي اهڙي اڳڪٿي واري نقطي کي Flash forward سڏجي ٿو. جيئن موپاسان (Maupassant) پنهنجي ڪهاڻي La mere savage(۱) ۾ هڪ ڪردار جي واتان جرمن ۽ فرينچ لڙائيءَ جا ڪي واقعا بيان ڪري ٿو. Flash forward ۾ گهڻو ڪري گذشتہ واقعن جي ياد ڏهاني ڪرائبي آهي يا ماضيءَ جون ڳالهيون ۽ واقعا بيان ڪيا ويندا آهن. جيئن ورجل (Virgil) جي Aeinied ۾. پلاٽ ۾ وري Flash forward جي ذريعي مستقبل جي باري ۾ پيش بيني ڪئي ويندي آهي. جيئن Macbeth ۾ ٽي ڏائڻيون Macbeth جي عظمت جي پيشنگوئي ڪن ٿيون. اهڙين ڪهاڻين لکڻ ۾ William Faulkner زياده مشهور آهي.

ڪلائيمڪس (Climex) تي پهچي قاري هڪ قسم جو سڪون (Relief) محسوس ڪري ٿو ۽ مصنف جي نقطءِ نظر کان متاثر ٿيڻ لڳي ٿو. پلاٽ جو آخري اهم جُز آهي Falling Action. فالنگ ايڪشن (Falling action) سان ڪهاڻيڪار، ڪهاڻيءَ کي ڪنهن نتيجي تي رسائي، پڄاڻي (End) ڪري ٿو. ان جو مثال ڊرامي ۾ ڊراپ سين (Drop scene) وانگر ۽ فلم هائوس ۾ فلم جي خاتمي جي اعلان طور بتين ٻارڻ وانگر آهي.

هن ٽن جزن جي رستي پلاٽ پنهنجي 'شروعات' 'عروج' ۽ 'زوال' تي پهچي ٿو. جيئن استاد ارسطاطاليس (Aristotle) پنهنجي ڪتاب (Poetics) بوطيقا ۾ مڪمل پلاٽ جي تعريف ڪندي، ان لاءِ 'شروعات' (Beginning)، 'عروج' (Midde) ۽ 'اختتام' (End) تي زور ڏنو آهي. سندس چوڻ آهي تہ انهن ٽن جزن کان سواءِ پلاٽ مڪمل ٿي نٿو سگهي.

---

(۱) هن ڪهاڻيءَ جو سنڌي ترجمو 'ڪلاڪار' ڪتابي سلسلي ۾ شايع ٿي چڪو آهي.

پڻ ادبين وٽ تقسيم جا ڪي پيا نالا پڻ آهن. جيئن Beginning کي Exposition، Middle کي Conflict ۽ End کي Denoument به چوندا آهن. Flash back کي وري Antecedent action به چوندا آهن.

ليڪن اڳتي هلي نقادن وري پلاٽ کي ستن حصن ۾ تقسيم ڪيو آهي، جيڪي مختصر طور هيٺ بيان ڪجن ٿا.

(1) Exposition: هن ۾ اهڙي صورتحال situation کي بيان ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ اڳتي هلي ڪو اهم واقعو ظهورپذير ٿيڻو هجي.

(2) Inciting movement: هن ۾ مسئلي يا واقعي جي نوعيت کي واضح ڪيو ويندو آهي.

(3) Development ۽

(4) Climex: هن هنڌ پهچي پلاٽ ۾ اهڙي تبديلي رونما ٿيندي آهي، جنهن ۾ ڪو قطعي يا فيصلڪن مرحلو يا Conflict سڏي طرح پيش ٿئي، جنهن جو حل ٿيڻ ضروري هجي.

(5) Denoument: هن ۾ مسئلي جو توڙ پيش ڪيو ويندو آهي.

(6) Final Suspense: هن هنڌ پهچي قاري جي ذهن ۾ نتيجي تي پهچڻ جي آڪنب پيدا ٿيندي آهي.

(7) Conclusion: تي پهچي ڪهاڻي ختم ٿي ويندي آهي.

جيتوڻيڪ هيءُ پلاٽ جي ماڊرن تقسيم آهي، پر تنهن هوندي به هن ۾ ڪي ڳالهيون اهڙيون به هونديون آهن، جن کي ڳهڻائي وڏائي ۽ ڦيرائي گهيرائي سکڻو آهي. ڪي ڪهاڻيون اهڙيون به هونديون آهن، جن ۾ Exposition، Climex, ۽ Conclusion ته ٿيندو آهي، پر فائنل سسپنس (Final Suspense) ڪونه هوندو آهي، تنهنڪري پلاٽ جي تجزيي لاءِ انهن سڀني جزن کي پلاٽ ۾ ڳولهڻ سمجهدار قاريءَ لاءِ ضروري ڪونه آهي.

پلاٽ پنهنجي نوعيت جي لحاظ کان ٻن قسمن جو هوندو آهي: Simple plot ۽ Compound plot. سادي پلاٽ (Simple plot) ۾ هڪ ئي اسٽوري ٿيندي آهي، ليڪن گڏيل پلاٽ (Compound plot) ۾ هڪ کان وڌيڪ ڪهاڻيون (Stories) هونديون آهن. ناول ۾ اڪثر ڪري گهڻيون ڳالهيون اچي وينديون آهن، پر 'مختصر ڪهاڻي' جي صورت ۾ ائين شاذ و نادر ئي ٿيندو آهي. مرڪب پلاٽ واري ڪهاڻي، لاءِ وحدتِ مڪان (Unity of place) ۽ وحدتِ زمان (Unity of time) جو هئڻ ضروري آهي. مرڪب پلاٽ جا جزا پاڻ ۾ اهڙيءَ ريت مربوط هجن، جو انهن مان هڪ ئي وحدت يا (Single whole)

ظاهر ٿئي. جنهن جي ترڪيب ۾ زمان ۽ مڪان جو تضاد نہ هجي. پر جيڪڏهن اهي خوبيون ڪنهن بہ پلاٽ ۾ موجود نہ آهن تہ پوءِ ان کي loose plot سڏ بو. ڪهاڻيءَ ۾ هميشه منطقي ربط (Logical order) هئڻ گهرجي. بيانيہ (Narration) جو هيرو (Hero) جي وحدت تي مدار هجڻ کپي. اهڙين ڪهاڻين ۾ هيرو جي حيثيت هڪ Nucleus وانگر هجي، جنهن ۾ پلاٽ جا ڇڙوڇڙ ٿيل حصا ڳنڍيل ۽ جڪڙيل هجن.

پلاٽ جي وضاحت مان ڪي ماڻهو وري غلط فهميءَ وچان پلاٽ ۽ اسٽوريءَ کي هم معنيٰ سمجهندا آهن، پر ائين سمجهڻ سراسر غلطي آهي. ڇاڪاڻ تہ پلاٽ هڪ خاص قسم جي بيانيہ (Narration) کي چئجي ٿو، جنهن ۾ واقعات جي ترتيب، ٽائيم جو تسلسل وغيره سڀ پاڻ ۾ هم آهنگ هجن. ليڪن ان جي برعڪس اسٽوري غير مرتب ۽ غير منطقي ترتيب ۾ هوندي آهي، جنهن ۾ وحدتِ زمان و مڪان ۽ وحدتِ عمل ڪانہ ٿيندي آهي. مشهور ناول نويس ۽ اديب E. M. Foster پنهنجي هڪ ڪتاب Aspects of Novel ۾ اسٽوري جي وضاحت ڪندي مثال ڏئي ٿو:

The King died and the queen died.

اِها اسٽوري آهي. جو تہ اِن ۾ ڪا ترتيب يا وضاحت ڪونہ آهي تہ راڻي ڇو مُئي؟

The king died and the queen died of grief.

اهو پلاٽ آهي، جنهن ۾ هڪ ترتيب آهي ۽ ان واقعي جو بيان پڻ، جنهنڪري راڻي مري ويئي. هن مان اتفاقيہ واقعي جو احساس پڻ Overshadow ٿئي ٿو.

The queen died, no one knew untill it was discovered that, it was through grief of the death of the king.

مٿين ٽڪري کي مصنف پلاٽ جي مڪمل صورت ڪوٺي ٿو. ڇاڪاڻ تہ اُن جي ارتقا (Development) ۾ Mystery جي ڪيفيت پڻ آهي، جيڪا هڪ ڪامياب پلاٽ لاءِ ضروري آهي. فاسٽر (Foster) جي آخري مثال مان عمل ۽ ان جو نتيجو، جنهن کي Foreshadowing چئجي ٿو ۽ ان ۾ Motivated action ۽ Suspense جو عنصر پڻ آهي. پلاٽ ۾ Suspense ۽ Foreshadowing قاريءَ جي ذهن ۾ سوال پيدا ڪري ٿو ۽ هو اهڙيءَ طرح پوري ڪهاڻيءَ جي Development کان آگاهہ ٿي وڃي ٿو. اِن نموني ڪهاڻي پڻ ترقي ڪري آخري نقطي تي پهچي ٿي.

(٢) ڪردار (Characters): پلاٽ کان بعد ڪهاڻيءَ جو اهم ترڪيبي عنصر 'ڪردار' (Character) آهي. پلاٽ جي دائري ۾ ڪم ڪرڻ وارين شخصيتن کي 'ڪردار' چئجي ٿو. 'ڪردار' زمان و مڪان جي آئيني ۾ عمل ڪندا ۽ متحرڪ رهندا آهن. ڪردارن جو زمان ۽ مڪان سان گهرو ۽ گهاٽو سبنڌ آهي. زمان ۽ مڪان کان جيڪڏهن ڪردارن کي جدا ڪجي ٿو تہ سندن پيشڪش جو مقصد ئي فوت ٿي وڃي ٿو. زمان ۽ مڪان جي وحدت ۾ نقص ڪردارن

ڪي بيجان بت بڻائي ڇڏي ٿو. ڪردارن جو صحيح تشخص ٿي تڏهن ٿي سگهندو آهي، جڏهن انهن جو عمل وقت ۽ جڳهه سان وابسته هوندو. زمان ۽ مڪان مان مقصد اهو عرصو آهي يا اهو دور آهي، جنهن ۾ ڪو ڪردار ڪو ڪم ڪري ٿو ۽ آها جاءِ يا آهو هنڌ جتي ڪو خاص واقعو يا عمل واقعي ٿئي ٿو. وقت ۽ جاءِ جي مناسبت معاشرتي تقاضائن ۽ تاريخي پس منظر سان هم آهنگيءَ جي ڪري پيدا ٿيندي آهي. جيڪڏهن ڪو ڪردار ڪنهن مناسب ماحول ۾ بهترين پيشڪش جي ذريعي فٽ (Fit) آهي ته آن جي، آن ماحول ڪي بدلائڻ سان سندس پورو اثر زائل ٿي ويندو آهي.

'ڪردار' جي مڪمل وضاحت ڪرڻ مشڪل ڪم آهي. مشهور يوناني مفڪر ۽ فيلسوف ارسطو 'پلاٽ' کي 'ڪردار' تي فوقيت ڏني آهي. سندس چوڻ آهي ته "Plot is the life and soul of story"، هو 'ڪردار' کي ثانوي حيثيت ڏئي ٿو. سندس چوڻ آهي ته 'پلاٽ' هڪ دائرو آهي، جنهن ۾ ڪردارن کي عمل ڪرڻو آهي. جيڪڏهن اهو دائرو ئي نه هجي ته 'ڪردار' ڪيئن ڪم ڪندا. هو چوي ٿو:

> "By Plot I mean the arrangement of the incidents, By character I mean that in virtue of which we ascribe certain qualities to the agent."

ليڪن هڪ سٺي ڪهاڻي ۽ هڪ سٺي ناول ۾ 'پلاٽ' ۽ 'ڪردار' جو پاڻ ۾ گهرو ربط ٿيندو آهي. پلاٽ ۽ ڪردار جي ربط کان بغير ڪابه تخليق سٺي ٿي نٿي سگهي. ان چوڻ ۾ وڌاءُ نه ٿيندو ته هڪ سٺي ناول وانگر هڪ سٺي ڪهاڻيءَ ۾ به پلاٽ جو دارومدار ڪردار تي ٿئي ٿو. ان ڳالهه کي پروفيسر Hudson واضح ڪندي لکي ٿو:

"As a natural consequence of the fact that a number of given people, of such and such disposition and impelled by such and such motives and passions, are brought together in circumstances which give rise to an interplay influence or clash of interests among them."

ڪهاڻيءَ جي ارتقا ۾ ڪردارن جي مزاج، جذبن ۽ لاڙن جو وڏو دخل ٿئي ٿو. اڳتي لکي ٿو ته واقعات، ڪهاڻي ۽ صورتحال Should be only an other phase of the development of the character."

هينري جيمس (Henry James) پلاٽ ۽ ڪردار جي تعلق تي لکي ٿو:

> "What is character but the determination of incidents? What is incident but the illustration of character?"

جيئن تہ پلاٽ جي تعريف آهي "Selection and arrangement of Happenings".
اِن مان صاف ظاهر آهي تہ پلاٽ ۽ ڪردار جو پاڻ ۾ ڪيترو نہ ڳانڍاپو آهي؟ جديد دؤر جا نقاد وري ڪردار جي اهميت تي زور ڏين ٿا. انهن جو رايو آهي تہ پلاٽ Incidents جي ترتيب جو نالو آهي ۽ Incidents ۽ Happenings بہ ڪردارن جي عمل ۽ ردِعمل جو نتيجو آهن. پر جيڪڏهن ڪردارن کي خارج ڪري ڇڏجي تہ پوءِ آهي واقعات ئي عمل ۾ ڪونہ ايندا. نہ ئي پلاٽ راس ٿيندو ۽ نہ ئي Story وجود ۾ ايندي. ان ڪري اصل اهميت ڪردارن جي آهي ۽ پلاٽ انهن جي چوڌاري ڦرندو رهي ٿو. ان ڪري ڪردارن کي پلاٽ تي فوقيت حاصل آهي. بهرحال نقطءِ نظر ڪيترا بہ مختلف ڇو نہ هجن، ليڪن اسين نہ تہ ڪردارن جي اهميت کان انڪار ڪري سگهون ٿا ۽ نہ ئي پلاٽ جي اهميت کان. پلاٽ جي ڪري ڪردارن جي عمل ۾ وحدت پيدا ٿئي ٿي ۽ ڪردارن جي ذريعي وري واقعات رونما ٿين ٿا، جيڪي پلاٽ کي جنم ڏين ٿا. مطلب تہ 'پلاٽ' ۽ 'ڪردار' جو پاڻ ۾ گهاٽو سبنڌ آهي، جنهن کي ٽوڙي نٿو سگهجي.

ڪردارن جي مزاج ۽ روش مان واقف ٿي اسان آئينده جي واقعن لاءِ ڪجھ اڳواٽ چوڻ جي لائق ٿيون ٿا. انهن جي ڪيل عملن کي ڏسي، سندن مناسبت جو اندازو ڪري سگهبو آهي. قاري ۽ ڪردار جي وچ ۾ اهڙي تعلق جي ڪري ڪڏهن ڪڏهن قاري اهو اندازو لڳائي سگهندو آهي تہ هينئر ڇا ٿيندو؟ اهڙي قسم جي اڳڪٿي (Fore shadowing) جي ڪري قاريءَ جي ذهن ۾ سوچڻ ۽ تجسّس جو مادو پيدا ٿئي ٿو. اهڙي سوچ ۽ پيدا ٿيندڙ تجسّس مان سوالن جي ذريعي قاري پلاٽ جي ارتقاء Development سان گڏ سفر ڪري ٿو. ان مان معلوم ٿيو تہ پلاٽ ۽ ڪردار ۾ ڪابہ علحدگي ڪونہ آهي ۽ ٻئي هڪٻئي تي دارومدار رکن ٿا.

هڪ ناول ۽ مختصر ڪهاڻيءَ جي وچ ۾ حدِ فاصل بہ ڪردار ئي هوندا آهن. ناول ۾ طوالت سان گڏ ڪردارن جي گهڻائي ٿيندي آهي، پر ڪهاڻيءَ ۾ 'ڪردار' ناول جي بنسبت ٿورا هوندا آهن.

(۳) نقطہ نظر (Point of view): هر ڪهاڻي ڪنهن نہ ڪنهن جي واتان ٿيل هوندي آهي. ڪڏهن ڪهاڻيڪار جي پنهنجي واتان يا ڪڏهن ڪنهن ڪردار جي واتان ڪهاڻي بيان ڪرائي ويندي آهي. جيئن مٿي مثال طور بيان ڪيل ڪهاڻيءَ ۾ 'خيرل' سموري قصي کان واقف آهي ۽ اُن جي پس منظر کان بہ آگاهہ آهي. سو 'سدوري' جي چرئي ٿيڻ جو سبب بيان ڪري ٻڌائي ٿو ۽ مصنف يا ڪهاڻيڪار پاڻ کي هڪ سامع جي حيثيت ۾ پيش ڪري ٿو. قاضي خادم پنهنجي ڪهاڻي "احساس جو سفر" هڪ ڇوڪري جي واتان بيان ڪرائي ٿو يا First person ۾ بيان ڪري ٿو. اِن ڪهاڻيءَ ۾ مصنف جو نقطہ نظر First person ۾ بيان ٿئي ٿو. موپاسان La mere Savage ۾ پاڻ کي ڪهاڻي ٻڌندڙ جي حيثيت سان روشناس ڪرائي ٿو، پر ڪهاڻيءَ

Gul Hayat Institute

جي پلاٽ ۾ ڪو حصو ڪونہ ٿو وٺي. اهڙي ڪردار کي منجمد ڪردار يا Type character سڏبو آهي. نقطہ نظر بيان ڪرڻ جا ٻہ طريقا آهن:

(۱) Participant، ان جا وري ٻہ قسم آهن.

(الف) Narrator as a major character

(ب) Narrator as a minor character

(۲) Non-participant: ان جا ٽي قسم آهن.

(الف) Omniscient

(ب) Selective Omniscient

(ت) Objective

Participant's point of view جو مثال قاضي خادم جي ڪهاڻي "احساس جو سفر" ۾ ملي ٿو، جنهن ۾ اول کان آخر تائين ڪهاڻيڪار ڪردار کي هڪ چوڪر جي ڪردار ۾ لڪايو آهي. اتي ڪهاڻي بيان ڪندڙ چوڪر Major character آهي. جو تہ هُو پاڻ ئي ڪهاڻي بيان ڪري ٿو ۽ پاڻ ئي اِن ۾ ڪردار ادا ڪري ٿو. اِن ۾ چوڪر جو ڪردار بہ سندس زندگيءَ جو ڪردارئي آهي، جيڪو ڪڏهن سجاول، حيدرآباد، ٺٽو، اپاوڙو ۽ سيوهڻ درميان سفر ڪري ٿو.

ڪڏهن ڪڏهن ائين بہ ٿيندو آهي تہ ساڳيو ئي First person narrator ڪا ڳالهہ بيان ڪندو آهي، پر ان سان سندس ڪوبہ تعلق ڪونہ هوندو آهي. اُن هنڌ هو Minor character آهي. جيئن غلام ربانيءَ جي ڪهاڻي "پن پوڙين پاتال ۾" 'خيرل' جو ڪردار.

ان کان سواءِ First person narrator جو هڪ ٻيو خاص قسم بہ ٿيندو آهي، جنهن کي Innocenteye چئجي ٿو، جنهن ۾ گهڻو ڪري ڪو معصوم ٻار، چريو، بيوقوف ۽ نابالغ شخص اچي وڃن ٿا. اهڙين ڪهاڻين ۾ ڪردار جيڪي ڪجهہ ڏسندو آهي، آهوئي بيان ڪندو آهي، پر بيان ڪندڙ خود اُن واقعي کي ايترو سمجهي نہ سگهندو آهي، جيترو سندس قاري سمجهي سگهندو آهي. مطلب تہ قاري ان واقعي کي بيان ڪندڙ کان زيادہ سمجهندو آهي. جيئن 'شائق' جي ڪهاڻي "ڳاٻرو" هڪ معصوم ٻار جي واتان بيان ٿيل آهي، ليڪن بيان ڪندڙ ٻار اِن ڳالهہ کي نہ ٿو سمجهي تہ هو ڪو 'قرباني' جهڙي مذهبي فرض کان انڪار ڪري رهيو آهي يا ان جي خلاف ڳالهائي رهيو آهي. مشهور ڪهاڻيڪار Ring Lardner جي هڪ ڪهاڻي هيئرڪٽ (Haircut) ۾ هڪ ڪردار صرف واقعو بيان ڪري ٻڌائي ٿو، پر اتي ڪيس اِها خبر ڪانہ ٿي پوي تہ هو ڪا قتل جي واردات جي رازافشاني ڪري رهيو آهي. پر قاري فوراً اِها ڳالهہ سمجهي وڃي ٿو تہ هُن قتل جو راز ظاهر ڪري ڇڏيو.

Gul Hayat Institute

(٢) Non-participant's point of view: هن ۾ ڳالهه جو بيان ڪندڙ ڪنهن
ڪردار جي حيثيت سان ڳالهه نه ٿو ڪري، پر Omniscient يا حاضر جي صورت ۾ هُو صرف
ڪردارن جي خيالن ۽ ڪمن سان اتفاق ڏيکاري پاڻ کي ڪهاڻيءَ سان منسلڪ ڪري ٿو.

(ب) Selective Omniscient: هن ۾ ڪنهن ڪردار جي نفسياتي جائزي وٺڻ لاءِ
ڳجهيءَ طرح ٻين ڪردارن سان سندس رابطي جي ڪري پيدا ٿيندڙ ڪيفيت ۽ ان تي ٿيندڙ
اثرن جي بيان ڪندڙ کي Selective Omniscient چئجي ٿو.

Selective صرف نفسياتي قسم جي ڪهاڻين ۾ هوندو آهي. هن ۾ ان دماغي عمل کي
بيان ڪيو آهي، جيڪو Unconsciousness کان Consciousness ۾ ظاهر (appear)
ٿئي ٿو. ٻين لفظن ۾ اهڙي نقطه نظر کي ”شعور جي رو“ (Stream of Consciousness)
سڏبو آهي. اڄڪلهه مختصر ڪهاڻي جنهن منزل تي پهتي آهي، تنهن مان سندس ترقيءَ جي
(هن وقت) آخرين منزل Stream of Consciousness آهي. اڄڪلهه مغرب ۾ اهڙين ڪهاڻين
جو رواج وڌندو پيو وڃي. Katherine Anne Porter, Franz Kafka, James Joyce
۽ سنڌيءَ ۾ مشتاق شوري اهڙي قسم جون ڪهاڻيون لکيون آهن.

(ت) Objective: هن ۾ نقطءِ نظر کي Camerad جي فوٽو وانگر پيش ڪيو ويندو
آهي، اهڙي قسم جو نقطءِ نظر گهڻو ڪري مڪالمن جي ڪثرت مان پيدا ٿيندو آهي.

(م) سيٽنگ (Setting): جڏهن لفظ سيٽنگ (Setting) ڊرامي لاءِ استعمال ڪجي ٿو
ته ان جو مقصد اسٽيج ۽ ان ڊرامي سان تعلق رکندڙ شين جي درستگي، سجاوٽ ۽ سينگار آهي.
يعني اسٽيج جي ٺاهه ٺوهه ڊرامي جي موضوع سان ٺهڪندڙ هجي. جنهن قسم جو ڊرامو هجي،
اسٽيج جو رنگ ڍنگ به اهڙو هجي. ائين نه ٿئي جو ڊرامي ۾ ذڪر ٻهراڙيءَ جي گهر جو
هجي، ماحول به ٻهراڙيءَ جو هجي، پر گهر جو منظر شهري ڪٿي پيش ڪجي. سيٽنگ لفظ
هڪ وسيع لفظ آهي ۽ صرف ڊرامي لاءِ وقف نه آهي، پر ان کي ٻين ادبي صنفن - جهڙوڪ
ناول، افسانې ۽ شعر لاءِ به ڪتب آڻي سگهجي ٿو. سيٽنگ جو مطلب آهي ته ڪهاڻيءَ ۾
جاءِ جڳهه، جتي واقعو ظهور پذير ٿيڻو هجي ۽ ٽائيم، جنهن ۾ واقعو ٿئي، ان جو خاص خيال
رکيو وڃي. ان ۾ منظرڪشي به اهڙي هئڻ کپي جيڪا واقعن ۽ ڪهاڻي جي پلاٽ سان
ٺهڪي اچي. مثال طور جيڪڏهن ڪهاڻي ١٩٤٨ع کان اڳ جي آهي، ته ان ۾ ماحول، آهو
منظر ۽ ڪردار به ٺهڪندڙ پيش ڪجن. جيڪڏهن ڪهاڻي موهن جي دڙي جي تاريخي
پس منظر ۾ لکجي ته ان ۾ سموريون ڳالهيون، ان تهذيب ۽ معاشري سان ملندڙ جلندڙ هجن،
جيئن علي بابا ۽ آغا سليم جا ناول. انگريزي ۾ Jane Austen جو Pride and Prejudice
جنهن ۾ هن اڻويهين صديءَ جي انگلنڊ ۽ ان وقت جو ماحول پيش ڪيو آهي. جيڪڏهن
ڪمرن جو يا گهرن جو ساز و سامان ڏيکاري، ته انهن شين جو بيان به اهڙي انداز ۾ ڪري.

Gul Hayat Institute

جنهن انداز سان گهر جا ٽپڙ ٽاڙي سيٽنگ سان رکيل هجن. سن يا تاريخ وغيره بيان ڪري ته انهن ۾ به هم آهنگي هجي. ائين نه ٿئي جو ڪهاڻيءَ جي شروعات ۾ عرصو هڪڙو ڄڻائي ۽ اندر وري عرصو ٿئي گهٽجي وڃي يا وڌي وڃي، جيئن قاضي خادم جي ڪهاڻي "احساس جو سفر" ۾. ان لاءِ ڪهاڻيڪار جنهن موضوع تي قلم کڻي، ان جي پس منظر، حقيقت، وقت، ماحول ۽ پوري نظاري کان چڱيءَ طرح واقف هجي. جيڪڏهن ڪيس واقفيت نه آهي ته پوءِ ان موضوع تي قلم کڻي ئي نه ته بهتر آهي. سيٽنگ جي بهترين پيشڪش هڪ سٺي ڪهاڻيءَ لاءِ ضروري آهي. ان لاءِ ڪهاڻيڪار جو سٺو مطالعو هجي، جيئن هُو واقعن ۽ انهن جي سياسي، معاشي ۽ سماجي پس منظر کي سمجهڻ جو اهل ٿي سگهي ۽ انهن جي مختلف ڪڙين کي ملائي، انهن مان نتيجو ڪڍي سگهي. سيٽنگ (ترتيب) لاءِ اهو به ضروري آهي ته هو جنهن ماحول جي ڳالهه ڪري، ته سندس ڪردار به ان مناسبت سان هجن. انهن جا نالا ۽ ڪوائف بس ان بيان ٿيندڙ ماحول سان هم آهنگ هجڻ کپن. جيڪڏهن ڪردارن جو تعلق شهر سان هجي ته نالا به اهڙي قسم جا استعمال ڪرڻ گهرجن. مطلب ته هڪ سٺي فنڪار جي ڪهاڻين ۾ ترتيب يا سيٽنگ تي خاص ڌيان ڏنل هوندو آهي. اهائي ڪهاڻي بهترين چئي سگهجي ٿي، جنهن جي سيٽنگ درست هجي.

(٥) اسلوب يا ڏانءُ (Style): اسلوب جي مڪمل ۽ جامع تعريف ڪرڻ نهايت ڪٺن ڪم آهي، ڇاڪاڻ ته اسلوب جي ڪا هڪ معنيٰ يا خاص وضاحت ڪري نٿي سگهجي. پر پوءِ به سمجهائڻ لاءِ مختصر طور ڪجهه نه ڪجهه بيان ڪرڻ تمام ضروري آهي ته جيئن قاري يا ليک ڪهاڻي نويسيءَ جي بنيادي ڳالهين کان آگاهه ٿي سگهي. تنهنڪري اچو ته ڏسون ته مختلف مفڪرن اسلوب (Style) جي ڪهڙي تعريف ڪئي آهي:

بفن (Buffon) اسٽائيل جي تعريف هيئن ڪري ٿو: "Style is the man himself"

شوپنهار چوي ٿو:

"Style is the physiognomy of the soul"

گوس (Gosse) وري اسٽائيل جي تعريف هنن لفظن ۾ ڪري ٿو:

"Style is the medium by which temperament is transfered to the written speech."

پوپ (Pope) جي چوڻ مطابق:

"Style is dress of thought."

فرائڊ چوي ٿو:

Gul Hayat Institute

"Style is not like a coat can be put off, but like the skin, an essential part of the living organism."

پٽنهام (Puttenham) اسٽائيل جي تعريف ڪندي لکي ٿو:

"Style is a constant and continual phase or tenor of speaking and working."

'اسٽائيل' آهـا خوبي اهي، جنهن جي ذريعي ڪـو ليکڪ پنهنجي انفراديت پيدا ڪري سگهي. شخصيت جـي وحدت مـان نڪتل تحرير، جنهن ۾ وحدت تاثر ۽ منفرد انداز هجي، ان کي اسلوب سڏي سگهجي ٿو. مطلب ته اسلوب مصنف جـي ذهن جـو عڪس آهي، جنهن جي ذريعي هو پنهنجي شخصيت ۽ انفراديت کي پنهنجين لکڻين ۾ اوتي ڇڏي ٿو. ان کان سواءِ مصنف جو پنهنجو تجربو، جيڪو هن خارجي دنيا مان پرايو آهي، ان تجربي کي داخلي واردات ۽ ڪيفيات سان همآهنگ ڪرڻ بعد، هـن جيڪو اثر پاڻ تـي قبول ڪيو ۽ ان جي اظهار مان پيدا ٿيندڙ ڪيفيت جو نالو 'اسلوب' آهي. جيئن شاهه صاحب رحه جي پنهنجي هڪ مخصوص اسٽائيل آهـي. سندس تجربا نـرالا آهـن. سندس محسوسات ۽ سندس جماليات جـو احساس ۽ سوز و گداز سـڀ جداگانـہ آهـن. انهن سڀني خوبين گڏجي شاهہ صاحب رحه جي پُر اثر ۽ منفرد اسلوب کي جنم ڏنـو آهي. شاهہ صاحب سهٽي ڳائي يـا سسئي ڳائي، بهرحال هرهنڌ سندس انـداز ۽ اسلوب ٻين سڀني شاعرن کـان مٿاهون ۽ اعليٰ آهـي، جيڪو سندس عظيم شخصيت، سندس داخلي ۽ خارجي ڪيفيتن ۽ وارداتن جي مليل جُليل تاثر جو نتيجو آهي. اسٽائيل کي واضح ڪرڻ لاءِ سندس هـڪ بيت جـو مثال پيش ڪجي ٿـو، جنهن مان اسلوب جي ٿوري گهڻي پروڙ پئجي سگهندي. مثال طور هيءُ بيت ڏسو:

"ڪـي اوڏا ئي ڏور، ڪـي ڏور بہ اوڏا سڄڻين،
ڪـي چڙهن نـہ چت تي، ڪـي وسرن نـہ مور،
جيئن مينهن ڪُنڊيءَ پور تيئن دوست ورا ڪو دل سين."

"اوڏائي ڏور" ۽ "ڏور بـہ اوڏا سڄڻين" جـا لفظ ۽ انهن جـو ورجاءُ جيڪا ڪيفيت پيدا ڪري ٿو، سا 'اسلوب' جو هڪ واضح مثال آهي. هاڻي اچو تـہ انهن لفظن جي ترتيب کي ٽوڙي ڏسون تـہ اها اسٽائيل برقرار رهي ٿي يا نـہ. اها سٽ گرامر جي ترتيب جي لحاظ کان هيئن ٿيندي:

"ڪي دوست ويجها هوندي بـہ پري هوندا آهن ۽ ڪـي پري هوندي بـہ ويجها هوندا آهن."

لفظن جي ترتيب کي ٽوڙڻ جي ڪري جيڪا ڪيفيت بيت ۾ هئي سا باقي نہ رهي ۽ جملو ثقيل ٿي پيو، تنهنڪري Swift ان ڳالهہ جـو خيال رکندي اسٽائيل جي تعريف ني اها

Gul Hayat Institute

ڪئي آهي ته ”Proper words in properplaces“ پر لفظن کي استعمال ڪرڻ ۽ انهن جي اثر کي گهري ڪرڻ لاءِ تجربي جي وسعت، سوچ جي گهرائي ۽ انفراديت جي ضرورت آهي. پوري بيت کي وري وري پڙهڻ سان هڪ عجيب تاثر محسوس ٿيندو. هونئن اصولاً يا ٻي طرح ’وسرڻ‘ جو ضد ياد ”ياد پوڻ يا ياد اچڻ“ آهي. گرامر جي لحاظ کان ته سٽ ٿي هيئن هئڻ کپي ها:

”ڪڏهن ته ياد نه اچن ۽ ڪي مور نه وسرن.“

پر جيڪڏهن لفظن جي ٿوري به تبديلي ٿئي ها ته شعر جي جيڪا اسٽائيل آهي، سا برقرار نه رهي ها، جيڪا شاهه صاحب جي داخلي ڪيفيت خواهه خارجي ڪيفيت جي مظهر آهي.

آخري سٽ ۾ ”مينهن ڪنڌيءَ پور“ لفظ استعمال ڪري شاهه سائين اسٽائيل جو هڪ مثال پيش ڪيو آهي. پلا اتي سڱن جي جاءِ تي شاهه صاحب زنجير جي ڪڙين کي به بطور تشبيهه استعمال ڪري پئي سگهيو، ۽ ڪيس اها به خبر هئي ته زنجير جون ڪڙيون اڻ ٽٽندڙ ٿينديون آهن. ليڪن ”مينهن ڪُنڌيءَ پور“ جا لفظ دوستي ۽ محبت جي نازڪ رشتن کي واضح ڪن ٿا. ’مينهن‘ جا ’پُور‘ تيستائين آزاد نه ٿي سگهندا آهن، جيستائين هڪ مينهن جو گردن نه ڀڃي ۽ ٻي مينهن جو سڱ نه ٽٽي. مينهن جي ’پُورن‘ ٽٽڻ سان ڪو اهم واقعو رونما ٿئي ٿو ۽ ان تشبيهه مان جيڪا عجيب ڪيفيت پيدا ٿئي ٿي، سا زنجير جي ڪڙين واري تشبيهه مان پيدا نٿي ٿي سگهي. ان ڪري شاهه صاحب زنجير يا ٻي شيءِ جو مثال ڪم نه آندو. ’مينهن جي پورن ٽٽڻ ۽ دوستيءَ جي ٽٽڻ جي ڪيفيت ۾ درد-قدرِ مشترڪ آهي‘. اهڙي اندازِ بيان کي، جنهن ۾ هڪ اڌ لفظ جي ترميم ڪرڻ سان، اصل تاثير کي ڌڪ لڳي، ته اهڙي اندازِ بيان کي اسٽائيل سڏبو آهي. ٿلهي ليکي ’اسٽائيل‘ جو مطلب اهو آهي ته ليکڪ جيڪو ڪجهه پاڻ ڏٺو ۽ محسوس ڪيو آهي، سو ٻين کي ڏيکاري ۽ محسوس ڪرائي سگهي. تڏهن اهڙي قسم جي اندازِ بيان کي اسلوب سڏي سگهجي ٿو. جيئن Joseph conrad چيو آهي:

> “My task which I am trying to achieve is, by the power of the written word, to make you hear, to make you feel -- it is before all to make you see. That and no more, and is everything.”

(٦) ٻولي (Diction): ٻين جزن کان علاوه ٻوليءَ جو درست استعمال، هڪ سٺي ڪهاڻيءَ لاءِ نهايت ضروري آهي. ٻولي ڪهاڻيءَ لاءِ ائين آهي، جيئن ٻيڙيءَ لاءِ سڙهه ۽ ڳاڏيءَ لاءِ ڦيٿا. ڪنهن ادبي لکڻيءَ لاءِ لفظن جي چونڊ ۽ لفظن جي ترتيب کي ’ٻولي‘ (Diction) سڏجي ٿو. ٻولي وقت جي حالتن، ادبي فارم (Form)، موضوع ۽ اسلوب مطابق

تبديل ٿيندي رهي ٿي. ٻوليءَ جا لفظ ان پٿرن مثل آهن جيڪي بار بار استعمال ٿيڻ ڪري گسي لسا ٿي وڃن ٿا ۽ مٿن مَرُ چڙهي وڃي ٿي. هڪ سٺي فنڪار جو ڪم آهي ته انهن تان گردوغبار ۽ مَر-ميٽي لاهي، انهن کي وري چمڪائي ۽ چلڪائي، جيئن انهن جي استعمال جي ڪري سندس تخليق جي محلات چمڪڻ لڳي. مصنف کي لکڻ وقت نه ته لفظن جي ڀرمار ڪرڻ کپي ۽ نه ئي تشبيهن جي، ڇاڪاڻ جو اهي بئي شيون Amplification کي بيمار ڪري ڇڏين ٿيون.

ٻوليءَ ۾ connotation ۽ Dennotation جو خيال رکڻ کپي. هڪ سٺي فنڪار جو فرض آهي ته هو Filthy language کان پاسو ڪري. لفظن جو انتخاب ايڏو ته مناسب ۽ برمحل هئڻ گهرجي، جو مصنف جيڪو منظر پيش ڪرڻ يا جيڪو تاثر ڏيڻ چاهي، تنهن کي بلڪل چٽو ڪري سگهي. غيرضروري لفظ استعمال ڪري، ٻوليءَ کي ثقيل Bombastic ڪرڻ کان پاسو ڪري. ڇاڪاڻ ته اهي تحرير جا خاص عيب آهن. پهاڪن ۽ اصطلاحن استعمال ڪرڻ ۾ احتياط کان ڪم وٺي، ڇاڪاڻ ته انهن جي زيادہ استعمال سان ٻوليءَ ۾ هڪ قسم جو مونجهارو پيدا ٿئي ٿو، جنهنڪري پڙهندڙ يا ته غلط مطلب ڪڍي ٿو يا ماگهين مقصد کان ئي اڻواقف رهجيو وڃي. ٻولي متوازن ۽ موزون استعمال ڪري، جيڪا سولي ۽ عام فهم هجي. جنهن مان ليکڪ جيڪو تاثر ڏيڻ چاهي، سو پوريءَ طرح ڏيئي سگهي. جيڪڏهن اُن ۾ ڪامياب ٿي نه پوءِ جيتري نه ٻولي جو استعمال ئي ڪونه ٿو اچيس.

ذومعني لفظن ۽ جملن ڪم آڻڻ کان پاسو ڪري. ٻوليءَ ۾ ڪم ايندڙ نشانين (Punctuation marks) کان چڱيءَ طرح واقف هجي. خصوصاً سنڌيءَ ۾ ته ڪم ئي نشانين تي هلندو آهي. جيڪڏهن نشانيون غلط استعمال ٿيون ته مقصد ئي ڦري ويندو. ان ڪري ڪوشش ڪري نشانين جو درست استعمال ڪجي.

جيڪڏهن ڪهاڻيڪار ڪنهن حزنيه (Tragic action) بيان ٿو ڪري ته ڪيس لفظ به ان نوعيت جا ڪم آڻڻ گهرجن. ائين، جيڪڏهن مزاحيه قسم آهي ته پوءِ لفظ به مزاحيه ۽ کلائيندڙ ڪم آڻجن. جملا تمام ننڍا به نه هجن ۽ تمام وڏا به نه هجن. مطلب ته ماڻهو پنهنجي طرز تحرير مان گهربل تاثر به ٻوليءَ جي صحيح استعمال مان ئي پيدا ڪري سگهي ٿو. ٻوليءَ ۾ تمثيل (Allegory)، اشاريت (Symbolism) ۽ Metaphors ۽ Figures جو استعمال به درست هئڻ گهرجي. جيڪڏهن ڊائلاگ استعمال ڪري ته انهن ۾ ٻولي به سوالن ۽ جوابن واري ڪتب آڻي. ڪوشش ڪري حرف جملو (Conjunction) جي زيادہ استعمال کان پاسو ڪري. انهن سڀني ڳالهين تي ڌيان ڏيڻ ڪري ٻوليءَ ۾ فصاحت ۽ بلاغت پيدا ٿئي ٿي. جنهنڪري تحرير ۾ رفعت ۽ بلندي (Sublinity) پيدا ٿئي ٿي.

(٧) موضوع (Theme): ڪهاڻيءَ ۾ وڏا وڏا ٽي عنصر هوندا آهن.

Gul Hayat Institute

پھريون واقعات، جن کي ليکڪ چونڊي ترتيب سان استعمال ڪري ٿو، ان کي 'پلاٽ' چئجي ٿو ۽ پلاٽ ۾ جيڪي اهم شخصيتون ڪم ڪن ٿيون، سي 'ڪردار' آهن. ٻيون ڪهاڻيءَ مان جيڪو مطلب يا مرڪزي نقطو پيدا ڪجي ٿو، ان کي موضوع يا Theme سڏجي ٿو. هر ڪهاڻي ڪنهن نه ڪنهن مقصد پٽاندر لکي وڃي ٿي ۽ ان جي لکجڻ ۾ ڪو نه ڪو مرڪزي نقطو ڪارفرما هوندو آهي. جيئن وڏيرو، بدمعاش، ظالم ۽ پاٿاريدار وغيره. ان مرڪزي نقطي يا مقصد کي ٿيم (Theme) سڏبو آهي. "وطن پرستيءَ ۽ قوميت جا مضمرات" موپاسان جي ڪهاڻي La mere savage جو موضوع (Theme) آهي. هُو هن ڪهاڻيءَ ۾ وطن پرستيءَ جي بد اثرات کي ثابت ڪرڻ لاءِ دليل طور Savage خاندان جي تباهيءَ جو ذڪر ڪري ٿو.

اهڙيءَ طرح هر ڪهاڻي يا ناول ۾ ڪا نه ڪا ٿيم (Theme) ضرور هوندي آهي. ڪهاڻي ۽ Theme کي هم معنيٰ نه سمجهڻ گهرجي. ڪهاڻي هڪ وحدت آهي— پلاٽ، ڪردار، نقطءِ نظر، ترتيب، اسلوب، ٻولي ۽ Theme سڀ ان جا حصا آهن، تنهنڪري ٿيم ڪهاڻي نه پر ڪهاڻيءَ جو هڪ جز آهي.

مٿين ڳالهين کان علاوه، سٺي ڪهاڻيڪار ٿيڻ لاءِ مطالعو تمام ضروري آهي. خاص طور سماجي علوم (Social sciences) جي مطالعي کان سواءِ ڪو به ڪهاڻيڪار سٺي ڪهاڻي نٿو لکي سگهي. ٿوري مطالعي سان ڪهاڻي لکڻ اڻاٽائي آهي.

حوالا

هي ڪتاب، جن هن مضمون لکڻ ۾ مدد ڪئي.

1) Aspects of Novel by E.M. Foster.

2) Poetics = Aristotle.

3) An Introduction to Literary criticism by Marlies K. Danziger, W. Stay Johnson.

4) Modern Short Story: A Survey by H. E. Bates.

5) Modern Prose Style by Dobree, Bonamy.

Gul Hayat Institute

6) The Craft of Fiction by Lubbock, Percy.
7) Study of English Literature by Hudson.
8) Structure of the Novel by Edwin Muir.
9) English Prose Style by Herbert Read.
10) Short History of English Literature by Sir Ifor Evans.

١١) سيد عابد علي عابد — آسلوب

١٢) پروفيسر وقار عظيم — داستان سے افسانے تک

١٣) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ — لوڪ ڪهاڻيون جلد-١

Gul Hayat Institute

"منهنجي مراد" جي پڌرائي

(اکين ڏٺو احوال — هڪ مختصر رپورٽ)

تاريخ ٦- جنوري ١٩٨٠ع تي شام جو پوڻين پنجين بجي، انڊس هوٽل جي ڪشادي ڊائننگ هال ۾ حيدرآباد جي ڪنڊ ڪڙڇ مان اديبن، اديبائن، صحافين ۽ دانشورن جا ڪٽڪ اچي لٿا.

ڪوئيٽا مان ڪريم بلوچ، سکر مان رشيد ڀٽي، ڪراچيءَ مان شمشير، دادوءَ مان اديبن ۽ فنڪارن جو هڪ ٽولو ۽ لاڙڪاڻي، ميرپورخاص ۽ ٻين شهرن مان، علم ۽ ادب جا ڪيترائي شيدائي اچي تقريب ۾ شريڪ ٿيا.

تقريب جي خاص مهمان جناب پير حسام الدين راشديءَ جي هال ۾ پهچڻ شرط تاج بلوچ تقريب جي آغاز جو اعلان ڪيو. آغاز قرآن شريف جي تلاوت سان ٿيو. ان بعد ڪتاب جي ناشر جناب تاج بلوچ، هڪ مختصر مرحبائي خطبو پيش ڪيو، جنهن ۾ مصنف جي فن ۽ فڪر جو مختصر خاڪو ۽ جائزو ورتل هو.

جناب تاج بلوچ جي افتتاحي تقرير کان پوءِ جناب حميد سنڌيءَ کي سڏ ٿيو. حميد صاحب، لکت ۾ ڪجهه به نه ڪٿي آيو هو، پر هن مصنف جي شخصيت ۽ فن تي منو ڳالهايو.

حميد صاحب جي تقرير کان پوءِ، ميرپورخاص کان آيل مسٽر صالح سرور سمي لکت ۾ هڪ مضمون پڙهيو، جيڪو مصنف جي فن تي گهٽ، پر ڪهاڻيءَ جي فن تي وڌيڪ هو.

سرور صاحب جي مضمون کان پوءِ، محترمه ليلا بانا ڊائس تي آئي ۽ مصنف سان پراڻيءَ دوستيءَ جي حوالي سان شخصي پر بيحد ئي دلچسپ ڳالهيون ٻڌايائين.

ان کان پوءِ، حيدرآباد سنگت جي نوجوان اديب طارق عالم ابڙي کي سڏ ٿيو، جنهن محترمه ماهتاب ۽ سنڌس ور محبوب صاحب جي حوالي سان دلچسپ ڳالهيون پيش ڪيون.

طارق عالم کان پوءِ مشهور شاعر پرواني ڀٽيءَ کي سڏيو ويو، جنهن پڻ مصنف جي فن جي نسبت سان ڪارائتيون ۽ وندرائيندڙ ڳالهيون ڪيون.

پرواني ڀٽي صاحب کان پوءِ مشهور ڪهاڻيڪار جناب رشيد ڀٽيءَ کي پڪاريو ويو. ڀٽي صاحب علم، ادب، جناب تاج، محترمه ماهتاب ۽ سنڌس ور جناب محبوب سان ذاتي دوستيءَ جي حوالي سان ڳالهائيندي محفل کي عروج تي پهچائي ڇڏيو.

ان کان اڳ، جناب بادل جماليءَ جي مصنف جي شخصيت ۽ فن تي لکي موڪليل مضمون مان چوند ٽڪرا پڙهي ٻڌايا ويا.

رشيد صاحب کان پوءِ مشهور عالم ۽ محقق، جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب کي سڏيو ويو. الانا صاحب، هڪ خوبصورت رپورتاژ پيش ڪيو.

محترم الانا صاحب جي تقرير کان پوءِ ڪتاب جي مصنف محترم ماهتاب محبوب صاحب پنهنجا تاثرات بيان ڪندي چيو:

"ليکڪ پڙهندڙن وسيلي ئي ادب ۾ زنده رهي ٿو. اهي ڪيس پنهنجي جيءَ ۾ ڪيءَ پيڙهه واريون جايون جوڙڻ جي تڏهن ئي اجازت ڏين ٿا، جڏهن هو پنهنجي مقصد، فن ۽ فڪر سان سچو هجي. هن جي ڪهاڻين کي نه رڳو سٺي بيهڪ ۽ دلڪش شڪل هجي پر تسلسل سان گڏ سهڻي روح جو هئڻ به ضروري آهي -- صرف اظهار يا بيان ڪنهن شئي کي ڪهاڻي نٿو چئي سگهجي، ڪهاڻي اها چئبي جنهن ۾ زندگيءَ جي لهر نظر اچي. صحتمند ادب عوام تائين پهچائڻ لاشڪ ته عبادت آهي. انهيءَ ڪري ڀرپور مشاهدي ۽ مطالعي سان گڏوگڏ صحتمند تنقيدون تبصرا ۽ پڙهندڙن جا تفصيلي رايا ليکڪ لاءِ بيحد ضروري آهن، جيئن هو اهڙو ادب تخليق ڪن جيڪو نه صرف انساني نفسيات جي نمائندگي ڪري، پر هر طرح سان ان جي ترقيءَ ۽ ڀلائيءَ جي، جيڪو ڪيس پنهنجي ڏکڻ بدران دنيا جي صحيح رُخ ڏي هلائي؛ اهڙو ادب جيڪو علم، صحت ۽ ڪلچر حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڏي؛ جيڪو هر انسان کي هڪ جيترو حق ڏيڻ تي يقين رکندو هجي، سندس زندگيءَ جي عروج جو قائل هجي، ڪيس گهٽ ۽ پوست سان ڪڍي صاف ستري مقام تي پهچائي، ان جي سوچڻ جي انداز تي اهڙو اثر وجهي جيئن هو اونده ۾ وڃڻ بدران روشني ڏي اچي. اهوئي ادب صحيح معنيٰ ۾ سچو ۽ نجو ادب آهي -- اهميت ڇڙو ان ڳالهه جي آهي ته اسين خود اعتمادي پيدا ڪيون؛ جو خود اعتمادي ئي اهڙو ادب پيدا ڪندي آهي."

آخر ۾، تقريب جي خاص مهمان، جناب پير حسام الدين راشدي صاحب پنهنجن خيالن جو اظهار ڪندي چيو ته:

"ماهتاب جي ڪهاڻين ۾ جيڪا ٻولي ملي ٿي، اها نه رڳو اهڙي ٻولي آهي، جنهن کي اسان مان گهڻن وساري ڇڏيو آهي ۽ جڏهن اها پڙهجي ٿي ته هن خطي جو مخصوص ماحول، وڏيرن، پيرن ۽ ميرن جي اندر جو احوال اڳرو ٿي اڳيان اچي ٿو، پر ماهتاب جي ٻولي اهڙي آهي، جو ان کي محفوظ ڪرڻ گهرجي."

پير صاحب، پنهنجي مخصوص انداز ۾ چيو ته "ماهتاب پنهنجي ڪهاڻين ۾ جنهن بيمار معاشري جي نشاندهي ڪري ٿي، ان جو ڪيس علاج به ٻڌائڻ گهرجي."

پير صاحب، مجموعي طور تي، ماهتاب جي ڪهاڻين ۾ محاورن، اشارن ۽ ڪناين جي تعريف ڪئي.

شام جو انين وڳي اها تقريب پوري ٿي، جنهن ۾ ٽن سؤ کان به مٿي اديبن، شاعرن، صحافين، دانشورن ۽ ادب سان دلچسپي رکندڙن شرڪت ڪئي.

-- مير نذير

”آڏيسي اُٺي وڃا، مڙهيون مون مارين!“

(شاهه)

منشي عبدالشڪور

۱۷- مارچ ۱۹۸۰ع تي سنڌ جي مشهور صحافي ۽ وڪيل مسٽر عبدالشڪور منشي رحلت ڪئي.

منشي عبدالشڪور سنڌي علم و ادب جو دلداده هو ۽ قيام پاڪستان جي تحريڪن ۾ سندس مخلصانه خدمتن کي تاريخ جي صفحن ۾ پنهنجي صحيح جاءِ ملندي.

مرحوم مسلم قوم جي ترجمانيءَ لاءِ حيدرآباد مان پهرين روزانه اخبار ”هلال پاڪستان“ ۱۹۴۵ع ۾ جاري ڪئي، جا پندرهن کن ورهيه شايع ٿيندو رهيو.

۱۹۴۶ع وارين چونڊن ۾ سنڌ ۾ مسلم ليگ کي جا شاندار ڪاميابي حاصل ٿي، تنهن ۾ منشي صاحب جي قومي ۽ صحافتي خدمتن کي چڱو دخل حاصل هو.

منشي صاحب پنهنجي قانوني پيشي ۾ به مهارت حاصل ڪئي ۽ سنڌ جي برک وڪيلن ۾ سندس شمار هو. پاڻ ڪيترائي ڀيرا حيدرآباد بار ڪائونسل جو صدر چونڊيو. سالن جا سال ميونسپل جو چونڊيل ميمبر پڻ رهيو. پبلڪ لائيف سان وابسته رهڻ سان بي لوث خدمتن ڪري سندس شهري مان مرتبو هميشه مٿانهون رهيو.

منشي صاحب شگفته مزاج، علمدوست، ادب ذوق، باغ و بهار طبيعت جو مالڪ، قومي درد رکندڙ، مخلص ۽ نهايت پيارو ماڻهو هو.

سندس فرزند سعودي عرب ۾ هڪ اعليٰ عهدي واريءَ ملازمت تي فائز آهي.

—ن. ا. ش

Gul Hayat Institute

حبيب‌الله ڀُٽو

سنڌ جي علمي، ادبي ۽ تعليمي حلقن ۾ اها خبر نهايت ڏک سان ٻڌي ويئي ته مشهور ليکڪ حبيب‌الله ڀُٽو ١٨- اپريل ١٩٨٠ع تي وفات ڪري ويو.

مرحوم جي وفات جي ڪري سنڌ، خاص طور شڪارپور جهڙو علمي، ثقافتي ۽ تاريخي شهر، هڪ استاد، اديب، شاعر، صحافي ۽ سماجي ڪارڪن کان محروم ٿي ويو.

مرحوم و مغفور حبيب‌الله ڀُٽي، پهرين نومبر ١٩١٧ع ۾، شڪارپور جي علمي ۽ ادبي خاندان ۾ اکيون کوليون. سندس والد مرحوم مولا بخش "مسڪين" ڀٽي، پنهنجي لائق فرزند کي تعليم و تربيت لاءِ شهر جي مشهور "نادر واري اسڪول" ۾ داخل ڪرايو.

١٩٣٣ع ۾ "سنڌي فائينل" جو امتحان پاس ڪرڻ کان پوءِ ١٥- مئي ١٩٣٥ع ۾ تعليم و تدريس جي مقدس پيشي کي اختيار ڪيائين. تعليم کاتي ۾ "پرائمري ماستر" جي حيثيت سان عملي زندگيءَ جي شروعات ڪيائين. سنه ١٩٤٦ع ۾ حيدرآباد ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج مان پهريون سال ۽ سنه ١٩٤٧ع ۾ ٽريننگ ڪاليج سکر مان ٻيو سال پاس ڪري، سنه ١٩٤٨ع ۾ ساڳي نادر واري اسڪول (هاڻوڪي قاضي محلا اسڪول) جو هيڊ ماستر مقرر ٿيو.

مرحوم پنهنجي لياقت ۽ قابليت سان سنه ١٩٥١ع ۾ ميرپورماٿيلو جي پرائمري اسڪولن جو اسسٽنٽ ڊسٽرڪٽ انسپيڪٽر مقرر ٿيو. سال ١٩٥٥ع ۾ گورنمينٽ هاءِ اسڪول شڪارپور ۾ اسسٽنٽ ماستر مقرر ٿيو، جتان ١٩٥٧-٥٨ع ۾ خانگي طور ميٽرڪ ۽ فرسٽ ييئر جو امتحان پاس ڪيائين. انهيءَ دوران سنه ١٩٦١ع ۽ ١٩٦٢ع ۾ وري نوابشاهه ۽ ضلع جيڪب‌آباد جي پرائمري اسڪولن جو اسسٽنٽ ڊسٽرڪٽ انسپيڪٽر مقرر ٿيو. ساڳي سال ١٩٦٢ع ۾ وري ساڳي هاءِ اسڪول ۾ اسسٽنٽ ماستر مقرر ڪيو ويو ۽ پهرين نومبر ١٩٧٥ع ۾، هاءِ اسڪول جي هڪ ڪامياب استاد جي حيثيت سان تعليم کاتي مان ٣٠ سالن جي ڊگهي ملازمت کان پوءِ رٽائرڊ ٿيو.

Gul Hayat Institute

مرحوم تعليم و تدريس جي شغل سان گڏ علم و ادب جي خدمت ۾ مصروف رهيو. سنه ١٩٣٦ع کان پنهنجي والد بزرگوار جي صحبت ۽ اثر هيٺ "حبيب" تخلص استعمال ڪندي، سنڌ جي مشهور ادبي رسالن ۽ اخبارن ۾ لکڻ شروع ڪيو. سندس ادبي شاهڪار، نثر ۽ نظم جي صورت ۾: سنڌو، ماهوار مخزن، اخبار تعليم، اڳتي قدم، هاري، روزانه الوحيد، عبرت، سوراج، آفتاب، مهراڻ ۽ هلال پاڪستان کان علاوه هفتيوار: آزاد، نئين سنڌ، جدوجهد، ناظر، جمهوريت، ماهوار "نئين زندگي"، ڪوٽ سڌار، الشهباز، پيغام ۽ ٽه ماهي مهراڻ ۾

شايع ٿيندا رهندا هئا. مرحوم جا ادبي، علمي، تاريخي ۽ تحقيقي مضامين سنڌي ادب جي ميدان ۾ هڪ خاص مقام رکن ٿا. مرحوم جا ڪيترا تبصرا ۽ انٽرويو ريڊيو پاڪستان ڪراچي، حيدرآباد ۽ ٽيليويزن تان ريلي ڪيا ويندا هئا. سندس تصانيف: "اقوال دانش"، "رسول مقبول" ۽ "سنڌي ساهت ۽ مشهور مستشرقين" ڇپيل آهن ۽ ڪافي اڻ ڇپيل ڪتابن جو به مصنف آهي، جيڪي آهن: "شڪارپور جي تاريخ" ۽ "بيت جي ارتقا" وغيره.

مرحوم تازو ميونسپل ڪاميٽي جي ٽڪ نمبر-١٢ مان ميمبر منتخب ٿيو ۽ "انساني همدردي" جي جذبي هيٺ شهر ۽ عوام جي ڀلائيءَ لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو. آخري دم تائين شهر وارن جي بهبود ۽ بوليءَ جي واڌاري لاءِ پاڻ کي تڪليف ۾ وجهي شهر جي خدمت "حب الوطنيءَ" جي جذبي هيٺ ڪندو رهيو.

١٨-اپريل ١٩٨٠ع تي رات جو ١١ بجي سنڌي ادب جو صلاحيتمند ۽ مخلص خادم اسان کان بنا موڪلائڻ، چوڻ ۽ اکڙ جي هليو ويو. سندس وفات لاشڪ سنڌي ادب لاءِ نقصانڪار آهي. ڌڻيءَ در دعا آهي ته هو مرحوم جي روح کي مغفرت سان نوازي ۽ جنت ۾ جايون ڏئي.

مرحوم پويان چار پٽ ڇڏيا آهن: نعمت الله، احسان الله، عطاءُ الله ۽ عبدالحق.

— نقش ناياب منگي.

حبيب خان

سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس جو جهونو تجربيڪار ۽ مخلص بائينڊر حبيب خان ڊگهي علالت کان پوءِ ستر ورهين جي عمر ۾، ٢٠- فيبروري ١٩٨٠ع تي حيدرآباد ۾ گذاري ويو. اِنّا لِلّٰہِ وَ اِنّا اِلَيه راجعون.

مرحوم حبيب خان ولد نصير خان ڀارت جي شهر آگري ۾ ١٩١٠ع ۾ ڄائو. جيئن ته سندس خاندان جا ڀورا فرد جلد سازيءَ جي ڪم جا ماهر هئا ۽ آگري ۾ پنهنجو دڪان هئن، ان ڪري مرحوم حبيب خان اتي ننڍي هوندي کان ئي بائينڊنگ جي ڪم ڏانهن توجهه ڏنو ۽ تمام ٿوري عرصي ۾ ۽ ننڍيءَ عمر ۾ بائينڊنگ جي ڪم ۾ مهارت حاصل ڪري ورتائين.

شروعات ۾، مرحوم آگري ۾ راجپوت ڪاليج ۾ ڪم ڪيو. ڪجهه وقت آگره يونيورسٽيءَ ۾ نوڪري ڪيائين. آزاديءَ کان پوءِ پاڪستان آيو ۽ سنڌ ۾ ١٩٥٢ع ۾ جيئن ئي حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي پريس قائم ڪئي ته حبيب خان اهو پهريون بائينڊر هو، جيڪو بورڊ ۾ مقرر ٿيو: ۽ پنهنجي زندگيءَ جا اٺاويهه سال بورڊ ۾ نهايت ايمانداري، لگن ۽ محنت سان ڪم ڪيائين. هن وقت حيدرآباد ۾ ناميارا بائينڊر سندس شاگردن ۾ ليکيا وڃن ٿا.

مرحوم حبيب خان نهايت پرهيزگار، متقي ۽ صوم صلوات جو پابند هو. پاڻ پويان هڪ بيوه، ٻه پٽ ۽ چار نياڻيون ڇڏيون اٿس.

ادارو سندس پوئين سان دلي همدرديءَ جو اظهار ڪري، سندس مغفرت لاءِ دعاگو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتابن جي لسٽ

اپريل 1980ع

سنڌي ڪتاب

ڪتاب جو نالو	مصنف / مرتب / مترجم	صفحا	قيمت
1- حياتالنبي	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	280	15-00
2- اخلاق محمدي	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	144	7-00
3- آفتاب ادب	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	216	5-00
4- گل	ڪيولرام سلامتراء آڏواڻي	110	5-00
5- گل شڪر	ڪيولرام سلامتراء آڏواڻي	274	12-00
6- ٽئلسمن عرف غازي صلاح الدين	سر والٽر اسڪاٽ	214	5-00
7- گل ڦل	پرمانند ميوارام	414	12-00
8- چندن هار	مرزا قليچ بيگ	600	12-50
9- دلارام	مرزا قليچ بيگ	88	2-00
10- زينت	مرزا قليچ بيگ	254	6-00
11- فيروز دل افروز	لارڊ لٽن	160	4-00
12- تحفةالنسوان	مرزا قليچ بيگ	194	5-00
13- مقالاتالحڪمت	لارڊ بيڪن	236	3-50
14- غلاميءَ مان مٿي چاڙهو	بڪر واشنگٽن	386	15-00
15- ٽي گهر	ف. و. فرار	360	12-00
16- قديم سنڌ جا شهر ۽ ماڻهو	مرزا قليچ بيگ	404	25-00
17- ٽي ديوَ يا رانڪاس	مرزا قليچ بيگ	34	1-25
18- سچي محبت	ارل آف بيڪنسفيلڊ	236	8-00
19- عجيب طلسم	مرزا قليچ بيگ	32	1-25
20- ٻه جاڙا ڀائر	مرزا قليچ بيگ	44	1-25
21- نيلو پکي	مرزا قليچ بيگ	48	1-50
22- وامق عذرا	مرزا قليچ بيگ	28	1-00

ڪتاب جو نالو	مصنف/مرتب/مترجم	صفحا	قيمت
23- سائو پن يا ڪارو پنو	مرزا قليچ بيگ	300	7-00
24- حسنا دلدار	وليم شيڪسپيئر	150	4-00
25- سنڌي وياڪرڻ (3 ڀاڱا)	مرزا قليچ بيگ	458	11-50
26- ايرڪ	ف. و. فرار	456	6-50
27- جولئن هوم	ف. و. فرار	402	6-00
28- مصيبت ماريا سائينءَ سنواريا	وڪٽر هيوگو	226	5-00
29- حاجي بابا اصفهاني	جيمس هورير	420	6-50
30- لبا خان درزي ۽ خليفو ڪهنگ	مرزا قليچ بيگ	44	1-50
31- شهزادي محبوب جي آکاڻي	مرزا قليچ بيگ	60	1-50
32- شيطان جي ناني	مرزا قليچ بيگ	40	1-00
33- رستم	مرزا قليچ بيگ	76	2-00
34- ٻٽيل اڪيون ۽ پوريل اڪيون	مرزا قليچ بيگ	36	1-25
35- پائي وائي پاڻي وزو	مرزا قليچ بيگ	56	1-50
36- قدم برگ شهزادي	مرزا قليچ بيگ	50	1-50
37- عجيب جواهر	مرزا قليچ بيگ	76	2-00
38- حشرات الارض	مرزا قليچ بيگ	98	2-50
39- ڳان جي ٽوڪري	ڪرسٽاف وان شمد	142	5-00
40- شاهه ايليا	وليم شيڪسپيئر	204	5-00
41- اخلاق حميده	مرزا علي نواز بيگ	100	3-00
42- لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو 1) سفيد ڪاغذ	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	510	20-00
" " نيوز پرنٽ		"	15-00
43- لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو 2)	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	280	10-00
44- جامع سنڌي لغات (ڀاڱو 1)	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	516	14-00
45- ڳيچ	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	812	14-00
46- تيهه اکريون (ٻه ڀاڱا)	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	1018	17-00
47- مناظرا	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	752	10-50
48- ڏور	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	758	20-00
49- بيت	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	541	12-00
50- هفتا ڏينهن ۽ راتيون	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	436	7-00

Gul Hayat Institute

ڪتاب جو نالو	مصنف / مرتب / مترجم	صفحا	قيمت
51- واقعاتي بيت	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	500	9-00
52- مومل راڻو	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	430	16-00
53- لوڪ گيت	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	446	8-00
54- مورڙو ۽ مانگر مڇ	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	232	6-00
55- دودو چنيسر (ٻه ڀاڱا)	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	1300	40-00
56- سسئي پنهون	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	585	15-00
57- رسمون رواج ۽ سوڻ ساڻ	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	480	25-00
58- ڪليات خادم	لطف الله بدوي	282	5-00
59- ڪلام حسين بخش	عارف المولا	100	2-00
60- ڪليات حسين ديدڙ	عبدالڪريم سنديلو	297	12-00
61- ڪليات شاهه محمد ديدڙ	عبدالڪريم سنديلو	214	15-00
62- سيا جو سينگار	وشنو شرما	200	5-00
63- بلو ڪوڪر	ديوان صاحب سنگهه شاهاڻي	284	4-00
64- ايسپ جون آکاڻيون	ديوان ننديرام ميراڻي	258	10-00
65- راسيلاس	ڊاڪٽر جانسن	248	5-00
66- تاريخ ريگستان (ڀاڱو 1)	رائچند	300	20-00
67- تاريخ ريگستان (ڀاڱو 2)	رائچند	681	24-00
68- خوش خصلت خاتون	بيگم بادام ناتوان	118	3-00
69- تذڪره اميرخاني	سيد حسام الدين راشدي	372	14-00
70- هو ڏوٽي هو ڏينهن	سيد حسام الدين راشدي	466	50-00
71- مير معصوم بکري	سيد حسام الدين راشدي	622	50-00
72- چچنامه (سنڌي)	مخدوم امير احمد	684	20-00
73- تحفة الڪرام (سنڌي)	مخدوم امير احمد	776	25-00
74- سنڌ جي دربار	جيمس برليس	200	6-00
75- نئين مصر جا پراڻا ورق	ڪئپٽن ايسٽوڪ	454	25-00
76- يادگيريون	سيٺ نائونمل هوتچند سي- ايس- آء	296	15-00
77- سنڌ جي مدنيت	سيد منظور نقوي	250	12-00
78- آهي ڏينهن آهي شينهن (جلد 1)	پير علي محمد راشدي	544	20-00
79- آهي ڏينهن آهي شينهن (جلد 2)	پير علي محمد راشدي	540	50-00
80- جنب گذاريم جن سين (1 ڀاڱو)	جي. ايم. سيد	340	20-00

Gul Hayat Institute

كتاب جو نالو	مصنف/مرتب/مترجم	صفحا	قيمت
81- جنب گذاريم جن سين (2 ڀاڱو)	جي. ايم. سيد	526	30-00
82- رهاڻ	جي. ايم. سيد	300	15-00
83- تاريخ ڪلهوڙا سنڌي (ٻه ڀاڱا)	مولانا غلام رسول مهر	1288	26-00
84- سنڌ جي اقتصادي تاريخ	ڊاڪٽر ايس. پي. چبلاڻي	314	6-00
85- ونيتي ڪوش	جهمٽ مل نارومل وسڻاڻي	72	2-00
86- آمريڪي مختصر افسانا	سراج ۽ رباني	476	6-00
87- آمريڪا جو سياسي سرشتو	هاورڊ آر. پينمين	254	3-00
88- وحشي جيوت جا نشان	هاورڊ موئر	236	8-00
89- اقتصادي انصاف	جان رسڪن	282	5-00
90- معاشره ۽ تعليم	سيد غلام مصطفيٰ شاهه	148	6-00
91- جادو ۽ سائنس (3 ڀاڱا)	سر جيمس جارج فريزر	1820	34-00
92- اقتصادي ترقيءَ جا رستا	جيمس ڊي ڪالڊوڊ	230	3-00
93- تاريخ مظهر شاهجهاني (سنڌي)	يوسف ميرڪ	230	20-00
94- تن ۽ تندرستي	ڊاڪٽر علي احمد قاضي	336	4-50
95- جنرل سائنس	ڊاڪٽر علي احمد قاضي	353	3-50
96- نفسيات	ڊاڪٽر علي احمد قاضي	304	9-00
97- تذڪره شعراء تڪڙ	ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسيني	224	5-00
98- مقدمه ابن خلدون	ابن خلدون	80	2-50
99- ڪلام محمود فقير ڪتياڻ	ماستر محمد صالح سپيو	170	8-00
100- جهان آرا	عبدالرزاق عبدالسلام	166	5-00
101- گيرم جون آکاڻيون	خانصاحب مريد علي	274	6-00
102- پولڙي جي ڀُل ۽ ٻيون آکاڻيون	گوهر ممتاز قاضي	56	3-00
103- لاڙ جو سير	الهه بچايو سمون	125	2-50
104- دنيا دورنگي	آغا غلام نبي	212	5-00
105- مزاحيات	شمس الدين بلبل	258	12-00
106- جام جم	شمس الدين بلبل	164	8-00
107- مسلمان ۽ تعليم	شمس الدين بلبل	164	8-00
108- تاريخي افسانا ۽ ڊراما	غلام محمد گرامي	330	15-00
109- ويا سي وينجهار	غلام محمد گرامي	312	10-00

Gul Hayat Institute

ڪتاب جو نالو	مصنف/مرتب/مترجم	صفحا	قيمت
110- قائد اعظم جون تقريرون	غلام محمد گرامي	202	6-00
111- سنڌي زبان جي بنيادي لغت	غلام رباني ۽ ٻيا	22	2-00
112- ڪليات گدا	رشيد احمد لاشاري	426	7-00
113- نل دمينتي	ڪاليداس	282	4-50
114- پرائو پارڪر	منگھارام اوجھا	124	6-00
115- رياست ۽ آزادي	ٿامس جيفرسن	236	3-00
116- بدنصيب ٽري	محمد اسماعيل عرساڻي	140	4-00
117- چار مقالا	محمد اسماعيل عرساڻي	114	3-00
118- خيال خاطر	محمد اسماعيل عرساڻي	136	5-00
119- سنڌ ۾ پکين ۽ جانورن جو شڪار	محمد اسماعيل عرساڻي ۽ غلام رباني	158	5-00
120- نياريون وٿون	محمد اسماعيل عرساڻي	240	12-00
121- سنڌو ماٿر جي سڀيتا	محمد ادريس صديقي	220	25-00
122- ڪئنڊيڊ	والٽيئر	134	5-00
123- ڪڇين جا قول	محمد سومار شيخ	424	20-00
124- حريص پُتلو	آغا عبدالنبي "عليگ"	128	3-00
125- مئڪسم گورڪي [ننڍپڻ] (جلد 1)	اياز قادري	324	12-00
126- مئڪسم گورڪي [تربيت] (جلد 2)	اياز قادري	508	15-00
127- دنيا جا عظيم افسانا (ڀاڱو 1)	رشيد ڀٽي	332	7-50
128- دنيا جا عظيم افسانا (ڀاڱو 2)	مرزا مراد علي "اختر"	476	20-00
129- ٻارن لاءِ آکاڻيون	مرزا مراد علي "اختر"	136	4-00
130- گلشن بهار	آخوند فقير محمد "عاجز"	260	12-00
131- چوڪارو	امام غزالي رح	134	5-00
132- پکين جي پارليامينٽ	خواجه فريدالدين عطار	246	8-00
133- سون ورنيون ڏليون	لالچند امرڏنومل جڳتياڻي	268	10-00
134- ڪليات ڪمال	اظهر گيلاني	238	15-00
135- قديم سنڌ	ڀيرومل مهرچند آڏواڻي	508	25-00
136- "مهراڻ" (ٽماهي)	في ڪاپي	250	8-00
	ساليانو چندو	---	30-00
137- گل ڦل (ماهوار)	في ڪاپي	60	1-50
	ساليانو چندو	---	15-00

Gul Hayat Institute

اردو

	كتاب جو نالو	مصنف / مرتب / مترجم	صفحا	قيمت
138-	تاريخ كلهوڙا (اردو) [2 حصا]	مولانا غلام رسول مهر	1346	28-00

فارسي كتاب

	كتاب جو نالو	مصنف / مرتب / مترجم	صفحا	قيمت
139-	لب تاريخ سنڌ	خانبهادر خداداد خان	400	12-00
140-	تاريخ طاهري	سيد طاهر محمد نسياني تتوي	438	12-00
141-	تڪمله مقالات الشعراء	مخدوم محمد ابراهيم خليل تتوي	1000	22-00
142-	مثنوي مظهرالآثار	سيد شاهہ جهانگير هاشمي ڪرماني بهڪري	250	5-00
143-	مثنويات و قصائد قانع	مير علي شير قانع تتوي	250	7-00
144-	تاريخ مظهر شاهجهاني	يوسف ميرڪ بن مير ابوالقاسم نمڪين بهڪري	494	14-00
145-	تحفة الكرام	مير علي شير قانع تتوي	682	70-00
146-	منشور الوصيت	ميان نورمحمد والي سنڌ	180	7-00
147-	هشت بهشت	ملا عبدالحكيم عطا تتوي	348	9-00
148-	حديقة الاولياء	سيد عبدالقادر بن سيد هاشم بن سيد محمد تتوي	264	12-00
149-	روضة السلاطين - جواهر العجائب	سلطان محمد فخري بن امير هروي	438	28-00
150-	ديوان عظيم	عظيم الدين محمد الحسيني تتوي	266	8-50
151-	مثنويات هير و رانجها	عظيم الدين عظيم تتوي، ضياء الدين ضيا تتوي	400	7-00
152-	تاريخ تازه نواي معارڪ	منشي عطامحمد شڪارپوري	1140	30-00
153-	ڪليات مائل	مير غلام علي مائل تتوي	542	17-00
154-	ديوان محسن	محمد محسن تتوي	500	22-00
155-	فتح نامه	شير محمد نظاماڻي	224	12-00
156-	ديوان صنعت	لطف الله بدوي	252	12-00
157-	بيگلار نامه	ادراڪي بيگلار	302	40-00

عربي ڪتاب

	كتاب جو نالو	مصنف / مرتب / مترجم	صفحا	قيمت
158-	دراسات اللبيب	العلامة المخدوم محمد معين السندي	618	17-00
159-	ذب الذبابات (حصہ اول)	العلامة المخدوم عبداللطيف التتوي	1000	22-00
160-	ذب الذبابات (حصہ ثاني)	العلامة المخدوم عبداللطيف التتوي	1016	22-00

Gul Hayat Institute

قيمت	صفحا	مصنف / مرتب / مترجم	ڪتاب جو نالو
22-00	360	الشيخ الامام مسعود بن شيبة بن الحسين السندي	161- مقدمه ڪتاب التعليم
4-50	32	ابي عطاء السندي	162- ديوان ابي عطا
17-00	898	العلامة المخدوم محمد جعفر البوبڪاني	163- المتانة في درامة الخزانة
22-00	540	العلامة المخدوم محمد هاشم السندي التتوي	164- بذل القوة
30-00	522	امام انقلاب العلامة عبيدالله السندي	165- التمهيد

انگريزي ڪتاب

166- Sind-A General Introduction by H, T. Lambrick	274	45/00
167- Sind-Before Muslim Conquest by H. T. Lambrick	240	35/00
168- Shah Abdul Latif-An Introduction to his Art by Allama I. I. Kazi	56	5/00
169- Casual peeps at Sophia by Allama I. I. Kazi	210	12/00
170- A Physical & Economic Geography of Sind by Dr: M. B. Pithawalla	390	45/00
171- Adventures of Brown girl in her Search for God by Mr. & Mrs: I. I. Kazi	125+24	12/00
172- Sind-Arab Period by Dr. Mumtaz Husain Pathan	544	50-00

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

۳۱- جنوري ۱۹۸۰ع تي، لاهور ۾ منعقد ٿيل قومي سيرت ڪانفرنس
جي موقعي تي
پنجاب جي گورنر ليفٽيننٽ جنرل سوار خان، سنڌي زبان ۾ سيرت طيبه
جي موضوع تي شايع ٿيل بهترين ڪتاب ”سيرت مصطفیٰ“
(ناشر: سنڌي ادبي بورڊ)
جي مصنف مولانا محمد عظيم ”شيدا“ کي ڏهن هزارن رپين جو چيڪ
ڏيئي رهيو آهي.

Gul Hayat Institute